STUDENTLƏR

BİR NEÇƏ SÖZ

“Studentlər” inqilabdan əvvəl türk (azərbaycanlı – M.A.) tələbələrin həyatını göstərir. Bu həyat çox da zəngin, mündəricəli və yüksək məfkurə izincə qoşan bir həyat deyil. Bu da babalar həyatının müasir bir şəklidir. Babalarımız əsrlər boyu dini mübahisələrlə vaxt keçirmiş, Rüstəmbəylə Əli də bu yolu davam etdirirlər; babalarımız alış-veriş edib, min bir fəsadla zəngin olur, əlsiz-ayaqsızları istismar edirdi.

Qulu da eyni tipin müasirləşmişi deyilmi? O zamanın hər bir mütəxəssisi yeni sənət, yeni fənlə təchiz olunmuş birər tacir, xudbin adamlar deyilmi?

Babalarımız şəhvət üstündə vicdanlarını boğmağa alışıq idilər; çoxarvadlılıq, qadın hüququnu tanımamazlıq və bundan irəli gələn dəhşətlər adət yerini almışdı. Fərəməz, Qulamrza, Cəfər və başqaları da eyni yolla getmirlərmi?

Tələbələrimizin içində inqilab ruhlu, əməkçi kütləni düşünən, ictimai yaraların nərədən doğduğunu anlayanlar da var idi. Lakin bunların bütün fəaliyyəti irtica dövrünün qorxunc məngənəsi arasında əzilirdi. Yığılışmaq yasaq, danışmaq yasaq, hökumətə qarşı baş verə biləcək hər bir hərəkət susdurulur, İnsanlar həbsə və sürgünlərə sürüdülürdü...

Səlmanla Əhməd havası xəfiyyə qoxuyan bu mühitdə yaşayır və onun dəhşətini hər an duyurdular...

O zaman tələbə həyatı və tələbə mühiti belə idi.

Bu gün tələbə həyatı bambaşqadır. Bu başqalığın səbəbi də bəllidir: elmi yalnız azlıq təşkil edən imtiyazlı bir sinfin malı edən çar hökuməti təşkilatı yıxılmışdır; iş başına gələn əməkçi sinfi məktəb və bütün elmi müəssisələrin qapılarını geniş kütləyə açmışdır. Əməkçi balalarının oxuması üçün tələbə yurdları qurulmuş, təqaüd təyin edilmişdir.

İndi artıq təhsilini bitirmək üçün min bir sənət dalınca qoşan Bəhramlar yoxdur.

Maddi cəhətdən təmin olunan tələbələr eyni zamanda mənəvi varlığı da duyurlar. Hər bir şura tələbəsinin qarşısında yüksək bir əməl var: bunlar mütəxəssis olaraq, ixtisaslarını sosializm quruluşuna həsr edəcəklər.

İndiki tələbələrin ruh yüksəkliyini təmin edən bir amil daha var: bunlar, doğrudan da, tarixdə əmsalı olmayan yüksək bir dövrdə yaşayırlar.

Gələcək bu dövrü və bu dövrün təməl daşını atanları alqışlayacaq...

Bu mülahizələri nəzərdən keçirərək "Studentlər"i oxuyan gənclər tarixə qarışmış bir həyatı təsvir etmiş müəllifə, bir az da olsa, haqq verərlər zənnindəyəm.

Y.VƏZİR
Bakı, aprel 1936

BİRİNCİ KİTAB

BİRİNCİ HİSSƏ*

1

Bir-iki dəqiqə keçmədən qapı bir az aralandı.

– Kimdir? – deyə nazik bir səs eşidildi. Student şübhəli bir nəzər fırladaraq sordu:

– Otaq buradamı kirayə verilir?

– Burada verilir, – deyə qız o saat qapını açdı. Student balaca bir koridora girdi; qulluqçu qız sol tərəfdəki qapını açıb, otağa baxmağı təklif elədi. Student papağı əlində otağın ortasında duraraq, əvvəlcə qulluqçu qızı diqqətlə nəzərdən keçirdi: orta boylu, qırmızı yanaqlı kəndli balası məlahətdən məhrum deyildi.

– Deyin görüm, bu otaq qışda isti olurmu? Qulluqçu bir az qızararaq cavab verdi:

– Çox isti olur. Keçən il də burada student olurdu, həmişə evdə bir köynəkdə oturardı.

Student divarın dibinə çəkildi, bir də otağa diqqətlə baxmağa başladı.

Otaq pis deyildi; student otağına məxsus hər bir şey vardı: yazı masası, kürsü, ələüzyuyan, çarpayı, hətta elektrik işığı da yerində idi.

Otaq bəyənilməli idi. Student qulluqçudan qiymət xəbər aldı. Qız bir az duruxdu, "qoy xanımı çağırım", – deyə otaqdan çıxdı.

Otağın rahat və uyğunluğundan, qulluqçunun safdil və gözəlliyindən başqa, student üçün bir ayrı məsələ də var: bu da xanımın xoşsifətliyidir.

Bunun üçün bizim student də xanımın gəlməsini həyəcanla gözlədi. Bir də qapı açıldı və içəriyə orta boylu, sarışın, dedikcə zərif bir xanım girdi. Onun gülər üzü studenti çox məmnun etdi.

– Bağışlayın, sizə zəhmət verirəm, otağın qiymətini lütfən söylərmisiniz?

---

* Bu əsərin 1931, 1935 və 1936-cı illərdəki nəşrləri ilə 1968, 1976-ci illər nəşrləri arasında ciddi fərqlər var. 1968 və 1976-cı il nəşrlərində ideoloji-siyasi mülahizələrə görə "təmizləmə" məqsədilə ixtisarlar aparılmışdır. Bu nəşrdə bütün nəşrlər tutuşdurulmuş, hər cür ideoloji-siyasi "təmizləmə"lərin izləri aradan qaldırılmış və ixtisarlar bərpa edilmişdir (Red.).

Xanım altuna bənzər tüklərini üzündən oyan-bu yana dağıdaraq, məhcub bir tərzdə:

– Həmişə bu otaq on yeddi manata gedir, – dedi.

– Student:

– İşıq haqqı və qulluqçu muzdu kimin öhdəsində qalır?

Xanım studentin üzünə baxmağa cəsarət etməyərək, qulluqçuya tərəf döndü:

– İşığı biz öhdəmizə götürərik, ancaq siz qulluqçunu razı eləyin, – dedi.

Student razı oldu, bu səfər daha diqqətlə otağa baxıb soruşdu:

– Qonşu otaqda kim olur? Səs-küy olmur ki?.. Xanım gülümsündü:

– Arxayın olunuz, səs olmayacaq, ora yemək otağıdır. Bir ərimdir, bir də mən. Ərim də çox vaxt evdə olmur.

Student xanımla vidalaşaraq iki gündən sonra daşınacağını bildirdi.

2

Bir neçə gün idi ki, student otağa daşınmışdı. Amma ev sahibləri barəsində hələ lazımi məlumat toplamamışdı. Bircə bildiyi onların çox sakit və mehriban olmaları idi. Bir neçə günün ərzində xanıma bircə dəfə koridorda rast gəlmiş, salam verdikdə xanım başı aşağı cavab verərək dərhal uzaqlaşmışdı. Xanımın ərini hələ görməmişdi.

Bir axşam qulluqçu samovar gətirəndə student qəsdən ona bir sual verdi:

– De görüm, yavıqda paltaryuyan varmı?

Qız ciddi bir səslə:

– Budur, bizim küçənin tinində “Varşava paltar yuyanı” var. Orada təmiz yuyurlar, – dedi.

Student yeni bir sual olmasa, qulluqçunun gedəcəyini görərək, yenə sordu:

– Deməli, lap yaxşı yuyurlar, eləmi?

Qulluqçu divarın bir nöqtəsinə baxa-baxa:

– Lap yaxşı yumalarını bilmirəm, amma gərək yaxşı yusunlar.

Student sualların arasını kəsməmək üçün yenə soruşdu:

– Siz də paltarlarınızı oramı verirsiniz?

– Yox, biz özümüz yuyuruq. Bizim elə artıq paltarımız olmur.

Student mətləbə yetişirdi:

– Yaxşı, bəs xanımın uşağı yoxmu?

Qulluqçu gülümsündü:

– Yox.

Student də gülə-gülə:

– Bəs görəsən niyə?

– Ərə getdiyi bir ildir...

Qulluqçu büsbütün utandı və sözünün axırını yavaşca söyləyərək qızarmış bir halda otaqdan çıxdı.

Studentin marağı bir az yatdı, ev sahiblərinin təzəcə ər-arvad olduqlarını da bildi. Bu xəbər onun ürəyində lətif bir hiss oyandırmamış olmadı: təzə ailənin gənc üzvlərinə qarşı qəlbində bir hörmət bəsləməyə başladı. Belə ki, yoldaşları, adət üzrə ondan "ev sahibi xanım gözəldirmi?" – deyə iyma ilə soruşduqda ciddi cavab verdi:

– Çox da gözəldir! Mənə nə? Özgə arvadı barəsində belə suallara heç bir lüzum yoxdur.

3

Student özünə müvafiq bir ömür sürməkdə idi. Səhər darülfünuna, günorta aşxanaya, axşam da ya dərsləri ilə məşğul olar və ya bir yana gedərdi. Bu axşam student evdə qalaraq, atasına məktub yazmaqla məşğul idi. Məktubu yazdı, qurtardı, zərfi bağladı və sonra durub yatağında uzandı. Yatmaq vaxtı deyildi; bikar uzanmaq da əl verməzdi.

Qalxdı, bir az otaqda o baş-bu başa dolandı. Kitablarını qarışdırmağa başladı. Gözünə yeni bir şey çarpmadı: hamısını oxumuş, hələ çoxunu sətir-sətir təhlil etmişdi.

Birdən-birə ev sahiblərinin qonaq otağında bir dolab kitab olduğunu xatırladı. Sevincli bir halda qulluqçunu çağırdı, xanımın yanına kitab dalınca göndərdi.

Xanım da burada kitab oxumaqla məşğul idi. Qulluqçu içəri girdikdə student qapının arxasında idi; xanım əlindəki kitabı masanın üstünə qoyub, sualverici nəzəri ilə qapıya baxdı. Qulluqçu söylədikcə onun rəngi dəyişməyə başladı. Xanım gülümsünə-gülümsünə:

– Bilmirəm necə kitab verim ki, xoşlarına gəlsin, – dedi.

Qulluqçu döyükdü. Xanım da cəsarətsiz bir halda duruxdu. Student qapının arasından:

– Xırda hekayələr olsa, çox məmnun olaram, – dedi. – Yoxsa işsizlikdən darıxıram.

Xanım xoş bir təbəssümlə studenti içəri çağırdı. Görüşdülər. Student həlim və cəsarətsiz səslə:

– Bağışlayın, sizə əziyyət verirəm. Bilirsiniz, könlüm heç yana getmək istəmir. Evdə də işsiz oturmaq olmur. Bunun üçün də sizi narahat etməyə məcbur qaldım. Məni məzur görünüz.

Xanım məmnun bir halda:

– Zərər yoxdur. Zərər yoxdur... Buyurun, əyləşin.

Student sandalya çəkib oturdu. Kitab büsbütün yaddan çıxdı. Görünür ki, xanım da evdə tək darıxırmış: bunun üçün iki tərəf də böyük bir həvəslə danışığa girişdi. Ən əvvəl xanım studentin haralı olduğunu soruşdu:

– Yəqin, siz qafqazlısınız.

– Bəli, qafqazlıyam.

– Ürəyimdə bircə arzu var. O da Qafqazı görmək. Qafqaz barəsində o qədər kitab oxumuşam, o qədər qəribə sözlər eşitmişəm ki, adı gələndə ürəyim əsir.

Student bütün vücudu ilə sandalyanın arxasına söykəndi, xanımı süzərək gülümsündü. Sanki "Qafqaz gözəldir, mən də o gözəlin yavrularındanam", – demək istəyirdi.

Xanım, görmədiyi ölkənin xəyali gözəlliyinə məftun bir halda sözünə davam edirdi:

– Yəqin uca dağları görəndə adamın bütün kədəri yadından çıxır...

Xanım qulluqçuya yönəlib gülə-gülə:

– Liza, daha bundan sonra evdə yalnız qaldıqda darıxmayacağıq: təzə kirayəçi öz ölkələrindən bizə nağıl edəcək, qəribə-qəribə şeylər eşidəcəyik.

İndiyə qədər divarın dibində duran Liza masanın kənarına gəldi.

Xanım birdən:

– Bağışlayın, sizin adınız nədir?

– Mənim adım Rüstəmbəydir.

Xanım bir-iki dəfə "Rüstəmbəy" deyə təkrar etdi. Dili dürüst tutmadı.

Qızardı və qayət lətif təbəssümlə Lizaya dedi:

– Görürsən, Liza, nə çətin addır. Bizimkilər asandır. Məsələn,

Sofya Sergeyevna (studentə üzünü çöndərərək), bu mənim adımdır, – dedi. – Sizin üçün yəqin çətin gəlmir.

Rüstəmbəy indiyə kimi xanımın sözlərini məcburi bir təbəssümlə qarşılayırdı; indisə ciddi bir sima ilə dedi:

– Əlbəttə, bizlərə çətin gəlmir, çünki biz çocuqluğumuzdan rus məktəblərində oxuyuruq...

4

Söhbət qızışdı. Rüstəmbəy Qafqaz barəsində xanıma bir çox şeylər nağıl elədi, şücaət və cəngavərliyindən danışdı, qafqazlıların adət və ayinlərini təsvir edərkən, xanımın nəzərində vətənini yüksəltmək üçün quldurluq və qanlılıq kimi adətlərdən bəhs etmədi.

Xanım gözlərini Rüstəmbəydən ayırmadan onu böyük bir həvəslə dinləyir, Qafqazın şəklini xəyalına gətirərək onu füsunkar bir ölkə kimi təsəvvür edirdi. Studentin hər sözü xanımın xəyalındakı lövhəyə yeni boyalar əlavə edirdi. Xanıma hər şeydən artıq qafqazlıların şücaət və qoçaqlığı xoş gəldi. Qısqanc kişilərin qadın yolunda qan tökmələri Sofya xanıma o qədər qəribə gəldi ki, studentə bu xüsusda təkrar-təkrar sual verməyə başladı:

– Məsələn, mən qafqazlı olsaydım və sizinlə söhbət elədiyimi ərim görsəydi, məni öldürərdimi? – dedi.

Rüstəmbəy gülümsündü və düşünə-düşünə dedi:

– Qafqazın elə yerləri var ki, yad kişi ilə söhbət etdiyindən ər arvadını öldürər. Elə yer də var ki, öldürməz; lakin qısqanar, acıqlanar.

Xanım heyrət içində Lizanın üzünə baxdı və bir az fikirləşdikdən sonra gözlərini yenə Rüstəmbəyə döndərib ona ciddi bir nəzər atdı.

Studentin iri və hirsli gözləri, vəhşi baxışı, qara qəşəng bığları onu qorxutdu; xanım masanın üstündən kitabı götürdü, dirsəyinə dayaq verərək əlini çənəsinə söykədi. Artıq sual verməyə cəsarət etmədi.

Rüstəmbəy xanımı əyləndirmək üçün söhbətin davamına çalışırdı:

– Sizin şimalda kişilər elə həlimdirlər ki, arvadları və ya tanış qızları özgələri ilə gəzib danışdıqda qanları əsla coşmur. Bizlərdə isə işlər tamam özgə cürdür. Qafqazlının hələ arvadı bir kənara, bir qadın tanışı özgəyə gülər bir üz göstərsə, qısqanclıqdan özünü itirər.

Rüstəmbəyin sözləri Sofya xanımın sükutunu pozdu, xanım kitabı masanın üstə atdı:

– Qısqanclıq yaxşıdır – yerində; hər şey üstə qısqanclığa meydan verməyin, zənnimcə, mənası yoxdur.

– Sizin sözlərinizin doğruluğunu inkar edə bilmərəm; ancaq qısqanclıq qafqazlının qanındadır; nə qədər etsə də, öhdəsindən gələ bilməz.

Xanım güldü və zarafatla:

– Deməli, siz də qısqancsınız?

– Əlbəttə! Əlbəttə!

– Yaxşı, tutaq ki, sizin məhbubənizlə bir yad kişi gəzir. Onda nə edərdiniz?

– Nə edəcəyimi indidən deyə bilmərəm, ancaq onu bilirəm ki, hər nə olsa da, var qüvvəmlə rəqibimi məhbubəmdən uzaqlaşdırardım.

– Necə uzaqlaşdırarsınız?

– Boğazından yapışıb, güclə uzaqlaşdırardım! Rüstəmbəy son sözlərini elə bir qeyzlə dedi ki, o saat rəqibi ilə savaşır kimi oldu. Sofya xanım qəhqəhə ilə güldü:

– Hələ rəqib olmaya-olmaya siz hirsinizdən alt dodağınızı gəmirirsiniz; olsaydı nə edərdiniz?

Lakin bu sırada Rüstəmbəy də artıq gülməyə başladı.

Zəng vuruldu. Bir neçə dəqiqə sonra qulluqçu Rüstəmbəyin yanına qonaq gəldiyini xəbər verdi. Yoldaşlar koridorda görüşdülər. Rüstəmbəy şad bir halda əlini uzatdı:

– Ya Allah, Əli, – dedi. – Xoş gəlmisən.

Əli ortaboy, nazik bığlı, pəjmürdə tüklü bir student idi. İstər söhbətində, istərsə tərpənişində çox ağır idi. Hər bir hərəkətində əsla adi studentlərə bənzəmirdi. Fikir və xəyalı həqiqət aramaq idi. Ruhani alimlərlə görüşər, dinə dair bir çox məsələlər soruşar, zaviyələrə gedər, rahiblərin həyatını öyrənməyə çalışardı. Bir molla, bir dərviş yox idi ki, onlarla mübahisəyə girişməsin. Buna görə də sabit fikrə malik deyildi. Daima axtarış yolunda, tərəddüd içində yaşayırdı.

Rüstəmbəy Əlini otağına dəvət etdi. Əli mülayim bir sima ilə:

– Bağışla, yoldaş, – dedi, – bəlkə sənə əziyyət verirəm. Əli sözlərini qurtararaq, elə bil oturmağa cəsarət eləmirdi. Rüstəmbəy ona kürsü göstərdi, əyləşməsini təklif etdi. Əli oturdu və əllərini ova-ova təkrar:

– Yoldaş, sənə mane olmuram ki? – dedi.

Rüstəmbəy gülümsündü və xoşhallıqla cavab verdi:

– Yox, qardaş. Məni yad eləməyindən çox məmnunam. Yoxsa qapımı açıb girən yoxdur. Müsəlman studentləri mənim yanıma gəlməyə qorxurlar; çünki onların ciddi söhbətlə araları yoxdur. Zavallılar kitabdan yaman ürkürlər. Tərs kimi mənim kitabxanamda da belə dolaşıq kitablar var ki, ciddən qorxmalıdır.

Rüstəmbəy gülümsündü və sonra gözlərini küncdəki kitab qəfəsəsinə döndərdi. Əli ciddi bir halda kitabları nəzərdən keçirdi.

– Yoldaş, – dedi, – o iri kitab Tövratmıdır?

Rüstəmbəy gulümsündü:

– Tövratdır; müsəlman studentlərini qorxudan Tövrat. Əli yavaşca qalxdı, kitabxanaya tərəf yönəldi:

– Bağışla, bu "Kitabi-əqdəs"ə baxmaq olarmı? – deyə qəfəsədən nazik bir kitab çıxartdı.

Əli kitabı vərəqlədi. Orasına, burasına baxdı və müqəddiməsini oxumağa başladı. Bir müddət sükuta daldılar.

Qonşu otaqdan ev xanımının səsi gəlirdi: qulluqçuya sifariş verməkdə idi. Tavanın üstündə kim isə bərk tappıltı salmışdı. Aşağı mərtəbədən piano səsi gəlirdi.

Əli kitabdan aralandı. Fikirli gözlərini Rüstəmbəyə döndərərək dedi:

– Babiliklə əsla tanış deyiləm. Amma onların tarixini oxumaq lazımdır.

Rüstəmbəy müxtəsərcə olaraq babilik və bəhailik barəsində Əliyə məlumat verdi. Iranın məzhəb mənbəyi olmağından bəhs etdi. Cəfəri təriqətlərdən danışdı.

Əli Rüstəmbəyin sözlərini diqqətlə dinləyirdi. Arabir sual verir və öz rəyini bildirmək fürsətini də əldən qaçırmırdı. Birdən bəhailiyin artması barəsində soruşdu:

– Deyirlər, Amerikada bəhailik getdikcə intişar edir.

Rüstəmbəy bu fikirlərin doğruluğuna şərik olmaq istəmədi və acıqlı bir halda:

– Zənnimcə, – dedi, – Amerikanın yeni dinə ehtiyacı yoxdur. Amerikanın dini sənaye və ticarətdən ibarətdir. Amerikada xalq o qədər işə məşğuldur ki, başlarını qaşımağa belə macalları yoxdur. Din axtarmaq işsizlik əlamətidir. Din və məzhəb icadı şərqlilərin inhisarındadır. Ömrümüzü o qədər işsizliklə, xəyal və mövhumatla keçiririk ki...

Din haqqındakı söhbət Rüstəmbəyin ən sevdiyi məsələlərdən biri idi. Ona görə danışdıqca qızışdı və bu məsələ barəsində geniş məlumatı olduğunu göstərdi. O danışırkən tarixin qanlı səhifələri, həyatın donub, bir nöqtədə qalması... bir lent kimi Əlinin gözü önündən keçdi.

Avropanın din düşməni olan ümdə mütəfəkkirlərinin adları təkrar edildi. Axırda Rüstəmbəy xoş bir təbəssümlə dedi:

– Avropada dünyaya hədsiz-hesabsız mütəfəkkirlər gəlmiş, orada böyük filosoflar, geniş məlumatlı alimlər olmuş; ancaq Avropa tarixində din icad edənlərə rast gəlmədim. Lüter və Qalvin kimi din islahatçıları olmuş, yeni din uyduran olmamışdır. Amma bizim Şərqdə iki eşşəyin arpasını bölməyə qadir olmayanlar belə peyğəmbərlik iddiasına düşmüşlər.

Rüstəmbəy bir qədər sükut etdi. Əli onun nitqinin bəxş etdiyi təsirdən fikrə dalmışdı. Yenə üst mərtəbədən tappıltı gəlirdi. Altdan piano əvəzində çocuq bağırtısı eşidilməyə başladı. Əli Rüstəmbəyin üzünə baxdı, nəzərləri qarşılaşdı. Rüstəmbəy yenə başladı:

– Mən bəhailiyi qəbul edənlərə diqqət etdim. Bunların içində bir nəfər də olsun kamil adam yoxdur, hamısı yarımçıqlardır ki, avamlıqdan aralanıb, kamilliyə də çatmayıblar. Zatən gərək belə də olsun; çünki avam dinində möhkəm olar və ayrı dini öz dininə tərcih etməz; arif və kamillərin də dinə ehtiyacı yoxdur. Onlar dinsiz də yaşayışın yolunu tapmışdırlar. Namaz, oruc, ziyarət və qeyri-bunlar lüzumsuz şeylərdir. Ona görə ariflər yeni din axtarmaq deyil, öz dinlərinə belə etina etmirlər. Bunlar dinə qul olmağı alçaqlıq bilirlər. O ki, qaldı yarımçılıqlara – bunlar təzə din axtarmaqda tərəqqipərvərlik iddiası edirlər. Halbuki dinlə elm bir-birinə düşməndir; həmişə vuruşublar, qiyamətədək də vuruşacaqlar.

Əli çənəsindəki yumşaq tükləri buraraq qulaq asır, onun fikirlərini təsdiq edərək başını tərpədir və bəzən də üzünün cizgilərində parlayan ifadə ilə ona şərik olmadığını duydururdu. Nəhayət, Rüstəmbəyin sükutundan istifadə edərək sözə başladı:

– Yoldaş, – dedi, – din haqqında söylədiklərinin bir çox nöqtələri ilə razılaşıram. Bilirəm ki, din uydurma bir şeydir. Bilirəm ki, dinsiz də yaşamaq olar. Gözəlcə bilirəm ki, heç bir sağlam dimağ din səfsətələrinə inanmaz və inanmamalıdır. Lakin din bir əmri-vaqe olaraq, İnsaniyyətlə bərabər doğmuş və əsrlərdən bəri dolanbac tarix yollarında onu təşyi edir, ona yol göstərir. Bu gün bizim istehza etdiyimiz Konfuçi, Budda, Musa, İsa və Məhəmmədlərin arxasınca ilyonlarca adamlar gedir; həm də fədakar və mütəəssib adamlar. Bu hala nə deyərsən? Məsələ din icad edəndə deyil, məsələ bəşərin din axtarmasındadır.

Peyğəmbər olmadan da İnsanın dini vardı. Oda, günəşə, aya, daşa, heyvanlara tapınan azmı olmuş?

Əli sözlərini bitirmişdi, lakin gözlərinin düşüncə içində çarpınması onun qane olmamasını göstərirdi. O sanki qaranlıq üfüqdə bəzi parıltılar sezmiş, lakin onun işıq olub-olmamasını kəsdirə bilmirdi.

Rüstəmbəy də düşünürdü. Bunun da fikir sahəsində yeni hərəkət başladığı gözlərindən duyulurdu.

Əli:

– Bəs nə etməli? – deyə məyus bir çöhrə ilə Rüstəmbəyə müraciət etdi. Rüstəmbəy mətin bir səslə:

– Həyatın məqsədini anlamalı!.. – dedi.

Söhbət gecə yarısına qədər çəkdi. Əli ayağa durdu, üzr istədi və axırda bir neçə kitab alıb getdi.

6

Rüstəmbəy Üçdəyirmanlı Alışbəyin oğlu idi. Bu bəy kənddən daşınıb şəhəri özünə həmişəlik qərargah tutduqdan sonra bəylik və ağalıq əlamətlərini büsbütün itirmişdi. "Bəy" ləfzi çox vaxt onun rişxəndinə səbəb olurdu: "Nə bəybazlıqdır – hər kəsin qarnı toxdur, ondan yaxşı bəy yoxdur", – deyirdi.

Bu neçə ildəki şəhər məişəti arvadı Zeynəb xanımın tərzi-həyatını əsla dəyişməmişdi; xanımlara məxsus təmtəraq köhnə qaydası ilə gedirdi.

Haraya getsəydi dalınca qulluqçu qəlyan gətirər, məclislərdə qapıda durar, xanımın başmaqlarını gözlərdi. Hamam səfəri isə daha cəlallı olardı. Görərdin, əvvəlcə xanım ahəstə-ahəstə yola düşdü, dalınca nökər Xanqulu bir qolunda iri boğça, o birisində su satılı, arxadan da qulluqçu Qızyetər çarşabın ucu ağzında, çəp gözlərini bərəldə-bərəldə bir əlində gümüş qəlyan, o birində tənbəki çanağı gedir.

Qızyetərin başmağının bir tayının dabanı düşmüş olduğuna görə axsayırdı və hərdən ayağı büdrəyib, çuxura düşdükdə diksinər, duruxardı və bir neçə dəqiqə çuxura əyri-əyri baxdıqdan sonra nə fikir elərdisə, axırda: "Buy, qadan alım", – deyə yola düşərdi.

Hamama yavıqlaşdıqda Qızyetər özünü cəld içəri salar, "Xanım hamama gəlir", – deyə hamını xəbərdar elərdi. Hamamçı Hürzad əlayağa düşərdi; cansürtən Şərəf haman daş döşəməni yumağa başlardı; hamamçı Tükəzban xanımın arxası üçün həcəmət hazırlardı... Bir dəqiqədə səkiyə süzəni salınardı. Ondan sonra albuxara suyunun tədarükünə düşərdilər ki, xanım hamamdan çıxandan sonra içib sərinlənsin.

Bu həngamə bir neçə saat çəkərdi. Biçarə Xanqulu hamamın çöl divarına söykənər, mürgü döyərdi.

Hamam səfəri kimi fövqəladə hadisələr tez-tez ittifaq düşməzdi; həftədə bir dəfə olardı. Bəlkə, demirəm, xeyir-şər işi düşsəydi, onda yenə Qızyetərlə Xanqulunu səfərbərlik halına gətirərdilər. Səfərbərlik də bu idi ki, Xanquluya uzunboğaz çəkmə geydirərdilər (adi vaxtlarda, Xanqulu başmaqlı olardı), belinə bir uzun xəncər bağlardılar. O ki qaldı Qızyetərə, bunun da rəsmi libası gümüş düyməli çəpkəndən ibarət idi. Bir də üstü güllü qara çitdən bir dizliyi var idi ki, onu da hər yerə qıyıb geyməzdi.

Qalan vaxtlar isə hərəsi öz işinə məşğul olardı.

Ağalar nökər və qulluqçuya donluq vermirdilər. Bunlar qarınlarının çörəyinə və əyinlərinin paltarına qulluq edirdilər. Bir də ki, özlərinə məxsus müftə otaqları var idi. Kənddən şəhərə bəhrə az gəldiyinə görə ağaların həyatı yavaş-yavaş sadələşir və əsnaf dolanışığına dönürdü; nökərə qədimdə libas bağışlardılar, indi isə bu qayda dəbdən düşürdü. Libas dursun kənarda, ona çörək verməyə imkan yox idi. Odur ki, Xanqulu neçə il idi ki, özü üçün qazanc yolu tapmışdı.

Ağasının həyətində kələm əkər, göyərti becərər, tut çırpar, tutundan sirkə qayırardı. Beləliklə, əyninin libasını və cib xərcliyini təmin elərdi. Asudə vaxtı yenə bəylərin və xanımın qulluğunda olardı.

Zeynəb xanım Ağqoyunlu Cahangirbəyin qızı idi. Cavankən "diribaşlığı" və müdrikliyi ilə ata-anasının heyrətinə səbəb olardı. Həmişə hazırcavab, sözü üzə dik söyləyən idi. Cahangirbəy deyirdi:

"Arvad, Zeynəbə heç kəs yiyə durmayacaq. Atamın yatdığı yer haqqı, hansı qapıya getsə, geri qaytaracaqlar". Arvad isə ayrı fikirdə idi; bilirdi ki, qızlarının içində ərə gedib, əvvəl oğul və qız anası olan Zeynəb olacaq. Necə fikir eləmişdi, elə də oldu – on altı yaşında ikən Alışbəyə qoşuldu, qaçdı.

Alışbəy onda iyirmi üç, ya iyirmi dörd yaşında qaraqaş-qaragöz bir igid idi. Həmişə at belində, qolunda qızılquş, yanında tulaları – peşəsi ova getmək idi. Bir gün Alışbəyin yolu Ağqoyunludan düşdü. Bağların arasında fışdırıqlaya-fışdırıqlaya getdikdə, gözü bağda gəzən iki qadına sataşdı. Biri, görünür ki, xanım idi, o biri qulluqçu. Xanım ağ, totuq qız idi. Səliqə ilə geyinmişdi. Ortadan ayrılmış saçlarının üzərində qızıl pərəkli araxçın yan qoyulmuşdu; ağ kələğayı qulağlarına do-

lanmış qara zülfünü və uzun gərdənini qucaraq aşağı sallanmışdı; çəhrayı arxalıq sinəsində yarımdairə təşkil edərək, qızıl toqqa sarılmış incə belində düymələnmişdi. Tafta köynək köksünün lətif yuvarlaqlarını əks etdirirdi. Ətəyində bir sıra əşrəfi, boynunda qızıllı şəvəsi vardı. Arxalığın geniş qolundan çıxıb zövqlə sallanan köynək qolları çəhrayı boyası ilə ağ biləklərə çox yaraşmış və sanki bir-birinə rəng verib, rəng alırdı... Bağın yabanı çiçəkləri arasında bu da çiçək kimi zəngin və gözəldi. Alışbəyi görüncə qaşlarını qaldırdı, fitnəli gözlərini süzdü və işvəkar bir səslə qulluqçuya dedi:

– Ovçuluq gözəl işdir.

Qulluqçu üzündən dünyagörmüş və çoxbilmiş adama bənzəyirdi.

Çox fikir eləməyərək cavab verdi:

– Gözəl işdir, ovçuda hünər olsa.

Alışbəy kinayəni anladı və qızın gözəlliyindən, ruhluluğundan valeh oldusa da, özünü itirmədi:

– Ovçuda hünər olar, – dedi. – Sonada vəfa olsa.

Zeynəb xanım bu cavabdan xoşlanaraq yenə də gözlərini süzdü və gözəl bir təbəssümlə Alışbəyin ürəyini ələ aldı. Alışbəy ova əhəmiyyət vermədi. Bir-iki qırqovul ovladı, çayın kənarında göy ot üstdə uzandı – fikri Ağqoyunluda idi. Qızın tərpənişi, sözləri və təbəssümü zehnində canlanırdı. Ürəyi sızıllamağa başladı. "Ovçuluq gözəl işdir", – deyə qızın sözlərini təkrar elədi, gözləri doluxdu, durdu və mətanətsiz bir halda ata mindi, öz-özünə: "Ev basmaq, adam öldürmək də lazım gəlsə, qız gərək mənim olsun", – deyə qərar verdi.

Getdikcə Alışbəyin cəsarəti artdı. Bir də Ağqoyunlunun damları gözünə sataşdı. Alışbəyin cürət və cəsarəti yox oldu: bədəni keyidi, qız olan bağı gördükdə ürəyi sürətlə döyünməyə başladı.

Bağda heç kəs yox idi. Atın üzərindən boylanıb baxdı. İstədiyini görə bilmədi. Qızın bir neçə saat əvvəl durduğu otluq bir az əzilmiş, çiçəklər yerə yatmışdı... Alışbəyin ürəyindəki fərəh və ümid söndü; o, acı bir tənhalıq duydu. Ona əvvəlcə şən və süslü görünən çiçəklər indi qəmgin və solğun kimi idi.

Ayaqları ilə atı tərpətdi: sanki yiyəsinin məyusluğunu duyaraq, at da məyus və könülsüz addımlarla yürüməyə başladı. Alışbəyin gözləri həp bağda idi, uzaqlaşdıqca sanki canı, həvəsi və şövqü də ondan ayrılıb, yar bağında dolaşmada idi. Çəpərin dibi ilə axan arxın həzin səsi kədər saçırdı.

Başqa bağlar başlandı. İki yol ayrıcındakı yosma dəyirmanın yanında atı geri döndərdi. Yenə fərəh və ümid canlandı. Yar bağına yaxınlaşdıqda atı yavaşıtdı. Yenə yəhərdən boylanıb baxdı.

Kolun dalından qulluqçunun qalxıb yaşmanmasını sevinclə gördü.

Alışbəy atı saxladı. Qulluqçu gülümsənə-gülümsənə çəpərə yavıqlaşıb əlini uzatdı. Yavaş səslə:

– Ay bəy, – dedi, – ala bunu.

Alışbəy döyükdü və əlini uzatdıqda qulluqçu ona bir tərəfi dişlənmiş bir alma verdi.

Alışbəy heyrətlə almadakı xırdaca diş yerinə diqqət etdikdə qulluqçu başladı:

– Bunu xanım göndərdi, bir də bir sifariş elədi.

– Nə sifariş?

– Dedi bəyə deyinən ki:

Ağ almanı dişlədim,
Dişlədim gümüşlədim;
Qardaş gəldi – qıymadım,
Yar gəldi – bağışladım.

Bu dəfə də Zeynəb xanımın kəskin oxu hədəfə isabət etdi. Alışbəyin ürəyi təzədən yaralandı və qan damcıları axıb cəmi bədənini ağzına aldı. Nitqi kəsildi. Dili ağzında qurudu. Axırda:

– Sabah səhər ertə burada hazır olsun, gəlib onu aparacağam, – deməyə qadir oldu.

Qulluqçu çəpərdən aralandı və uzaqlaşdıqca Alışbəyin ağlı başına gəlməyə başladı. Bir də onu çağırdı:

– Mən Üçdəyirmanlı Həsən ağanın oğlu Alışbəyəm. Sonra elə bilər, görəsən kiməm.

Qulluqçu güldü:

– Başına dönüm, elə Zeynəb xanım da sənin tayın, bərabərindir:

Cahangirbəyin qızıdır. Bu bağ-bağat, ilxı, əkin, biçin – hamısı onundur.

Alışbəyin Zeynəb xanımdan üç qızı və iki oğlu var idi. Qızının böyüyünü Sarıhəsənli Nəsirbəyə vermişdi. Lakin az çəkmədi öldü və yerinə ikinci qızını verdi. Üçüncü qızı isə Sığırlı Laçınbəydə idi. Deməli, şəhərdə Alışbəyin ailəsi bir o qədər də böyük deyildi: Zeynəb xanım, böyük oğlu Səmədbəy və özü idi.

Yay vaxtları Rüstəmbəy də təhsildən qayıdardı və qızlar da övladları ilə yaylamağa gələrdilər. Onda ailə böyüyər, həyatın yektərzliyi pozulardı.

Qış fəsli isə Alışbəyin ailəsində bir dəyişiklik olmazdı. Zeynəb xanım həmişə qəlyan damağında, pəncərənin içində arxasını püştiyə söykəyib oturardı. Qızyetər ona şəhərin övza və əhvalatından nağıl elər; Alışbəy də məscid həyətinə gedər, qazının hücrəsinin qabağında oturaraq dini mübahisələrə qulaq verərdi. Səmədbəy isə qulluğunda olardı – şəhər naçalnikinin dəftərxanasında mirzə idi.

Yeri gəlmişkən, Səmədbəy barəsində də bir neçə söz: Alışbəy kənddə Səmədbəyin tərbiyəsi üçün bir dayə tutmuşdu. Bu dayə pak ürəkli, saf bir qadındı və bu saflığı ilə də Səmədbəyə düzlük və doğruluğu təlqin eləmişdi. Lakin iradəsiz olduğu üçün balaca Səmədi öz təsirində lazımınca saxlaya bilməmişdi. Səməddə bir inadlıq və istədiyini yerinə yetirmək adəti baş vermişdi. Burada Səmədin ilk övlad olması da bir rol oynamışdı.

Nə qədər Səməd ev dairəsində idi, onun inadı, təbii, nəticəsini büruzə vermirdi. Elə ki, böyüdü, evdən uzaqlaşdı, həyatla qarşı-qarşıya gəlməyə başladı, onda tərbiyəsinin fənalığı məhsul verməyə üz qoydu. Məktəbdə uşaqlarla düz yola getməzdi. Hamını öz fikrinə, öz arzusuna tabe etmək istərdi. Bu isə baş tutmayacaq bir iş idi. Müəllimlərlə də rəftarı yaxşı olmurdu: hazırcavablığı ilə onları da zara gətirirdi.

Odur ki, oxuya bilmədi, orta məktəbin dördüncü sinfində dərsi tərk etdi. Əvvəllər cavanlarla bir az dağda-bağda gəzdi, dolandı, boş ömür keçirdi. Sonralar təngə gələrək qulluğa girmək istədi. Alışbəy onu pristavın dəftərxanasına qoydu. Bir müddət yazdı. Lakin çox çəkmədən oradan da çıxdı. Bir ildən sonra imtahan verdi, kənd müəllimi oldu. Burada da övc eləyə bilmədi. Müəllimlik işinin zəhmət və əziyyəti Səmədbəyi təngə gətirdi. Şəhərə qayıtdı. Hər nə də olsa bəy uşağı olduğundan bu dəfə naçalnikin dəftərxanasına girməyə nail oldu. Səmədbəyin dost və yoldaşı olmaması onu faydalı bir yola sövq etdi: o, kitaba sarılaraq mütaliəyə başladı. Rüstəmbəy əvvəllər böyük qardaşına əsla bənzəmirdi. Nə qədər uşaq idi, öz xüsusi işləri ilə məşğul idi – məktəbə gedərdi, dərslərini lazımınca hazırlardı. Qalan vaxtı evdə oturardı, küçəni və onun müzür

təsirini bilmərrə tanımazdı. Alışbəyin səmimi ibadəti pak əxlaqlı Rüstəmbəyin ürəyində dindar hisslər oyatmamış olmadı.

Allah ona ən yavıq, ən sevimli bir hami, bir dost, bəlkə bir qardaş kimi göründü. Ümidlərini ona bağladı, fikrini və xəyalını ona həsr elədi. Atası namaz qıldıqda Rüstəm də onun arxasında namaza durardı, mənasını anlamadığı sözlər əsrarəngizliyi ilə onun ürəyini oxşardı. Səməd həmişə Rüstəmin ibadətinə rişxəndli bir təbəssümlə tamaşa edərdi:

– Rüstəm, – deyərdi, – balam, səndən yaxşı molla çıxar. Nahaq yerə də realniyə gedirsən. Yaxşısı budur ətəbata get.

Qardaşının sözləri Rüstəmin xətrinə dəyərdi.

– Canım, mənim işimə qarışma. Allahımla mənim arama niyə girirsən?

– Ay axmaq, Allahınla sənin aranda yer yoxdur ki, girim. Allah bütövdür, dibsiz və kənarsızdır. Ondan ayrı bir şey yoxdur; daha sən niyə özünü Allahdan ayırırsan.

Rüstəmbəy Səmədbəyin ciddi sözlərinə qulaq verər, mənasını dərk etməyə qadir olmaz və çox vaxt düşünməyə belə cəsarət eləməzdi.

Bununla belə, qardaşının sözləri Rüstəmə təsir bağışlardı. Gecələr yatağında onun sözlərini xatırlayaraq fikrə dalardı.

Əvvəllər qorxa-qorxa, sonralar hər bir fikri açıqca təhlil və tənqid etməyə adət elədi. Allah, onun peyğəmbərləri və tarixi-müqəddəsdəki möcüzələr barəsində çox düşündü. Anlamadığı məsələləri Səməddən soruşdu.

Səməd də onu başa salmağa çalışdı. Rüstəmi bu məsələlər artıqlığınca həvəsləndirdi. Tez-tez qardaşına müraciət elədi. Mübahisəyə girişdilər. Səməd fikirlərini təlqin etmək üçün ona kitablar verdi. Kitablar Rüstəmin fikir dairəsini genişləndirdi, lakin qəti olaraq onun köhnə əqidəsinə xələl vura bilmədi. Yenə adəti üzrə Rüstəm ibadətinə davam edirdi.

Rüstəmbəyin əmisi Bakıda qulluq edirdi. O sonsuz olduğu üçün Rüstəmi Bakıya göndərməsini Alışbəyə yazdı. Rüstəmbəy altıncı sinifdən Bakıda oxumağa davam etdi. Əmisi Baxışbəy və arvadı Nabat xanım onun xətrini çox istərdilər. Rüstəm də onlara öyrənişib, qarşılıqlı hörmət və məhəbbətdə davam edirdi.

Bakı həyatı Rüstəmbəyin dəruni aləminə böyük təsir buraxmamış olmadı. Özünəməxsus dərs otağında fikir və xəyalına geniş meydan

verməyə müvəffəq oldu. Yavaş-yavaş Səmədin sözlərini zehnində ehya edib təhlilinə çalışdı və onları fikir dairəsində həzm eləməyə cəhd etdi. Bir gün Rüstəm öz-özünə:

– Allah doğmayıb və doğulmayıb, – dedi, – deməli, var imiş, var və olacaq. Böyükdür və küllün cəmidir. Ondan ayrı bir şey yoxdur; hamısı onda mövcuddur, hamıya da o nüfuz elər... Allah hər şeyə etidalidəmlə baxır; acıq və intiqam, rəhm və əvəz onda yoxdur. Günah, savab Allah yanında bərabərdir; onun üçün "fərq" mənası mövcud deyil.

Bu qərarla Rüstəmbəy uzun-uzadı özü ilə mübahisə elədi və axırda dərin bir əqidə ilə:

– Belə olduqda, – dedi, – Allah bizim ibadətimizə möhtac deyil.

Onun üçün bizim dua və diləyimizi eşitmək də ağıla müvafiq gəlməyən işlərdəndir; çünki Allah qanunu, təbiət nizamı sabit və sarsılmazdır...

Belə-belə fikirlər Rüstəmbəyi artıqlığınca məşğul edirdi. Həllinə aciz olduğu məsələlərdə məlumatlı adamlara və kitabxanalara müraciət edərdi. Onu çox həvəsləndirən məsələlərdən biri də möcüzə idi. Qardaşı ona demişdi ki, möcüzə ola bilməz, ona inanmaq, sağlam ağıllı adamların işi deyil. Möcüzə adamları aldatmaq üçün icad olunmuşdur.

Rüstəmbəy bu sözləri fikrinə gətirdi. Təkrar-təkrar öz-özünə söyləndi, şərh elədi:

– Möcüzə, – dedi, – yəni imtiyaz. Imtiyaz, yəni təbiət müvazinəsini pozmaq. Təbiət müvazinəsi pozulduqda əbədi qanunun sabitliyi sarsılır. Bu da ola bilməz; çünki əbədi qanunun sabitliyi Allahın ədalətinə dəlildir. Əbədi qanun qeyri-sabit olduqda Allahın ədaləti şübhə altına düşür.

Bu məsələni Rüstəmbəy həll olunmuş ədd edərək o birisinə keçdi.

– Həzrət İsanın göyə çəkilməsinə, – dedi, – necə inanmaq olar?

Bu sözləri huşsuz bir halda deyərək Rüstəmbəy yazı masasına yavıqlaşdı, oradan hirslə bir mədən daşı götürdü və yuxarı qaldırıb, əlindən saldı. Daş sürətlə aşağı endi və tappıltı ilə döşəməyə düşdü.

– Daş aşağı düşdü.- Rüstəmbəy dərin bir əqidə ilə dedi, – çünki əbədi qanun belə qayda qoymuşdur. Daş göyə qalxsaydı, bu, imtiyaz olardı. Təbiət imtiyaz tanımaz, daş da adam kimi durduğu yerdən özü özbaşına göyə qalxmaz: hər kəs əksinə etiqad eləsə, imtiyaza iman etmiş olur və bununla da Allahın ədalətinə inanmır...

Realni məktəbin son sinfində Rüstəmbəyi həvəsləndirən məsələlərin hamısı həll olunmuşdu. Bunun nəticəsi olaraq Rüstəmbəy namazdan və orucdan əbədi əl götürmüşdü. Onun inanıb iman etdiyi bircə Allah idi. Onu özünə, əzəmətli ağıl, zəka, yaradıcı bir qüvvə kimi təsəvvür edir, lakin lazımınca tərif və tövsif edə bilmirdi: Tövrat, İncil, Quran və qeyri din mənbəyi olan kitabları oxumaq, fəlsəfə ilə dürüst tanış olmaq lazım gəlirdi.

Rüstəmbəy üçün bu yeni dövr studentliklə başlanmışdı.

7

Sofya xanım yata bilmirdi. Xəyalı Rüstəmbəylə məşğul idi; onun vəhşi baxışı, hirsli danışığı Sofyanı qorxudur, ona rahatlıq vermirdi.

Nə qədər səy eləyirdi, gözlərini bərk-bərk yumaraq başını yorğanın altında gizləyir, studentin heybətli siması gözlərinin önündən uzaqlaşmırdı.

– Yaramaz, – deyə, neçə dəfə öz-özünə təkrar elədisə də, aram tapa bilmədi; – kirayəçi bir student barəsində fikir eləmək yaramaz.

Yaramaz! – dedi.

Lakin iradəsi fikrinə tabe olmaqdan imtina etdi. Yeni bir qüvvə, dəhşətli bir qüvvə bütün vücudunu sarmaqda idi. Birdən yerindən sıçradı:

– Fedya! Fedya! – deyə iztirabla ərini oyatdı. – Fedya. Naxoşlamışam, lampanı yandır. Qaranlıqdan qorxuram.

Feodor Ivanoviç durdu, lampanı yandırdı:

– Əzizim, nə olmuşdur? – dedi. – Yoxsa bu gün özünü soyuğa verdin?

– Yox, Fedya, ürəyim sıxılır.

Sofya ərinin üzünə baxdı, gülümsündü və sonra onu qucaqlayıb başını sinəsinə söykədi.

Feodor Ivanoviç arvadını bağrına basdı, başını sığalladı:

– Heç zadın yoxdur, sevgilim, naz eləyirsən, – dedi.

Sofya cavabında başını qaldırdı, xəstələrə məxsus bir nəzərlə ona baxdı. – Fedya, əzizim, bilsən səni necə istəyirəm.

Feodor Ivanoviç arvadının sözündən məmnun bir halda, təbəssümlə:

– İnanıram, sevgilim, inanıram, – dedisə də kişi arvadının bu hərəkətini əsla başa düşmədi, bir məna da vermədi. Sofya sakit olan kimi lampanı söndürüb yuxuya getdi.

Arvad isə yenə yata bilmədi: Rüstəmbəyin siması füsunkar bir gözəlliklə zehnində canlandı.

Bu dəfə Sofya xanım studentin baxışından qorxmadı, gözlərinin içinə dik baxdı. Birdən yenə xanımın ürəyinə qorxu çökdü, bütün bədəni titrəməyə başladı. Soyuq əlləri ilə boğazındakı xaçından bərk-bərk yapışdı, dua oxudu, Allahı çağırdı... Lakin ruhuna sükut gəlmədi.

Zəfini duydu və başını yasdığa söykəyərək ağladı.

8

Zəng ikinci dəfə vuruldu. Səsə kimsənin gəlmədiyini gördükdə Rüstəmbəy çıxdı. Qapını açdı. Sofya xanımla əri idi. Sofya xanım Rüstəmbəyi görən kimi əvvəl döyükdü, rəngi qaçdı. Sonra üzünə qan gəldi, yanaqları qıpqırmızı oldu. Feodor İvanoviç nəzakətlə baş endirdi və dedi:

– Siz niyə zəhmət çəkirsiniz, qulluqçu açardı.

Sofya xanım yavaş səslə:

– Yəqin, Liza gəzməyə getmişdir. Bağışlayın, sizə zəhmət verdik.

Rüstəmbəy də baş əydi:

– Çox xoşdur, – dedi.

Feodor Ivanoviç sarı və nazik bığlarını buraraq gülə-gülə:

– Bu bazar axşamında necə olmuş da gəzməyə getməmişsiniz?

– Çox xoşhallıqla gəzərdim, heyf ki, yatıb yuxuya qalmışam.

– Ah, yuxuya qalmısınız... Onda buyurunuz bizə.

– Çox gözəl, – deyərək Rüstəmbəy otağına getdi.

Cəld güzgünü qapdı, saçlarını qaydaya saldı, libasını düzəltdi və bığlarının uclarını bir az da yuxarı qaldıraraq gəzinməyə başladı.

Qonşu otaqdan səs gəlirdi – görünür ki, ev yiyələri gözləyirdilər.

Rüstəmbəy yavaşca koridora çıxdı, qapını tıqqıldatdı:

– Gəlmək olarmı?

İçəridən:

– Buyurunuz! – səsləri eşidildi.

Girdi. Studenti yemək masasının kənarına dəvət etdilər. Oturdu.

Masanın üstündə bir-iki kitab vardı. Sofya xanım onları yığışdırdı və ərinin üzünə baxa-baxa oturdu.

Feodor Ivanoviç ağ dəsmalını çıxarıb, geniş alnını sildi, gözlərinin bulaqlarını təmizlədi və zarafatla dedi:

– Siz evdə oturdunuzsa, biz sinematoqrafa getdik, şəklə baxdıq.

Rüstəmbəy mehriban bir səslə:

– Doğrusu, mən şəkilləri heç sevmirəm; hamısı bir-birinə bənzəyir.

Sofya xanım cavab olaraq:

– Əlac nədir. Evdə oturub darıxmaqdansa şəklə baxmaq yaxşıdır.

Rüstəmbəy dedi:

– Əlbəttə, doğru buyursunuz, lakin mən küçədə qarışqa kimi gəzişən adamları görməyi, şəhərin səs-küyünə qarışmağı şəklə tərcih edirəm.

Sofya xanım ciddi və təkidedici bir səslə:

– Həmişə bu küçədə gəzmək adamı axırda təngə gətirər. Bir də küçədə əl-ayağa dolaşmaq bir az münasibətsiz çıxar.

Feodor Ivanoviç gülə-gülə ayağa qalxdı və rişxəndedici bir sima ilə:

– Rüstəmbəy, şəkil barəsində mənim zövcəmlə danışmayın; çünki o şəkil məftunudur; bilxassə komik şeyləri çox sevər. Məsələn, biri qaçır, biri qovur, ayaqları süd küpəsinə ilişir, süd dağılır, küçəni sel basır...

Sofya xanım ərinin sözlərini kəsdi:

– Xeyr, bağışlayasan, mənim elə şəkillərdən zəhləm gedir, – deyərək gülümsündü, sonra təbəssümünü gizlədi və ərinə acıqlı kimi görünməyə çalışdı.

– Əzizim, bilirsən nə var: mənim üçün yüz şəkildən üç yumurtanın qayğanağı daha yaxşıdır... Bir şey ver yeyək.

Xanım güldü:

– Sənə yeməkdən savayı ayrı şey lazım deyil.

Qulluqçunu çağırdılar, yemək istədilər.

Feodor İvanoviç pəncərəyə tərəf gedib, oradan tütün qabını və çubuğunu gətirdi. Yerində oturub çubuğunu doldura-doldura:

– Rüstəmbəy, – dedi, – mən qulluqda papiros çəkirəm, evdə çubuq. Çubuğun ayrı hüsnü var. Bununla belə, sizin papiros çəkmədiyinizə qibtə ilə baxıram. Sizdən əvvəl bu otaqda bir tələbə yaşayırdı, çox pinti idi: masanın üstü və otağın döşəməsi belə kül və papiros qırıntıları ilə dolardı. Bizim xanım, təbiidir ki, ondan heç də məmnun deyildi. Sizin təmizkarlığınızı isə çox bəyənir; mənə həmişə məmnuniyyətlə söylər.

Feodor Ivanoviç sözünü bitirib, qəhqəhə ilə arvadının üzünə baxdı. Sofya xanım qızardı və həyəcanını gizlətmək üçün:

– Rüstəmbəy, “Tayfunu” gördünüzmü? – deyə sordu.

– Rüstəmbəy təəssüflə:

– Hələ görməmişəm, bu günlər gedəcəyəm.

Feodor Ivanoviç qəti bir səslə:

– Çox gözəl pyesdir, görmənizi şiddətlə tövsiyə edirəm. Yaponların vətənpərvərliyi bizə örnək olmalıdır. Mənə pyesin bir yeri çox xoş gəldi: bir avropalı yapona bir sual verir: Necə oldu da az vaxtda olduqca tərəqqi etdiniz? – deyir. Yaponun cavabı çox maraqlıdır: “Dövlətimizin tərəfindən hər birimizin üzərinə qoyulan vəzifəni lazımınca yerinə yetirdik”, – deyir... Böyük sözdür!

Rüstəmbəy gülərək:

– Bizdə tərsinədir. Vəzifə başdansovma deməkdir...

Qulluqçu yemək gətirdi. Rüstəmbəyə də təklif etdilər, yemədi.

Feodor Ivanoviç ağzındakı tikəni çeynəyərək:

– Əzizim, hər şeydən əvvəl, vəzifə paylayanın nüfuzu olmalıdır. Bir axmağın biri başda oturduqda vəzifə qüdsiyyəti yada düşərmi?

Feodor Ivanoviç ağzındakını udub qumrov səsi verən qəhqəhə ilə:

– Bizdən heç ağlım bir şey kəsmir: bizimki “bəlkə”yə qalmışdır. Bəlkə işlərimiz düzələ, – dedi, təkrar qəhqəhəsinə davam etdi.

9

Rüstəmbəyin yapdığı təbliğat nəticəsində üç tələbə türkcə savadsızlıqlarını ləğv etməyə razı olmuşdu. Rüstəmbəy həftədə iki dəfə bunlara dərs deyirdi. Bu axşam Fərəməzgildə toplanmalı idilər. Rüstəmbəy Xəlili orada buldu, Fərəməzin özü isə yox idi.

Rüstəmbəy:

– Ay Xəlil, balam, bəs ev sahibi hanı? – deyə sordu. Xəlil qəhqəhə ilə:

– Ev sahibi kürsəyə gedib, dedi, siz oxuyun, mən də gələcəyəm.

Bilirsən ki, o, babaları Qacar tərəfə çəkmişdir: bütün qüvvətini bığla kürsəyə verir.

– Yaxşı, bəs Pərviz haradadır?

– Pərvizin də kefi yoxdur, səhərdən axşama qədər laboratoriyada

“Əcəb asudə idim, gəldi düçar oldu mənə”, – deyə oxuyub, zəhləmi tökür.

Rüstəmbəy heyrətlə:

– Bax, bunu anlamıram: tələbə olasan, özünü də könlün olmadan evləndirələr.

– Hər şeyi sən öz arşınınla ölçmə: tacirlərin özlərinə məxsus bir ənənələri var. Bunlar sərvət dağılmasın deyə, həmişə zəngin yerdən evlənərlər. Pərvizin atası fabrikant, qızın da atası mülkədar, vəssalam.

Çox da Pərviz başqasını sevir. Onun ağzına vurarlar, o da dinməz. Bu hal sənəmənə yabançıdır. Çünki biz tacir ailəsindən deyilik.

Rüstəmbəy susdu. Durub bu böyük otağı dolaşdı, divardakı böyük tablolara tamaşa etdi, qız fotoqrafiyalarını seyr edib, gəlib oturdu.

Zəng səsi eşidildi. Kim isə koridor qapısını açdı. Sonra otaq qapısı döyüldü;

Rüstəmbəy və Xəlil sözləşmiş kimi bir yerdə:

– Gəlin, – dedilər.

İçəri orta boylu, uzun xətli, incə bığlı, qıvrım saçlı bir tələbə girdi:

– Bah, ya Allah, İsgəndər, həmişə sən gələsən. İsgəndər görüşüb, yumşaq kanapenin üstündə oturdu.

Xəlil:

– İsgəndər, evləndiyini eşitdik, bu necə işdir?

– İşdir də, iş də İnsan başına gələr.

Rüstəmbəy:

– Sən ki, Allahsan, necə oldu da İnsan hərəkətinə başladın, – dedi.

İsgəndər istehzalı heyrətlə:

– Allah evlənməz? Mən sami Allahı deyiləm, yunan Allahıyam.

– Deməli, onlar evlənər.

– O!.. Evlənər nədir, əllərindən hər bir kələkbazlıq gələr!

Tələbələr gülüşdü. İsgəndərin öz sözü özünə daha da xoş gəldi.

– O, yunan Allahları çox kələkbazdırlar, – deyə təkrar güldü.

Birdən Xəlil ciddi səslə:

– Yaxşı, Fərəməz evdə yoxdur deyibən, biz çay içməyəcəyik? – deyə qalxıb zəngi çaldı və qulluqçuya samovar gətirməsini tapşırdı.

Sonra İsgəndərə müraciətlə: – Allah, – dedi, – mən ölüm, necə evləndin?

– Əşi, evlənməyə nə var, o ki, asan işdir. Ali qadın kurslarının yanından keçirdim. Gördüm yoxuşdan bir qız gedir. Yer qar idi, ayağı sürüşürdü. Yeriyib qoluna girdim, yoxuşa çıxartdım. Məndən çox razılıq elədi. Dedim: "Ən böyük razılıq odur ki, mənim ömür yoldaşım olasınız". Qız gülərək üzümə baxdı, heyrət etdi. Mən təklifimi təkrar

etdim. Razı oldu. Sonra bir-birimizin adını öyrənib, tatar mollasının yanına getdik. Vəssalam.

Hamı gülüşdü. Qəhqəhə o qədər şaqqıltılı idi ki, Pərvizin içəri girməsindən heç kəsin xəbəri olmadı.

Pərviz həmişəki kimi şıq geyinmişdi və həmişəki kimi də pərt və məyus idi. Lakin məyusluğuna baxmayaraq, yenə də ətirlənməyi unutmamışdı və əllərini tərpətdikcə hava qoxuyurdu.

Xəlil gülə-gülə:

– Pərviz, Allahın evlənməsini eşitdinmi? – deyə sordu. Pərviz məyus bir təbəssümlə:

– Eşitdim. Vallah, kefiniz var, – dedi və İsgəndərin üzünə həsrətlə baxdı.

Xəlil:

– Pərviz görürsən, yan, tökül. Bunun hər bir ixtiyarı öz əlində olmasaydı, özünə "Allah" deməzdi. Biz indi bunun Allahlığını təsdiq edirik.

Pərviz yenə qibtə edərək İsgəndərə baxdı və əlini qulağına yavaşca qoyub oxudu:

"Əcəb asudə idim, gəldi düçar oldu mənə..."

Pərvizin səsindəki kədər hər kəsi susdurdu: diqqətlə dinləyib, axırda əl çaldılar.

Samovar gəldi. Xəlil çay dəmlədi, Fərəməzin mürəbbəsi olduğunu bilirdi, açıb mürəbbə çıxardı, yağ, pendir, çörək, qoydu. Hamı masanın ətrafına toplanıb çay içmədə idi, Fərəməz gəldi.

Fərəməz uca boylu, qara bığlı, geniş kökslü, şıq geyimli bir tələbə idi. Nəzakətlə hamıya əl verib oturdu.

Xəlil:

– Ev yiyəsi çay içərmi? – deyə sordu.

– Həyasızlığa bax, hələ soruşur da.

– Haqlısan, bilirəm kürsəkdən sonra ürəyin bərk yanıb. Pərviz yenə heyrətlə:

– Kürsəyəmi getmişdi? – dedi.

– Bəs nədir?! Hamı sənin kimi başına vaxtsız xalta salmaz ki...

Pərviz yenə heyrətlə Fərəməzə baxdı, əlini qulağına qoyub oxudu: "Əcəb asudə idim, gəldi düçar oldu mənə..."

Yenə qəhqəhə qopdu.

Bu dəfə zarafatın istiqaməti Fərəməzə tərəf çevrildi.. Rüstəmbəy:

– Mən görürəm, bu axşam siz dərs oxumaq fikrində deyilsiniz, heç olmasa, Fərəməz hara getdiyini anlatsın.

Pərviz Rüstəmbəyə:

– Deyəsən, sən də ayılırsan, – dedi.

– Bəs necə, cahıl-cavan deyilmi?

Pərviz bu dəfə də Rüstəmbəyi qibtə ilə süzüb, əlini qulağına qoydu. Hər kəs onun nə oxuyacağını duyaraq bir səslə:

"Əcəb asudə idim, gəldi düçar oldu mənə..." – deyə oxudular.

Sonra yenə qəhqəhə partlatdı.

10

Sofya xanım yenə yata bilmirdi, bütün fikir və xəyalı Rüstəmbəy idi: xəyalında cilvələnən simaya oxşanaraq böyük bir həzz duyurdu: vücudu məst olmuşdu, ürəyi də xoş bir sızıltı ilə dolu idi... Xanım özözünə:

– İlahi, – deyirdi, – onun baxışı nə qədər gözəldir. Sofya xanım ağlayaraq o biri üzünə döndü və əlini yorğanın altından çıxardıb, başına söykək verdi, köksünü ötürdü və yenə xəyala daldı.

– Nə üçün Rüstəmbəy mənim deyildir? – dedi. – Nə üçün onun məhbubəsi, dostu və sevgilisi deyiləm?.. Nə üçün?..

Xanım hövlnak bir surətdə sıçradı, yatağın içində oturdu, gözləri ərinə sataşdı... Yuxudan oyanan kimi oldu; bir az öz-özündən utandı, vicdan əzabı duydu.

Xanım yavaşca uzandı: yorğanı başına çəkərək, gözlərini bərkbərk yumdu.

Dəruni bir səs ona rahatlıq vermir: "Nə yapmaqdasan, ey vəfasız qadın?" – deyirdi...

Sofya xanım gözlərini açdı; yuxusu qaçmışdı. Bir də o biri üzünə çevrildi. Ürəyi yenə xoş bir iztirabla dolu idi. Rüstəmbəy hal və hərəkətləri ilə artıq ona hakim idi.

Sofya durdu, yatağında oturdu. Gözlərini həsrətlə ərinə dikdi, fikrə getdi: "Nə üçün Fedya qaraşın deyildir? Nə üçün rəftarı Rüstəmbəyinkinə bənzəmir? Nə üçün onda qısqanclıq yoxdur?"

Sofya xanım ayaqlarını çarpayıdan aşağı salladı və bədənini düz tutaraq öz-özü ilə cəsarətlə danışmağa başladı: "Heç kəsdən qorxmuram, hər nə könlüm istəyir, onu eləyirəm. Nə olacaq olsun. Çox

olar – Fedyadan boşanaram. Bir parça çörək tapmağa müstəid deyiləmmi?

Günah tamam Fedyadadır: sabahdan axşamadək işləyir, gecə başını qoyur yatır, əsla məndən xəbəri olmur. Fedya mənim halımı anlamalı, elə etməli ki, mən darıxmayım. İşsizlikdən az qalır bağrım çatlasın. Axır mən gəncəm, əylənmək istəyirəm, indi də yaxşı gün görməyib, bəs nə vaxt görəcəyəm?..”

Sofyanın gözlərindən bilaixtiyar yaşlar süzülməyə başladı. O qədər ağladı ki, gecəliyinin döşü tamam islandı. Birdən nə təhər oldusa, ərinə yazığı gəlməyə başladı. “Zavallı cəmi zəhməti mənim üçün çəkmirmi? – dedi. – Mənim yemək, geymək və istirahətimi o təmin etmirmi? Fedya mənim bütün arzularımı yerinə yetirməyə çalışır, hər nə istəyirəm haman alır, gətirir. Mən də bunun əvəzində...”

Xanım əzaba uğradı; bir də cəsarətlə: “Günahkaram! Əxlaqı pozğunam!

Vəfalı ərimi qoyub, gəldi-gedər bir qafqazlıya həvəsləniram...”

Bir də xanım qeyri-şüuri bir halda yerindən sıçrayıb, küncdə, qarşısında sönük işıq yanan İsanın təsvirinə yanaşdı, dizi üstə düşüb tövbəyə başladı:

– İlahi, əfv diləyirəm. Günahımdan keç, məni haqq yola hidayət elə. Zəifəm, bağışla!..

Sofya xanımın solmuş yanaqlarından yenidən yaş axmağa başladı.

11

Axşam saat on ikidə Rüstəmbəy teatrdan qayıtdı. Nədənsə qapıya qulluqçu əvəzinə Sofya xanım gəldi. Rüstəmbəy üzr istədi:

– Bağışlayın, sizi, deyəsən, oyatdım, – dedi.

Xanım saçlarını üzündən dağıda-dağıda:

– Zərər yoxdur. Mən hələ yatmamışam; yatağın üstə uzanıb ərimi gözləyirəm.

– Əriniz hələ evdə deyilmi?

– Xeyr, kluba getmişdir.

– Onda o, çox gec gələr – deyə, Rüstəmbəy gülümsündü. Qırmızı dodaqları bir balaca əyildi, bığlarına və təzə qırxılmış üzünə elə məlahət verdi ki, Sofyanın fikrini özünə cəlb etdi. Rüstəmbəy bu gün çox cazibəli idi; lətif geyinmişdi, ətirlənmişdi; özü də çox nəşəli idi.

31

Sofya xanım otaq qapısına söykənərək koridorda durmuşdu. Yanaqları qızarmışdı; işıldayan sarı zülfləri dağınıq bir halda üzünə tökülmüşdü. Rüstəmbəy bu zülflərin gözəlliyinə heyran olmuşdu. O, divara söykəndi:

– Heç yuxum gəlmir, – dedi, – könlüm müsahib axtarır.

Sofya xanım ciddi bir halda qaşlarını qaldırdı və qəmli gözlərini

süzərək, sakit bir səslə:

– Sizə müsahib nəyə lazımdır; onsuz da xoşbəxtsiniz, – dedi.

Rüstəmbəy gülümsündü:

– Xoşbəxt olduğumu nə bildiniz?

Sofya xanım cavab olaraq ciddi bir nəzərlə Rüstəmbəyin gözlərinə baxdı. Rüstəmbəy bir şey duymayaraq oynaq bir halda elektrik işığını söndürüb, yandırmağa başladı.

Bir də duruxdu, fikrə getdi. Sonra üzünü Sofyaya döndərdi. Nəzərləri bir-birinə rast gəldi. Ikisi də fikir içində, ikisi də ciddi və müəmmalı idi.

Rüstəmbəy xanıma yavıqlaşdı, dirsəyi ilə qapıya söykəndi, durdu.

– Sizin fikrinizcə mən xoşbəxtəmmi?

Sofya əvvəlki mövqeyini dəyişməyərək yerə baxa-baxa:

– Xoşbəxtsiniz.

– Doğruluğuna inana bilərəmmi?

– Əlbəttə.

Rüstəmbəy titrəyən əli ilə xanımın sinəsindən aşağı sallanan saçını oxşadı və sonra onları dodaqlarına qovuşdurdu. Xanım dinmədi.

Rüstəmbəy bir az da irəli əyildi. Duruxdu. Ürəyinin döyünməsinə bir az qulaq verdi və sonra məst bir halda üzünü Sofyanın üzünə yavıqlaşdırdı.

Xanım üzünü əlinin üstə qoydu, bir də qapıya söykəndi, sızıltı və iztirab dolu bir səslə:

– Allah xatirinə, məndən əl çəkin, günahımı artırmayın, – deyir, ağır bir xəstə kimi zarıldayırdı. – Allah xatirinə, məndən əl çəkin; – deyirdi, – zəfimdən istifadə etməyin.

Rüstəmbəy davamlı bir busənin ləzzətindən mütəəssir bir halda çəkilmiş, kənarda durmuşdu. Bir dəqiqə əvvəlki hərəkəti ona röya kimi görünürdü. Yuxudan ayılan kimi oldu. Gözü Sofya xanıma sataşdı.

Nəfsinin əsiri olan bu qadına bir az acıdı. Ona nəsihət eləmək istədi, bir də xanımın gözəlliyi onun fəlsəfəsinə qələbə çaldı: ehtirasa tutul-

muş student divanə kimi xanımı bağrına basıb dodaqlarını, qırmızı yanaqlarını və ağ gərdənini busə odu ilə yandırmağa başladı.

Sofya xanım studentin qucağında hissini qaib edərək, bütün varlığını yaddan çıxartdı.

Bir də gözünü açdı. Rüstəmbəyin vəhşi baxışına rast gəldikdə ayıldı:

– Bu nə işdir? – deyə bu kəlmələri xanım neçə dəfə təkrar elədi və studentin əlindən çıxıb, kənara çəkildi.

Sofya xanım otağına çəkilmək meylində idisə də ayaqları getmir, studentdən aralana bilmirdi. Əllərini üzünə qoydu, ağlamsındı:

– Aman, nə günah işlər görməkdəyik!..

Vicdan zəlzələsi bütün vücuduna yayıldı. Zavallı qəmli gözlərini Rüstəmbəyə döndərdi, yalvardı.

– Allah xatirinə, məndən əl çəkin... Rüstəmbəy, mənə yazığınız gəlsin.

Rüstəmbəyin də vicdanı oyandı, bu da bir tərəfə idi, lakin xanımdan aralanmağa cəsarət eləmədi.

– Sofya Sergeyevna, günah eləyirik. – Əlbəttə... həm də çox böyük günah.

Student bir az duruxdu, otağına getmək istədi, gedə bilmədi; özündə bir böyük qüvvə hiss elədi, bu qüvvə onu xanıma tərəf çəkirdi.

Nəfs vicdana qalib gəldi, şəhvət hissi damarları ilə axaraq vücuduna yayıldı. Rəngi qaçmış bir halda yenə xanıma yavıqlaşdı.

Rüstəmbəy xanımın üzünə diqqətlə baxdı, gülümsündü: özündə nəfsindən başqa bir qüvvə duymurdu.

Sofya xanım da iradəsini qaib etmişdi, hərdənbir dili ilə qurumuş dodaqlarını isladır, studentin üzünə heyran-heyran baxırdı... Birdən bilaixtiyar ikisi də dodaq-dodağa gəldilər...

Çoxmu öpüşdülər – bu onlara məlum deyil idi: bütün varlıq onların gözündən itmişdi. Ancaq özlərinə gəldikdə student saata baxdı və içini çəkdi:

– Vay, saat üçdür, – dedi. – Indicə əriniz gələcək. Öz otağının qapısını açdı: bir də fikirləşdi, qapının arasında dayandı. Xanımın baxışından onun getməyə əsla meyli olmadığı görünürdü.

Rüstəmbəy qapını daha da açdı və "salamat qalın", – dedi.

Lakin yenə aralana bilmədilər, bir də yavıqlaşdılar. Bir də öpüşdülər. Yenə şəhvət nəşəsindən ayıldıqda hərəsi bir guşəyə çəkildi,

vicdanları ilə mühakiməyə girişdilər. Nəhayət, studentin siması qayət ciddiləşdi; xanıma baxmayaraq, otağının qapısını açdı:

– Salamat qalın, – dedi.

Rüstəmbəy otağına girdikdə lampanı yandırmadı, öz-özünə: "Bəlkə Sofya xanımın əri küçə ilə gəlməkdədir, deməzmi bu vədə kirayəçinin işığı niyə gəlir", – deyə fikirləşdi, ürəyinə qorxu çökdü, otağının ortasında hərəkətsiz durdu.

Elə bil donmuşdu; fikir və xəyalı da onunla bərabər dayandı. Bir neçə dəqiqə keçdi. Student ayıldı və halından xəbərdar olmaq üçün öz-özünə dedi: – "Mən nə etdim... Özgənin arvadını yoldan çıxardıram..."

Rüstəmbəy mütəəssir oldu və əli ilə başından yapışıb, xəstələrə məxsus bir halla zarıldadı:

– Günah işləyirəm.

Səs qaranlıq otaqda uzun bir müddət qəribə bir halda cingildəməyə başladı; divarlarla toqqaşdı və yenidən qayıdaraq, Rüstəmbəyin qulaqlarına doldu:

– Günah işləyirəm...

Rüstəmbəy yenə dondu, fikri də donub qalmışdı; bütün vücudu yoxluq aləminə dalmış kimi idi.

Bir azdan ayıldı. Pəncərə gözünə sataşdı, yavaş-yavaş masanı görməyə də qadir ola bildi. Hər tərəfi diqqətlə süzdü, özünü yada saldı.

Mənasız yerə otağın ortasında durduğunu da sezdi. İstədi irəli yerisin, lampanı yandırsın; bir də işlədiyi günah yadına düşdü. Yenidən onu fikir götürdü. Yenə pəncərə və yazı masası gözlərindən qaib oldu.

Cansız və ruhsuz bir sütun kimi dim-dik qaldı... Bir də "nə etməkdəyəm?" – deyə döyükmüş gözlərini ətrafa saldı; bir-iki addım atdı, çarpayısına yanaşdı. Yatacağını düzəldib, yatmaq istəyirdi, lakin nədənsə əlləri qalxmadı, iradəsi onu tərk etmişdi.

Bir neçə dəqiqə bu halda dayandı, fərsiz gözlərini bir nöqtəyə dikdi və yenə mənasız yoxluğa daldı. Varlıq nəzərində heçə çevrilmişdi.

Çarpayısının üstə oturduqda, özünə gəldi, düşünməyə başladı. Bu axşam Sofya xanımla ilk dəqiqələrdən tutmuş sonuna qədər keçirdiyi vaxtı xatirinə gətirdi; hər əhəmiyyətsiz nöqtəni zehnində ehya edərək təhlilinə çalışdı, inanacaq şeylər çox az idi, hər şey ona yuxu kimi gəlirdi. Özünə sual verdi:

– İşin bu dərəcələrə qədər varmasına səbəb nə oldu?

Başını aşağı saldı, gözlərini yumdu: Rüstəmbəy bu suala cavab tapa bilmirdi.

Yenidən ayağa durdu, döyükmüş nəzəri ilə pəncərədən çölə baxdı... Küçədən fayton səsi gəlirdi, işıqlaşmışdı.

Rüstəmbəy üsulluca yatağına uzandı, gözlərini yumdusa da, yuxuya gedə bilmədi.

12

Rüstəmbəy günorta çağı yuxudan oyandı. Durdu, geyindi, əl-üzünü yuyub evdən çıxdı. Studentlərə məxsus aşxanaya getmək istəyirdi.

Öz küçəsindən sağ tərəfə dönüb Böyük Vladimir küçəsinə çıxdıqda student Cəfərə rast gəldi. Görüşdülər. Cəfər gülümsünə-gülümsünə

Rüstəmbəyin qoluna girdi:

– Deyəsən, Rüstəm, bu gün tez acmısan, – dedi.

Rüstəmbəy ciddi bir səslə:

– Hələ acmamışam, bir az gəzmək istəyirəm.

– Mən də acmamışam, ancaq iştaha üçün bir az dolanmaq lazımdır.

Rüstəmbəy güldü:

– Yediyin beş şahılıq nahardır, ona da iştaha açırsan.

İkisi də bir yerdə gülüşdü. Birdən Rüstəmbəy ciddiləşdi, siması süni bir şəkil aldı. Cəfər yoldaşının üzündəki dəyişikliyi görərək:

– Balam, gözümə birtəhər dəyirsən, naxoş deyilsən ki? – dedi.

– Yox.

– Özü də, deyəsən yuxudan indicə durmuşsan... Gecə harada idin ki?..

Rüstəmbəy düşünmədən cavab verdi:

– Heç yerdə, evdə.

Cəfərin dodaqlarında iymalı bir təbəssüm gəzməyə başladı. Bu təbəssümlə də Rüstəmbəyi süzdü. Rüstəmbəy süni bir ciddiyyətlə:

– Gülümsənirsən, – dedi.

Cəfər özünü saxlaya bilmədi:

– Deməli, gecələr yata bilmirsən.

Rüstəmbəy bu sözlərdən sonra özünü itirdi, qızardı və üç-dörd dəfə Cəfərin üzünə baxaraq söz tapa bilmədi. Sonra dəruni iztirabını bildirməmək məqsədilə yenə süni bir tərzdə ciddiləşdi:

– İmtahanların nə vaxt başlanır?.. Yəqin, oxumaqdan-macal tapa bilmirsən.

Cəfər daha da gülümsündü:

– Olanda olur, – dedi.

– Nə olur?

Cəfər iymalı təbəssümlə:

– Məsələn, gecə ev xanımı ilə söhbət bir az artıq çəkir, yuxudan qalırsan.

Rüstəmbəy özünü büsbütün itirdi. O, halını gizlətmək üçün acıqlı bir səslə:

– Sən də zarafata vaxt tapdın, mən ölüm, qoy görək, – dedi.

Cəfər dodaqlarındakı təbəssümə təğyir vermədən:

– Zarafat eləmirəm, olanda olur, – dedi.

Rüstəmbəy daha da acıqlı:

– Mən ölüm, əl çək, ovqatım təlxdir.

– Çox səsə-küyə salma, guya mən heç zad bilmirəm. Sən dünənki sərçəsən, amma mən arvadbazlıqda saqqal ağartmışam... Bala, zarafat deyil, səkkiz ildir studentəm, bu Kiyev şəhərində mən bilirəm nələr eləmişəm...

Rüstəmbəy yumşaldı və Cəfərə baxaraq bir az da gülümsündü.

Cəfər də gümanının doğruluğunu duyub lovğalandı:

– Adın nədir – Daşdəmir, yumşalısan, yumşalı... Buncuğaz qoca

Cəfərə kələk gəlmək istəyir. Bala, o fəndlərdən çoxdan çıxmışam, kələk gəlmək istəyirsənsə, özgələrə gəl.

Rüstəmbəy daha dinmədi. Cəfər bir az səbir edib başladı:

– Bunlar dursun kənarda, indi de görüm xanımın qəşəngdirmi?

Utanma, indi cavanlıqdır da, arvadbazlıq eləməyən kimdir... Ancaq bir iş var ki, səninkini Allah lap evində yetirib; deməli, biz qoca vaxtımızda dağı-daşı gəzək, sən başıyın altına qoy otur...

Rüstəmbəy gülümsündü, Cəfər sözlərində davam edirdi:

– Gülərsən. Mən özüm işin başını açandan sonra gülərsən. Sən kiçiksən, qayda bu idi ki, gəlib mənə məsləhət eləyəydin, deyəydin:

“Ay Cəfər əmi, bir belə iş var, nə təhər eləyim?”. Onda mən də sənə yol göstərərdim. Yoxsa, daha indi nə deyim...

Rüstəmbəy yenə gülümsündü:

– Canım, – dedi, – axır nə olub ki... Arvad-zad yoxdur, nahaq yerə güman eləyirsən.

Cəfər Rüstəmin sözlərini kəsdi:

– Ey bivəfa cavanlar, getdikcə xarab olursunuz, studentliyə ayrılıq salırsınız. Qardaş, biz hamımız yoldaşıq, hər kəsin əlinə nə düşdü, gərək xudbinliyi kənara qoyub, yoldaşını da yada salsın...

Rüstəmbəy Cəfərin sözlərinə daha etina eləmədi. Cəfər bir az danışıb, sükut etdi. İkisi də dinmədən aşxanaya yönəldi.

13

Aşxananın önündə qız və oğlan tələbələr növbəyə düzülmüşdülər, bilet gözləyirdilər. Növbə bu gün çox uzun idi, darvazadan çıxıb Fundukleyevski küçəsinin ortasına qədər uzanmışdı. Cəfər bunu gördükdə içini çəkdi:

– Paho veey... ada, bu gün nə çox adam var.

Rüstəmbəy təəccüb etməyərək:

– Balam, ancaq iki saatdan sonra nahar eləmək olacaq, növbə çox uzundur.

– Səbir elə, bu saat düzəldərəm. Sən növbədə dur, mən baxım görüm bilet tapa bilərəmmi. Onda tez olar.

Rüstəmbəy gəldi, bir qızın arxasında növbəyə durdu. Cəfər ətrafa göz gəzdirdi, bir də gülümsündü, tanışa rast gəlmişdi:

– Allah saxlasın, Vartan.

– Allah saxlasın.

– Vartan, gör biletin varmı?

Vartan gülə-gülə:

– Bilmirəm, görək varmı, – deyərək qotazlı bir kisə çıxartdı.

– Ey Vartan, sən də qədim adamsan ha, indiki studentlər bu kisənin qədrini bilməzlər.

– Hə, canım, sənin-mənim qabağımda indikilər nə köpəkoğludur.

Cəfər güldü və əlini Vartanın pırpız saqqalına uzatdı.

– Ay bij Vartan!

Vartan burnunu çəkə-çəkə kisənin dibindən bir neçə sarı və qırmızı bilet çıxartdı və hesablayaraq dedi:

– Canım, bu mənim supum, bu da kotletim, qalan da sənin, ta məni öldürməyəcəksən ki...

Vartan biletləri Cəfərə verdi, gülə-gülə növbəyə duranların yanından keçib aşxanaya girdi.

– Sağ ol, Vartan! – deyə Cəfər Rüstəmbəyin yanına gəldi:

– İşlər yaxşıdır. Vartandan beş şahılıq bilet aldım, bir o qədər də tapsaq, qarnımızı doydurarıq.

Rüstəmbəyin önündə növbəyə duran qız diqqətlə türk dilinə qulaq verirdi. Bunu Cəfər duyaraq, Rüstəmbəyə göz elədi.

– Qabağında duranla aran necədir? – dedi və sonra talibəyə yönələrək rusca başladı:

– Yoldaş, deyin görək bizə satmağa artıq biletiniz varmı? Acından ölürük.

Cəfər sözünü qurtaran kimi ağız burnunu elə əydi ki, talibə gülməyə başladı:

– Heyf ki, yoxdur, olsaydı daha növbəyə durmaq lazım gəlməzdi.

– Bəli, doğru buyursunuz. Ancaq dedim, bəlkə birdən oldu.

– Olmaya-olmaya birdən necə ola bilərdi? – deyə talibə daha da güldü və sonra özünü gülməkdən saxlayaraq qızarmış üzünü aşağı saldı.

Növbəyə duranların böyründən bir dəstə student keçirdi. Cəfər onlara yönəldi:

– Bağışlayın, yoldaşlar. Sizdən bir ricam var. Biletiniz varsa, bir naharlıq iltifat buyurun.

Studentlər durdular və biri məmnun bir halda qoltuğundan bir dəstə bilet çıxartdı:

– Buyurunuz, – dedi, – nə qədər sizə lazımdır, götürün. Cəfər bir neçəsini götürdü, pul verdi:

– Sağ olunuz, yoldaşlar! – deyə papağını qaldırdı. Onlar da cavabında:

– Bir şey deyil, – dedilər. Cəfər dərhal Rüstəmbəyə yanaşdı:

Qardaş, indi növbədən çıxa bilərsən, iki naharlıq biletimiz var.

Əlavə bir fincan qəhvə də içməyə ixtiyarımız var.

– İkinci növbə balacadır.

– Burada adam həmişə az olur, çətin əvvəlkidir. Rüstəmbəy və

Cəfər yemək salonunun qapısında növbəyə durdular. Bilet satılan daxıldan xilas olan gənclər gəlib ikinci növbəyə dururdular, Kimi nahar intizarında bikef duraraq fikrə getmişdi, kimi papiros çəkir, tüstüsünü havaya buraxırdı. Qafqazlılar deyib gülüşürdülər, səs-küyləri hamının nəzərini özlərinə cəlb eləmişdi. Cəfər ətrafdakıları tənqid edərək qəhqəhə çəkirdi.

– Rüstəmbəy, bir arxanda duran qıza bax. Zalımın nə balaca burnu və dodaqları var...

– ?!

– Deyirəm, Rüstəmbəy birdən adamın bir belə arvadı ola, özü də ildə bir qız doğa. Qızlar da anası kimi arıq-uruq ola...

Rüstəmbəy mabədini düzəltdi:

– Özünün də çoxlu borcu ola, tez-tez gəlib qapını döyələr...

– Hə, – Cəfər başladı, – gözəl qızların da buzov karvanı kimi, tökülüb gəlib sənə xəbər gətirələr ki, pul dalınca gəliblər.. Xülasə, adamın ürəyi dağ kimi olar...

Növbə irəli gedirdi. Qapının yanında bir tələbə durub, masa nömrəsi paylayırdı. Cəfər:

– İki dənə yan-yana nömrə verin, – dedi.

Tələbə nömrələri uzatdı:

– Bir on beş var, bir də on, buyurun orada dəyişiniz. Nömrələrlə salona daxil oldular. On beşinci masada bircə boş yer var idi. Cəfər nömrəni boş kürsünün üstə qoydu:

– Qardaş, bu bizim yerimiz. Sənə də öz yanımda bu saat yer taparam.

Deyəsən, bu yoldaş yeyib qurtarır.

Cəfərlə yan-yana bir yəhudi tələbəsi oturmuşdu, nahara məşğul idi. Cəfər soruşdu:

– Yoldaş, siz naharı qurtarırsınızsa, nömrənizi bizə verin.

Tələbə razı oldu, onuncu nömrəni aldı, özününkünü ona verdi.

Rüstəmbəy də on beşinci masada yer tutdu. Sonra nahar dalınca getdilər.

Salonun baş tərəfində aşpazlar bişmiş paylayırdılar. Rüstəmbəy və

Cəfər masanın üstündən adama bir boşqab götürdülər.

– Rüstəm, nə yeyəcəksən?

– Mən əvvəlkinə borş alacağam, sonra görək nə olur.

– Mən sup.

Hər kəs istədiyini aldı. Əvəzində neçə qəpiklik bilet lazımsa verdilər və yerlərinə gəldilər.

Salona arası kəsilmədən adam girib-çıxmaqda idi. Ortalıqda ağ geyimli xidmətçi qızlar dolaşırdı. Kimi boşalmış qabları geri daşıyır, kimi doldururdu. Hərə bir işlə məşğul idi. Qabların cingiltisi, adamların səs-səmiri salonu doldurmuşdu. Hamıdan da artıq qafqazlılar, küy eləməkdə idi. Arabir Cəfər də səslənirdi:

– Vay, Vartan, aşna, haradasan?

O da həmin tonla:

– Ağzında zəhrimarını ye, köpək oğlu, – deyirdi. – Aşna haradan olduq, sən musurman, mən erməni.

– Yenə erməniliyini bildirmə, dur gəl bura. Vartanın səsi kəsildi.

Yoldaşı ilə söhbətə məşğul idi.

Cəfər ondan vaz keçərək nəzərini öz masasına çevirdi. Qarşısında sarısaqqal bir rus tələbəsi oturmuşdu. Özü kimi sarışın və arıq arvadı da yanında idi.

– Rüstməbəy, qabağımızda oturan ər-arvaddı ha, ona bax: ikisi bircə qab sup almış.

Rüstəmbəy gülümsündü:

– Onun üçün ikisinin də boynu armud saplağına dönüb də...

– Bunları aparasan Qafqaza, özlərinə də eyzən kələm dolması verəsən, kökələlər.

Rüstəmbəy güldü. Rus tələbəsi başını qaldırıb, yazıq bir baxışla onları süzdü. Elə bil aclıq gözlərini fərddən salmışdı.

Cəfər ayağa durdu:

– Gəl qəhvə dalınca gedək. Sən öl, bizlər bunlara görə çox ağıllıyıq.

Gör, pulum olmasa, min il qala evlənərəmmi?

Vartan on beşinci masaya yavıqlaşdı. Dişini qurdalaya-qurdalaya:

– Adə, Cəfər, – dedi, – yenə qudurmusan, qəhvə içirsən?.. Cəfər süni təkəbbürlə:

– Niyə içməyim, ay orac?

– Köpək oğlunun sözünə bax, elə biləsən dədə-babası qəhvə içmişdi.

– Yox, səninki içmişdi. Get, köpək oğlu darı əkməyinə.

– Bircə buna bax, Rüstəmbəy, sən məzhəb, bircə bu köpək oğluna bax gör nə lovğa-lovğa oturub burada qəhvə içir, atasının pendir-çörək yeməkdən dişinin dibi gedib...

Bu halda salonda bərk bir qəhqəhə yayıldı. Hamı dönüb, aşağı tərəfə baxdı. Vartan sözünü kəsib, bir az dayandı və sonra:

– Budur, Həsənqulu gəldi, – dedi, – musurmandı deyən eşşək kimi anqırır.

Həsənqulu qarayanız, arıq bir student idi. Fövqəladə qəhqəhəsi ilə aşxanada şöhrət qazanmışdı. O güləndə, salondakı neçə yüz nahar edənlərin səsi bilmərrə yox olardı. Həsənqulu on beşinci masaya yavıqlaşdı.

Burada səs-küy daha da ucalmışdı. Vartan kənara çəkilə-çəkilə:

– Canım, musurman artdı, daha burada durmaq xatadır, – deyə getdi.

Hamı gülüşdü.

Yenə Həsənqulunun qəhqəhəsi salonu başdan-başa qavradı və xalqın heyrətinə səbəb oldu. Cəfər ayağa qalxdı:

– Sağ ol, Həsənqulu, sənsiz buraların ləzzəti yoxdur. Rüstəm də gülümsündü:

– Həsənqulu, niyə gec gəlirsən?

– Balam, günortaya kimi yatırıq, iştahamız olmur.

Cəfər:

– İştaha açmaq istəyirsənsə, gəl buradakı qızlara bax, gör necə acırsan.

– Yaxşıca balalar var, anamın gəlini olsunlar. O gün burada bir cuhud qızı oturmuşdu.. Qənbərlə qarşısında əyləşdik, bir saat gözümüzü ona zillədik. Axırda acıqlandı, durdu getdi.

– Balam, Qənbər də bijləşib, əvvəllər elə dinc idi ki, amma indi qızlarla gözləşir.

Rüstəmbəy ciddi sima ilə qulaq asırdı, dinmirdi. Nəhayət, söhbətə qarışdı:

– Studentlik yetirir. Adam nə qədər dinc olsa da axırda xarab olur.

Birdən Rüstəmbəy öz sözlərindən dilgir olaraq pozuldu, bikef bir halda masadan çəkildi.

– Salaməleyküm, Rüstəmbəy, – deyə ləmfaviməzac bir student ona əl uzatdı. Görüşdülər. Rüstəmbəy ciddi və soyuq bir təbəssüm oynada-oynada dedi:

– Pay, Əliyar, ya Allah!.. Nə qayırırsan? Görükmürsən.

– Mən görükürəm, sən görükmürsən. Yəqin kələyin var. “Kələk” sözü Rüstəmbəyin ovqatını bir az qarışdırdı.

Güclə yadından çıxartdığı işlər gözlərinin qarşısında yenidən canlanmağa başladı, Sofya xanım havayı öpüşləri ilə zehnində təcəssüm etdi. Anlaşılmaz bir qorxu soyuq pəncələri ilə bütün bədənini əzməyə başladı.

Rüstəmbəy bilaixtiyar əlini Əliyara uzadıb aralandı.

14

Cəfər addımlarını sürətlə ataraq Rüstəmbəyə yetişdi.

– Canım, yenə peyğəmbər kimi başını aşağı salıb camaatdan qaçırsan.

Rüstəmbəy mənalı bir nəzərlə Cəfərə baxdı. Cəfər gülümsündüsə də, Rüstəmbəy dəyişmədi, görünür ki, cəmi fikir və hissləri dəruni aləmi ilə məşğul idi. Cəfər məəttəl qaldı: "Gədə dəli olmayıb ki?" deyə fikrə getdi. Sonra onu başdan-ayağa süzdü, o haman əvvəlki Rüstəmbəy idi, ancaq gözə bir az fikirli və bikef dəyirdi.

Dinmədi. Yan-yana bir az getdilər. Sükutu Cəfər pozdu:

– İndi qarpız yesək pis olmaz. Belə deyilmi?

Rüstəmbəy fikirli gözlərini Cəfərə dikdi. Sözlərini çeynəyə-çeynəyə dedi:

– Ya... xşı... ye...yək.

İkisi də küçəni o taya keçib, qarpız satan bir gənc qıza tərəf yönəldilər.

Cəfər qarpızları bir-bir çırtmaladı:

– Xala, bu neçəyədir? Qız gülümsündü və rişxəndlə:

– Əmi, beş şahıdır, – deyə cavab verdi. Cəfər ağzını əydi:

– Paho!.. Xalacıq, bu çox bahadır, qarpıza beş şahı vermək student cibinə yaraşmaz.

– Yaraşmaz, yeməsin. Student gərək qarpız yesin?

Qız qəhqəhə çəkdi, güldü. Cəfər qarpızı əlinə götürdü, o biri əli ilə də qıza üç şahı uzatdı.

– Student bundan artıq verə bilməz, – dedi.

– Yox, olmaz.

– Olmaz, mən də almaram.

Cəfər qarpızı hirslə yerinə qoyub, geri çəkildi, qiymətini azaltmaq üçün bir-iki addım da qızdan uzaqlaşdı. Sonra duruxsunub Rüstəmbəyə dedi:

– Deyəsən, köpək qızı üç şahıya verməyəcək.

Rüstəmbəy əlini cibinə saldı:

– Zərər yoxdur, gedək beş şahıya alaq, məndə pul var.

Cəfər razı olmadı:

– Yox, sən qoy dursun, mən alacağam.

Bir də qıza yavıq gəldilər. Cəfər əlini qızın çənəsinə uzatdı:

– Nə xəsisdir, bizim bu xala, – dedi.

Qız Cəfərin əlini üzündən uzaqlaşdırdı:

– Dinc dur, – dedi.

Cəfər qarpızı qoltuğuna vurdu, yola düzəldilər.

Bir-iki küçə keçdilər. Sonra bir həyətə girdilər. Pilləkənlə çıxıb, zəngi vurdular. Qapı açıldı. Daxil oldular.

Cəfər otağın qapısını açarı ilə açıb, Rüstəmbəyi içəri dəvət elədi.

– Bu otaq sənə peşkəşdi. Xoş gəlmisən.

– Sağ ol.

Rüstəmbəy daxil olan kimi, otağı nəzərdən keçirdi. Böyük pəncərənin qarşısında yazı masası qoyulmuşdu. Masanın üzərində bir çox rəsmlər var idi. Cəfər bunları yığışdırıb qarpıza yer düzəltdi. Qulluqçunu çağırdı. Boşqablar və çəngəl-bıçaq gəldi, qarpız kəsildi. Cəfər dedi:

– Yaxşıca qarpızdır.

Rüstəmbəy çəyirdəkləri ağzından tökə-tökə:

– Pis deyil...

Bu halda zəng vuruldu. Kim isə qapını açdı. Cəfərin qapısını tıqqıldatdılar:

– Gəlmək olarmı?

– Buyurun! – deyə Cəfər ayağa qalxdı.

Qapı açıldı. İçəri qaraqaş, qaragöz, nazik bığlı bir student girdi. O gülümsünərək:

– Balam, qarpız yeyirsiniz, – dedi. Rüstəmbəy ayağa durdu:

– Ya Allah, Çingiz.

Mehribancasına görüşdülər, bir-birinin əlini bərk-bərk sıxdılar, oturdular.

Çingiz qarpızdan bir parça kəsib önünə qoydu.

15

– Ay Çingiz, balam, haradasan? Aşxanaya da vaxtında gəlmirsən ki, bir az söhbət eləyək.

– Cəfər, başım bərk qarışıqdır.

– Nəyə?

– Nəyə olacaq, imtahanlara. Həkim babayıq, o qədər imtahanlarımız var ki, bircə rahat çörək yeməyə də macalımız yoxdur.

– İndi nə hökm olubdur ki, özünü öldürürsən. Qoy, sonra verərsən.

– Olmur, evdə işimiz elədir ki, gərək tez qurtaram. Atam yazır ki, qocalmışam, tez ol qurtar, gəl. Mən də gərək bir az səy eləyəm.

– Sən öl, kişi bu yeddi ilin ərzində heç mənim işimdən baş açmadı.

Deyir: “Hansı kursdasan?” – Deyirəm: “Dördüncüdə”. – deyir:

– Bəs üç ildi oranıca niyə qurtara bilmirsən?”. Xülasə, yazıqların başına ip salıb oynadırıq...

Rüstəmbəy Cəfərin sözünü kəsdi.

– Dədəmi mən başa salmışam. Indi havaxt ki, qayıdıram, deyir:

"Qurtarmağa neçə imtahanın qalmışdır?" Arxayın eləmişəm ki, iki ilə qurtaracağam.

Cəfər gülə-gülə:

– Nə bilir ki, hələ dörd ildən sonra da qurtarmağa meylin yoxdur.

Rüstəm ciddi:

– Yox, iki ilədək qurtarmalıyam.

– Neçə imtahan vermisən ki?

– Hamısını vermişəm, üçü qalır, bir də ki, dövlət imtahanı. Deməli, ikisini dekabrda verərəm, biri də maya qalır. O biri il də diplom alarıq...

Çingiz təkidlə:

– İki ilə qurtararsan. Nə var ki, yurist deyilsənmi?

Cəfər Rüstəmbəyə işarə edərək:

– Balam, asanca fakültəyə girirlər, dörd ildə oynaya-oynaya qurtarıb gedirlər. Biz yazıq da meyit içində, azarlı yanında illərlə küllənirik.

Qarpız qurtardı. Qulluqçu gəlib qabıq və boşqabları apardı. Çingiz papiros yandırıb çarpayının üstə uzandı. Rüstəmbəy Cəfərdən razılıq istədi:

– Uzanmaq olarmı? – dedi.

– Buyur, buyur!

Rüstəmbəy də uzandı.

Cəfər fikirli bir halda otağın ortasında duraraq saata baxdı və gülümsünə-gülümsünə:

– Allahdan gizlin deyil, sizdən nə gizlin, mənim bir gedəcək yerim var. Siz yatın. Sonra durub çay qoydurarsınız. Mən də gələrəm, bir yerdə içərik.

Çingiz gülümsündü və Cəfərin üzünə kinayə ilə baxmağa başladı.

– Dostum, – dedi, – işini duymuşam, qız görüşünə gedirsən, deyəsən.

Rüstəmbəy də gülümsündü:

– Elə olan işə bənzəyir, – dedi.

Cəfər hiyləgər bir təbəssümlə göz vurdu və qonaqları sakit eləyəeləyə:

– Qardaş, hər sirr Allah yanındadır. Siz də mənim işlərimə əl aparmayın. Cəfər sözlərini qurtaran kimi, şapkasını başına basıb otaqdan çıxdı. Rüstəmbəylə Çingiz gülüşdülər və Cəfərin səmimi rəftarından məmnun oldular.

Bir-iki dəqiqə sükutdan sonra Çingiz papirosu ağzından çıxartdı.

Rüstəmbəyə tərəf yönəldi.

– Rüstəm, işlərin nə təhərdir?

– Niyə Çingiz, yaxşıdır. Hazırlaşıram, görək imtahan vaxtı necə olacaq.

– Heç zad olmaz, verərsən gedər: "Roma hüququnu" hazırlamırsanmı?

– "Roma hüququ", bir də "Kilsə hüququ". Sənin işlərin nə təhərdir?

– Dünən kimyanı verdim. Indi hələ gəzirəm. Bir neçə gündən sonra yenə oxumağa başlayacağıq.

– Onda o biri imtahanın nə vaxt olar?

– Görək, olsun ki, bir aydan sonra.

– Cəfərin işi nə təhərdir?

– Niyə, yaxşıdır.

– İki ilə qurtararmı?

– Oxusa qurtarar.

Bir az sükutla keçdi. Çingiz papirosun külünü kənara töküb dedi:

– Daha nə var? Mənim başım imtahana qarışdı, dünyadan xəbərim olmadı. – Bir az qələyan var, – deyə Rüstəmbəy gülümsündü. – İdarəmizdən şikayət edirlər.

Çingiz bu sözlərdən bir az pərt oldu, çünki müsəlman "zemlyaçestvosunun" sədri olduğu üçün, bu şikayətlər ən əvvəl ona toxunurdu.

Ağzından papirosu çıxartdı və həyəcanını büruzə verən səslə dedi:

– İş şikayətsiz olmaz. Bu həmişə belə olur...

Rüstəmbəy qəti bir səslə:

– Bilirsən, Çingiz, sən idarəni çağır, bir danışaq.

– Mən bir şey demirəm. Gəlin danışaq. Indi mən tamamilə bikaram... Bununla elə bil iki tərəfin də mövzusu tükəndi; susdular...

Çingiz yuxudan oyandı. Rüstəmbəyi oyatmamaq üçün üsulluca durdusa da, olmadı – Rüstəmbəy də gözlərini açdı. Əvvəlcə səksəkəli qalxaraq, mənasız bir nəzərlə ətrafı süzdü, sonra dürüst ayıldı:

– Çingiz, nə çox yatmışıq, balam? – dedi.

– Zor yatdıq.

– Deməli, mənim sözlərim ikimizə də layla çaldı ha...

– Hə... Amma lap gecə düşmüşdür...

– Cəfər də gəlmədi, vüsalı uzun çəkdi.

– Hara gəlir?.. Gedək bizə.

Rüstəmbəy razı oldu.

Küçəyə çıxdılar, hava çiskindi. Geniş qaldırımların üstə çıraqların işığı uzun əkslər buraxmışdı. Xanımlar tələsik ötüb keçirdilər. Çingiz:

– Çəkmələrimiz bulanaçaq, – dedi.

– Zərər yoxdur.

Bir müddət ikisi də dinməz, yan-yana getdi. Birdən Rüstəmbəy başladı:

– Məni yuxu tutdu, təfsilatını söyləmədim. Teymurbəy qonaqlıq vermiş, bütün müxalifləri çağırmış imiş. İdarənin ətrafında danışıq olmuş.

Ümumi iclas çağırıb, idarəyə hücum etməyi qərara almışlar.

Məqsəd – yeni idarə seçməkdir. Teymurbəy və Qulu da namizəddirlər.

Çingiz xısın-xısın güldü.

– Deməli, işlər bu şəkildədir... Qorxma, onlar ümumi məclisdə qazansaydılar, elə əvvəldən qazanardılar. Bu adamların etibarları yoxdur.

– Deyirlər ki, yeni gələn cavanları idarəyə seçirlər də, köhnələrin adını çəkmirlər.

– Köhnənin adı çəkilirmi? Yenilərə meydan verməlidir.

16

Çingiz Cəlalla bir otaqda olurdu. Cəlal ortaboy, qarayanız, arıq bir student idi. Dodaqlarında həmişə rişxəndli bir təbəssüm olurdu. Təbiətində bir bədbinlik var idi, ətrafındakılardan ümidsiz idi. "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin ruhu ilə bəslənərək dünyada istehzadan başqa bir şeyə qadir deyildi. Milli sahədə pis, yaxşı – hər şey onun rişxəndinə mucib olurdu. İnanmırdı və inamsızlığında da qəti və doğru idi.

Otağa girdikdə Cəlal gülə-gülə onları qarşıladı:

– Ay Rüstəm, – dedi, – balam, yenə Tövrat oxuyursan? Mən ölüm məni yerə soxma. Yoxsa Tolstoy olmaq istəyirsən? Xa-xa-xa!.. Ola da bilərsən, – sənin Tolstoydan nəyin əskikdir ki? Xı-xı-xı...

Rüstəmbəy Cəlalın rişxəndinə adət eləmişdi, onun üçün etinasız bir halda paltosunu çıxartmağa başladı. Cəlal sözlərində davam edirdi.

– Amma sənə heyfim gəlir, istəmirəm Tolstoy kimi dəli olub, ayaqyalın çöllərə düşəsən. Qocalıqdan onun ağlı başından oynamışdı, sənə nə olmuşdur?

Zarafatdan sonra Cəlal adəti üzrə:

– Bunlar dursun kənarda, – dedi, – hələ de görüm, bizə niyə gəlmirsən?

Rüstəm mehriban bir səslə:

– Cəlal, dinmə, başım bərk qarışıqdır.

– Balam, nə olub? Yuristin başı niyə qarışıq olsun? Mənim kimi axşamadək laboratoriyada işləmirsən ki? Çingiz kimi yekə-yekə kitabları əzbərləmirsən ki?..

Çingiz rişxəndlə:

– Başı bərk qarışıqdır: axşamadək Cəfərlə qarpız, yeyir.

Cəfər adı gəldikdə Cəlal bir az duruxdu:

– Rüstəm, sən hara, Cəfər hara? O bir lotu, bij, min hin yarmışın biridir. Sən dinc bir adam. Gözlə, səni xarab elər...

Rüstəmbəy oturdu. Cəlal sözlərinə ciddi bir məna verməyərək, zarafat edər bir halda Rüstəmbəyi nəzərdən keçirdi.

Rüstəmbəy:

– Balam, təəccüb eləmə, Cəfərlə dostuq, – dedi.

– Təəccüb eləmirəm. Bilirdim ki, studentlik səni də xarab eləyəcək.

Yadındadırmı, bir vaxt var idi, məktəbdə yoldaşlara vəz elərdin?

Deyirdin gərək biz hamıya müqəddəs nəzərlə baxaq. Bütün qadınları özümüzə ana-bacı hesab edək.

Çingiz heyrət içində Rüstəmbəyə baxdı.

– Məgər bunun belə fəlsəfəsi də var idi?

– Bəs nədir, Rüstəm böyük filosof idi. Qızları görəndə deyirdi:

"Siz mənim bacımsınız". Odur ki, qızlar da həmişə bundan qaçırdılar.

Xı-xı-xı.

Hamı səmimi bir halda gülüşdü. Cəlal danışdıqca Çingiz döyükmüş gözləri ilə Rüstəmi başdan-ayağa süzürdü. Axırda:

– A kişi, bu ki qəribə adam imiş. Mən Rüstəmbəyi iki il var ki, tanıyıram.
Ondan irəli üzünü də görməmişdim, – dedi.
Cəlal elə bil lovğalanmışdı:
– Ey, mən Rüstəmi uşaqlıqdan tanıyıram. Bir neçə il də realnidə oxumuşuq. Sonra Bakı realnisinə getdi, aralandıq. Bunun uşaqlığı qəribə idi, bir müddət namaz qıldı, deyirdi: "Namaz gimnastikadır".
Xa-xa-xa. Bir müddət oruc tutdu. Bir müddət türkcə və farsca oxudu, bir az millətpərəstlik elədi. Sonra bunların hamısını tulladı. İndi də Cəfərdən arvadbazlıq öyrənir. Xa-xa-xa.
Yenə gülüşdülər. Çingiz çay tökdü. Sonra çarpayının altından bir qutu çıxardıb, mürəbbə küpəsini açdı, qaba mürəbbə qoydu.
– Rüstəmbəy, çayı qabağına çək, niyə irəli oturmursan?
– Hələ Cəlalın vəzinə qulaq asıram.
Çingiz masanı səliqəyə sala-sala:
– A kişi, siz ki, bir yerdə oxumuşsunuz? Bəs mən niyə indiyə qədər bunu bilməmişəm? Deməli, Qulu da sizinlə yoldaş imiş.
Cəlal bir də gülə-gülə:
– Həmişə nə cür düşürsə, bij adamlar bununla dostluq eləyir.
Qulunu bu qardaş hesab eləyirdi. Ikisi bir yerdə millətpərəstlik eləyirdilər.
Bircə o millətpərəstliyə bax. Xa-xa-xa.
Çingiz təəccüblü:
– Quludamı millətpərəst idi?
Cəlal:
– Qulu millətpərəst idi, aralıqda da öz xüsusi işini düzəldirdi.
Rüstəmbəy ciddi:
– Ay Cəlal, böhtan danışma, elə şey olmurdu.
– Ay yazıq, sən uşaqsan. Bu saat millətpərəstlik bir pərdədir ki,
bütün lotuluqlar onun dalında olur.
– Məsələn?
– Din və millət adı daşıyan cəmiyyət və müəssisələrimizi al – "İslamiyyə mehmanxanası", "Islamiyyə limonadı", "Milli papiros"... Bunlar lotuluq deyilmi? Tacir pul qazanıb, kef çəkmək üçün din və milləti əlində oyuncaq edir. Bakıda qoçular evlərində tələbə yurdu açır, hərəsi beş-on tələbəyə aylıq verir. Bu əxlaqsızlıqdır, yoxsa millətpərəstlik? Yoxsul gənclərin maddi vəziyyətindən istifadə edilərək, namusları ləkələnir... Bu rüsvayçılıqlara millətpərəstlik deyirlər...

Söhbət qızışaraq Tağıyev-Behbudov məsələsinə keçdi. O zaman Bakı milyoneri Hacı Zeynalabdin Tağıyev mühəndis Lütfəlibəy Behbudovu gənc arvadına qısqanaraq, evinə çağırdıb döydürmüş, rüsvay etdirmişdi. Məhkəmə bu işə baxmış və bütün Rusiya qəzetləri məsələyə uzun sütunlar həsr etmişdi. Təbiidir ki, tələbələr məsələyə vaqif idilər, lakin işin iç tərəfi hər kəsə bəlli deyildi. Bu barədə Cəlal yoldaşlarına maraqlı şeylər anlatdı:

– Mənim bədbin olmağa haqqım var, – dedi, – çünki savadsız bir milyoner bir türk ziyalısını rüsvay edir, özü də ziyalılar əli ilə. Məsələ də ziyalılar arasında olan, ziddiyyətdən doğur. Bilirsiniz ki, 1905-dən başlayaraq Ağabəyin şöhrəti Azərbaycanda artmağa başlamışdı. Bu adam biri türkcə, biri rusca Bakıda gündəlik iki qəzet nəşr edirdi, bir çox cəmiyyətin başında durmuşdu, "Difai" kimi Azərbaycana muxtariyyət tələb edən komitə də bunun işi idi. Qoçuluğu qaldırmaq üçün "Hidayət" cəmiyyəti təşkil edən də Ağabəy idi. Bu adamın nüfuzunu təsəvvür ediniz: sünnilərlə şiələri barışdırmaq üçün Şəkiyə gəldikdə şəhərin bütün əhalisi onu qarşılamağa çıxmış və "La-ilahə-illəllah, Ağabəy rəsulillah", – deyə bağırmış.

Ağabəyin bu nüfuzu millətpərəstliyi inhisarında saxlamağa qalxışan Əliyarbəyi rahat buraxmırdı. Əliyarbəy Tağıyevin sadiq qullarından idi və onun naşiri-əfkarı olan rusca "Kaspi" qəzetəsinin başında dururdu. Əliyarbəy Tağıyevin kapitalına istinad edən kimi, Ağabəy də milyoner Murtuza söykənirdi.

Rəqabət sahəsində bir-biri ilə çarpışan milyonerlərlə bərabər, onların ətrafına toplanan ziyalılar da çarpışırdı. Millətpərəstliyə baxırsınızmı?..

Behbudov məsələsi Əliyarbəyin düzəltdiyi bir intriqa idi. O zaman Bakıda məktəb, teatr, mətbuat, cəmiyyətlər sahəsində işləyənlərin əksəri Qarabağdan gəlmə ziyalılar idi. Ağabəy və Behbudov da qarabağlı idilər. Əliyarbəy millətpərəstlik inhisarını əldə etmək üçün ortaya bir bakılı-qarabağlı məsələsi saldı. Həm də bunun təməlini Bakı "padşahı" Tağıyevin evində atdı.

Nəticədə Əliyarbəy Ağabəy dəstəsinə qələbə çaldı... Qəribə burasıdır ki, Əliyarbəyin özü tiflisli idi...

Söhbətə dərin bir diqqətlə qulaq asan Çingiz içini çəkdi.

– Əşi, sən mənim üçün yeni bir aləm açırsan, – dedi. – Mənim bunlardan heç xəbərim yoxdur.

Cəlal həyəcanlı bir halda:

– Bəs nə, – dedi. – Axırda Behbudov Qarabağa getməyə məcbur oldu, Ağabəyi əvvəl klubda döydülər, sonra Tağıyev çağırıb Qafqazı tərk etməsini tələb etdi.

Ağabəyin Türkiyəyə fərar etməsinin səbəbi budur. Əlibəy Hüseynzadənin "Füyuzat" jurnalını Tağıyev nəşr edirdi, Sultan Əbdülhəmidin işarəsinə görə Tağıyev bu jurnalı qapamışdı. Türkiyədə hürriyyət elan olunar-olunmaz Hüseynzadə də oraya getdi...

Rüstəmbəy söhbətə qarışdı:

– Mənim eşitdiyimə görə, – dedi, – Ağabəyin Qafqazdan getməsinin səbəbi "Difai" məsələsi olmuş, çünki "Difai" terror gücü ilə zənginlərdən pul tələb etməyə başlamışdı. Hətta Musa Nağıyevi oğurlayıb, yüz min manat aldıqdan sonra buraxmışdılar. Təbiidir ki, Tağıyev təşvişə düşmüş və Ağabəyin getməsini tələb etmiş.

Yadımdadır, Ağabəy Şuşaya gəlmişdi. Orada "Difai" komitəsi təşkil etmək istədi, tacirlər əvvəl etiraz etdilər. Bir axşam camaatı Gövhər ağa məscidinə topladı. Birinci erməni-türk vuruşmasından bir az keçmişdi. Vəziyyət olduqca gərgin idi. Ermənilər şəhərdən altmış araba arvad-uşaq toplayıb, başqa şəhərlərə göndərmişdilər, yeni vuruşmaya hazırlaşdıqları duyulurdu. Doğrudan da, bir il sonra şiddətli vuruşma oldu. Belə həyəcanlı bir zamanda Ağabəyin şəhərə gəlməsi kimi fərəhə, kimi də qayğıya salmışdı. Ağabəy məsciddə uzun bir nitq söylədi, Şuşanın Zaqafqaziya türkləri üçün böyük mənası olduğunu anlatdı, dedi: "Şuşa bir qaladır, bura əldən getsə, çolum-çocuğumuzu götürüb, Arazı o taya keçməkdən başqa bir çarəmiz qalmır..." Sonra "Difai" məsələsini açdı və gizli bir təşkilat yapacağını söylədi. Tacirlər əl-ayağa düşdülər, terror gücü ilə pul tələb edilməsindən qorxub, razılıq verməmişlər. Ağabəy əsəbi bir adamdır, küsüb getdi. Sabah tezdən camaat tökülüb qapısına gəlmişdi, on mindən artıq adam vardı.

"Bizi hara qoyub gedirsən"? – deyə bağırışırdılar. Nəhayət, Ağabəy komitə təşkil etməmiş getməyəcəyini bildirib, camaatı sakit etdi. Çingiz heyrətlə:

– Komitə düzəltdimi?

– Düzəltdi.

– Qoçaq adammış.

Rüstəmbəy təəssüflə:

– Qoçaqlığına qoçaq idi, ancaq... Tutulan yol düz deyildi. Əvvəla, Ağabəy ittihadi-islam məfkurəsi daşıyırdı: Nə qədər boş bir məfkurə!

İkinci, "Daşnaqsütyuna" qarşı "Difai" ilə çıxmaq qanı qanla yumaq demək idi. Madam ki, avtonomiya üçün etnoqrafi hüdud məsələsi meydana çıxırdı, bunu bir erməni-türk müşavirəsi çağırıb sülhlə həll etmək olmazdımı?

Çingiz etiraz etdi:

– Bu əngəl məsələdir. Gərək türk arasındakı ermənilər erməni arasına, erməni arasındakı türklər türk arasına keçəydi. Çar hökuməti buna razı olmazdı. Bu avtonomiyaya hazırlıq demək idi. Çar siyasəti bu avtonomiya məsələsini boğmaq üçün türk-erməni düşmənçiliyini məxsus körükləyirdi...

Susdular. Rüstəmbəyin düşüncəli üzündə bir fərəh ifadəsi vardı:

– Ah, bizim ziyalıların tarixi yazılsa da: ittihadi-islam, Turan... min bir çarpışma... Keçilən yolların böyük qüsurlarına baxmayaraq axırda öz doğma ölkəmizin siyasi, iqtisadi və mədəni ehtiyaclarına dönəcəyik, ermənilərlə də barışıq yolu bulacağıq... Bunlar olacaq. Xalqımıza fayda verəcək ziyalılar da yetişəcək. Bu da mütləq olacaq! Ancaq Cəlal kimi bədbin olmağa da gəlməz: mədəniyyətə doğru yeni addım atan xalqların tarixində də belə şeylər olmuşdur. Yeni yetişənlər yaxşı olarlar...

Cəlal onun sözünü kəsib:

– Sənin yeniyetmən Qulu deyilmi? – deyə istehza ilə güldü. Bizdən adam olmaz, vəssalam!

Çingiz gülə-gülə:

– Balam, – dedi, – bu yaman kafirdir, yola gəlməsi çətindir.

Qapı taqqıldadı, o dəqiqə söhbət kəsildi. Əllərini ova-ova içəri bir student girdi.

– Ya Allah, Məcid, – deyə Çingiz ayağa qalxdı. Rüstəmbəy və

Cəlal rəsmi surətdə Məcidə əl verərək görüşdülər. Bunların rəftarında studentliyə məxsus sadəlik və mehribanlıq görünmədi, çünki Məcid studentlərə qarışmazdı, türk tələbələrini artıqlığınca həvəsləndirən seçki cəmiyyət idarəsi, şərq müsamirəsi kimi işlərə əsla etina etməz, kənarda duraraq ancaq öz xüsusi işlərinə çalışardı, gecə-gündüz məktəb kitabları ilə məşğul idi...

Rüstəmbəy Məcidi nəzərdən keçirdi. Onun sadəlövh siması və axmaq gözləri Rüstəmbəyi bir az fikrə saldı, ürəyində ona qarşı anlaşılmaz bir hiss əmələ gəldi – nifrət və təəssüf bir-birinə qarışdı.

Cəlal məcburi bir halda soruşdu:

– Məcid, bu il qurtarırsınızmı?

Məcid cavabında əllərini ova-ova:

– Görək, – dedi, – və sonra Çingizin üzünə baxdı, mənasız bir surətdə güldü:

– Vallah, deyirlər qurtaracağam, amma mən özüm heç zad bilmirəm.

Çingiz Rüstəmbəyə tərəf:

– Sən Məcidi tanımırsan, bu kişi zor adamdır. Zarafat deyil, bir neçə aydan sonra doktor olacaq.

Məcidin qoltuğunun altı bir az da şişdi. Yenə adi gülüşü ilə Rüstəmbəyə yönəldi:

– Görürsünüz, Çingiz də deyir qurtaracağam. Amma özüm bilmirəm nə olacaq. Xa-xa-xa!..

Çingiz:

– Canım, niyə bilmirsən nə olacaq, sən də qurtarmayanda kim qurtara biləcək? – deyə təkid etdi.

– Təki elə olsun, nə deyirəm, ay qardaş! Xa-xa-xa!..

Taqqıltı yenə sükuta səbəb oldu. Içəriyə qoltuğu portfelli, üzündən-gözündən süni karkünlük tökülən bir tələbə girdi. Məcid güləgülə:

– Ədə, bu axşam burada məclis qurmaq istəyirsiniz, nədi? Qoyun görək, siz Allah, tutub aparıb salarlar qazamata, evimiz yıxılar.

Çingiz təzə gələn studenti Məcidə təqdim etdi; tanış oldular.

Cəlal rişxəndli bir təbəssümlə:

– Ay Həsən, balam, portfelində nə var? Amma sənə ayrı cür yaraşır. Bığların da sallaqdır, lap İran naibinə oxşayırsan. Xa-xa-xa!.. Xaxa-xa!..

Hamı güldü. Çingiz gülüşünü büruzə verməmək üçün soruşdu:

– Həsən, nə təhərsən?

Həsən əvvəlki ciddiyyətini saxlamışdı; o, qaşlarını bir az da yuxarı qaldırdı:

– Ay Çingiz, sənlə xüsusi bir söhbətim var.

Çingiz dərin bir etina ilə:

– Nə var, Həsən, xeyirdirmi?

– İdarə işindən ötrü gəlmişəm... Uşaqlar idarədən razı deyildirlər.

– Hansı uşaqlar?

Həsən karkün bir tərzlə portfelini açdı, bir kağız çıxartdı. Çingiz kağızı aldı və fikirli bir halda sətirlərə göz gəzdirməyə başladı. Başdan rusca yazılmışdı: "Biz aşağıda imzaları qeyd olunan müsəlman tələbələri, cəmiyyətimiz idarəsinin pozularaq, yenidən seçilməsini qət elədik, çünki məzkur idarə bəzi şəxslərin təhriki ilə əmələ gəlib, ümumun xahiş və rəyi nəzərdə tutulmamışdır".

Çingiz imzaları oxuduqda Qulunun imzasına rast gəldi. Dilxor oldu, rəngi qaçdı. Rüstəmbəy kağızı aldı, baxdı. Cəlal da ona yanaşaraq oxumağa başladı. Məcid etidali-dəmlə çay içirdi. Çingiz əsəbi bir halda papiros yandırdı:

– Həsən, – dedi, – bir yana yığışmışdınız, yoxsa yox? – Dünən

Teymurbəy bizi evinə çağırmışdı. Mən getdim gördüm Qulu da oradadır, bir-iki də ayrı tələbə var idi. Bir az gözlədik, daha heç kəs gəlmədi.

Sonra Qulu söhbət açdı.

– Nə dedi?

– Hələ söz demədi, dedi seçki düz olmamışdır. Doğrudan da,

Çingiz, biz gərək idarəyə yaxşı adam seçək. Qulu kimi adamı nahaq yerə seçməmişik.

Rüstəmbəy qaşqabağını salladı. Cəlal gülümsündü. Həsən Cəlalın gülüşündən pərt oldu. Birdən əllərini ata-ata səsini ucaltdı.

– Yenə gülümsünürsən, Cəlal? Heç bir zaddan baş açmayan təzə tələbə seçilsə, xoşunuza gələrmi?

Həsən sözlərini qurtarar-qurtarmaz çəkildi, geridə oturdu. Bunun bu hərəkəti Cəlalı daha da güldürdü:

– Bala, görünür, Qulu səni yaman doyurmuşdur.

– Ay kişi, sən Allah, bəsdir! – deyə Həsən üzünü kənara döndərdi.

Məcid dərin sükut içində kənarda söhbətə qulaq verirdi. Buradakıların hamısı ona bikar və boşboğaz kimi görünürdü. Ona görə orada oturmağa darıxırdı, könlü öz otağını, məktəb kitablarını istəyirdi.

Ayağa qalxdı. Bir az otağa tamaşa eləyərək yazı masasına yavıqlaşdı.

Əlinə tibbə dair bir kitab keçdi. Vərəqlədi, bu kitabdan imtahan vermişdi. Onu bəlkə əzbər bilirdi. Lakin yenə də kitab onu maraqlandırdı, ora-burasını oxumağa başladı. Yenicə kefi açılırdı ki, başlanan "idarə söhbəti" onun canını sıxdı. Birdən kitabı masanın üstünə tullayıb, hamıya əl verdi, otaqdan çıxdı. Onun gedişinə heç kəs etina etmədi.

Bircə Çingiz ayağa qalxıb, onu qapıya qədər ötürdü. Həsən ayaq üstə duraraq çığırırdı. Cəlal onu sakit edə-edə:

– Qardaş, bir az yavaş danış, bizi otaqdan qovdurarsan. Bilirəm, sizdən millətpərəst çıxmayacaq, ancaq bizi otaqsız qoyarsınız.

Rüstəmbəy hirsli:

– Həsən, mənə orası qəribə gəlir ki, sən köhnə student ola-ola aldanırsan.

Canım, axı sən Qulunun necə adam olduğunu bilirsən!

– Mən heç zad bilmirəm.

– Bilmirsən, Çingizdən soruş.

Çingiz Rüstəmbəyin bu cürətindən bir az incidi və özünü itirməyərək, söhbəti basdırmağa başladı:

– Həsən, səndən bircə sual edəcəyəm. De görüm, seçki nə təhər olmalı idi ki, qanuna müvafiq gələ idi?

– Təzə studentlərdən namizəd yazanda, sizin dediklərinizi yazmışdılar.

Gərək belə olmayaydı. Bir sual da Rüstəmbəy verdi:

– Həsən, neçə təzə student var?

– Beş-altı.

– Sizin deməyinizə görə, bu beş-altı adam bizə səs verməsəydi, biz idarəyə düşməyəcək imişik, belə deyilmi?

Cəlal Rüstəmbəyin fikrini anlayaraq başladı:

– Bunlar idarəyə qırx səslə düşüblər. Bəs o altı adamdan başqalarını kim öyrətmişdi ki, bunların adlarını yazdırdılar?

– Nə bilim, – deyə Həsən cavabdan aciz qaldı.

Cəlal qəhqəhə çəkib güldü.

– Səni zor qızışdırıblar! – dedi.

Rüstəmbəy gülümsündü və sərzənişlə:

– Həsən, qardaş, aldanma. Hər firqəbazın dalınca yüyürmə; gəl cəhd eləyək iş görək. Müsamirə düzəldək, kitabxanamızın kitablarını artıraq, vaxtlı-vaxtında üzvlük haqqı toplayaq ki, pulumuz artsın...

Yoxsa studentləri bölük-bölük etməkdən faydalı bir nəticə çıxmaz.

– Həsən sükuta getmişdi. Rüstəmbəyin sözləri, az da olsa, ona əsər eləyirdi.

Cəlal adi gülüşlə ayağa durdu. Imzalı kağızı götürüb, portfelin içinə qoydu və Həsənə dedi:

– Bu kağızı götür apar evə, lazımın olar.

Həsən Cəlalın hərəkətlərindən bir az xoşlandı: dodaqlarında təbəssüm nişanı göründü. Lakin bu təbəssüm sürətlə yox oldu və siması yenidən süni bir ciddiyyət aldı:

– Mən ölüm, zarafat eləmə!

Cəlal gülə-gülə:

– Mən də deyirəm, görəsən, nə xəbər gətirmişdir. Bala, Teymurbəy sizə çay verib qızışdırır, amma heç özü kağıza qol qoymur. Qorxur sözü yerə düşə; kişi dünyagörmüş, hiyləgər adamdır, indi bizi də görəndə deyəcək ki, yenə uşaqlar ortalığa nifaq salırlar.

Cəlal sözünü qurtarandan sonra irəliləyib Həsəni qucaqladı:

– Gəl bir güləşək, görüm sənin canın nədir ki, düşüb ortalığı qarışdırırsan?

Həsən bir az dartındısa da olmadı. Cəlal əl götürmürdü. Nəhayət,

o hirsləndi:

– A kişi, yavaş görüm!

Cəlal etinasız:

– Deyəsən, studentlik ürəyini üzüb, candan düşmüsən. Həsən yumşaldı, karkünlüyü kənara qoyaraq, birdən Cəlalın qılçasından yapışdı.

Rüstəmbəylə Çingiz gülməyə başladılar:

– Qoçaq Həsən, – deyə Çingiz kürsüləri ortalıqdan yığışdırdı ki, toxunmasınlar.

Bir az hərləndikdən sonra Cəlal Həsəni çarpayının üstə yıxdı:

– Canın bu imiş, niyə çığırırdın? – dedi və dizini onun qarnına qoydu. Həsən çığırmağa başladı. Cəlal bir az boşladıqda Həsən sıçrayıb, çarpayıdan qalxdı, yenidən güləşmə başlandı. Bu dəfə bərk səs-küy saldılar. Kürsülər döşəmənin üstünə yıxıldı, gurultu qopdu, bir neçə dəqiqə belə keçdikdən sonra otağın qapısını hirsli-hirsli tıqqıldatdılar.

Çingiz cəld qapını açdı. Ev sahibi xanım acıqlı:

– Belə hərəkətlər olarmı? Bura tövlə deyil, bura İnsan yeridir...

Xanımın bu qaba sözləri hamını sükuta məcbur etdi. Həsən və Cəlal bir-birindən aralanıb, kənara çəkildilər və töyşüməyə başladılar.

17

Ertəsi gün Həsən Qulunu görməyə getdi, evdə tapmadı. Oradan Anatomiya institutuna getdi. Institutun böyük salonuna girdikdə üfunət qoxusu burnuna vurdu. Uzun masaların üstündə parçalanmış meyitlər qoyulmuşdu. Ağ geyimli tələbələr təşrihə məşğul idilər. Həsən salonu gözdən keçirmədə ikən, ucaboylu, iri bığlı bir tələbə ona qarşı gəldi:

– Gözüm, burada fəna qoxu var, sən alışmamısan, koridora çıxaq, – dedi.

Çıxdılar. Həsən qayət sakit bir səslə:

– Qulu, – dedi, – Çingizlə görüşdüm. Rüstəmbəy də orada idi.

Bunlar yeni seçkiyə yanaşmaq istəmirlər, özləri də müsamirəyə hazırlanırlar.

– Zərər yoxdur. Indi biz gərək idarəyə qarşı propaqandamızda davam edək. Harada narazı varsa, başımıza toplayaq. Hər kəsi görsən tapşır üzvlük haqqı verməsin, bildinmi? Biz həqiqət tərəfdarı olmalıyıq.

İntixabın düz olmadığını hər kəs bilir. Teymurbəy kimi adamı kənarda buraxmaq olmaz. Bu, lazımlı adamdır. O, idarədə üzv olsaydı, işlər belə olmazdı. Bildinmi, gözüm, indi sən get, sonra görüşərik. Qulu Veylabad tacirlərindən Hacı Vəlinin oğlu idi. Hacı Vəli "kəsik mal satan" ləqəbi ilə şəhərdə məşhur idi, çünki ildə neçə dəfə Moskvaya gedərək, sövdəgər dükanlarında artıq qalmış çit və parçaları toplar, gətirərdi. Başqalarına nisbətən bir qədər ucuz satdığı üçün tədavülü də çox olardı. Hacı Vəli malik olduğu sərvəti yalnız parçaçılıqdan deyil, müamiləçilikdən və oğurluq mal alış-verişindən qazanmışdı.

Maddi böhran keçirən ailələr, bütün yoxsullar ona borclu idi. Yüksək faiz alar və girovsuz da pul borc verməzdi. Evində iki otaq dolusu rəhn qoyulmuş şeylər var idi. Burada nələr yox idi: xalı, gəbə, qab-qacaq, gümüş, qızıl, ipək paltarlar və i. a. Ehtiyac içində çırpınan ailələr bir-iki manat üçün qadın dizliyi belə girov gətirmişdilər. Hacı Vəlinin müəyyən prinsipləri var idi. Əvvələn, rəhn gətirilən şeyləri zorluqla qəbul edərdi. "Müamiləçiliyi tövbə etmişəm!" deyə hər kəsi bu cümlə ilə qarşılardı. Bu vasitə ilə ehtiyacda olanları o ki, lazımdır yalvartdırar və sonra hər şeyi yarı dəyərinə qəbul edərdi.

İkinci, elə bir faiz təyin edərdi ki, müştəri malını bir də geri almağa qadir ola bilməzdi. Nəticədə Hacı rəhnləri bir-bir satardı.

Bu sayədə Hacı böyük bir sərvət sahibi olmuşdu. Lakin bu sərvətə baxmayaraq, Hacı yeməz, geyməz, ailəsini də sıxıntı içində saxlardı.

Onun gündəlik naharı soğan-çörək və ya pendir-çörəkdən ibarət idi. Evində plovbişmə tarixi bir hadisə kimi qarşılanardı.

Hacının iki oğlu var idi. Kiçiyi Qulu idi. Oğlanlarının istiqbalı haqqında da Hacı Vəlinin müəyyən planları və prinsipləri var idi. Deyirdi:

– Varis çox olursa, aralarında qovğa olar, dövlət dağılar.

Odur ki, böyüyünü dükanda oturdar, qazanc yollarının bütün sirlərinə vaqif edərdi. Kiçiyini də təhsilə göndərmişdi. Böyük oğluna demişdi:

– Sən tacir ol, yerimdə otur.

Kiçiyinə də:

– Sən də həkim ol, sənətinin çörəyini ye...

Qulu təhsilə sırf tüccari bir zehniyyətlə getmişdi. "Oxumaq, qazanmaq, sərvət sahibi olmaq" onun birinci şüarı idi. Hələ məktəb qurtarmadan Qulu qazanc yollarını öyrənmişdi. Yayda dərs deyirdi.

Kiyevə gedərkən atasının məsləhəti ilə oraya xalı, gəbə, həna, quru meyvə aparar, satardı. Bahar vaxtı geri dönərkən saxsı mal, tüfəng, tapança və patron gətirərdi. Beləliklə olduqca çox pul qazanardı.

Kiyevdəki türk cəmiyyətinə qarşı bəslədiyi fikirlər və çevirdiyi intriqalar da tüccari zehniyyətdən irəli gəlirdi. Qulunun planlarınca cəmiyyət vasitəsilə bir çox "tüccari əməliyyat" yapmaq mümkün idi. Odur ki, cəmiyyətə girmək birinci arzularından idi.

Lakin buna mane olacaq bir əfkari-ümumiyyə var idi. Tələbələrin bir hissəsi Qulunun kim olduğunu duymuşdu. Kiyevə gələr-gəlməz Qulu bir "tüccari əməliyyat" yapmışdı. Bunu çoxları bilirdi. Şəhərdə dükan açmağa ixtiyarı olmayan bir yəhudi harada isə Qulu ilə görüşür, Qulunun təmiz bir adam olduğuna inanaraq, onun adına mağaza açır və əvəzində Quluya ayda əlli manat verirmiş. Bir neçə aydan sonra yəhudi bir başqa şəhərə mal dalınca getdikdə Qulu mağazanı bir başqasına satır. Nəticədə yəhudinin bütün varı əlindən çıxır.

Qulunun bu "əməliyyatı" bir çox tələbələrin xatirində olduğu üçün, onun idarəyə girməsinə bir maneə təşkil edirdi.

Lakin Qulu planlarının tətbiqi üçün var qüvvəsini sərf edir, gənc və safdil tələbələr vasitəsilə intriqalar çevirmədə davam edirdi.

Həsən məsələnin iç tərəfini bilmirdi, odur ki, Quluya inanaraq təşrihxananı tərk etdi.

Həsən küçəyə çıxar-çıxmaz uzunsaçlı, tələbə tujurkasının altından yaxası yan tərəfdən düyməli qırmızı köynək geymiş bir studentə rast gəldi. Durdu:

– Səlman, ya Allah! – dedi.

Səlman gözlərini qıyaraq, gözlüyünü düzəltdi.

– Paho, ya Allah, – deyə cavab verdi.

– Səlman, görükmürsən?

– Mən görükürəm, sən yoxsan!
– Başım qarışıqdır.
– Nə olub ki?
– A kişi, idarə məsələsi.
– Yeni seçkimi?
– Hə!
– Lüzumu varmı?
– Necə?
– Əsil məsələ orada deyil.
– Bəs nədədir? – deyə Həsən heyrətlə Səlmana baxdı.
– Zemlyaçestvo ikinci məsələdir.
– Bəs birinci nədir?
– Birinci?.. Burada siyasi təşkilatlar var, türklər oraya cəlb olunmalıdır.
Lakin biz buna əhəmiyyət vermirik. Mədəni sahədə çalışmaq lazımdır, lakin siyasi sahə ondan əhəmiyyətlidir.
Başqaların təsirinə tez düşən Həsən tamamilə Səlmanın məftunu oldu, düşündü, birdən gülümsünərək:
– A kişi, bəs bunu mənə niyə demirsən?
Səlman da gülümsündü:
– Neçə demirəm, deyirəm. Bir zaman kiçik risalə payladım. Sonra xahiş edənləri kursa çağırdım. Kimsə gəlmədi.
– Mən hazıram. Istərsən bir neçə adam da yığaq, oxuyaq.
– Yaxşı olar.
– Nə vaxt başlayaq?
– Istərsən bu axşam.
– Harada?
– Bizdə olmaz, tərəddüd altındayam. Istərsən sizə gəlim.
Həsən bir az düşündü, razı oldu. Aralandılar. Sonra Səlman ayaq saxladı:
– Həsən, – deyə çağırdı.
Həsən durdu və geri döndü. Səlman gözlərini qıyaraq:
– Əhmədi də gətir. Belə məsələlərlə çox maraqlanır. Deyəsən,
Bakıda bir az işləmişdir.
– Yaxşı, deyərəm.
– Di sağ ol.
– Sağ ol.

Axşam Səlman Həsənin yanına getdikdə, Əhmədi orada gördü.

Əhməd bu il Ali ticarət məktəbinə daxil olmuş gənc bir tələbə idi. Görüşdülər, Həsən qulluqçunu çağırdı, çay ismarladı.

– Əhməd, işlər nə təhərdir? – deyə Səlman soruşdu.

– Yaxşıdır, Səlman, oxuyuram.

– Bizim işimizə necə baxırsan? Əhməd bir az qızardı, qəti səslə dedi:

– Çox gözəl işdir. Oxumalıyıq... Sonra bir müddət keçmiş hazır kadrımız olar da, kiçik bir təşkilat yaparıq.

Səlman təsvibedici bir səslə:

– Əlbəttə, bu mütləq olmalıdır. Bu gün davam edən irtica tarixi gedişi sürətləndirir, vaqe olacaq hadisələr zamanca bizə yaxınlaşır. İnqilab üçün zəmin çoxdan hazırdır. Biz də istər nəzəri, istərsə əməli məsələlərə vaqif olmalıyıq.

Yoldaşlar, inqilab üçün ən böyük amillərdən biri bilgidir. Dünyagörüşümüzü təyin etmək üçün bizə müsbət bilgi lazımdır. Marksizm nəzəriyyəsi bilgi sahəmizi olduqca genişləndirəcək, dünyaya yeni görüş öyrədəcək.

Səlman əlini qoltuq cibinə atdı, iki qatlanmış bir qırmızı risalə çıxartdı, qatını düzəltdi, masanın üzərinə qoydu:

– Əvvəlcə bundan başlamalıyıq, – dedi. Həsən maraqla:

– O nədir?

– Bu "İqtisadi söhbətlər"dir. Bu, əsasdır. Bunu bildikdən sonra başqa əsərlərə keçəcəyik. Ancaq bir iş var. Həftənin müəyyən günləri kursa davam etməlisiniz. Ciddiyyət göstərəcəyinizə əminəm. Bildinizmi?

– Çox gözəl, – deyə Əhməd və Həsən cavab verdilər.

– İndi dərsə başlayalım...

18

Səlman gürcü yoldaşı Şaliko ilə imtahana hazırlaşırdı. Bu gün də yenicə oturub kitab oxumada idilər, bir də Tolstoyun vəfat xəbərini eşitdilər. Zatən Tolstoyun qaçması və yolda xəstələnməsi bir böyük hadisə olmuş, bilxassə tələbələri həyəcana gətirmişdi. Tolstoy demək, çar idarəsinə qarşı ümumi bir etiraz demək idi.

Xəbəri eşidər-eşitməz Səlmanla Şaliko küçəyə çıxdılar. İlk nəzərə çarpan atlı və piyada qorodovoylar oldu. Hər ehtimala qarşı zabitə tərəfindən tədbir görülmüşdü.

Darülfünuna doğru axın-axın tələbələr getməkdə idi. Səlman və Şaliko da getdi. Darülfünuna gedən Böyük Vladimir küçəsində atlı qorodovoylar toplanmaq istəyən tələbələri dağıtmaqda idilər.

Bulvarno-Qudryavski küçəsinin tinində Səlman Həsən və Əhmədə rast gəldi:

– Ya Allah! – dedi.

– Ya Allah, – deyə cavab verdilər.

– Bu gün nümayişdə iştirak edirik, deyilmi?

– Əlbəttə, – deyə şən bir surətdə cavab verərək, Həsən və Əhməd Səlmanın qoluna girdilər və Şaliko ilə bərabər darülfünuna doğru getdilər.

Kərpici boyalı darülfünun binasının qarşısında bir çox tələbə durmuşdu.

Qorodovoylar bunları bir tərəfdən dağıtdıqda o biri tərəfə yığılırdılar. Səlman da yoldaşları ilə durdu. Qırmızı sifətli və yoğun vücudlu bir qorodovoy bunlara yanaşdı:

– Durmayın, dağılın!

Səlman istehzalı təbəssümlə:

– Dursaq nə olar? – dedi.

– DağılIn, deyirəm.

– Dağılın, deyirəm! – deyə Səlman onu yamsıladı. Qorodovoy hiddətləndi.

Bunlara hücum etdi. Tələbələr qaçaraq darülfünunun pilləkəninə çıxdılar.

Arxadan bir qorodovoy da gəldi, sonra bir ayrısı da yanaşdı. Tələbələr dönüb darülfünuna girdilər. Sol tərəfdə xədəmələr durmuşdular.

Bunlar tələbə bileti istədilər. Səlman və yoldaşları biletlərini göstərib keçdilər.

Uzun və yarıışıq koridorlarda həmişəkindən daha çox tələbə var idi. Lakin kimsə auditoriyaya girmək istəmirdi. Dərsə gələn professorlar geri dönürdülər.

Bir az keçmiş uzunboylu, qara gözlüklü rektor göründü. Tələbələrə müraciət edərək bir şeylər söyləmək istədi:

– Rədd ol! Rədd ol! – deyə hər yerdən səslər eşidilirdi. Rektor dərhal ortalıqdan qaib oldu. Koridorun başında duran bir dəstə tələbə

içlərindən birini çiyinlərinə aldı; o, yüksək və aydın səslə nitqə başladı.

– Yoldaşlar, istibdad pəncəsində inləyən yüz minlərcə işçilər baş qaldırmadadır...

Bir dəqiqədə ətrafı bürüyən qorodovoyları görən kimi tələbələr natiq arkadaşlarını çiyinlərindən endirib, aralarında gizlədilər.

– Dağılın! Darülfununu tərk edin! – deyə ətrafdan səslər eşidilirdi. Buna cavab olaraq tələbələr bir səslə "Marselyoz" oxudular.

Darülfununu tərk etməyə məcbur olan tələbələr küçəyə çıxar-çıxmaz bir-birinin qoluna girərək "zəncir" təşkil etməyə başladılar. Bir dəqiqədə küçənin bir hissəsini işğal etdilər.

– Zəncirin qırılmasına mane olun, – deyə nümayiş rəhbərləri əmr verdilər. Get-gedə zəncir dairəsi genişləndi və genişləndikcə də qorodovoyların hücumu artdı. Piyadalar zənciri qıra bilmədilər, yardıma atlılar gəldi. Hər tərəfdən tələbələrin üzərinə atlar çapıldı. Arada qadın çığırtıları eşidildi. Zəncir qırıldı, hərə bir tərəfə qaçdı və yenidən bir yerə yığılaraq, "Marselyoz" oxudular. Hücum şiddətləndi. Bir neçə tələbə həbs olunub, götürüldü. Bunları qurtarmaq niyyəti ilə qarşılarına bir dəstə tələbə çıxıb zəncir təşkil etdi. Atlı qorodovoylar yenidən hücuma başladılar. Bu dəfə qorodovoylar qamçı çıxardılar və qarşılarına gələnləri vuraraq hərəni yenidən bir tərəfə qaçırdılar. Ələ gecən bir dəstə də həbs olundu.

Səlman və Rüstəmbəy də bunların arasında idi.

O zaman inqilabi hərəkatda tutulub, həbs olunmaq gənclər üçün bir şərəf sayılırdı. Təbiidir ki, Səlmanla Rüstəmbəy də özlərini qorodovoya fəxrlə təslim etdilər. Həbsxanaya getdikcə dəstə böyüdü.

Söhbət və qəhqəhə davam etdi. Yol uzunu qorodovoyu da rahat buraxmadılar.

Səlman gülərək:

– Cənab qorodovoy, bağışlayın, siz kəndli deyilsinizmi?

Qorodovoy qaba səslə:

– Kəndliyəm, nə olsun? – dedi.

– Yəqin orada iş tapmamışsan da şəhərə gəlmisən, çünki torpaq mülkədar əlindədir, mujikə icarəyə verir. Mujik də ha çalışır, axırda ona borclu çıxır. Odur ki, acından ölməmək üçün baş götürüb şəhərə gəlir.

Qorodovoy Səlmanın üzünə diqqətlə baxdı, bir söz demədi, acıqlı görünürdüsə də, acığı zahiri idi. Səlman sözlərində davam edirdi:

– Amma, dostum, zavoda getməli idin, qorodovoyluq bir şey deyil. Biz sənə torpaq tələb edirik, sən də bizi tutub həbsxanaya aparırsan.

Qorodovoy hiddətli:

– Sus! – dedi və vəzifəsinin mühüm olmasını bildirmək üçün əlini yoğun bığlarına çəkib, qürurunu bir daha artırdı.

Rüstəmbəy Səlmana yönələrək:

– Onda nə günah var, – deyə qorodovoya eşitdirdi, – o, bir baltadır, sapı başqasının əlindədir.

Salman:

– O lap pis, – deyə əlavə etdi, – adam da balta olub, sapını cəllad əlinə verərmi?

Cəllad sözü qorodovoyu büsbütün acıqlandırdı:

– Susun! İxtişaşçılar! O balta olmasa, siz nələr yapmazsınız?!

Uzaqdan həbs edilənləri seyr edən Həsən çox fikrə getməyərək arxa küçəyə döndü, nümayişçilərdən uzaqlaşdı.

Atlı qorodovoyların hücumundan daldalanaraq Əhməd Nikolay parkı darvazasının başına dırmaşıb, orada oturmuşdu. Orada-burada toplanmaq istəyən tələbələrə qarşı hücum davam etməkdə idi. Bir dəstə tələbə qaçaraq, parka girdi. Qorodovoy parkın qapısını kəsdirib durdu:

Əhməd yuxarıdan:

– Ey, utanmırsan, belə iş görürsən? – dedi.

– Sus! Yoxsa tutaram.

– Buna haqqın varmı?

– Sus!

– Sən sus, utanmaz! Ayda otuz manat üçün özünü satırsan!

– Sus, deyirəm, – deyə qorodovoy hücum etdi. Şallaq çatmadı, qorodovoy məyus olaraq geri çəkildi və bəhanə ilə darvazadan uzaqlaşdı.

Əhməd arxadan:

– Alçaq, xain! – deyə çığırırdı.

19

Nümayiş bitər-bitməz Səlmanın və Rüstəmbəyin həbs olunmaları münasibətilə "zemlyaçestvo" fövqəladə bir iclas çağırdı.

Axşam saat yeddidə Çingiz iclası açdı:

– Yoldaşlar, – dedi, – idarə üzvü Səlman və Rüstəmbəyin həbs olunmalarını bilirsiniz. Əvvələn bunların buraxılmaları haqqında tədbir görülməli; ikinci, bunlara hər gün yemək göndərməlidir. İştə, bu iki məsələnin müzakirəsi üçün sizi buraya dəvət etdim. Bu barədə sual vermək istəyən varmı?

Qıçını-qıçının üstündən aşıraraq xırda bığlarını buran Şirin dedi:

– Sual yeri yoxdur, məsələ bəllidir.

Xəlil söz aldı:

– Necə yoxdur? – dedi, – qurtarılmaq üçün nə tədbir görmək lazımdır?

Sədr:

– Daha başqa sual yoxdur ki? – deyə sordu.

Məclis sükuta getmişdi.

Sədr:

– Deməli, yoxdur. Indi Xəlilə cavab verirəm. Tədbir – bir vəkilə müraciət etməkdən ibarətdir.

– Necə? – deyə Xəlil etiraz etdi. – Bu hələ tezdir. Hər halda bir neçə gün gözləməliyik. Bəlkə buraxacaqlar.

– Buraxmasalar? – deyə Şirin sordu.

– Buraxmasalar, onda "ağa durur, ağacan durur" – yenə toplaşıb müzakirə edərik.

Sədr:

– Yoldaşlar, söz alın, sonra danışın... Məsələ belədir: tədbir görək, yoxsa görməyək?

– Hələ gözləyək, – deyə Xəlil cavab verdi.

Sədr:

– Xəlilin rəyinin əleyhinə söz söyləyən varmı?

Heç kəs dinmədi.

Sədr:

– Onda məsələni səsə qoyuram. Hələlik tədbir görülməni təxirə salmaq tərəfdarları əllərini qaldırsın. Üzvlər əl qaldırdılar.

– Qəbul olundu. Ikinci məsələ haqqında sualınız varmı?

Şirin:

– Yoxdur, – dedi, – icrası haqqında danışaq.

Xəlil söz istədi:

– Mənim anlayışımca, – dedi, – on manat təxsis etməli və növbə ilə yemək daşımağa adam təyin etməli.

Sədr:

– Bu barədə daha danışmaq istəyən varmı?

Heç kəs dinmədi.

– Deməli, əvvəlcə pul təxsisi məsələsini səsə qoyuram. Kim tərəfdardır əl qaldırsın.

Üzvlər əl qaldırdılar.

– İkinci, miqdar məsələsidir. Xəlil on manat təklif edir. Başqa təklif yoxdur ki?

– Yoxdur.

– Kim on manat təxsis olunması tərəfdarıdır, əl qaldırsın.

Üzvlər əl qaldırdılar.

– Keçdi. İndi növbə məsələsinə keçək. Sabah kim getmək istəyir?

Xəlil:

– Mən.

– O biri gün kim?

Şirin:

– Mən.

– Sonra? – deyə Çingiz sual nəzəri ilə Həsənə baxdı. Həsən dinmədi.

Çingiz gülümsədi. Istehza təbəssümü hər kəsin dodağına yayıldı.

Həsən qızardı və hiddətlə:

– Mən gedə bilməyəcəyəm, məni bağışlayın.

– Səbəb? – deyə Xəlil sordu.

– İşim var.

Xəlil qəhqəhə çəkərək güldü.

– Aşna, – dedi, – deyəsən qorxursan?

Hamı gülüşdü. Çingiz gülüş vəziyyətindəki simasını ciddiləşdirərək masanı tıqqıldatdı:

– İndilik, – dedi, – iki adam bəsdir. Xəlil, sabahın pulunu xəzinədardan al.

Xəlil gülə-gülə Şirinə tərəf yönəldi:

– Yoldaş xəzinədar, – dedi, – pulu çıxart görüm.

Sədr masanı tıqqıldatdı:

– İclası bağlayıram, – dedi.

İclasın bağlanması üzvləri gərgin vəziyyətdən qurtardı, o saat gurultulu söhbətlər, zarafatlar və qəhqəhələr başladı:

Şirin zarafatla:

– Ay Çingiz, – dedi, – sənin bir müsbət tərəfin varsa, o da iclası uzatmamağındır.

– Deməli, başqa müsbət cəhətim yoxdur?

– Onu Quludan soruşmalı. Ha-ha-ha!..

Hamı gülüşdü və Həsənin üzünə baxdı. Həsən pərt oturmuşdu. Bu əsnada Cəlal gəlib çıxdı. İri qıllı papağını və paltosunu çıxarıb asdı və burnunu dəsmalına silərək:

– Yenə nədir, a millətpərəstlər, deyəsən, milləti qabağa aparırsınız.

Kül o millətin başına ki, sizin kimi sərkərdələri ola.

Şirin gülərək:

– Sərkərdələrin ikisini bu gün tutmuşlar.

– Zarafat eləməyin, bizdə o qeyrət yoxdur.

– Vallah, doğru deyirəm. Rüstəmbəylə Səlmanı həbsxanaya aparmışlar.

Cəlalın üzü bir az ciddiləşdi. Sonra birdən qəhqəhə çəkib, gülməyə başladı:

– Siz öləsiniz, – dedi, – indi özlərini batırmışlar. Gərək Həsəni aparaydılar, aparsaydılar indi bunun ürəyi getmişdi.

Həsən pərt bir halda:

– Sən Allah, zarafatınızı qoyun dursun. Heç yeri deyil. Cəlal bunun pərtliyinə etina etməyərək:

– Özü də Qulu ilə bir yerə salaydılar, ha-ha-ha!.. Qulu bunu cırığa verib, özünü qurtarardı.

Yenə qəhqəhə qopdu. Şirin ciddi səslə:

– Qulu həbs olunarmı? Yəqin bu gün heç evdən çölə çıxmamışdır.

Cəlal:

– Yox, canım, – dedi, – kişinin babalın yumayın; indicə küçədə rast gəldim. Çoxlu şey alıb aparırdı. Onun axı əntiqə bir qızı var, hərdən aparıb evdə yedirdir. Özü də qorxusundan heç kəslə tanış etmir ki, əlindən alarlar.

– Yəqin başqa bir kələyi var.

– Daha qızla eşqbazlıqdan başqa nə kimi kələyi olar ki?..

Şirin Cəlala cavab olaraq iyma ilə güldü:

– Yəqin qız vasitəsilə Qafqaza mal göndərir. Cəlal yenə qəhqəhə çəkdi:

– Sən öl, olar. Afərin onun atasına, əsil nəhəng odur. Çingiz rəsmən Həsənin yanında bu söhbətlərə qarışmırdısa da, Qulunun əleyhinə söylənənlərin hamısına şərik idi. O, bütün kinini yalnız xəfif təbəssümü ilə ifadə edirdi. Bitərəfliyini bildirmək üçün Həsənin üzünə baxıb dedi:

– Balam, kişinin qeybətini etdiniz, bəsdir, indi bir az çay içək. Həsən, irəli otur görək.

Çay ətrafındakı söhbət o vaxt çox moda sayılan millət məsələsi ətrafında olurdu. Cəlal özünəməxsus bədbinliklə deyirdi:

– Qardaş bizdən bir şey çıxmaz! Biz kim olduğumuzu belə dərk etməmişik. "Müsəlmanam" deyirsən, bütün üç yüz milyonluq topuğu cırığa qoşulub itirsən... Bəli, indi-indi özünə "türk" deməyə başlamısan.

Camaatımız türk olduğunu bilirmi? Biz özümüzü tanımayan kimi, başqası bizi heç də tanımır. Nahaq yerə də ermənilər və gürcülərlə bir tərəziyə girmək istəyirik – onlar hara, biz hara!

Şirin Cəlalın mübahisələri ilə razılaşmırdı:

– Canım, bir tərəziyə girmirik, ancaq Qafqazda say etibarilə hamıdan çox olduğumuz üçün istər-istəməz tərəziyə girəcəyik.

– Saya bir qəpik verməzlər, mədəniyyətdən danış.

– Altı-yeddi yüz illik ədəbiyyatı olana "mədəniyyəti yoxdur" demək olarmı? – Yalnız Avropa mədəniyyətini hələ almamışıq...

– Əsli də odur!

Şirin soyuqqanlılıqla:

– Sözümü kəsmə, bir az hövsələn olsun. Biz yeni mədəniyyətə yalnız 1905-ci ildən başlayırıq. 5 ildir. Yaxşı, beş ildə azmı irəli getdik? Bu gün mətbuatımız, nəşriyyatımız, teatrımız, az-çox milli məktəblərimiz var, ziyalılarımız yavaş-yavaş yetişir. Daha nə istəyirsən?

Əsrlər boyu yatmışdıq. Bu gün ayılmışıq.

Şirinin sözləri Cəlalı qane etmədi, o yenə əvvəlki kimi qəti olaraq:

– Heç bu gün də ayılmamışıq, – deyib durdu, – bizdə adam yoxdur, adam!

Çingiz sözə qarışdı:

– Adam birdən yetişməz ki!.. Rus məktəblərində oxuyanların içindən bir faiz də camaata yararlı adam çıxsa, yenə yaxşıdır.

Cəlal yenə israrla: – Çıxmır! – dedi.

Şirin güldü:

– Canım, – dedi, – bütün bəlalar özümüzə inanmamaqdan irəli gəlir. Necə yəni çıxmır? Madam yeni mədəniyyətdə aşılanmağa başlamışıq, adam yetişəcək. Elə adamlar yetişəcək ki, bəlkə səni də, məni də götürüb atacaq, yerimizdə oturacaq. Xalqın ayılmağı qəribə bir şeydir: bir də görürsən bəlli olmayan səbəbdən xalq sahəsinin hər bir guşəsində çiçək açmağa başladı...

Cəlal qəhqəhə çəkərək:

– Çiçəyin biri, məsələn, Qulu, – dedi və Həsənin üzünə baxdı.

Həsən bir az açıqlanaraq:

– Heç Quludan çıxmırsınız. Qulu kimdən pisdir? Vallah, hamınızdan qoçaqdır, hamınızdan da millətpərəstdir.

Cəlalın və Şirinin gülməsi Həsənin sözlərini kəsdi... Məclis ciddi söhbətdən yenə zarafata keçdi. Qulu yenə dillərdə əzbər olmağa başladı.

Çingiz gülümsəyərək məmnuniyyətlə dinləyirdi.

20

Həsən Veylabad məmurlarından Mirzə Səmədin oğlu idi. Mirzə Səməd şəkər məktəbini qurtarıb, iyirmi yaşından etibarən məmur zümrəsinə daxil olmuşdu. İlk əvvəl məmur həyatını sülh məhkəməsində kargüzarlıqla başlamış və bir müddət sonra dilmanc olmuşdu. O zaman türklərdən rusca bilən az olduğu üçün Mirzə Səməd xalq arasında məruf olmuşdu. Ərizə yazdırmaq istəyən, məhkəməyə işi düşən, divanla əlaqədar olanlar Mirzə Səmədə müraciət edərdi. Mirzə də əlindən gələn işləri görər və əvəzində mükafatını alardı. Bir gün olmazdı ki, nəqd pul, qırqovul, quzu, xalça kimi şeylər ona peşkəş göndərilməsin. Mirzə bolluq içində yaşar, padşah və hökumətə qarşı sədaqət bəslərdi. Bu sədaqəti çocuqlarına da təlqin etmək üçün otaqların birində divarda çarın möhtəşəm rəsmini asmışdı. Peşkəş quzuların kababını yedikdən sonra həşəmətli padşahına tamaşa edərək:

– Ömrün uzun olsun, – deyə minnətdarlıq hisslərini ibraz etməkdən çəkinməzdi.

Həsən çar rəsminin altında dünyaya gəlmiş, onun qarşısında böyümüşdü.

Realni məktəbinə davam etdikdə orada çarın bir başqa rəsminə də təsadüf edərdi.

Bu rəsm evlərindəkindən daha iri, daha əzəmətli idi. Rəsmi günlərdə məktəbliləri böyük salona yığar, onlar padşahın rəsmi qarşısında sıra ilə düzülərdilər. Keşiş ruhani ayin icrasından sonra padşaha dua oxuyar xaç suyu ilə məktəbliləri sulardı. Hər kəs xaç çəkərdi. O zaman Həsən gözlərini yerə dikərək padşahı düşünürdü. Hər sadiq təbəənin divarından asılan bu rəsm ona übudiyyət hissləri təlqin edərdi.

İyirmi beş illik məmur həyatından sonra Mirzə Səməd Veylabad şəhərini tərk edib, Bakıya gəldi. Həsəni də leyli olaraq Bakı realnisinə verdi.

O zaman leyli məktəbinə yalnız zadəgan və məmur çocuqları qəbul olunardı. Dağlıq məhəllələrin alçaq və xaraba evlərində, karvansara guşələrində yaşayan yüzlərcə fəqir məktəblilərə rast gələn Həsən özünün bunlardan imtiyazlı olduğunu duyar, səbəblərini düşünərdi.

Çar rəsminin əzəməti onun üzərində bir qat daha artardı. Lakin get-gedə məktəb mühiti onu dəyişməyə başladı. 1905-ci il inqilabı məktəblərdə tətillər doğurdu, məktəblilər inqilab hərəkatına qoşularaq siyasi təşkilatlar yapdılar. Marksizm əsaslarını öyrənmək üçün xüsusi kurslar vücuda gəldi.

Bu böyük hərəkat Həsəni sürükləməmiş olmadı. O vaxt texnik məktəbində siyasi mühazirələr oxunardı. Həsən də bu mühazirələrə davam etməyə başladı.

Bir gün Mirzə Səməd Həsənin masa qutusunda kağız ararkən siyasi risalələrə rast gəldi. Əvvəl heyrətindən döyükdü və sonra risalələri götürdü yandırdı.

Həsən evdə yox idi. Gələrkən atası onu təkcə otağa çağırıb, sakit bir tərzdə söhbətə tutdu:

– Həsən, – dedi, – sən bilirsən ki, mənim dünyadan xəbərim yoxdur.

Sən ora-bura gedirsən, yəqin eşidirsən, bilirsən, de görüm bu işlərin axırını necə görürsən?

Həsən atasından gözləmədiyi bu suala əvvəl cavab verə bilmədi:

– Necə, dədə? – dedi.

– Belə, bu işlərin axırı necə olacaq? Vururlar, yıxırlar, heç bir şeyin sonunu nəzərə almırlar. Axır bu ölkənin bir sahibi var, bu gün başı davaya qarışıbsa sabah açılacaq, onda hesaba baxılmayacaqmı?

Həsən güldü. Atasının fikirlərini anladı. Başını aşağı saldı.

Mirzə sözlərinə davam etdi:

– Oğlum, atan dünyagörmüş adamdır. O, həyatın gedişini səndən gözəl anlayır. Mən bu işlərin axırını pis görürəm, çünki "padşahla padşahlıq etmək olmaz" atalar misalını yadına sal. Zənnimcə, bir gün gələr də bu gün padşaha ağ olanların hamısını cəzalandırarlar. Bu dursun kənarda, məktəb uşağı oxumalıdır. Onun birinci hünəri məktəb qurtarmaqdır. Əlində kağızı olmalıdır. Bu olmasa ortalıqda qalasıdır.

Bizim neft mədənimiz yoxdur. Biz qələmimizin çörəyini yeyirik.

Qələm olmazsa, ortalıqda avara qalarıq...

Mirzə Səməd uzun-uzadı danışdı, axırda tapdığı risalələrdən bəhs etdi.

– Belə işlər sənə yaraşmaz, – dedi, – sənin əsil vəzifən oxumaqdır.

Həsən qızardı, məhcub bir halda:

– Bir yəhudi yoldaşım vermişdir, – dedi.

– Sənin yəhudi ilə nə əlaqən var? Onlar bəlkə qarışıqlıq istəyirlər.

Biz ki, istəmirik...

O gündən etibarən Həsən mühazirələri tərk etdi. Siyasi iclaslardan, tətildən vaz keçdi. Mühafizəkar müəllimlərlə çarpışan məktəblilər sinifdə dərsi buraxıb tez-tez iclas qurardılar. Bu iclaslarda Həsən iştirak etməz, sinifdə yalnız başına qalaraq müəllimlə dərs keçərdi.

Müəllim-şagird mücadələlərində müəllimlərin tərəfini saxlardı. Həsənin bu hərəkəti məktəblilərin nifrətinə səbəb olardı. Onu boykot edərdilər. Kimsə onu danışdırmaz, əl verməzdi..

Rusiyada irtica artdıqca polis şiddəti get-gedə qüvvətləndi. Məktəb üsulu da yavaş-yavaş əvvəlki şəklini almağa başladı. Bir neçə inqilabçı şagird dışarı atılaraq, məktəb zahirən təskin edilmişdi.

Həsən böyük bir həvəslə məktəbə davam etmədə idi. Şagirdlərin yanında fəna ada malikdisə də, müəllimlər onu sevərdilər. İstedadsızlığına rəğmən o, məktəbi birinci sırada qurtardı.

Həsənin şəhadətnamə alması Mirzə Səməd üçün böyük bir hadisə olmuşdu. Ona sivil bir libas və student şapkası aldı.

Həsən Kiyevə yola düşmədən əvvəl Mirzə Səməd yenə onu yalnız otağa götürdü. Uzun-uzadı nəsihət elədi, axırda:

– Başını sal aşağı, dərslərinə qurşan, – dedi, – siyasi işə qarışma!

Həsən atasının sözlərini altun xətlə mərmər üzərində yazılmış bir kətəbə kimi qəbul etdi.

21

Xəlilin qoltuğunda bir bağlı yataq takımı və Əhmədin əlində bişmiş, polis dairəsinə girdilər. Çirkli pilləkənlərlə ona-buna toqquşaraq yuxarı çıxdılar. Sağ tərəfdəki boyası getmiş və çirkdən qaralmış qapını açdılar, fəna qoxulu isti hava üzlərinə çırpdı. İçəridə bir çox adam var idi. Şapkasız və silahsız qorodovoylar qonşu otaqlara girib-çıxmada idilər. Tanıdıqları bir məmura yanaşdılar:

– Yemək gətirdik, – dedilər.

– Gözləyin, – deyə məmur acıqlandı və yazısına davam etdi.

Xəlillə Əhməd geri çəkilib, divarın yanındakı skamyanın üstündə oturdular. Bir azdan tanış bir çinovnik bunların yanından keçib, qonşu otağa girdi, on beş dəqiqə geri dönmədi. Tələbələr gözləməkdən usanaraq otaqda gəzinməyə başladılar.

Çinovnik geri döndü. Bunlara bir söz demədən yerinə keçdi. Xəlil ona yanaşdı. Çinovnik Xəlilin üzünə baxaraq:

– Gözləyin görək nə olacaq? Zəhləmi tökməyin, – dedi, yenə qarşısında kağızları araşdırmağa başladı.

Bir neçə dəqiqə keçdi. Şapkasız bir qorodovoy çinovnikə yanaşaraq nə söylədisə o, tələbələri çağırdı. Xəlil və Əhməd qalxıb irəlilədilər:

– Yoldaşlarınız buraxılmışdır, pilləkənə çıxsanız rast gələrsiniz.

Söyləyin düz dolansınlar.

Xəlil və Əhməd şeyləri qaparaq otağı tərk etdilər. Pilləkəndə yoldaşlarına rast gəlmədilər. Əhməd küçəyə endi. Orada da Səlman və

Rüstəm yox idi.

– Budur, gəlirlər, – deyə Əhmədi Xəlil səslədi. Əhməd geri dönərək yoldaşlarını ikinci mərtəbədən enən gördü. Xəlil iki-üç pillə atılıb əvvəl Səlmanı və sonra Rüstəmbəyi bağrına basdı. Öpüşdülər.

Əhməd də yanaşdı, şən sima ilə yoldaşları ilə qucaqlaşaraq dəfələrlə öpüşdü.

Xəlil:

– A kişi, – dedi, – biz sizə yemək və yataq gətirdik. Dedik "səfəriniz" uzun çəkəcək.

Səlman gülə-gülə:

– Uzun çəkmədi, – dedi, – tez oldu.

– Bəs yataqsız necə yatdınız?

– İlk gecə yata bilmədik. Sonra alışdıq.

– Az qalmışdı vəkil tutaq, böyük bir proses başlayaq. Xa-xa-xa!..

Yoldaşlar gülüşdülər. Sonra şeyləri bölüşərək polis dairəsini qəhqəhə ilə tərk etdilər.

22

Qulunun təşəbbüsü ilə bu axşam Teymurbəyin apartmanında yeni bir iclas çağırılmışdı. Qulu hər kəsdən əvvəl gəlib, Teymurbəylə bərabər iclasda aparacaqları xətti-hərəkəti təyin etməkdə idi:

– Teymurbəy, – dedi, – biz müsamirə məsələsini ortaya atmalıyıq.

Çox olar, müsamirəni özümüz düzəldərik.

Teymurbəy brilyant üzüklü barmaqları ilə yoğun bığlarını burdu, düşündü və tərəddüd içərisində:

– Qulu, – dedi, – müsamirə bizim işimiz deyil, zənnindəyəm.

– Nə üçün?

– Sən çox məşğulsan. Mən də ki...

– Qorxma! Acığa düşdükdə adam hər işi görər. Çingizin inadına qələbə çalmaq üçün imtahanlarımdan belə vaz keçirəm.

Teymurbəy bir az da düşündü, dedi:

– Yox, müsamirə bizim işimiz deyil. Ancaq məsələni biz qoya bilərik. Bu vasitə ilə Çingizi və ətrafındakıları güzəştə məcbur edərik. Yoxsa bizi saymaq istəmirlər.

Qulu da çoxdan bu fikri daşıyır, lakin Teymurbəydən gizləyirdi. Teymurbəyin təsirə düşərək zemlyaçestvoya qarşı boş davranacağından qorxurdu. Teymurbəyin əhvali-ruhiyyəsini tamamilə öyrənmişdi. Onun pula ehtiyacı olmadığını bilirdi. Teymurbəyi zemlyaçestvoya qarşı hərəkətə sövq edən yeganə amil şöhrət və heysiyyət məsələsi idi. Teymurbəyin bu zəif cəhəti Quluya bəlli idi. Odur ki, Qulu onu təhrik etmək üçün daima şərəf məsələsindən bəhs edərdi. Bu dəfə də:

– Teymurbəy, – dedi, – müsamirəni tərtib edəcəyimə əmin ol. Sən müsamirə heyətinə sədr ol, yerdə qalan işləri mən görərəm.

Teymurbəy şən sima ilə:

– Olaram, ondan boyun qaçırmıram, ancaq onların da iştirakı lazımdır.

Qulu simasına süni bir ciddiyyət verdi. Sonra:

– Nə desən ona razıyam. Ancaq bu fikir aramızda qalsın. Uşaqlara başqa şəkildə deməliyik.

– Nə cür?

– Bu axşam sən sədrlik elə, mən təklifdə bulunacağam. Teymurbəy gülümsədi. Qulu:

– İşin yoxdur, – dedi, – uşaqlar gəlsin, tədbir yollarını mən göstərərəm.

Qulu müzəffər bir halda əllərini şalvar ciblərinə qoyaraq salonun divarından asılan çılpaq qadın rəsmlərinə tamaşa etməyə başladı.

Zəng vuruldu. Bir az keçmədən Cəfər içəri girdi, görüşdülər.

– Qulu, – dedi, – yenə nə kələyin var?

– Gələn yoxdur, müsamirə düzəldirik.

– Mən ölüm?

– Sən öl, səni də qadın dəvətinə göndərəcəyik.

– Dəysin, – deyə Cəfər əlini Quluya uzatdı. O da əli ilə vurdu.

Qulunun təklifi Cəfərə böyük bir mövzu oldu, o, böyük bir nəşə ilə bu fikrin inkişafına girişdi:

– Demiyevkanın bütün əyan xanımlarını patrones sifəti ilə dəvət edərəm. Bir avtomobil icarə edərsiniz, gedərəm, bir-bir daşıyaram... pişik balalarını daşıyan kimi... Xoşuma gəlirsən, Qulu, gətir üzündən öpüm.

Cəfər Qulunu qucaqladı. Öpüşərkən qapı açıldı, Həsənqulu girdi:

– Balam, nə olmuşdur? – dedi. – Nə xəbər var? Cəfər aralandı,

Həsənquluya əl verərək:

– Aşna, iş var, – dedi.

Qulu və Teymurbəy maraqlandılar.

– Nə iş?

Cəfər heyrətlə:

– Bilmirsiniz? Onda deyim. Mən elə bilirdim sizin də xəbəriniz var.

– Nə olub? Söylə!

– Qulamrza bir məmurun evində otaq tutmuşdu. Görünür, onun arvadı ilə arası kök imiş. Məmur bunu duyur. Bir gün məmur "bir həftəliyə məzuniyyətə gedirəm", – deyə şeylərini toplayır, evdən gedir.

Sonra xəlvətcə dönür, mətbəxdən gəlib çarpayının altında gizlənir. Arvadın heç bir şeydən xəbəri yox. Qulamrza axşam teatrdan qayıdanda yataq otağında arvadı yatmış görür. Çarpayının kənarına əyləşir, dilxoşluğa başlayır. Bu halda məmur çarpayının altından çıxaraq arvada bir bıçaq. Qulamrza yüyürür mətbəxdən dəhrəni qapır. Kişi görür iş fənadır, pəncərədən atılır, qaçır... İndi ev, şey, arvad Qulamrzaya qalmışdır.

Hamı qəhqəhə çəkərək güldü. Cəfər gülə-gülə sözlərinə davam edirdi:

– Qəribə burasıdır ki, məmur dünən küçədə Qulamrzaya rast gəlir. Ondan üzr istəyir, deyir: "Bağışla, sənlə heç bir düşmənçiliyim yoxdur.

Düşmənçiliyim arvadıma qarşıdır". Xa-xa-xa!..

Təkrar gülüşdülər. Qulu dedi:

– İndi Qulamrzaya tez-tez qonaq getməliyik.

– Bəs nə!

Bir az keçmiş yenə zəng vuruldu. Sonra salon qapısında Qulamrza göründü. Onu görən kimi hamı ayağa qalxaraq əl çaldı. Qulamrza qızardı, qəhqəhə çəkdi. Görüşdülər. Qulamrza:

– Bu gün hər yerdə təbriklə qarşılanmışam. Mənim işim Molla Nəsrəddinin təzə paltar geyməsinə dönmüşdür. Molla təzə paltar almışdı. Hara çıxdı, təbrik elədilər. Kişi təngə gəldi. Axırda camaatı həyətinə yığıb dedi: "Camaat, baxın, təzə paltar almışam; hər kəs təbrik edəcəksə, burada eləsin qurtarsın"... İndi mən də, deyəsən, size bir həyətə yığacağam...

Yenə gülüşdülər.

Qulamrza Cəfərin yanında oturdu. Qəhqəhələrdən sonra məclisə bir sakitlik düşdü. Teymurbəy saata baxaraq, qonşu otağa getdi və çox keçmədən ara qapını taybatay açdı.

– Buyurun, – dedi.

Tələbələr yemək otağına keçdilər. Ağ örtülü böyük masa səliqə ilə düzəlmişdi. Burada orta hallı tələbənin həsrətinə mucib olan bir çox şeylər qoyulmuşdu: mürəbbə, pasta, meyvə, zərif bulkalar, paxlava, şəkərbura və cürbəcür dadlılar.

Aşağı tərəfdə samovarın yanında ev xanımı oturmuşdu. İri gözlü uzun kirpikli şumal bir qız çay fincanları düzməkdə idi.

Teymurbəy ev sahibəsini və qızını müsafirlərə təqdim etdi. Tanış oldular. Yer göstərildi, hər kəs əyləşdi, Qulu özünü ev xanımının ya-

nına verdi. Cəfər qızla bərabər əyləşdi, Qulamrza qızın qarşı tərəfində yer tutdu.

Bir az sonra yemək otağına iki tələbə də girdi: biri dolğunvücud, qırmızısifət idi, o biri arıq, ortaboylu idi. Bunları görən kimi Teymurbəy ayağa qalxdı:

– Pa, ya Allah, Ocaqverdi, ya Allah, Bəhram, – dedi. Ocaqverdi kömbə əlini uzatdı:

– Ya Allah, – dedi, – balam, belə xeyir işiniz var, bəs bizə niyə xəbər vermirsiniz? Bəhramla bir az bundan qabaq eşitdik, dedik, gedək görək nə var.

– Yaxşı elədiniz, iş başlananda sizə xəbər verəcəkdik. Yadımızdan çıxmamışsınız.

Bəhram köhnədən bu ailə ilə tanış idi, gedib gəlirdi. Teymurbəy Ocaqverdini xanıma və qızına təqdim etdi. Oturdular. Xanım Ocaqverdiyə və Bəhrama çay verdi.

Bir müddət sakit keçdi. Paxlavanın bir-ikisini yedikdən sonra Qulu dəsmalı ilə bığlarını düzəldə-düzəldə xanıma müraciət etdi:

– Anna İvanovna, paxlava xoşunuza gəlirmi? Xanım bir az düşünər kimi:

– Yaxşıdır, ancaq çox yağlıdır.

Qız türk gənclərinə xoş gəlmək üçün:

– Mama, – dedi, – məncə, çox gözəldir. Bunu necə bişirirlər?

Bəhram:

– Katya, mən bilirəm, bir gün bişirərəm, görərsiniz.

– Eləmi?

– Ciddi deyirəm!

Cəfər Bəhramın əlindən bir çox işlər gəldiyini bilirdi, ancaq paxlava bişirməsini bilmirdi. Heyrətlə:

– Bəhram, belə iş var, bəs bizi niyə yada salmırsan?

– Balam, nə vaxt çağırdınız, gəlmədim?

Qulu süni bir səmimiyyətlə:

– Bəhram, pul verək, sən müsamirə üçün bir az paxlava hazırla.

Bəhram məmnun bir səslə:

– Nə deyirəm, – dedi, – hazırlaram.

Hər kəsin əhvali-ruhiyyəsinə görə hərəkət edən Qulu Bəhramı da razı buraxdığından məmnun qaldı. Məclisdəkilərin hamısı zatən onun

fikirlərinə əvvəlcədən şərik idi. Bunu Qulu bilirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, müsamirə tərtib ediləcəyinə inanmırdı.

Çaydan sonra qonaqlar yenə salona döndülər. Ara qapı örtüldü, xanım və Katya ötəki tərəfdə qaldılar.

Qulu tələbələrin birləşməsini görərək dedi:

– Yoldaşlar, bu axşam nə məqsədlə buraya toplandığınızı bilirsiniz. Məclisimizi idarə etmək üçün sədr lazımdır. Mən öz tərəfimdən Teymurbəyin seçilməsini təklif edirəm. Kim razıdır əlini qaldırsın.

Sözlərini qurtarmamış Qulu əlini qaldırdı və onu təqibən hər yerdən əllər qalxdı.

Teymurbəy məmnun bir halda rəyasətə keçdi.

İlk söz alan Qulu oldu. Qulu müsamirənin faydasından bəhs edərək, məsələni milli sahəyə keçirdi.

– Bizim millət, – dedi, – hamıdan geridədir. Onu heç kəs saymır. Bir milləti saydırmaq üçün onun mədəni cəhətlərini göstərməlidir.

Müsamirə buna bir vasitədir...

Qulu nitqi ilə ətrafdakıların milli hisslərini oxşamağa çalışdı və nəticədə hər kəsin fikir və iradəsinə hakim oldu.

Sədr:

– Sualınız yoxdur? – dedi.

– Mənim var.

– Söylə.

– Zemlyaçestvo idarəsinin xəbəri varmı?

– Başqa sual yoxdur ki?

– ?!

– Qulu, cavab ver! Qulu ayağa durdu:

– Yoldaşlar, hələlik idarənin bu işdən xəbəri yoxdur. Ancaq iş yoluna qoyulduqdan sonra onlara xəbər veriləcək. Etiraf etməliyik ki, idarə bir az tənbəllik göstərir. Müsamirələrin mövsümü keçmədən iş görməlidir.

İndiyə qədər başını aşağı salaraq, təsbeh çevirən Ocaqverdi ayılan kimi oldu:

– Qardaşlar, – dedi, – ortaya nifaq düşər. Bunu şəriətimiz bizə mən edir. Yaxşısı budur ki, müsamirə məsələsində hamının rəyi bilinsin; Kiyevdə yüzdən çox müsəlman tələbəsi var. Bunlara da xəbər verməli.

Qulu yenə söz aldı:

– Mən, – dedi, – tamamilə Ocaqverdinin fikrinə şərikəm. Lakin yüz tələbəni bir yerə yığmaq mümkün deyil. Biz əsas etibarilə məsələni qəbul edək, sonra hər kəsə xəbər verərik.

– Bu yaxşı fikirdir, – deyə Cəfər Ocaqverdinin üzünə baxdı.

Sədr:

– Buna etiraz yoxdur ki? – dedi.

– Yoxdur, – deyə cavablar gəldi.

– Deməli, əsas etibarilə müsamirə qəbul olunur. Sonra nə etməli?

Qulu yenə söz aldı:

– Ümumi iclas çağırıb, məsələni müzakirəyə qoymalı. Sədr:

– Bu barədə də sualınız və ya sözünüz varmı?

– Yoxdur. İkinci iclasa qədər məsələ saxlanılsın, – deyə məclis rəy verdi.

– İclası qapayıram. Ümumi iclasın vaxtını təyin edərik.

İclasdan sonra xüsusi söhbətlərə keçildi. Cəfər Ocaqverdiyə müraciət edərək:

– Dostum, görükmürsən? – dedi.

– Cəfər, başım qarışıqdır.

– Nəyə?

– İmtahana, dünən verməli idim. Geri döndüm.

– Niyə?

– Darülfünuna ayaq basdıqda başım gicəlləndi. Sonra yadıma düşdü ki, vəfat günüdür. İmtahana getmək olmaz.

Cəfər Quluya göz vurdu və Ocaqverdini ələ salmağa başladı:

– Dünən hansı vəfat günü idi? – dedi.

Ocaqverdi dindar bir sima ilə başını yuxarı qaldırdı, ciddi bir səslə dedi:

– İmami-Zeynalabidin əleyhissəlamın vəfatı idi... Ona fəda olum.

Cəfərin dodağında istehzalı bir təbəssüm oynadı.

– Allah rəhmət eləsin! – dedi.

Teymurbəy gülümsündü. Qulu üzünə təğyir verməməyə çalışdı.

Qulamrza qəhqəhə ilə gülməyə başladı.

– Ay Ocaqverdi, sən qəribə adammışsan ki!.. Ehtimal, sən yaxşı oruc tutursan, namaz qılırsan, eləmi?

– Təbii deyilmi?

– Təbii niyə olur?

Münaqişə olacağını hiss edən Qulu saata baxdı:

– Gecə keçir, getməliyik, – dedi və örnək olmaq üçün ayağa qalxdı. Tələbələr də onu təqib etdilər.

23

Hələ pilləkəndən enərkən Qulu Bəhramın qoluna girib, onu dəstədən kənara çəkməyə çalışdı.

– Necəsən, gülüm? – dedi, – bilirsən ki, sənինlə dostam. Bəhram hərif olduğu üçün Qulunun bu mehribanlığına əhəmiyyət vermədi və ağızucu olaraq: "sağ ol" dedisə də, bu nəvazişdən sonra əməli bir təklif olacağını gözlədi.

Bəhram səhv etmirdi. Qulu Bəhramın vasitəsilə bəzi əməliyyat yapmaq fikrində idi. Qulunun edə biləcəyi təklifləri aydınlaşdırmaq üçün Bəhramı oxucularımıza təqdim etməliyəm.

Bəhram tacir ailəsinə mənsub idi. Ancaq bu tacirlikdən ona tüccari istedaddan başqa əməli bir şey qalmamışdı.

Atası ona pul göndərmirdisə də, Bəhram ac qalmırdı, qazanc yollarını öyrənmişdi. Əvvələn, şəhərdəki İran səfarətxanasında katiblik edirdi. Lakin bu vəzifə onu lazımınca təmin etmirdi. Zatən səfarətxananın heç bir təxsisatı yox idi. Buranı zəngin bir yəhudi taciri icarəyə götürmüşdü, o, müəssisənin imtiyazlarından istifadə edərək hörmətlə yaşar və ticarətinə davam edərdi. Səfirin türkcə və farsca savadı olmadığı üçün azəri tələbələrindən birini yanında saxlar, səfarətxana işlərini ona gördürərdi.

Şəhərdə iranlılar çox az idi. Qibleyi-aləmin bütün təbəələri bir neçə dəllal və baqqaldan ibarət idi. Bundan başqa, ildə şəhərə bir neçə dəstə urmiyalı meymun gəzdirən gələr, bir müddət yaşar və gedərdi.

Bunların bütün səfarətxana müaməlatı Bəhramın gündə yalnız yarım saat vaxtını alardı.

Bir il əvvəl Varşava təriqi ilə Avropaya səfər edən bir İran ricalı bir neçə gün Kiyev səfirinin müsafiri olmuşdu. Bəhram ricalın hüsnütəvəccöhünü qazanmaq üçün ona rast gələr-gəlməz:

"Cəhan, ey bəradər, nəmanəd bəkəs"* beytini oxumuş və əllərini döşünə qoyaraq ona təzim etmişdi.

* Ey qardaş bu dünya heç kəsə qalmayacaq

Şeyx Sədinin Rusiya şəhərində ismi zikr olunması ricalın o qədər xoşuna gəlmişdi ki, cibindən bir "şirü xurşid" nişanı çıxarıb Bəhramın döşünə taxmışdı.

Rəsmi qəbul günləri və hökumət müəssisələrinə müraciət etdikdə Bəhram bu nişanı taxardı. Bu nişan sayəsində Bəhramın nüfuzu təbəələr arasında artmışdı, ona peşkəş belə gələrdi.

Bunlara rəğmən səfarətxana Bəhramın həyatını təmin etmirdi. Bəhramın ikinci sənəti cırıq palazları yamamaq və ləkəli xalıları təmizləməkdi. Xalı satılan dükanların birində elanı var idi. Bu elan sayəsində ayda on beş manata qədər qazanardı.

Bəhramın ixtisası bununla da bitmirdi. O, bir də başqalarının əvəzinə imtahan verməklə şöhrətlənmişdi. Bu peşə ona ildə beş yüz manata qədər qazanc verərdi. Zəngin tacir balaları çətin imtahanlara Bəhramı göndərirdilər. Bu asan iş deyildi, dəftərxanada bir məmurla anlaşıb, matrikuldakı rəsmin yerinə Bəhramın rəsmini qoydurmalı idi. Sonra professor tanımasın deyə onun yanına başqa-başqa qiyafədə gəlməli idi. Bəhram bu çətinliklərə yol tapmışdı. Qiyafəsini dəyişmək üçün may ayından başlayaraq üzünü qırxdırmaz və sentyabrda Kiyevə uzun bir saqqal gətirərdi. Bu saqqalla başqasının yerinə bir neçə imtahan verdikdən sonra saqqalın şəklini dəyişərdi. Nəhayət, üzünü qırxdırıb bu qiyafədə də bir neçə dəfə professorların yanına gedərdi. Bəzi tələbələr arasında satınalma imtahan adi bir şey olmuşdu.

Qiymətlər belə qəti idi. Məsələn: qeyri-üzvi kimya imtahanı üç yüz manat idi. Bunun aşağı-yuxarısı yox idi, nırx əvvəldən belə qoyulmuşdu.

Bəhramın da başlıca varidatı burada idi...

Qulu Bəhramın qolunu ərklə sıxdı.

– Sən öl, qoçaqsan, – dedi, – qoçaq adamları çox sevirəm... Ancaq bəzən xoşuma gəlmirsən. Gəl, get, dərdin olanda de. Yoldaşlıq bəs nədən ötrüdür?

Bu başlanğıcdan sonra Qulu əsil məsələyə yanaşmağa çalışdı, bir yəhudi tacirinə bir İran pasportu lazım imiş, bir başqasının da yerinə bir imtahan verməli imiş.

Bu təkliflər Bəhramı maraqlandırmadı, o gülümsədi, vaxtının yoxluğunu irəli çəkdi və qəti bir cavab verməkdən çəkindi.

Qulu baltanın daşa dəydiyini duyaraq özünü sındırmadı, söhbəti dəyişdi və uzun bir girişdən sonra:

– Allahın altında sənin mənə işin düşəydi, qara lələşiyin necə adam olduğunu görəydin, – dedi. – Sən vəfasız adamsan.

Bəhram dinmədi...

24

– Fərəməzbəy evdədirmi?

– Evdə yoxdur.

– Müsaidə edin, bir məktub yazım qoyum.

Xidmətçi qız çox düşünmədən ucaboylu, xurmayı saçlı gənc bir xanımı içəri buraxdı. Xanım koridora girib xidmətçi qızın üzünə mənalı-mənalı baxdıqda qız əli ilə sağ tərəfdəki qapını göstərdi. Xanım Fərəməzin otağına girdi. Otağın gözəl döşənəcəyi, divardakı cürbəcür fotoqraf rəsmləri və tablolar, Fərəməzin səliqəli yatağı, ipək yorğanı, təmiz ağ yasdıqları yatağın arxasına vurulmuş zərif Kaşan xalçası – bunların hamısı xanımın heyrətinə səbəb olduğundan buraya ilk dəfə gəldiyi duyulurdu. O, titrək əli ilə paltosunun cibindən bir zərf çıxarıb, yazı masasının üzərinə buraxdıqda özünü oradakı gümüş güzgüdə gördü. Qara, solğun şlyapasının altından süzülən saçlarının ucları və paltosunun yaxasındakı xəz yağmurdan islanmışdı. Sonu bir az aşağı meyllənmiş burnunun ucunda da şeh danələri vardı. Xanım dəsmalını çıxarıb, ağ dəyirmi üzünü sildi, saçlarını düzəltdi və geri çəkilərkən gözləri Fərəməzin rəsminə sataşdı. Xanım çoxdan həsrətdə bulunan bir adam kimi diksindi. Gözlərinə dolan damlalar bir an rəsmi büllur arxasında dəyən kimi oldu – rəsm parçalanaraq rəngin atəşlər arasında titrədi.

Xanım masadan geri çəkilərək gözlərini sildi, titrəşən büllurlar qaib oldu. Qəmli gözləri ilə otağı təkrar süzdü, yürüyüb çarpayının ətəyindəki xalçanın üzərinə dizləri üstə düşüb başını Fərəməzin yasdığına söykədi... Bu dəqiqələr onun üçün ən ələmli və eyni zamanda da ən dadlı dəqiqələr idi. Bütün qəlbini həyəcanlandıran hissləri göz yaşları ilə axırdı. Sanki illər keçdi, ürəyi tövbə qapısı kimi açıldı və həyatının ən bəxtiyar zamanları gözlərinin önündən bir-bir keçdi... İlk dəfə onu aptekdə görmüşdü. Bir şey ismarlayıb, çek aldı və çeklə bərabər kassa qapıcığına yanaşdıqda ətrafa ətir saçıldı... Pul əlində, gözləri onda, çırpınan qadın qəlbi uçub, kassa qəfəsəsindən çıxmaq istədi...

Pulun artığını alarkən “mersi” dedi, üzü gülümsədi, qırmızı do-

daqları parlayıb, ağ dişlərinə şəfəq verdi, yanağında bir çökək əmələ gəldi... Bu, İnsan deyildi; əsatirlər üfüqündən doğan bir Apollon idi... getdi... Dodaqlarından daman şərab havanı sərxoş etdi. Bütün gün məst və pərişan keçdi. O biri gün yenə gəldi. Bu gün daha şıq, daha cazibəli idi. Uzun ağ barmaqları ilə pulu kassaya uzatdıqda, bu barmaqlar qadın qəlbinə toxunan kimi oldu. Əninlər duyaraq studentə tamaşa etməyə başladı. Həlim təbəssümlə ona baxan iri, qara gözlər artıq yabançı deyildi...

Artıq qadın qəlbi yaralanmışdı, şən pərişanlıq onu qaplamış, gecələr yuxuya həsrət qalmışdı. O, aptekə gəlirdi... Bazar günü. İlk baharın şən və günəşli bazarı!.. Onlar bir-biri ilə görüşdülər... Bir ay bağ və meşələrdə gül-çiçək arasında keçdi... Şən, gözəl, xoşbəxt dəqiqələr!..

Xanım özünə gələrək dəsmalı ilə gözlərini sildi. Koridordan gələn zəng səsi onu büsbütün ayıltdı. Cəld yerindən qalxıb, qulaq asmağa başladı. Qapı açıldı. Ucaboylu, geniş kökslü, gözəl bir tələbə içəri girdi. Xanım:

– Fərəməz! – deyə qızardı və özü duymadan bir-iki addım irəli yeridi.

Fərəməz pərt olan kimi, yavaş səslə:

– Tosya, – dedi və tələsməyərək palto və şapkasını çıxardı. Dəsmalı ilə əllərini və bığlarını silib, Tosyaya əl verdi, – buyurun oturun! – deyə yer göstərdi.

Qarşı-qarşıya oturdular. Bir müddət ikisi də danışmağa mövzu tapmadı. Nəhayət, Fərəməz sükutu pozdu:

– Bərk qar yağır, – dedi.

– Yenə əriyirmi?

– Əriyir.

Sükut. Mövzu tükəndi. Fərəməz pəncərəyə baxdı. Hava dürüst qaralmamışdısa da, durub işığı yandırdı. Sonra divardakı mühazirələr cədvəlinə barmağını qoyub düşündü. Onu daima gözləri ilə izləyən Tosya:

– Sizə mane olmuram ki? – deyə sordu və oturduğu sandalyada rahatsız bir vəziyyət aldı.

Fərəməz soyuq bir tövrlə:

– Yox, yox! – deyə gəlib yerində oturdu. Sonra sönük təbəssümlə:

– Çoxdan aptekə gəlmirsiniz.

Fərəməz gülümsədi:

– Sağalmışam, – deyib Tosyanın üzünə baxdı.

– Siz sağaldınızsa, məni xəstə hala saldınız, – deyib başını aşağı saldı, görünür, gözləri yaşardı. Bir-iki dəqiqə sükutdan sonra gözlərini silib, başını yenə yuxarı qaldırdı və naləli bir səslə:

– Neçin bir neçə ay əvvəl təsadüf bizi bir-birimizə rast gətirdi?

Qız idim, qayğısız idim, gündüzlər işləyib, axşamlar dul anamın yanına çəkilərdim. Həyat mənə göydə uçuşan buludlar kimi şən və yüngül görünərdi. Uzun qış axşamlarını roman oxurdum, eşq macəraları ilə əylənirdim. Onlar mənə gülünc görünərdi... Nə qədər yanılırmışam. Həyat təsəvvürümün əksi imiş...

Tosya son sözü söylərkən səsi qırıldı. Yenə başını aşağı saldı. Bütün bədəni diksinirdi.

İndiyə kimi laqeyd duran Fərəməz Tosyanın əllərini gözlərindən ayıraraq:

– Tosya, Tosya, indi bu artıq çocuqluqdur. Bu göz yaşları nəyə lazım ki?

Tosya hönkürərək:

– Hər kəs mənim vəziyyətimdə olsa ağlar. Bəzən başıma hava gəlir. Zarafatmı, qızlıq tacını çaldırmaq, gülünc olaraq tərk olunmaq, indi də... iki aylıq...

Fərəməz cəsarətlə:

– Nə böyük iş imiş. Çocuq var, saldırmalı. Ən asan bir iş. Bu qədər sentimentallıq nəyə lazım? Durun üzünüzü yuyun, çay ismarlayım, içək. Boş bir işdən ötrü nəşəmizi pozmayın.

– Sizin üçün asan işdir.

– Asan olmamış nə var ki?..

Tosya ayağa durub, masanın üstündən zərfi götürdü, cibinə qoydu və qapıya yönələrək:

– Verdiyiniz məsləhətlərə qarşı təşəkkür edirəm. Fərəməz onun qarşısını kəsdi və getməyinə mane olaraq:

– Axmaq olmayın. Vəziyyətinizin çarəsi var. Saldırmağa mən hazıram.

Tosya büsbütün hiddətləndi:

– Buraxınız, gedirəm. Anam məni gözləyir. Buraya məsləhət üçün gəlməmişdim.

– Bir az oturunuz, sonra gedərsiniz.

Tosya mətanətli səslə:

– Buraxınız! Məni də özünüz kimi vəfasız bilməyin. İki aylığın dərdi sizə düşməz, o mənə aiddir, o mənim ilk və son eşqimin məhsuludur. O, bir zaman, siz məni sevən vaxtlar, sizin idi; indi sizin deyil.

Onun anası mən və atası qəlbimdə yaşayan eşqdir. Çəkilin! – dedi və Fərəməzi itələyib, otaqdan çıxdı. Bu çıxış elə bir surətlə oldu ki, Fərəməz onu təşyi etməyə belə fürsət tapmadı.

Gecə düşmüşdü. Bir neçə dəqiqə əvvəl sıxıntılı görünən otaq sanki istirahət saçmağa başladı. Fərəməz güzgünün qarşısına gəlib, bığlarını düzəltdi, nə düşündüsə gülümsədi və sonra qalxıb zəng düyməsini basdı. Bir dəqiqə sonra xidmətçi qız hazır oldu. Fərəməz oynaq bir halda:

– Samovarı gətir, – deyə əmr verdi.

İKİNCİ HİSSƏ

1

Rüstəmbəy bəhai Əbülfərəcə məktub yazırdı. Yazdı və oxumağa başladı: "Möhtərəm əfəndi, ikinci məktubunuzda əvvəlki məsləhətinizi təkrar edirsiniz, məni bəhai dininə dəvət etməkdən çəkinmirsiniz; təzə din deyə bəhailiyi mədh edirsiniz, bəhailik zəmanəyə müvafiq bir dindir və i. a. Bu sözləri çox bəhailərdən eşitmişəm, lakin bircə iş var: din bir o qədər də zəruri şeydirmi? Onun yolunda bu qədər çalışmağa dəyərmi? Zənnimizcə, dindən uca, ondan zəruri bir ayrı şey var. Onun adına həyat və yaşayış deyirlər. Biz həyatı sevsək, onu yüngülləşdirsək, ən həqiqi mömünlüyə çatarıq... Bu fikirləri keçən məktublarımda cənabınıza məlum eləmişdim. Artıq təkrara lüzum yoxdur.

Sonra bəhailiyə "təzə din" deyirsiniz. Zənnimizcə, bunda da böyük səhv eləyirsiniz. Dinə təzə demək olmaz, din həmişə köhnədir. Səbəb budur ki, hər bir din əbədilik iddiasına düşür, din bir qanun, bir qayda təşkil etdikdə əbədi ola bilməz. Olduqda təzəliyini itirir və zəmanə tələbinə müvafiq gəlmir. Bəhailik bu gün təzə görünsə də, bir ildən, beş ildən sonra təzəliyini mütləq itirəcəkdir, çünki əbədi "təzəlik" yoxdur, zaman belə təzəliklərin düşmənidir. Bu nöqteyi-nəzərdən həyat zamanla "təzəliyin" mübarizəsindən ibarətdir. Bu mübarizə şiddətini yox etdikdə həyat da mənasını itirir. Deməli, din və ya başqa bir qanun sabit bir halda əbədi hökmranlıq etdikdə, həyat ruhunu qaib edir. İnsanın meyl və həvəsi məhdud bir dairəyə düşərək sönür. Dirilik əvəzinə yuxu və yarımcanlılıq əmələ gəlir. Bu hal cəmi dinlərdə görünmüş, bununla mübarizə etmək üçün qanlı inqilablar doğmuş və nəticədə dünyəvi qanunlar qələbə çalmışdır. Bəhai dini də bu qanlı pillələrdən keçəcək..."

Rüstəmbəy məktubu qurtarmamış masanın üstə tulladı və otaqda gəzinməyə başladı. Dini kitablar, mübahisələr və metafizik fikirlər onu o qədər təngə gətirmişdi ki, ruhuna zövqverici bir şey axtarırdı. Birdən ürəyində Sofya xanıma qarşı bir həvəs oyandı, onunla görüşmək xəyalına düşdü. Bu həvəs elə sirli bir tərzdə zühur etdi ki, özü də heyrət etdi. Sonra: "Sofya xanımı görməkdən məqsəd nədir?" – dedi və cavab olaraq ürəyinin aramsız döyündüyünü hiss etdi. Lakin bu halından xoşlandı, ürəyinin çarpınması ona cəsarət verdi.

Rüstəmbəy sevindi: “Biz gərək qadınlardan qaçmayaq, – dedi, – biləks həmişə onlara yaxınlaşmalıyıq”.

Rüstəmbəy otaqda gəzə-gəzə öz-özünə danışırkən qapı tıqqıldadı. Rüstəmbəy:

– Buyurun, – deyə dərhal cavab verdi. Qulluqçu daxil oldu və qızara-qızara:

– Bu gün soba qalamaq lazımdırmı?

Rüstəmbəyin filosofanə siması birdən-birə dəyişildi, dodaqlarında səmimi və təmiz bir təbəssüm oynamağa başladı:

– Lazım nədir, vacibdir! – dedi.

Qulluqçu gülümsündü və daha da qızardı. Otaqdan çıxdı. Nədənsə Rüstəmbəy də bunun arxasınca getdi. İkisi də mətbəxə daxil oldu.

Sofya xanım Rüstəmbəyi görən kimi özünü itirdi, yanaqları alma kimi qızardı, iki gün idi ki, görüşməmişdilər.

Rüstəmbəy Sofya xanımın halını anlamırdı, bu dəqiqə o, sadəlövh bir çocuğa bənzəyirdi. O istərdi ki, qulluqçu onun qollarının üstə odun yığsın və o da böyük bir həvəslə onları otağa daşısın...

– Odunları ver, mən daşıyım, – dedi.

Liza gülə-gülə xanımın üzünə baxdı. Sofya xanım özünü toxtatdı,

titrək səslə:

– Madam ki, istəyirlər, qoy daşısınlar, – dedi və gülümsündü.

Liza odunları Rüstəmbəyin qucağına doldurdu.

– Kifayət elər, – dedi.

Mətbəxdən çıxdılar. Sofya xanım heyrətli gözləri ilə Rüstəmbəyi təşyi edirdi. Birdən onun da ürəyində bir şadlıq əmələ gəldi. Rüstəmbəyin bu sadəliyi Sofya xanımı artıqlığınca məmnun etdi. “Amma nə cazibəlidir”, – deyə içini çəkdi.

– Soba yanırmı? – deyə qapının arasından səs gəldi.

Rüstəmbəy sobanın yanında oturmuşdu, durdu, Sofya xanım daxil oldu.

Rüstəmbəy cavabında:

– Yaxşı yanır.

Sofya xanım irəli yeridi, odunları maşa ilə döyəclədi, çırpdı. Sonra bir-birinə yavıqlaşdırıb, sobanın ağzını örtdü.

– Yaxşı, alovlananda yadıma salın, qapayım, – dedi.

– Siz zəhmət çəkməyin, qulluqçuya deyərəm qapayar. Sofya xanım sobaya söykənərək:

– Zəhmət olmaz, – dedi, – ev işlərindən çox xoşlanıram. Rüstəmbəy divara dayanmışdı. Ətrafa göz gəzdirərək sanki söz

axtarırdı.

– Görürsünüz nə gözəl axşamdır, – dedi. – Bu vaxtlar çırağı yandırmayıb qaranlıqda oturmağı çox sevirəm. Göyün qızartısı həmişə ürəyimdə bir kədər duyğusu oyadır. Çox vaxt elə bilirəm dünyada məndən bədbəxt, məndən yazıq adam yoxdur. Belə anlarda məni ağlamaq tutur.

Sofya xanım:

– Siz də mi ağlaya bilirsiniz? – deyə maraqla soruşdu:

– Bəli, bəzi vaxt İnsan üçün göz yaşlarından əziz, ondan yavıq bir dost ola bilməz.

Sofya xanım heyrətlə Rüstəmbəyi süzdü və əllərini daraqlayaraq dedi:

– Sizin bir şairanə təbiətə malik olduğunuzu bilmirdim...

– Bəli, bəli, – deyə Rüstəmbəy gülümsündü və zarafatla, – hərdənbir şeir də yazaram. Yəqin bunu da bilmirdiniz? – deyə əlavə etdi.

– Şeir də mi yazırsınız?.. Onda, xatirə olaraq birini verin.

Rüstəmbəy güldü:

– Zarafat edirəm. Məndə təb əsla yoxdur, bircə dəfə, yadımdadır, bir qıza şeir yazmışdım, o da xoşuna gəlməmişdi. Kədərimdən az qaldı bağrım çatlasın.

Sofya xanım qəhqəhə çəkərək güldü:

– Daha niyə kədərləndiniz ki?

– Niyə kədərlənməyim ki, gözümün işığı kimi istədiyim bir dilbəri şerimlə xoşhal edə bilmədim.

– Xı-xı-xı... Siz istərdiniz məhbubəniz xoşhal olsun, eləmi?

– İstərdim nədir? Onun üçün canımdan da keçərdim.

– Sizin bu qədər eşqpərvər bir qəlbə malik olduğunuzu zənn etməzdim.

Rüstəmbəy fəxrlə:

– "Qafqaz" ləfzi bir eşq mücəssəməsi deyilmidir?

– Qafqaz eşqin ikinci ifadəsidir, bu doğru. Ancaq siz mənim təsəvvür etdiyim qafqazlıya bənzəmirsiniz. Biz qafqazlını eşq yolunda ölüb-öldürən, incə belində kəskin xəncər daşıyan bir igid kimi tanıyırıq.

Ah, bir dəfə bir müsamirədə ağ çuxalı, ağ papaqlı biri oynadı... Onda qız idim, heç unutmam, oynarkən vəhşi səslər çıxarırdı, inanır-

sınızmı, duyğularımdan nəfəsim tutulurdu, mənə belə gəlirdi ki, bir az da oynasaydı, yıxılıb bayılacaqdım... Ah, o rəqsdə nə gözəlliklər vardı.

Məncə, Qafqaz rəqsi cəsur kişilik, hünər, fədakarlıq ifadəsidir.

Eyni zamanda onda bir bəkarət və paklıq var...

Rüstəmbəy zarafatla:

– Sabahdan bir xəncər alıb, tələbə tujurkasının üstündən bağlayacağam, başıma da bir ağ papaq qoyacağam.

– Karikatura olar. Bundan sonra sizə yaraşmaz, mədəniyyət artıq sizi aşılamışdır.

– Aşılanmaqda qazanmışam, yoxsa qaib etmişəm? Sofya xanım düşündü:

– Məncə, qazanmışsınız. Şübhəsiz ki, qazanmışsınız. Kompliment də zənn etsəniz, sizdə bu iki həyatın müsbət cəhətləri birləşmişdir

– Qafqazın ənənəvi doğruluq və saflığını saxlayırsınız...

Rüstəmbəy yenə zarafatla:

– Komplimentinizdən məmnunam, – deyə süni qürurla otaqda gəzinməyə başladı.

Sofya xanım sakit:

– Kompliment deyil... Oy, başımız söhbətə qarışmış, gecənin düşməsindən xəbərim olmamışdır.

"Sağ olun" deyib, qapının arasında yox oldu.

2

Gecə düşmüşdü. Rüstəmbəy elektriki yakıb, dərsləri ilə məşğul olmağa başladı. Bir az oxudu, başına bir zad girmirdi. Durub bir az otaqda hərləndi, dolandı, gəlib yenə oturdu. Bir az da oxudu, bir nəticə çıxmadı. Gözlərini bir nöqtəyə dikərək fikrə getdi, öz-özünə "belə olmaz, qabaqda imtahan var, məşğul olmamaq mənim üçün böyük eyibdir", – deyə söyləndi.

Nəsihət də kar eləmədi. Durub çarpayının üstə uzandı. Soba otağı qızdırmışdı, elektrik ətrafı gözəlcə işıqlandırmışdı, bu dəqiqə otaqda xülyapərvər bir sükut hökmrandı – bütün bunlar Rüstəmbəyi oxşayır, ürəyində sirli duyğular oyadırdı.

Sofya xanımla əri qonşu otaqda deyib gülüşürdülər. Xanımın nazik səsi almaz dənələri kimi tökülərək Rüstəmbəyin ürəyini yaralayırdı.

Yenə Sofya xanımla görüşmək meyli onu qapladı. Öz-özünə: "Bilmi-

rəm, bu axmaq kişi nə vaxt çıxıb kluba gedəcək", – dedi. Gülümsündü. Dırnağı ilə divarı cızmağa başladı. Orada bilaixtiyar: "Mən çox axmaq adamam" sözlərini yazdı. Sonra yazdığını oxudu. Düşündü. Bir də oxudu. Fikirləşdi, halı dəyişildi, özünə acığı tutdu, birdən-birə durdu və yenə oxumağa başladı. Bu dəfə beynini ciddi fikirlər məşğul etdi. O, müvəqqəti olaraq Sofya xanımı yadından çıxartmışdı.

Bir-iki saat sonra kişi kluba getdi. Bu, Rüstəmbəyin kitabdan əl çəkməsinə kifayət edərdi. Qalxıb otağı aramsız dolanmağa başladı. Bir qapı şıqqıltısı eşitdikdə ürəyi ayağının altına düşdü; "Sofya deyəsən gəlir", – deyirdi. Çox çəkmədi, doğrudan da xanım gəldi. Görüşdülər.

– Bilirsiniz nə üçün gəldim? – deyə Sofya xanım sordu, – dedim bəlkə sizdə mənim oxumadığım bir kitab tapıla.

Rüstəmbəy fikirləşdi, kitablarını araşdırmağa başladı, lakin fikri kitab tapmaq deyildi. O, Sofya xanıma kitab lazım olmadığını da yəqin bilirdi. Ona görə, yalandan da olsa, əlini yazı masasına uzatdı.

– Məndə sizi həvəsləndirəcək bir kitab yoxdur, zənn edirəm.

Sofya xanım kürsü çəkib oturdu və bir az sərzənişlə:

– Məni maraqlandıra bilməyən kitablarınızın nə olduğunu söylərmisiniz?

Rüstəmbəy kitablarını bir-bir göstərib, tərif etməyə başladı:

– Bu böyük kitab "Əhdi-ətiq"dir. Musanın hiylələri, Onon, Lut,

Davud, Yusif, Süleymanın eşq macəralarından və Əyyubi Səburun pintiliyindən və murdarçılığından bəhs edər.

Sofya xanım bir az pərt:

– Müqəddəs kitaba istehza etməyiniz, günahdır.

– Bu, Volterdir. Ən böyük şarlatan, eyni zamanda da ən böyük alimdir. Bu, İncildir, tanıyırsınız. Adı var, özü yox bir müəllifin safdil xülyasıdır. Bu Spenserin "Dimağı-ruhani və cismani tərbiyə"sidir. Bu kitab nə sizə lazımdır, nə mənə; mən evli deyiləm, sizin də çocuğunuz yoxdur.

Sofya xanım bu tərifl ərdən xoşlanır və gülümsəyirdi. Rüstəmbəy davam edirdi:

– Bu, qadın və yəhudi əleyhinə yazılmış ən mükəmməl kitabdır, müəllifi də bir yəhudi balasıdır.

Sofya xanım üzünü qırışdıraraq:

– Axmaq, – deyə fırlatdı.

Rüstəmbəy cəld:

– Acıqlanmayın, o cəzasına çatmışdır, iyirmi üç yaşında ikən özünü öldürmüşdür.

– Yaxşı olmuş, qalsaydı, kim bilir, daha nələr yazardı.

– Bu Ştrausdur, sizin Isanın iç üzünü açıb tökür... Bağışlayın, bilmədim.

– Lütfən, dini duyğularıma toxunmayın.

– Bu Nitşedir. Bu da cəzasını almışlardandır; "güclüyə kömək, gücsüzə kötək" – deyə bağırdı, çağırdı, axırda dəli oldu... Bəsdir, yoxsa yenə deyim?

– Oxumalı bir şey yoxdurmu?

Rüstəmbəy kitabları eşələyib bir əsər çıxardı:

– Bax, bunu hər bir qadın oxumalıdır! – deyə bir kitab verdi.

Sofya xanım kitabı alıb, baxdı və masaya söykədiyi dirsəyinin altına qoydu.

– Sizə bir sual verəcəyəm, – dedi.

– Əmrinizə hazıram.

– İstehzasız. Bu qədər kitabların içində xoşunuza gedən hansıdır?

– Ömər Xəyyam...

– Onu da verin oxuyum.

– Təəssüf ki, fars dilindədir, siz bilməzsiniz.

– Rusca yoxdurmu?

– Rusca var, məndə yoxdur. Dünyanın hər bir dilinə tərcümə olunmuşdur.

Sofya xanım çox maraqlandı, ona qəribə gələn ərəb hürufatına heyrətlə tamaşa edib, bir sıra suallar verdi və nəhayət, Ömər Xəyyamdan bir-iki parça oxuyub, tərcümə etməsini Rüstəmbəydən rica etdi.

Rüstəmbəy bir neçə rübai oxudu.

Sofya xanım:

– Çox gözəl! Ah, nə gözəldir, – dedi. – Bir-ikisini də oxuyun.

Rüstəmbəy gülərək:

– Olmaz, hər gecə gələrsiniz, oxuyaram; gecədə iki rübai.

Sofya xanım qəhqəhə ilə:

– Ah, nə kələkbazsınız! – dedi.

Bir az sükut düşdü. Sofya xanım dirsəyinin altındakı kitabı qaldırıb vərəqlədi, o tərəf-bu tərəfinə baxdı və düşüncəli bir nəzərlə Rüstəmbəyi süzüb dedi:

– Buraya topladığınız kitablar bəzən canınızı sıxmırmı?

– Ah, bilsəniz, bəzən necə darıxıram, qəlbim qəfəsdəki quş kimi çırpınır.

Sofya xanım onu təkrar süzdü, Rüstəmbəyin üzündə hami axtaran bir çocuq ifadəsi vardı. Həlim bir təbəssüm Sofya xanımın çöhrəsini parlatdı.

Rüstəmbəy təbəssümə məğlub oldu və Sofyanın qarşısında diz çökdü: başını onun qoluna söykəyib, gözlərinə həsrətlə tamaşa etməyə başladı. Sofya xanım zərif əllərini üsulluca qaldırıb, Rüstəmbəyin başını sığalladı... Rüstəmbəy zəif bir səslə:

– Məni oxşayın. Mənə xoş sözlər söyləyin. Həyatımda kimsə mənə xoş sözlər söyləməmişdir – dedi.

Sofya onun başını sığallaya-sığallaya:

– Sizə nə olmuşdur, xəstəyə bənzəyirsiniz.

– Bəli, xəstəyəm.

– Xəstəliyiniz nədir?

Rüstəmbəy mətanətli bir səslə:

– Gün-gündən sizə öyrənişirəm, susuz və havasız dolanmaq çətin olan kimi, sizsiz də həyatım müşkülləşir. Xəstəliyim budur.

Sofya inanmaz bir təbəssümlə:

– Sizi etirafi-eşqdə bulunmağa kim təşviq etdi? Rüstəmbəy üzündəki ifadəni dəyişməyərək, başını xanımın dizi üstə qoyub, sükuta daldı.

Bir neçə dəqiqə Rüstəmbəy başını qaldırıb, qəmli bir nəzərlə Sofyanın üzünə baxdı, sonra yavaşca durub, otağın bir guşəsinə çəkildi.

Sofya onu xoş sözlərlə dindirdi:

– Əziz filosofuma nə olmuş, nədən fikrə dalmışdır?

Xanım mehriban bir halda Rüstəmbəyin qoluna girib, başını onun çiyninə söykədi. Rüstəmbəy diksindi, qolunu ehmallıca xanımın qolundan xilas etdi.

– Bir-birimizə yad və naməhrəm olduğumuzu unutmayın! Sofya xanım bu sözlərdən dilgir olaraq heyrət içində:

– Sizə nə oldu? – dedi.

Rüstəmbəy:

– Mənə?.. Heç zad!.. Içimdəki ədalət səsi oyanıb, məni haqq yola dəvət edir.

Sofya xanımın heyrəti daha da artdı.

– Sözlərinizin mənasını anlamıram.

– Siz kimsiniz?

Sofya xanım incimiş bir halda:

– Lüzumsuz bir sual verirsiniz... Siz məni tanımırsınızmı?

– Tanıyıram. Bağışlayın! Ancaq siz özgənin arvadı ola-ola mənim sizinlə belə rəftar etməyə nə haqqım var?

Sofya Rüstəmbəyin fikrini anladı və kədərli bir səslə:

– Əlbəttə, əlbəttə! Əvvəldən gərək sizinlə mənim aramda belə bir yavıqlıq və yersiz dostluq olmayaydı. Çünki...

Rüstəmbəy xanımın sözlərini kəsdi.

– Çünki mən müvəqqəti olaraq sizin evdə yaşayan bir adamam.

Bugün-sabah gedəcəyəm. Kim bilir, bir də sizinlə görüşəm, ya görüşməyəm!..

Lakin əriniz sizinlə bir yerdə olacaq. Onun hüququnu tapdalamaq olmaz!..

Sofya xanım ağlamsındı və əllərini üzünə qoyub otaqdan çıxmaq istədi. Rüstəmbəy təkidlə:

– Lütfən, bir neçə dəqiqə dayanınız. Sofya qapıda durub üzünü yerə dikdi. Rüstəmbəy sözlərində davam edirdi:

– Rica edirəm, məni əfv ediniz!.. Mən sizin xeyrinizi istəyərək deyirəm. Sizin əriniz yaxşı adamların biridir, mənim də xətrimi istəyir.

Bunun əvəzində ona xəyanət eləmək İnsanlığa yaraşmaz. Əmin olun, o gecəki hadisədən sonra mən sizin zövcinizlə danışmağa utanıram, üzünə gülə bilmirəm. Onu görəndə nitqim kəsilir.

Sofya xanım Rüstəmbəyin sözünü kəsərək qapını araladı və:

– Bunların hamısını anlayıram, – deyə getmək istədi. Rüstəmbəy hövlnak:

– Sofya xanım! – dedi. – Mənim günahlarımdan keçin? Allah xatirinə, məni bağışlayın.

Son sözləri Rüstəmbəy elə hərarətlə dedi ki, Sofya ağladı.

– Sizdə günah yoxdur. Rüstəmbəy! Günahkar mənəm. Ərimin yaxşılıqları əvəzində ona xəyanət edən...

Rüstəmbəy Sofyanın əlini öz əlinə alaraq:

– Ağlamayın, Sofya xanım! – dedi. – Bundan sonra siz mənim bacımsınız, məni özünüzə qardaş hesab edin.

3

– Şirin, Rüstəmbəy həmişə müəyyən vaxta neçə dəqiqə qalmış hazır olar, bəs, görəsən, bu gün niyə ləngidi?

Şirin Çingizin cavabında:

– Hələ tezdir, səkkizə on beş dəqiqə işləyir, gələr çıxar.

– Görəsən, bütün üzvlərə xəbər verilmişmidir?

– Gərək hamısına xəbər verilmiş olsun.

Çingiz papiros yandırdı, kibriti külqabına atdı, dedi:

– Uşaqlar deyirlər ki, Rüstəmbəy axır vaxtlar çox dəyişmişdir?

– Necə?

– Axır, Rüstəmbəy məzəli bir oğlandır, həmişə danışar, gülər. İndi bikefdir.

– O günü mən də aşxanada onu bikef gördüm. Əvvəllərdə yəhudi qızlarının gözəlliyindən danışıb əhsən deyərdi. Indi qadın adı çəkiləndə sükuta gedir.

– Onda başqa bir hal var: Tövrat oxuya-oxuya peyğəmbərliyə çatacaq, ya da ki, Cəlal demişkən, dəli olub, çöllərə düşəcək. Xa-xa-xa!..

Yoldaşlar gülüşdülər.

– Şirin, mənə belə gəlir ki, bizim hər bir tələbə başlı-başına bir tipdir. Bəzən bunun səbəbini düşünürəm; məncə, bu hal bizdə ictimai həyatın olmamasından irəli gəlir.

Şirin başını tərpədib, Çingizin fikrini təsdiq etdi:

– Təbii deyilmi? – dedi, – hərə bir küncə qısılıb özbaşına yaşayır, hər küncün də özünə məxsus bir qaydası var. Qəribədir, hər ailənin, hər qövmün, hər məhəllənin, hər şəhərin öz-özlüyündə bir xüsusiyyəti var. Əşirət dövründə bir ailə başçısının şəxsi xisləti yekə bir nəslə keçmiş və indiyə qədər də davam edir.

Çingiz papirosunun külünü külqabına çırparaq:

– Sizdə məhəllə təəssübü varmı?

– Var.

– Bizdə qəribədir. Şəhərimizdə neçə məhəllə var. Məhəllə camaatı məhəllələrinin təəssübünü çəkir. Məhəllə adamına o biri məhəllədən birisi toxundumu, bütün məhəllə onu müdafiəyə qalxışar.

Məhərrəmlikdə bir məhəllə dəstə çıxarıb o biri məhəllə ilə dava edər. Arada adam da ölər... Eh!.. Doğrudan, çox geridəyik!..

Şirin:

– Zəng vuruldu, – dedi.

Bir dəqiqə keçməmiş Səlman içəri girdi. Çingiz səsinə təğyir verməyərək:

– Səlman, gec gəlirsən! – dedi.

Səlman paltosunu çıxartdı və çeşməyini düzəldərək gözlərini qıya-qıya əl verdi.

– Balam, arvad evdə yox idi, oğlumu tək qoyub gələ bilmədim.

Çingiz gülə-gülə:

– Vallah, yaxşı atasan! Deməli, uşağı növbə ilə saxlayırsınız.

Səlman gülümsündü:

– Canım, evlənmək bir kişilik deyil, gecələr körpənin səsindən yata bilmirəm.

Şirin iymalı bir təbəssümlə:

– Ay Səlman, arvad gündüzlər səni tək qoyub gedəndə bəs qeyrətinə dəymir?

– Hara gedir ki?

– Məsələn, bu axşam hara getmişdi?

– Bacılığı ilə kilsəyə getmişdi.

Çingiz həvəsli bir halda:

– Səlman, arvadın müsəlmanlığı qəbul eləmədimi? Səlman güldü:

– Canım, dinmə, ölkə qarışıqdır.

Şirin yenə hiyləgər bir sima ilə:

– Bəs, yaxşı, oğlun nədir, rusdur? Müsəlmandır?

Çingiz sakit bir səslə:

– Atası türk, anası rus, oğlu da firəng.

Hamı güldü. Söz Səlmanın özünə hamıdan artıq xoş gəldi. Onun gülüşü daha da uzun çəkdi.

Rüstəmbəy daxil oldu. Adəti üzrə gülümsündü və paltosunu çıxardıb, yoldaşları ilə görüşdü. Çingiz əlini uzatdıqda:

– İndicə sənin söhbətini eləyirdik, – dedi, – indiyə kimi sənin iclasa gec gəlməyin görünməmişdi. Bu gün qırx dəqiqə birdən ləngimişsən.

Şirin:

– Yəqin, qız görüşünə getmiş imiş.

Rüstəmbəy təkidlə:

– Canım, yox! Yatıb yuxuya qalmışam.

Ara bir az sakit oldu. Çingiz saata baxdı.

– Deyəsən, daha heç kəs gəlməyəcək, – dedi.

Şirin:

– Gəlməsələr, onda müsamirə barəsində danışmağa haqlı deyilik; çünki məsələmiz mühümdür, o birilərin də rəyini bilməliyik.

Səlman gözlüyünü düzəldərək, əli ilə xırda bığlarını tumarlayıb başladı:

– Müsamirə vermək fikrindəmisiniz?

– Bir elə fikir var.

– Uşaqlar yenə idarə seçmək xəyalındadırlar. Bəs o necə olacaq?

Şirin güldü və Çingizin üzünə baxaraq:

– Müsamirə məsələsi ortalığa düşsə, təzə seçki heç kəsin ağlına gəlməz, – dedi.

– Deməli, bəzi padşahlar daxili iğtişaşı yatırtmaq üçün qonşu dövlətə hərb elan edən kimi, siz də hay-küyü müsamirə ilə yatırdırsınız!

Çingiz gülümsündü və papirosunu yandırdı:

– Səlman, – dedi, – o gətirdiyin kitab nədir?

– Marksın "Kapital"ıdır, – deyə Səlman cavab verdi.

– Sosialistmisən?

– Neçə ildir.

– Belə de də!.. Içindəkilərdən bizə də söyləsənə!.. Səlman "Kapital" ı əlinə alıb vəcdlə:

– Bu kitab köhnə aləmi tamamilə yıxacaq, – dedi, – daşı daş üstə qoymayacaq...

– Sonra? – deyə Şirin onun sözünü kəsdi. Səlman soyuqqanlılıqla:

– Sonra yerində böyük bir bina quracaq. Bu bina Babil qülləsindən və Misir ehramlarından da yüksək olacaq...

Səlman sakit, dərin bir əqidə ilə marksizmə dair uzun-uzadı danışdı, hamı onu diqqətlə dinlədi. Natiq türk tələbələrinin yalnız mədəni məsələlərlə məşğul olmasını nöqsanlı bir hal saydı, onları Ümumrusiya əməkçiləri ilə birlikdə mütləqiyyət və kapitala qarşı mübarizəyə dəvət etdi.

Qulluqçu samovarı gətirdi. Şirin yazı masasını təmizləyib otağın ortasına çəkdi. Çay həngaməsini bunun üstündə düzəltdilər: samovar qoyuldu, stəkan və nəlbəki düzüldü. Çörəyi doğradılar, boşqaba qoydular, yağ gəldi. Hamı masanın ətrafına yığıldı.

Student axşamlarının yeganə dostu – samovar bu dəfə də ağ buğla yoldaşları qapladı.

Hamı şad, hamı fərəhli idi, təkcə Rüstəmbəy kədərli görünürdü. Kim bilir, onun qeyri-sabit təbiəti yenə nədən mütəəssir olmuşdu. Bunu Çingiz də anladı.

– Rüstəmbəy, fikirdəsən! – dedi.

Rüstəmbəy gözlərini Çingizə döndərərək, məyus bir təbəssümlə onu qarşıladı və sonra bir parça çörək götürüb, özünə yağ yaxmacı qayırdı:

– Hərdən məni fikir aparır.

– Səbəbi nədir?

– Səbəbi odur ki, millətimizin gələcəyini xarab görürəm. "Millət" sözü gəldikdə hamı gülümsündü və bu inanmaz gülüş və şübhə ilə Rüstəmbəyə baxdılar. Rüstəmbəy səsinə təğyir verməyərək ciddi bir sima ilə:

– Zarafat eləmirəm, – dedi, – millətimizin vəziyyəti bəzən məni elə bir hala gətirir ki, az qalır başıma hava gəlsin.

Şirin yenə gülümsündü:

– Doğrusu, o qədər "millət", "millət" deyib çığırdılar ki, indi adamın gülməyi gəlir... Əlbəttə, mən sənin sözlərinə inanıram, bilirəm ki, millətin halına yanırsan.

Rüstəmbəy başını aşağı salaraq çayla məşğul oldu. O birilər də çay içməkdə idilər. Heç kəs danışmır, ancaq hamı ürəyində haman "millət məsələsi"ni müzakirəyə qoyaraq həllinə çalışırdı.

Səlman gözlüyünü çıxardıb, yaylığı ilə sildi, gözlərini qıya-qıya sükutu pozdu:

– Mən həmişə demişəm və yenə də təkrar eləyirəm: heç bir milli məsələ öz-özlüyündə həll oluna bilməz. Milli müqəddəratımızı əməkçilərin taleyinə bağlamalıyıq. Ayrıca milli məsələnin həlli demək – ölkəmizdə milli kapitalın və milli feodalizmin inkişafı deməkdir.

Bu da zülm hökmranlığından başqa bir şey deyildir. Yoldaşlar, zülm-zülmdür, bunun milli və ya qeyri-millisi yoxdur. Hansı şəkildə olursa-olsun zülmü yox etməlidir.

Şirin Səlmanın fikrinə şərik ola bilmədi:

– Bizdə, – dedi, – ümumin anladığı kapital və proletar yoxdur. Bu iki sinif vücuda gəlincəyə qədər sən deyən sahəyə gecə bilmərik.

Səlman əsəbi bir halda:

– Bax, bu kökündən doğru deyil. Bizdə kapital da var, proletar da. Bakı sərvəti nə deməkdir? Bakı və Şəki fabriklərində can çəkişdirən minlərcə işçilər proletar deyil də nədir?

Səlman sevdiyi mövzunu olduqca coşqun və məntiqi bir surətdə təsvir və inkişaf etdirirdi. Uzun-uzadı münaqişələrə meydan açıldı.

Gənclər xalqı əzən və məhv edən amillərdən bəhs etdilər. Rüstəmbəy də mühüm bildiyi dini məsələyə keçərək elmi dəlillərlə dinlərə hücum etdi. Şirin Rüstəmbəyin sözlərini dinləyərək yerində aram tapa bilmirdi. Görünür ki, onunla bəzi nöqtələrdə həmrəy deyildi.

– Unutmamalıdır, – dedi, – dində günah yoxdur:

Rüstəmbəy qəti surətdə:

– Günah dindədir, çünki həyatla dinin arasında böyük uçurum var.

– Uçurum ola bilməz. Din həyat üçün təşkil olunmuşdur. Peyğəmbərlər öz qövmlərinin cəhalət içində boğulduğunu gördükdə, onları haqq yola dəvət etmişlər. Bu haqq yol da dindir.

– Yaxşı! O peyğəmbərlər bizdən neçə əsr əvvəl dünyaya gəlmişlər?

Şirin duruxdu, qorxurdu Rüstəmbəy onu "bağlasın":

– On əsr, – dedi, – iyirmi əsr, ondan qədim də gələnlər var, hamısı bir vaxtda dünyaya gəlməmişdir.

Rüstəmbəyin simasında müzəffər bir şadlıq göründü:

– Çox gözəl, – dedi, – peyğəmbərlər öz əsrləri üçün bir qanun yaparaq, bir yol qoydular, o yol bizim həyatımıza uyğun gələr, gəlməz?

Səlman cavab verdi:

– Əlbəttə, gəlməz.

Şirin bir az hirsləndi:

– Siz dini mən düşünən kimi düşünmürsünüz. Din bir həqiqətdir ki, heç vədə sönməz. "Yalan danışma!", "Adam öldürmə!", "Oğurluq və quldurluq eləmə!", "Fağıra rəhm elə!"... Əksərən dinin əsası beləbelə həqiqi əmrlərdən ibarətdir. Bunları pozmağa hacət yoxdur, İnsanlıq durduqca bu fikirlər onun üçün bir müqəddəs qanun sanılacaq.

Rüstəmbəy coşqun səslə:

– Din bir sən deyən əmrlərdən ibarət deyildir. "Müqəddəs" deyilən kitablarda bunlardan başqa bir xeyli xürafat var ki, onları zəmanəmizin uşaqlarına nağıl eləsən rişxəndlə gülərlər.

– Mən bilmirəm, uşaqların gülməsinə səbəb olan nədir?

– Cənnət, cəhənnəm, mələklər, göylərin sadəlövh təsviri, təbiət qanununa zidd, yalan möcüzələr və qeyri... nağıl eləməklə qurtarmaz.

Get, Tövrat, Incil, Quran və qeyri "müqəddəs" kitabları oxu, onda bilərsən!..

4

Səlman Balayurdlu kəndindəki dəllək Qasımın oğlu idi. Qasım neçə il vardı ki, şəhəri tərk edib, bu kənddə sakin olmuşdu. Bu neçə ilin müddətində özünə bir dükan da qura bilməmişdi: bütün tənxahı qırmızı fitə, güzgü və kisəbənddən ibarət idi. Qasım sabit deyil, səyyar bir dəllək idi. Səhərdən axşama qədər kəndin bazarını dolanar, girəvəsinə gələn müştərilərin başını qırxar, birçəklərini düzəldər, saqqallarını vurardı. Səlman da kiçik vaxtından hamamda qulluq eləyirdi, səkiləri süpürür, bazara göndərilir və camadar məşğul olanda ayağa da su tökürdü.

Bir gün kənd müəllimi hamama gəlmişdi. Səlman ona xidmət edərkən müəllimin nəzərini özünə cəlb elədi. Müəllim çocuğun kim olduğunu öyrəndi. O, bir gün dəllək Qasımdan Səlmanı məktəbə göndərməsini rica etdi. Müəllimin təklifi Qasım kişinin ağlına batdı.

O zamandan Səlman kənd məktəbinə davam etdi və eyni zamanda hamamı da tərk eləmədi, günortadan sonra yenə müştərilərə xidmət etmədə idi.

Səlman kənd məktəbini bitirib Bakıya gəlmişdi.

Bakı həyatı Səlman üçün hər nə qədər ağır olsaydı da, o bu həyatdan şikayətçi deyildi. Əvvələn, gələn kimi şagirdlər cəmiyyəti buna Hacı Hacıağa karvansarasında bir otaq tədarük elədi, kirəsini də cəmiyyət verirdi. Sonra da gimnaziyaya daxil oldu. Məsələnin iki mühüm cəhəti həll olunmuşdu. O ki qaldı yemək məsələsi, bu təsadüfdən asılı idi, olurdu yeyirdi, olmayanda aclığa qatlanırdı. Gündə bir boşqab sup tapmaq onun üçün bir böyük nemət idi.

Səlmanın karvansara həyatı getdikcə çətinləşirdi. Bir tərəfdən otaq deyilən bu yer pəncərəsiz idi, işıq tağlı artırmaya açılan qapının başından düşürdü. Sonra, neft pulu olmadığından çox zaman qaranlıqda qalır və dərslərini hazırlaya bilmirdi Bəzi vaxtlar dalandardan xəlvət artırma lampası alır, mənzilinə gətirirdi. Bir neçə dəfə belə elədikdən sonra bir gün dalandar duyuq düşdü, gəldi, Səlmanın abrını tökdü. Buna rəğmən Səlman bu işdən əl çəkə bilmədi. Dərs hazırlamaq üçün yeganə çarə bu idi. Get-gedə məsələ gərginləşdi, dalandarla arası tamamilə pozuldu. Karvansara sahibinə şikayət olundu, nəticədə bir şey çıxmadı. Dalandar Səlmana qarşı təzyiqini birə on artırdı. Səlmanı incitmək üçün hər yeri süpürdükdən sonra zibilini onun mənzili-

nin önünə yığar, ona su verməzdi. O, dərs oxurkən qapısının ağzında səs-küy salar, dərsinə mane olardı...

Günlərin birində Səlman yenə lampanı götürərkən dalandar onu tutdu, hirsli bir halda mənzilinə soxuldu və şeylərini cırıq məfrəşinə doldurub, artırmadan aşağı atdı.

O zaman şagirdlər cəmiyyətinin bir-iki üzvü Çənbərəkənddə Pozenov küçəsində olurdu. Səlman çar-naçar məfrəşini bir hambala verib, Pozenov küçəsinə yollandı.

Səlmanın məfrəşi ilə otağa daxil olması cəmiyyət üzvlərini heyrətləndirmədi: bunlar belə hadisələrə alışmışdılar. Harada yersizyurdsuz və kimsəsiz şagird varsa, burada daldalanardı. Odur ki, otaqdakı bir çox yatağın yanına Səlmanın da çirkli yorğan-döşəyi salındı.

Bir il də belə keçdi. Sonralar işlər bir az asanlığa döndü. Səlman şəhərə dürüst bələd olaraq dərs demək kimi pul qazanmaq yollarını yavaş-yavaş öyrəndi.

Milyonerlər Bakısında bir boşqab sup həsrətində çırpınan Səlman özü kimi yoxsulların acınacaq halını daima düşünər və qurtuluş yolu arardı. Marks nəzəriyyəsi ilə tanış olar-olmaz "qurtuluş yolu" deyə bu nəzəriyyəyə sarıldı və həyatının sonuna qədər kapitalizmlə mübarizə edəcəyinə söz verdi. Iştə, bu günkü münaqişədəki səmimiyyəti bir dəfə haqq bilib sarıldığı məsləkin inikası idi.

– Yoldaşlar, – dedi, – siz əsil məsələni bir kənarda buraxıb qol-qanaddan yapışırsınız. Sosializmdə xalqı qaranlıqda buraxacaq səbəblərin heç birisinə yer qalmayacaq.

Sizi maraqlandıran bütün məsələlərin həlli kapitalın məhvi ilə bitəcək.

Xəlilin içəri girməsi münaqişəyə xitam verdi:

– Balam, bu qədər gec gəlmək olmaz, – deyə onu qarşıladılar.

– Bağışlayın, işim var idi.

Şirin:

– Bəs bizim işimiz yoxdur? – dedi.

Xəlil bir az ciddi:

– Canım, əksəriyyət buradadır. Niyə məclisi açmadınız?

– Müsamirə qoymaq istəyirik, onun üçün hamımızın fikrini dinləmək icab etdi.

Xəlil başını buladı:

– Eh, – dedi, – siz də indi ayılmısınız.

Xəlilin sözlərindən hər kəs bir şey duyar kimi gözlərini ona dikdi. Xəlil bu halı görüb gülümsündü:

– Görünür, heç bir şeydən xəbəriniz yoxdur, – dedi, – Qulu müsamirə düzəldir. Çingizin rəngi qaçdı. Bu xəbər hər kəsdən artıq ona təsir etdi.

– Necə yəni müsamirə düzəldir? – dedi.

– Düzəldir. O günü Teymurbəyin evinə toplanıb qərar çıxarmışlar. Şirin:

– Kimlər var imiş? – deyə sordu.

– Çox adam var imiş. Hətta bizim idarədə də onların tərəfdarı var.

Üzvlər heyrətlə bir-birinin üzünə baxdı.

Şirin:

– Həsən olmasın? – deyə gülümsündü.

– Tapmısan!

Şirin güldü. Səlman gözlüyünü düzəldərək dedi:

– Bu Həsən qəribə adamdır. Müəyyən nöqtədə dayana bilmir.

Marksizmlə maraqlandı. İki dəfə görüşdük, sonra yox oldu. Tolstoy günündə bizim həbs olunduğumuzu görən kimi gözdən itdi. Monarxist rus tələbələrinə yanaşdığını da eşidirəm, xülasə, qəribə şeydir.

Çingiz masanı bir də taqqıldatdı.

– Yoldaşlar, – dedi, – məclisi açıram. Müsamirə məsələsini müzakirə etməliyik. Birinci müsamirəmiz gecən il ümumun rəğbətini qazanmışdı.

Bu ilki ondan da maraqlı olmalıdır. Tam bir müvəffəqiyyət əldə etmək üçün bütün tələbələrimiz işə cəlb olunmalıdır. Müsamirə düzəltmək üçün ayrıca bir heyət seçməlidir. Həm də bütün tədbirləri bu gün görmək lazımdır ki, sabahdan işə başlansın. Çingizin təklifinə qarşı kimsə etiraz etmədi. Gecən il də belə olduğu üçün məsələ bəlli idi. Lakin heyətin başında duracaq adam haqqında bir az münaqişə oldu.

Müxalifləri susdurmaq üçün Çingiz Teymurbəyin namizədliyini irəli sürürdü. Buna qarşı Səlman şiddətlə etiraz etdi. Uzun münaqişədən sonra Səlmanın rəyasətində bir heyət seçildi. Teymurbəyi də xəzinədar seçdilər.

Çingiz məclisi qapadı. Xüsusi söhbətlər başlandı. Teymurbəyin evindəki yığıncaqdan maraqlanaraq hər kəs Xəlili əhatə etdi və suallar verdi.

Xəlil suallara cavab verə-verə ayağa qalxdı və Çingizə müraciət edərək: – Çıxaq! – dedi.

– Çıxaq, ancaq hara gedək?

Şirin gülərək:

– "Millət qızı"nın yanına gedək.

Çingiz razı oldu. hamı ayağa qalxdı. Şirin paltoları asqıdan alıb, sahiblərinə verdi.

"Millət evinə" yola düşdülər...

Fatma xanım bir il idi ki, Kiyevə gəlmiş, ali məktəbin tibb şöbəsinə daxil olmuşdu. Bunun Kiyev şəhərinə gəlməsi türk tələbələri üçün görünməmiş bir hadisə idi, çünki Fatma xanımdan əvvəl bu şəhərə müsəlman talibəsi gəlməmişdi. Ona görə hamı üçün əziz idi. Fatma xanımın gəlməsini hamıdan qabaq bilən və axtarıb onunla tanış olan Rüstəmbəy idi.

Əvvəl gündən Rüstəmbəy Fatma xanımın yaxşı tanışlarından biri oldu. Rüstəmbəy Fatma xanımın artıq dərəcədə xatirini istərdi, bunu görən bəzi tələbələr Rüstəmbəyə sataşardılar. Bu dəfə də yolla gedərkən

Şirin Rüstəmbəyə yanaşıb, iymalı bir təbəssümlə:

– Dostum! – dedi, – yenə Fatma xanımın yanına gedirik deyə kefin kökəlir.

Rüstəmbəy gülümsündü, başını buladı. Şirinlə həmrəy olmadığını bildirdi.

– Boynuna al, Rüstəmbəy! – Biz bilirik ki, Fatma xanıma bənd olmusan.

Bu gün-sabah da toyundur.

Çingiz də gülümsənərək:

– Allah xeyir versin! – dedi. – Rüstəmbəy çoxdan bəri bir elmli türk qızı axtarırdı. Axırda ki, tapdı.

Rüstəmbəy başını qaldırdı, gülə-gülə Çingizin üzünə baxdı:

– Canım! – dedi, – deyəsən, siz məni güclə evləndirəcəksiniz!

Hamı qəhqəhə ilə güldü. Şirin əvvəlki halında:

– Güc niyə olur, özün bəyənmisən. Sağ-salamat qızdır, yaxşı analığı çıxar. Həmi uşağına tərbiyə verər, həm də sənə ömür yoldaşı olar.

– Canım, mənim fikrimdə evlənmək yoxdur, bənd də olmamışam.

Mehribanlıq eləyirəm, çünki borcumdur eləyim. "Millət qızına" da mehriban olmayıb, kimə olacağam, Rusiyada otuz milyon xalqın bircə-ikicə münəvvər qızı var, bütün ümidimiz onlaradır. Bir məxluq ki, ümid yolu ola, əlbəttə, onu sevərlər.

– Mən də ondan ötrü deyirəm də... xı-xı-xı..

– Rüstəmbəy, Allah xeyir versin, – deyə hər tərəfdən onu təbrik edirdilər.

Rüstəmbəy daha dinmədi, gülümsündü, başını aşağı saldı.

Xəlil sözə qarışdı:

– Kişidən əl çəkin, – dedi. – Ondan və məndən evlənən çıxmaz.

Səlman:

– Sən heç, – dedi, – sənə gündə biri olmalı. Rüstəmbəyə gəldikdə, o da evlənməməkdə haqlıdır, bu iş tələbə işi deyil. Arvadın nazı, uşağın vəngiltisi, dərs... hamısı da bir otaqda. İnsanın əli-qolu bağlanır.

Baxın, indi siz Fatma xanımın yanına gedirsiniz, gedəcəksiniz, danışacaqsınız, kefiniz istədiyi zaman da evə qayıdıb, rahat uzanacaqsınız.

Sorğunuz yox, sual verəniniz yox.. Məndən sizə əmanət: məktəbi bitirib iş sahibi olmayınca evlənməyin!

Səlman sözlərini bitirib, tində durdu.

– Bəs niyə durdun? – deyə ondan sordular.

– Nach Haus*, yoxsa arvad atamı yandırar.

Səlman yoldaşlara əl verib ayrıldı.

Qar yağırdı, ətraf tamam ağ geyinmişdi. Külək əsdikcə həzin bir xışıltı gəlirdi. Qar yerlə sürünüb, küçə aşağı gedir, birdən ac qurd dəstəsi kimi tökülərək fənər dirəklərini əhatə edirdi. Gah da qeyzlə qalxıb pərvanələr tək çırağın başına fırlanır, sonra məyus bir halda yerə səpilirdi. Aləm sükuta dalmışdı. Bu sükutu pozmamaq üçün sanki tələbələrin də səsi kəsildi. Fundukleyevski küçəsi ilə aşağı endilər.

Çovğun bunları da qarşıladı. Pərvanələr ətraflarını aldı.

5

"Millət qızı" ortaboylu, dolğun, gülərüzlü bir qız idi. Danışdıqda dodaqlarında həyalı bir təbəssüm zühur edər, yanaqları qızarardı.

Onun rəftarı nazik, özü çox mehribandı; hər tərpənişində o qədər səmimiyyət vardı ki, çox vaxt ali məktəb talibəsinə oxşamayıb, sadə ürəkli bir çocuğa bənzərdi. İlk rast gələrkən bəxş etdiyi xoş təsir getdikcə daha da dərinləşir, İnsanın ürəyinə işləyirdi.

Fatma xanım bu tanış təbəssümü ilə tələbələri qarşıladı.

* Evə

– Neçə vaxtdı ki, heç məni yada salmırsınız, – dedi. Çingiz salam verdi, Fatma xanımla görüşdü, onun sözlərinə nə cavab verəcəyini bilmirdi.

Birdən:

– Bilirsiniz, – dedi, – başımız bərk qarışıqdır. Imtahanlar, cəmiyyət işi – hamısı bir-birinə qarışmışdır.

– Bəhanə gətirməyin! Işsiz kimdir ki? – Hamının işi var, amma hərdənbir tanışınızı yad eləsəniz, pis olmaz.

Fatma xanım bu sözlərindən utanır kimi oldu. Gülümsündü, tələbələrin üzünə baxa-baxa qıpqırmızı qızardı.

Çingiz və Şirin yumşaq taxtın üstə oturub, arxasına söykəndilər.

Xəlil kənarda əyləşdi. Şirin iymalı təbəssümlə:

– Bilirsiniz, Fatma xanım, Çingiz bəhanə eləyir, vaxtı çoxdur,

ancaq başı qızlara qarışmışdır, – dedi.

Çingiz qızaran kimi:

– Yalan deyir, öz əməlini mənə isnad verir.

– Yalan demirəm, dünən də görüşə getmişdi.

Çingiz bir az da pərt oldu. Gülümsündülər. Rüstəmbəy sol tərəfdəki yazı masasına yavıqlaşdı; "Vaxt" qəzeti onun nəzərini cəlb

etmişdi. Qəzeti əlinə aldı.

– Fatma xanım, – dedi. – "Vaxt"ı haradan almısınız?

– Ufadan göndərmişlər.

Rüstəmbəy bir az da oxudu:

– Başa düşürəm, amma bəzi sözlər var ki, mənasını bilmirəm.

Fatma xanım:

– Mən də çoxunu başa düşə bilmirəm, – dedi; – çünki "Vaxt" bizim tatar ləhcəsində yazmır.

Qeyri tələbələr də bu söhbətdən həvəsləndilər, diqqətlə qulaq verməyə başladılar. Şirin:

– Bizim Qafqaz qəzetləri də elə dildə yazır ki, adam başa düşə

bilmir, – dedi. – Rüstəmbəy də bizi məzəmmət eləyir ki, biz türk qəzetini oxumuruq.

Rüstəmbəy öz adını eşidərək qəzeti masanın üstə qoydu və ciddi sima ilə:

– Əlbəttə, – dedi, – ifrat eləyirlər. Amma eləsi də var ki, lap sadə bir dildə yazır. Məsələn "Molla Nəsrəddin".

– "Molla Nəsrəddin"i oxuyuram, başa düşürəm, qəzeti də o dildə yazsalar, adam qanar.

– Nə qədər asan dildə yazsalar, yenə dürüst başa düşə bilməzsən, çünki bizim danışdığımız dil az sözlərdən əmələ gələn yoxsul bir dildir.

Bu dil münəvvər bir adamın düşüncələrini ifadə etməkdən acizdir. Buna görə də mübahisəmiz və elmi bir söhbətimiz olduqda öz dilimizi tullayıb, rus dili ilə danışırıq. Bu qüsurumuzu düzəltmək üçün dilimizi genişləndirməli, yəni xarici dillərindən bir xeyli söz götürməliyik.

Hal-hazırda ifrat etsələr də qəzetlərimiz bu yolda çalışır. Siz də qəzet oxuyub, dilimizə yeni daxil olan sözləri öyrənməlisiniz.

Şirin yenə təkidlə:

– Nə qədər oxuyuram, başa düşə bilmirəm.

– Mən də, – Çingiz dedi, – bir dəfə həvəsləndim, istədim türkcə oxuyam – olmadı, çox çətin dildə yazırlar.

Bunların sözlərini Xəlil də təsdiq etdi. Rüstəmbəy hirsləndi, səsini bir az ucaltdı, dodaqlarında acı bir təbəssüm oynayırdı:

– Canım, – dedi, – on beş il rus məktəbində oxuyursunuz, həmişə ruslarla onların dilində danışırsınız, yenə də rusca dürüst danışmağı bilmirsiniz. Bir kitab da oxuyanda saatda bir açıb əcnəbi sözlərinin lüğətinə baxırsınız. Amma iki ay türkcə oxumaqla hər şeyi bilmək istəyirsiniz.

Sizlər öz dilinizi əsla sevmirsiniz. Sevsəydiniz, zəhmətə qatlaşaraq onu incədən-incəyə öyrənərdiniz.

Şirin istehzalı təbəssümlə:

– Ay Rüstəmbəy, – dedi, – məni bağışla, sən həmişə bir az mücərrəd danışırsan. Bu gün içində yaşadığımız şəraitdə türk dilinə yer yoxdur, daha doğrusu, lüzum da yoxdur. Məktəblər rusca, idarələr rusca, çörək də bu dildən çıxır. Hər kəsin öz ana dilini bilməsi vacibdir, bunu anlayıram. Ancaq öyrənməyə vaxt yoxdur.

Rüstəmbəy Şirinin yürütdüyü mülahizələrlə şərik ola bilmədi:

– Vaxt tapılar, həvəs yoxdur, milli hiss yoxdur. Baxın, polyakların milli məktəb açmağa haqları yoxdur. Hökumət polyak dili və polyak mədəniyyəti ilə şiddətlə mübarizə edir, buna baxmayaraq, polyak dilini bilməyən, öz dilində danışmayan bir polyak tapılmaz. Polşaya göndərilən rus məmurlarını belə polyaklaşdırırlar...

Fatma xanım sözə qarışdı:

– Bizə qarşı da böyük təzyiq var, özümüz də ruslarla qarışıq yaşayırıq, amma hamımız öz dilimizi bilirik, ədəbiyyatımızla maraqlanırıq.

Şirin güldü. Fatma xanım pərt olub qızardı.

– Tatar dilinin yarısı rus sözüdür, pyat rükət namaz soverşayem...

Hamı gülüşdü, Fatma xanım daha da qızarıb, qəhqəhə çəkdi.

Çingiz ciddi səslə:

– Rüstəmbəy haqlıdır, ancaq bizi polyaklarla müqayisə etmədə səhv edir. Polyaklar yüksək mədəniyyətə malikdirlər, vaxtilə böyük dövlət olmuşlar, rus mədəniyyəti onlara nisbətən çox aşağıda olduğu üçün polyaklara təsir yapmır. Bizdə vəziyyət büsbütün başqadır. Biz mədəni deyilik, olan mədəniyyətimiz də müasir mahiyyət daşımır.

Odur ki, rus mədəniyyətinə təmas edər-etməz, onun təsirinə düşüb, ruslaşırıq...

Çingizin mülahizələri etiraza səbəb olmadı. Sanki məsələ aydın idi – hamı susurdu. Sükutu Fatma xanım pozdu.

– Yadımdan çıxdı soruşam, – dedi, – müsamirə nə vaxtdır?

Çingiz cavab verdi:

– Bu axşam müsamirə düzəltmək üçün xüsusi heyət seçildi. Sabahdan işə başlayacaq.

– Bu neçənci müsamirədir?

– İkinci.

– Müsamirəyə necə ad qoyursunuz?

– Keçən il "Müsəlman müsamirəsi" adlandırmışdıq, bu il də belə olacaq.

– Keçən ilkini çox mədh edirlər. Gərək bu il ondan da gözəl olsun.

Rüstəmbəy əvvəl döyükmüş bir nəzərlə Fatma xanıma baxdı.

Sonra sevincək bir halda:

– Fəxr edə bilərik ki, müsamirəmizin adı hələ də ağızlarda çəkilmədədir.

Çingiz:

– Qəribə burasıdır ki, – dedi, – burada bu qədər türk studentinin olduğunu heç kəs bilmirmiş. Bu müsamirə bizi hamıya tanıtdı. Çoxları

"Qafqaz müsamirəsi" bilib gəlmədikləri üçün heyfsilənmişlər.

"Müsəlman müsamirəsi"nin ayrıca xüsusiyyəti olduğunu sonradan bilmişlər. Çoxları bu ilkini gözləyir.

Fatma xanım soruşdu:

– "Qafqaz müsamirəsi"ni kimlər tərtib edir?

Xəlil dedi:

– Burada bir Qafqaz "zemlyaçestvo"su var. Əvvəllər oraya bütün

Qafqaz tələbələri daxil olardı. Sonralar ermənilər və gürcülər yavaş-yavaş oradan çəkildilər. Biz də sayca artdıqdan sonra öz cəmiyyətimi-

zi təşkil elədik və tamamilə müstəqil yaşayırıq. Ayrı-ayrı təşkilatlara mənsub olmayan əqəliyyət "Qafqaz zemlyaçestvosu"nda qaldı. Odur ki, müsamirələri də əvvəlki nüfuzunu itirdi. Bizim müsamirənin müvəffəqiyyəti onun yeniliyi ilə təmin olundu. Şərqə məxsus köşklər yapdırmışdıq, hamımız da türk, fars və ərəb milli libaslarındaydıq. Salonda milli musiqi var idi, şərq bazarı qurulmuşdu, ayrıca bir dairədə bir paşanın hərəmi və odalıqları göstərilmişdi... Avropalıları maraqlandıran bir çox şeylər vücuda gətirilmişdi. Fatma xanım içini çəkdi:

– Ah, – dedi, – bu çox maraqlıdır. Mən də görmək istərdim.

Rüstəmbəy gülə-gülə:

– Az qalmışdır, görərsiniz...

Şirin rişxəndli iyma ilə Rüstəmbəyin sözlərini kəsdi:

– Fatma xanım, Rüstəmbəy paşa olar, siz də onun hərəm dairəsinin dürri-giranbəhası!

Hamı gülüşdü. Yalnız Fatma xanım bu sözlərin əsil mənasını anlamadı, döyükmüş bir nəzərlə tələbələrin üzlərinə baxaraq qızardı.

Çingiz məsələni başqa nöqtəyə yozmaqla Fatma xanımı bu vəziyyətdən qurtardı.

Bir az sonra İsgəndər gəlib çıxdı.

– Allah, buyur! Allah, buyur, – deyə hər tərəfdən ona müraciət etdilər.

Fatma xanım İsgəndərə nə üçün "Allah" dediklərinin mənasını anlamayaraq, heyrətlə ətrafdakıların üzünə baxırdı. İsgəndər oturdu.

Rüstəmbəy:

– Allah, bəs arvad hanı?

– İsgəndər ciddi:

– Arvadı hələ evə gətirməmişəm.

Şirin zarafatla:

– Allahlıq iddiası edirsən, özün də evlənirsən. Bu olarmı? İsgəndər gülərək:

– Bu olar, yunan Allahları nələr etməzdilər. Çox kələkbaz idilər.

Çingiz:

– Deməli, sən yunan Allahısan, onda türklər səndən əl çəkməlidirlər,

– dedi.

İsgəndər etiraz etdi:

– Yox, mən bütün Allahlardan yüksəyəm. Hər şey mənə tabedir, siz də mənə tabesiniz, – dedi və şaqqıltı ilə güldü.

Fatma xanım yenə bu “Allah” söhbətlərinə qulaq asır, bir şey anlamırdı. Şirin Fatma xanımın heyrətini duyaraq:

– Fatma xanım, – dedi, – siz, görünür, bir çox işləri bilmirsiniz. Biz tələbələrdə zahiri aləmdən başqa bir də batini aləm var. İsgəndər bu batini aləmin nümayəndəsidir.

İsgəndər Şirinin sözlərini kəsdi:

– Etiraz edirəm, bu günahkar bəndə Allahın zatını təhrif edir, – dedi.

Yenə şaqqıldadı və gülərək sözünə davam etdi, – xilqətdə zahir və batin yoxdur, dünyada yalnız bir “mən” var, hər şey ona tabedir – o, mənəm.

İsgəndər yenə şaqqıldadı. Şirin sözünə davam etdi:

– Allah, sən bir az səbir elə, mən bildiyimi deyim, sonra səhvimi düzəldərsən... Deməli, Fatma xanım, bu indi danışanı üç yerə bölmək olar: biri sizin tanıdığınız İsgəndərdir, bu, adamdır – yeyir, içir, gəzir, gülür və sairə; ikinci, Allahdır: hər şeydən yüksəkdir, ruh olaraq eşqdən başqa hər şeydən məhrumdur...

Fatma xanım gülərək:

– O!.. Bu əxlaqsız Allah imiş, – dedi.

Hamı güldü. İsgəndər şaqqıldayaraq etiraz etmək istədi. Şirin onu qabaqlayıb dedi:

– Yox, Fatma xanım, siz deyən qədər əxlaqsız deyil. İsanın arxasınca gedən kimi, bunun da arxasınca gedən bir çox mürid qızlar var.

On gündə bir teosofik cəmiyyətdə bu vəz edər, bir gün gedin, görün bunu təqdis edən nə qədər qız var... Deməli, müəyyən bir dairə var ki, bunu yalnız Allah deyə tanıyırlar. Bunun üçüncü adı Aleksandr Cavadoviçdir.

Bu ad bütün xidmətçi qızlara, aşxana və qəhvəxana qızlarına və yurdda-yuvada qınında yanmış yaşlı qadınlara bəllidir. Onlar da Aleksandr Cavadoviçi Allah sanarlar, ancaq burada bunun rolu həqiqi Allah roluna çox az bənzər...

İsgəndər yenə Şirinin sözlərini kəsdi. Etiraz etdi, qızardı. Lakin Şirin onun sözlərinə əhəmiyyət verməyərək davam etdi:

– İndi bir az da sizin və mənim tanıdığımız İsgəndərdən danışmalıyam.

Bu, Gəncədə Şah Abbas məscidinin yanında bir bəy ailəsində doğulmuşdur. Yaxşı evləri və üzüm bağları var. Amma hələ bir dost bu bağın üzümündən dadmamışdır... Acığın tutmasın, qulaq as... Buna baxmayaraq bizim bu İsgəndər çox yaxşı və mərifətli oğlandır. Özü də çox kitab oxuyur. Bunun oxuduğu kitabların təsirini bilmək üçün, Fat-

ma xanım, sizə bir misal söyləyim. Keçən yay Gəncəyə gedəndə İsgəndər kitabxanasını bir qırğız tələbəsinin yanında qoymuşdu. Qırğız yayda bu kitablardan oxumağa başlayır. Bilirsiniz axırda nə oldu?

Payızda gəlib gördük qırğız saçlarını uzadıb, sayır-vayır söyləyir. O da Allahdan yüksək olduğunu iddia edirdi. Yazıq indi dəli olub düşüb çöllərə.

Hamı qəhqəhə ilə güldü, İsgəndər özü də şaqqıldadı.

– İsgəndər belə İsgəndərdir, – deyə Şirin sözlərinə davam edirdi.

– Bunun bir məharəti də var. Bu Nitşenin "Zərdüşt belə söyləmiş" adlı əsərini çox sevər. Zərdüştün bütün fəlsəfəsini bir rəqsdə ifadə edər.

Bu dahiyanə bir rəqsdir. Oynasın, baxın!

– Oynasın, oynasın! – deyə rica bulundular.

Şirin:

– Yox, – dedi, – ac qarına olmaz, bizim Allah bir az qarınquludur. Fatma xanım çayı hazırlasın, bir az da çək-çək* versin, sonra.

Çay məclisi söhbət, zarafat və qəhqəhələrlə keçdi. Sonra masanı kənara qoyub, rəqs üçün yer hazırladılar. Fatma xanım bu həngaməyə həsrətlə tamaşa edirdi, çünki musiqisiz rəqs təsəvvür etmirdi. Nəhayət, məsələni anladı: tələbələr ağızlarında diringi tutdular, İsgəndər rəqsə başladı.

Məsdi məzari məsdərə
Həsti füzari füstərə...

İsgəndər Fatma xanımın təsəvvür etmədiyi bir tərzdə oynayırdı. Şirin isə rəqsdəki əcaib hərəkətlərin fəlsəfəsini anladırdı. Məsələn: havanı yumruqlamaq Əhrimənlə mübarizə etmək idi, fırlanmaq Hürmüzdə dua, təpik atmaq isə divləri tapdalamaq mənasına idi.

Rəqsin sonunda İsgəndər Fatma xanımın qarşısında əllərini havada yelləndirərək dayandı. Fatma xanım Şirindən:

– Bu nə deməkdir? – deyə soruşdu.

Şirin:

– Qadınlara intəhasız hörməti olduğuna işarə edir, – dedi.

Fatma xanım əl çaldı.

Hamı:

* Balda qaynadılmış yumru xəmir

– Yaşasın Allah! – deyə bağırdı.

6

İri darvazadan palçıqlı həyətə bir adam girdi. Ehtiyatlı addımlarla yavaş-yavaş irəliləyib, bir tərəfi bir az çökmüş daxmanın taxta pilləkəni ilə yuxarı çıxdı. Qapını yumruğu ilə döydü və içəri girdi. İlk nəzərini cəlb edən pərdə arxasındakı çarpayıdan sallanan uzunboğaz çəkməli ayaqlar oldu: kim isə orada uzanmışdı. Sağ tərəfdəki alçaq qapını cırıltı ilə açdı: xırda bir otaqda iki çarpayı arasına sıxılmış bir masa ətrafında yaşlı bir qadınla bir qız oturub çay içirdilər. Bunların yanından ötüb, xırda qapını tıqqıldatdı:

– Buyurun, – deyə səs gəldi, sonra qapı açıldı.

– Ba!.. Rüstəmbəy, – deyə Əli irəli yeridi.

Əyri döşəmə və tavanlı bu komanın dibində bir dəmir çarpayı yerləşmişdi; həyətə baxan xırda pəncərənin önündəki masanın yanında sarıbəniz, yastıburun bir tələbə oturmuşdu. Masanın üstündə nərdtaxta vardı.

Rüstəmbəy paltosunu və şapkasını çıxarıb, divardakı mismardan asdı:

– Ya Allah, Niyazi, – deyə oturan tələbəyə əl verdi, – sən hara, bura hara? – dedi.

Niyazi bir az kar olduğu üçün, görünür, Rüstəmbəyin sözlərini eşitmədi, əlini qulağının arxasına söykəyib:

– Nə dedin? – deyə sordu.

Rüstəmbəy bir az bərkdən:

– Deyirəm, sən hara, Əli hara?

Niyazi əlini qulağından çəkib gülümsəyərək:

– Əli ilə biz bərk dostuq. İkimiz də nərdtaxta aşiqiyik. Hərdən ürəyim darıxanda nərdtaxtanı qoltuğuma vurub buraya gəlirəm.

Əli qonşu otaqdan bir kürsü gətirib Rüstəmbəyi oturtdu. Nərdtaxtanı yığışdırdılar. Əli:

– Nə var, nə yox? – dedi. – Eşitdim, müsamirə düzəldirsiniz?

– Elə fikrimiz var, ancaq nə sən, nə də Niyazi yaxın durmursunuz.

Niyazinin yenə ictimai işi var, üç ildən bəridir zemlyaçestvonun kitabxanaçısıdır.

Sən heç bir şeydə iştirak etmirsən. Səbəbini bilmirəm.

Əli məyus bir səslə:

– Əh, nə lüzumu var, iş mənsiz də gedir.

– Sənsiz də gedəndə nə olar?

Əli üzünü Niyaziyə çevirdi, acı bir təbəssüm simasına əzab süsü yaxdı. Niyazi əlini yenə qulağına dayaq verib, başını irəli uzatmışdı: söylənənləri eşitməyə çalışırdı.

Əli:

– Rüstəmbəy, – dedi, – individualist olduğumu bilirsən; İnsandan qaçaqlığım da bəlli... Artıq izahata lüzum varmı? – Bir müddət susdu, sonra yenə üzündə əzab ifadəsi göstərərək sözlərinə davam etdi:

– Həyatın məqsədini anlamıram: "Nə üçün yarandıq?" – sualı beynimi yara etmişdir, həllindən acizəm. Dini kitabları oxudum, mənə yol göstərə bilmədi, filosofları tədqiq etdim, məni qane etmədilər... Yolu büsbütün itirdim, bədbin oldum, özümü öldürməyə qalxmışdım, cəsarətim yetişmədi... Yenə fəlsəfəyə döndüm: Şopeanhaueri, Qartmanı diqqətlə oxudum, bunlar da məni doyurmadı. İndi Ömər Xəyyam vəziyyətində yaşayıram, o, guşeyi-xərabətdən, mən də nərdtaxtadan zövq alıram.

Əli tühaf bir gülüşlə sözlərinə xitam verdi. Niyazi yavaş səslə:

– O!.. Nərdtaxta əbədi və əzəli bir qüvvədir: "Ləm-yələd vələm yuləd!..". Rüstəmbəy, istəyirsən bir əl oynayaq.

Rüstəmbəy ağzını büzərək:

– Yox, heç bir oyundan zövq almıram... "Ləm-yələd və ləm-yuləd" kitabdır. Ayrı zövqüm yoxdur.

Rüstəmbəy arabir buraya gələr, Əli ilə uzun-uzadı münaqişə edər, onu qane edə bilməzdi. Əlinin bədbinliyi ailə bədbəxtliyindən doğmuş bir şey idi. Onun üç dayısı, dörd xalası gənc ikən ölmüş və bu müsibətlərin şahidi olmuş dindar babası: "Budurmu Allahın adilliyi?!" – deyə, sönüb getmişdi. Əli bu faciəni görərək, səbəbini aramağa çalışmışdı, tapa bilməmişdi. Babasının vəfatından sonra ata-anası və yeganə qardaşı ölmüşdü. Çocuq ikən tək qalan Əli yenə səbəb və məntiq aramağa qalxışmışdı. Özü demişkən, hər bir yola müraciət etmişdisə də, onu maraqlandıran suala cavab tapa bilməmişdi...

Rüstəmbəy gülərək:

– Əli, çay içmişsiniz, yoxsa içəcəksiniz? – dedi. Niyazi barmaqları ilə qulağını əhatə edərək sözləri qavradı və bir şey kəşf etmiş kimi sevinərək:

– Əli elə bilir ki, bədbin adam çay içməz.

Əli güldü:

– İçər! İçər! – dedi və durub o biri otaqdan üç stəkan rəngsiz çay gətirdi.

Yenə söhbət başlandı. Rüstəmbəy Niyaziyə müraciət etdi:

– Sən nə aləmdəsən? Darülfununa gedirsənmi? – deyə sordu.

– Getmirəm, lüzum da görmürəm. Atamın bir balaca mülkü, əkini-biçini var. Məndən başqa da övladı yoxdur. Ata mülkünü idarə etmək üçün ali təhsilə ehtiyac yoxdur. Bir-iki il burada dolanıb geri qayıdacağam. Özümlə böyük kitabxana aparıram. Orada vaxtım çox olacaq, oturaram, oxuyaram.

Rüstəmbəy cavab vermədi. Bir müddət sükut içində çay içdilər.

Sonra yenə Niyaziyə yönəldi:

– Vaxtın necə keçir, darıxmırsanmı?

– Yox, gündüzləri yatıram, gecə də sabaha qədər ya oxuyuram, ya da yazıram. Darıxanda da nərdtaxtanı qoltuğuma vurub bir yana gedirəm.

Amma elə gecələr olur ki, bu işlərin heç birini könlüm istəmir.

Bir gecə oturub, "Əcnəbi sözləri lüğəti"ndəki sözləri saydım. Lüğətin üstündə 50.000 söz olduğu qeyd olunmuşdu, mən saydım 44 söz əskik çıxdı.

Rüstəmbəy:

– Buna nə qədər vaxt sərf etdin? – deyə sordu.

Niyazi müzəffər bir təbəssümlə:

– Gecə sabahadək saydım.

Yoldaşlar gülüşdü. Rüstəmbəy əlini Əlinin çiyninə qoydu, mehriban səslə:

– Görürsən, dostum, – dedi, – İnsan darıxanda özünə məşğələ tapa bilir...

Əli onun sözünü kəsərək:

– Əsas olmalı, əsas da dəruni mətanətdən ibarətdir. Məndə bu əsas sarsılmışdır. Ağlımı da şübhə sarmış, o da istiqamətini itirmişdir. Mexanizmi və poslası pozulmuş bir gəmi təsəvvür et – o mənəm! Həyat dənizinin dalğaları arasında avara-avara sallanıram... Gülməyiniz, məni heç bir fikirlə qane edə bilməzsiniz. Həyatın bir üzvündən baş vermiş çirkin bir fıram, kəsilib atılmaqdan başqa bir çarəm yoxdur!

Əli sözlərini elə qətiyyətlə bildirdi ki, ətrafındakıların etiraza cəsarəti qalmadı

7

Səlman həftələrdən bəri başında cövlan edən fikrini Xəlilə açdı. Xəlil çoxdan hazır imiş kimi heyrət etmədi və coşqun bir halda dedi:

– Çox yaxşı. Ancaq sirri hər kəsə açmamalıdır, çünki hamımız tərəssüd altındayıq.

Səlman çox sakit:

– Bir şey olmaz, – dedi, – olsa nə olur ki?

Bu sözlərdən sonra planlarının təfsilatını müzakirə etdilər. Bütün

Rusiya darülfünunlarında təhsildə olan türk tələbələri nümayəndələrindən mürəkkəb bir gizli qurultay çağırılması qət olundu.

Xəlil:

– Qurultay çağırılana qədər hazırlıq aparmaq üçün bir heyət lazımdır, bu heyətə kimlərin çağırılması lazımdırsa, indidən kəsdirməlidir.

Səlman cavabında:

– Altı nəfər lazımdır. Bir sədr, katib, dörd də üzv. Indi üzvlüyə kimi namizəd göstərirsən?

– Birinci Çingiz.

– Yox, Çingizi qoy dursun.

– Nə üçün?

– Çingiz təbiətən mübarizədən uzaq bir sahə üçün yaranmışdır.

Onda inqilabi duyğu yoxdur. Bizə inqilabçı ruhlu, cürətli və gözüaçıq adamlar lazımdır. Bizimlə dar ağacına qədər yoldaşlıq edə bilən inqilabçılar lazımdır.

Xəlil bir az məyus baxışla:

– Bizdə inqilabçı varmı? – dedi. Səlman qəti surətdə:

– Var! Var! Gənclərin içində elələri var ki, özlərini oda vurarlar.

Məsələn: təzə gələnlərin içində Əhməd adlı biri var, həqiqət üçün göylərə çıxar, ulduzları qoparar. Onun özü kimi bir yoldaşı da vardır.

Bu iki. Sonra, Fatma xanım da lazımdır. Hə... de görüm.

Xəlil Rüstəmbəyin adını çəkdi, Səlman ağzını büzdü:

– Rüstəmbəy yaxşı oğlandır, ancaq... bəy balasıdır. Toxluqdan

Tolstoy kimi mənəvi axtarış dövrü keçirir. Ruhunda "romantizm"lə "rasionalizm" çarpışmadadır. Qələbə nə tərəfdə qalacaq, bəlli deyil... dəruni "refleks"... nə bilim nələr.. yoldaş, təkamülün aramla yürüməsinə vaxt yoxdur. İnqilabi addımlar lazımdır! Bildinmi?

– Onda mənim namizədim yoxdur. Kimi istəyirsən yaz. Səlman razı oldu və cəld dedi:

– Bu günlər hamınızı iclasa çağıracağam. Hazır ol. Moskva, Peterburq, Kazan, Odessa, Xarkov və başqa yerlərdəki türk tələbələrinin adreslərini öyrən. Indilik bu. Ehtiyatlı ol, dalınca gəzən adamları tanı, diqqət et.

Səlman sözlərini qurtarıb, nə isə düşünürdü, bir də Xəlil onu fikirdən ayıltdı.

– Mircəlal Kiyevə gəlmişdir, üç gün əvvəl küçədə ona təsadüf etdim. İstərsən bir namizəd də o olsun.

– O yaxşıdır. Özü də köhnə inqilabçıdır. Ancaq bir nitqində pristava xoş gəlmək üçün əksinqilabçılıq göstərmiş, deyirlər, bundan ötrü Mircəlal gizli olaraq boykot olunur. Bu günlər Mircəlalın şəxsi ricasına görə idarəmiz bu məsələyə baxacaq. Məhkəmə üzvləri seçilmiş, mən də müddəiyi-ümumi təyin olunmuşam. Hə, sən iclasda yoxdun: səni də müdafiəçi seçdik. Bir çox şahidlər dəvət etmişik. Zənn eləyirəm, mühakimə iki gün çəkər. Əgər Mircəlal bəraət qazansa, onu da bu işə qarışdırmaq faydalı olar.

Xəlil güldü:

– Bu əhvalatı bilirəm. Mircəlal bir az hərdəmxəyaldır.

Səlman:

– Qəribədir, – dedi, – bizdən, hələ ki, qüsursuz bir adam çıxmır.

Yaxşı başlayır, bir də görürsən ortada xarabladı. Bunun sirrini bilə bilmirəm.

– Xam öküz samını qırar. Bunlar hamısı xamlıqdandır. Ömründə ictimai iş görməmişdir: evdə bişməyib, qonşudan da pay gəlməyib.

Zəkamız belə xamdır, orada irsi olaraq məhdud həyati təcrübədən başqa nə var ki?.. Hələ bu gün gördüyün ziyalı gənclər yüksək təbəqəyə mənsubdurlar: bəy, xan, əfəndi və axund ailələrindən olduqları daşıdıqları famillərindən görünür. Bunlar, köhnə də olsa, yenə bir mədəni mühitdə böyümüşlər. İndi tacir balaları axıb gəlməyə başlamışdır.

Bu günkü maddi qüvvəni bunlar təmsil edir: hamısı pullu, məişət məsələlərində açıqgöz və elmi mənimsəyərək daha asan qazanc yolları arayırlar. Bunlar bəy və axund balalarına nisbətən daha elastikdirlər, lakin ictimai işə az yarayırlar. Yoxsullar hələ görükmür. Sənin kimilər hələ tək-tək çıxır. Hamısı sənin kimi olsa, yaxşıdır. Amma mənə belə gəlir ki, yoxsul balaları büsbütün xamdırlar, çünki heç bir irsi mədəniyyətə malik deyillər.

Səlman bu fikrə şərik olmaq istəmədi, o, biləks yoxsul balalarının, xam torpaq kimi, münbit bir zəmin daşıdıqlarını irəli sürdü:

– Bu gün, – dedi, – ölkədə varlılar hakimiyyəti olduğu üçün ölkənin bütün mədəniyyətindən yalnız varlılar istifadə edirlər. İnqilab bir gün qələbə çalar da, məktəblər və mədəni müəssisələr qapılarından bizi də içəri buraxarlar, onda görərsən biz nə möcüzələr göstəririk.

Səlmanın coşqun danışığı Xəlilə olduqca məzəli gəldi, özünü saxlaya bilməyib güldü:

– Ey nərim, – dedi, – deyəsən, ürəyin bərk yanıb.

– Bəs yanmaz? Siz nəsəbiniz və pulunuzla açdığınız qapıları mən alnımla açmışam.

Səlman da öz sözlərindən xoşlanıb gülməyə başladı. Sonra otağı dolaşaraq:

– Deməli, qurultayı çağırırıq. Çağıraq bu donuq tələbəliyi silkələyək, görək nə çıxır.

– Silkələyək, – deyə Xəlil yenə güldü və birdən təşvişə düşən kimi, – saat neçədir? Evdə qız məni gözləyir, o da silkələnməlidir...

Səlman onu pilləkəndən ötürərkən həsrətlə dedi:

– Subaylıq sultanlıqdır – vur, kef sənindir!

8

Zemlyaçestvo idarəsinə iki ərizə verilmişdi: biri Mircəlalın, biri də Əlinin idi. Mircəlal yazırdı: "...1905-ci ildə məni erməni casusu deyə Şuşa şəhərindən qovmuşdular. O zamandan bəri gizli olaraq boykot edilir və haqsız olaraq üzərimdə ağır bir ləkə daşıyıram... İkinci, məni "rus xalqı ittifaqı" tərəfindən təşkil edilmiş vətənpərəst nümayişdə söylədiyim nitq üstündə qəbahətləndirirlər...". Bu ittihamlardan özünü təmizləmək üçün Mircəlal mühakimə edilməsini rica edir və bu iki məsələyə dair uzun-uzadı izahatlar verirdi. Əlinin dərdi başqa idi: Həsənqulu hər gün onun yanına hədsiz-hesabsız "şurum-burum"çu (köhnə paltar alan) tatar göndərib, onu rahatsız edirmiş, Əli ərizəsində bu xuliqanlığa xitam verilməsini rica edirdi.

İdarə ərizələrə baxıb, bir məhkəmə heyəti ayırdı: Şirin sədr, İsgəndərlə Niyazi iclasçı təyin olundu, prokurorluq vəzifəsi Səlmana, müdafiəçilik də Xəlilə tapşırıldı.

Heyət Şirinin otağında toplanmışdı. Şikayətçi və müttəhim olunanlarla bərabər Rüstəmbəy və Fərəməz də şahid sifəti ilə çağırılmış-

dı. Birinci Mircəlalın işinə baxıldı. Şirin təqsirnaməni oxudu və sonra Mircəlala söz verdi:

– Əhvalat necə olub, nağıl elə, – dedi.

Mircəlal uzunboylu, arıq və bir az çopur bir tələbə idi. Əsəbi olduğu üçün danışanda tez-tez boynunu dartırdı:

– Yoldaşlar, – deyə sözə başladı, – məsələni daha aydın etmək üçün bir az ətraflı danışmam icab edəcək. 1905-ci il Bakıda baş verən erməni-türk qırğınından sonra bütün Zaqafqaziyada vəziyyət olduqca gərginləşmişdi.

Bir tərəfdən inqilabi hərəkat hər yeri qaplamış – üsyan, tətil, hökumət məmurlarının öldürülməsi; o biri tərəfdən də milli tələblər və bundan irəli gələn etnoqrafi hüdud məsələsi ölkəmizi çaxnaşdırırdı...

Zaqafqaziyada o zaman vəziyyət belə idi: qüvvət burjuaziyada idi, burjuaziya da qudurub yolu şaşmışdı. Şəxsi faydaya milli rəng verib, ortalıqda yoxsulların qanı boş yerə axıdılırdı. Bu hadisələr çar siyasəti üçün əlverişli bir vasitə oldu: çar məmurları inqilabı susdurmaq üçün bu hadisələri körükləməyə başladılar: ermənilər yaşayan yerlərdəki rus polisləri əvəzinə türk polisi təyin etdilər, erməni-türk vuruşmalarında hökumət əsgəri gah bir tərəfə kömək edir, gah o biri tərəfə. Nəticədə iki xalqın ikisini də bir-birinə lazımınca döydürürdü. Mən və mənim kimi gənclər, təbiidir ki, olan hadisələrin iç üzünü bilir və ona qarşı çıxmaq istəyirdik. Ancaq bizim səsimiz zəif idi, ona qulaq asan yox idi. Ermənilərə qarşı qardaşlıq hissi bəslədiyim üçün məni xainlikdə müttəhim edib, axırda Şuşa şəhərindən qovdular. Həqiqət budur.

Mircəlal susdu. Rəngi qaçmışdı. Dəsmalını çıxarıb alnını sildi.

Mircəlalın söylədikləri hakimləri də mütəəssir etmişdi, bir müddət sükuta dalaraq qaldılar, sonra sədr dedi:

– Mircəlal, Şuşa hadisəsi necə oldu? Bir az təfsilatı ilə söylərmisən? Türk-erməni düşmənçiliyi əvvəldən də orada vardımı? Vuruşmanın başlıca səbəbi nə oldu? Maraqlıdır, söylə.

Mircəlal düşünərək, yerə baxırdı. Rəngi yenə açıq idi, yalnız qulaqları qızarmışdı. Yenə boğazını dartırdı.

– Yoldaşlar, – dedi,- 1905-ci ilə qədər istər Şuşada, istərsə civarında ermənilərlə türklər çox gözəl yaşayırdılar. Çox sıxı dostluq vardı, hər bir türk ailəsinin bir erməni kirvəsi var idi ki, evə məhrəm idi və ailə üzvü kimi sayılardı. Şəhərin yarısında erməni, o biri yarısında türk yaşadığına baxmayaraq, erməni sənətkarlarının və sövdə-

gərlərinin türk məhəlləsində və türk baqqallarının erməni məhəlləsində dükanları var idi. Daşnaqsütyun təşkilatı meydana çıxana qədər iki qardaş xalq arasında bir fəna hadisə baş verməmişdi. Daşnaqlar rol oynamağa girişdikdən sonra işlər dəyişilməyə başladı. Bilxassə Türkiyədən qaçıb gələn daşnaqlar vəziyyəti daha da gərginləşdirməyə çalışdılar. Şuşanın vaxtilə erməni məliklərinə məxsus olmasını irəli sürdülər... Bakı hadisəsindən sonra iki tərəfin də silahlanması şiddətləndi.

Təbiidir ki, "yüz gün yaraq-bir gün gərək" – bir gün vuruşma düşdü...

İsgəndər sədrə müraciət edib, sonra Mircəlala sual verdi:

– Türk gəncləri erməni məhəlləsində, erməni yoldaşlarının evinə gedərdilərmi?

Mircəlal:

– Hər gün gedərdik. Əvvəla, realni məktəb erməni məhəlləsində idi. Ikinci, bütün hökumət müəssisələri də orada idi. Erməni məhəlləsi şəhərin abad bir yeri idi. Türk hissəsi qaranlıq və xərabə bir halda idi. Odur ki, biz hər gün erməni hissəsinə gəzməyə gedərdik. Yayda hər axşam bulvarda olardıq.

İsgəndər yenə sual verdi:

– Erməni-türk vuruşması saat neçədə başlandı?

– Axşam çağı idi, saatı yadımda deyil.

– Yaxşı, özün deyirsən ki, hər axşam bulvarda olardıq. Bəs o axşam necə oldu ki, getmədin, evdə qaldın? Yəqin getsəydin, indi sağ qalmamışdın.

– Düzdür. O məsələ belə oldu. – Mircəlal bir az duruxdu, boynunu dartdı və titrək əli ilə incə bığının ucunu burdu. – O belə oldu: mən Şuşadan çıxıb, getmək istəyirdim, çünki köhnəlik, mövhumat məni təngə gətirmişdi, asudə yaşamaq imkanı yox idi. Başımdakı şapkaya bir söz atırdılar, əynimdəki buluza gülürdülər, əlimə ağac alırdım, türklər arasında vəlvələ qopurdu, erməni qızı ilə gəzirdim, daşnaqlar hədələyirdi... Canım boğazıma yığılmışdı. Odur ki, şəhəri tərk etmək istəyirdim. Rüstəmbəy mənimlə oxuyurdu, yoldaşdıq, onun Bakıya gedəcəyini eşidib, mən də həvəsləndim. Ancaq yol pulum yox idi. Atam köçərilər arasında alış-veriş edərdi. Dağdan on dənə motal göndərmişdi, bunları satmaq istədim: bir baqqalla danışdım, gəlib baxmasını vəd etdi. Vuruşma düşən günü səhər tezdən darvaza döyüldü, məndə otağımda döşəmənin üzərində yatmışdım. On dörd yaşında bir

bacım vardı, otağa girib baqqalın gəlməsini xəbər verdi. Cəld durub geyindim və bacıma dedim ki, yatağı içəri otağa apar, baqqal mənim otağıma gəlsin.

Pilləkəndən enib, darvazanı açdım, baqqalı içəri çağırdım, pilləkəndən çıxarkən otağımdan bir tappıltı eşidildi. Əhəmiyyət vermədim. İçəri girdikdə... bacımı yerə uzanmış gördüm, sol döşündən qan axırdı... Yastığın altında brauninq tapançam var idi, bacım yatağı yerdən qaldıranda tapança yerə düşüb açılmış, güllə bacımın arxasından çıxıb divara dəymişdi. O günü bacımı dəfn edib, geri qayıtdıqda, atışma səsi eşidilməyə başladı...

Mircəlal titrək əli ilə bir sandalya çəkib oturdu. Üzünə ölü rəngi çəkilmişdi. Otaqda dərin bir sükut vardı. Hamı düşüncədə idi, yalnız Niyazi məmnun bir təbəssümlə karandaşının üzərində bıçaqla öz adını həkk edirdi.

9

Sədr şahidlərdən Rüstəmbəyi çağırdı.

– Rüstəmbəy, məsələ haqqında nə bilirsən, danış.

– Mircəlalın dedikləri tamamilə doğrudur, – dedi. – Bacısının dəfn mərasimində mən də vardım.

Sədr Rüstəmbəyin susduğunu görüb dedi:

– Başqa bir şey əlavə etmək istəmirsən ki?

– Yox.

Sədr:

– İkinci şahid Fərəməzdir. De görək nə bilirsən? Fərəməz pəhləvan kimi yerindən qalxıb, Hakimlər masasına yanaşdı. Məclisdə sıxıldığından rəngi qızardı. Şəhadət barmağının arxası ilə bığlarını düzəldib, sözə başladı:

– O zaman Şuşaya Süleyman gəlib, orada bir sosial-demokrat özəyi düzəltmişdi. Mən, Rüstəmbəy, Xəlil və Mircəlaldan ibarət olan bu özəyin rəhbəri Xandəmirov adlı bir erməni studenti idi. 1905-ci ilin yayında hər səhər Xandəmirov teatrının həyətində toplanardıq, student bizə mühazirə oxuyardı. Bir gün Xandəmirov bizə dedi ki, yaxşı olardı xalq arasından da bir adam özəyə gələydi. Biz fikirləşdik, dedik kimi aparaq. O zaman Hüseyni adında bir gənc şair vardı. Hər cümə günü xanlıq evdə camaata mühazirə oxunurdu. Hüseyni də orada şeir

oxuyub alqışlanırdı. Məsləhətləşdik, dedik, Hüseynini aparaq. Apardıq. Bir dəfə gəldi, sonra daha istəmədi. Bir də eşitdik ki, gedib xanlıq evdə xəbər salıb ki, dörd tələbə var ermənilərə xəbər daşıyır...

Fərəməz sözünü bitirmədən gülməyə başladı, hakimlər də güldü. Niyazi bıçağı masanın üstünə qoyub, sədrdən bir şeylər soruşdu, sonra təbəssümlə Fərəməzi süzdü.

Şahidlər dindirildikdən sonra sədr üzvlərlə pıçıldaşıb, Mircəlalın ikinci işinə baxdığını bildirdi.

Mircəlal:

– "Rus xalqının ittifaqı"nın xuliqan təşkilatı olduğunu bilirəm, – dedi. – Nitq deməkdə məqsədim başqa idi, fikrim onların fəna yola sapdığını anlatmaq idi. Nə təhər oldusa pis çıxdı. Doğrusunu deyim, bir-iki də qəşəng qız var idi. Onların xoşuna gəlmək istədim. Bilirsiniz, qız görəndə ağlım yerindən oynayır.

Hamı gülüşdü. Sədr məclisi kiritmək istədi, lakin özü də gülməyə qapılıb, qəhqəhə çəkdi. Mircəlalın hərdəmxəyallığı hamıya bəlli olduğu üçün daha təfsilata girişmədilər, məsələ hakimlərə aydın idi. Sədr üzvləri ilə pıçıldaşıb, prokurora söz verdi.

Prokuror uzun nitqində Mircəlalın mübarizə sahəsində zəifliyini, ardıcılsızlığını, məntiqsizliyini meydana çıxardı, "O, erməni-türk vuruşmaları ilə şiddətlə mübarizə etməli idi. Onun bu sahədəki passivliyi silinməz bir ləkədir, – dedi. – O, iki tərəfin də silahlanmasını gördükdə erməni və türk gənclərini bir yerə yığıb, etirazlar etməli idi, gurultu salmalı idi. O bu sahədə təşəbbüsdə bulundumu? Yox, bulunmamışdır!

Mircəlalın əsil qəbahəti, bax, buradadır!.."

Prokurorun bu məaldakı nitqi bir saat çəkdi.

Müdafiəçi də əksini söyləyərək dünyada tam mənası ilə müsbət adam olmamasını, hər gözəlin bir eybi olmasını, adama qiymət verilmək lüzumunu irəli sürdü...

Mircəlala son söz verdikdən sonra hakimlər otağın bir küncünə çəkilib müşavirə etdilər, nəticədə Mircəlal bəraət qazandı. Qərarın kopyasının Mircəlala verilməsi də ayrıca qeyd olundu.

Mircəlal sevinc içində idi, hamıya təşəkkür edib, yoldaşlarının əllərini sıxdı. Xəlil gülə-gülə onun arxasına vuraraq:

– Qız görəndə bir də ağlın yerindən oynamasın, ha!.. – dedi.

Mircəlal:

– Oynamaz, oynamaz, – deyə otağı tərk etdi.

Əlinin işinə başlarkən indiyə qədər laqeyd görünən Niyazi sədrdən söz istədi. Həsənqulu uzun boğazını bir az da irəli uzadıb, Niyaziyə diqqətlə baxırdı.

Niyazi dedi:

– Həsənqulu, şurum-burumçuları Əlinin evinə göndərməkdə fikrin nədir? Bu xuliqanlıqdan əlinə nə gəlir?..

Sədr Niyaziyə tərəf yönəlib, məhkəmə nizamına tabe olmasını tələb etdi. Niyazi eşitməyərək özündən çıxdı və hücumuna davam etdi. Prokuror və müdafiəçi durub Niyazini zorluqla sakit etdilər.

Məhkəmə işinə davam etdi. Həsənqulu özünü doğruldacaq bir söz deyə bilmədi: "Canım, burada nə var ki? Adam zarafat eləməz? Mən də zarafat üçün göndərdim", – deyə təkrar edirdi.

Prokuror çıxışında Həsənqulunu rüsvay etdi. Müdafiəçi belə öz vəzifəsini unudub, o da Həsənquluya qarşı hücum vəziyyəti aldı.

Zatən Həsənqulu kitabxanadan kitab götürüb qaytarmaz, üzvlük haqqı verməz; ictimai işlərə yaramayan bir adam olduğu üçün hər kəs ondan pərt idi. Odur ki, onu lazımınca utandırıb töhmətləndirdilər və qərarın da kopyasını əlinə verdilər. Əlavə olaraq Əlidən üzr istədilər.

10

Sofya xanım köksünü ötürdü və həzin bir səslə:

– Ürəyinizdə mənə qarşı bəslədiyiniz hissləri bilmək istərdim, – dedi.

Rüstəmbəy gözünü "Kilsə hüququ"ndan ayırmadan:

– Hiss aldadıcı bir şey olduğundan hissə heç inanmıram, – deyə cavab verdi.

Sofya xanım həyəcanlı:

– Sizin yanınızda olmağımla olmamağım arasında heç bir fərq duymurmusunuz?

Rüstəmbəy suala dərhal cavab verə bilmədi. Fikirləşdi. Başını kitabdan qaldırıb, Sofyanın rəngi qaçmış simasına baxdı:

– Əlbəttə, – dedi, – sizin yoxluğunuzu hər vaxt hiss edirəm. Ürəyim sizi axtaran kimi olur, ancaq buna elə məna vermirəm.

– Səbəb?

– Çünki bu hal "eşq" deyilən boş ləfzdən irəli gəlməyib, öyrəniş və alışmaqdan törəyir...

Sofya xanım döyükdü və bir az incidi. Gileyli səslə:

– Niyə eşqə boş ləfz deyirsiniz?

Rüstəmbəy bir az hirsli:

– Çünki eşq yoxdur, eşq şairlərin boş xəyallarının məhsuludur. Eşq bir xəyaldır. Xəyalla ömür keçirmək isə işsizlərin işidir. Öyrəniş və alışma var. Bir adam bir adama öyrənişir, alışır, onu görmədikdə könlü sıxılır.

Rüstəmbəyin sözləri Sofya xanımı ox kimi yaraladı. Təhqir olunmuş izzəti-nəfsi ona rahatlıq vermədi. Bir az sükuta getdi, kədərli gözlərini Rüstəmbəyin gözünə dikib, sərzənişli bir səslə dedi:

– Heç yuxusuz gecələri təsəvvür edə bilirsinizmi? Bir tərəfdən daxili iztirab, bir tərəfdən göz yaşları!.. Sübh tezdən gözünüz göyün pak qızartısına düşdükdə, əcib bir sızıltının vücudunuza yayıldığını hiss etmisinizmi?

– Bunları necə izah etməli?

– Bu qəribə halları eşqmi sayırsınız?

– Yox, gözüm, bunlar vücudun xəstəliyidir.

– Bəs bu xəstəliyi törədən nədir? – deyə Sofya xanım soruşdu və üzündə qalibiyyət nişanəsi göründü.

– Bu xəstəliyi törədən xəyal və işsizlikdir!

Sofya xanım yenə məyus bir halda başını aşağı saldı. Rüstəmbəyin cavabı onu razı salmazdı, eşqin böyük bir qüvvə olduğuna inanırdı.

Rüstəmbəy yenə "Kilsə hüququ"na tərəf yönəldi. Başına bir şey girmədi, Sofyanın yanında oxumaq mümkün deyildi. Kitabı yumdu və qoluna söykənib, fikrə getdi. Birdən: – "Eşq" deyilən xəstəliyin səbəblərini sizə deyim, – dedi. – Yaradılışda anlaşılmaz bir sirr var, bu, törəmək və artmaq sirridir. Hər yaranan yaşamalı və nəslinin baqiliyinə çalışmalı – təbiətin hökmü budur. Hiss təbiət qədər əzəlidir, bir anadan doğmuş əkizdir. Hiss təbiət zəkasının təzahürüdür, təbiət istədiyini hiss vasitəsilə görür. Yaranmışlar müəyyən yaşa çatıb, törətmək qabiliyyəti duyar-duymaz hiss onları idarə etməyə başlayır. Gənc zəka vücuda rəhbərlik etmədə acizlik göstərir, hər şey yolundan sapıb, həqiqi aləm bir başqa şəkildə görünür, vücud xəstə bir şəkil alır: yuxusuzluq, xəyal, göz yaşları başlayır...

Sofya xanım Rüstəmbəyin sözlərini diqqətlə dinləyir, lakin nə təsdiq edir, nə də etiraz edirdi. Rüstəmbəy sözlərini qurtardıqda xanım ona həsrətlə baxdı, gözlərində səadət nuru parlayırdı. Rüstəmbəy

bunu hiss etdi, lakin bundan istifadə etmək istəmədi. Xanım ayağa durdu və nazlı balalara məxsus bir əda ilə Rüstəmbəyin yanına gəldi.

Əlini çiyninə qoyub baxmağa başladı. Rüstəmbəyin ürəyi döyündü, amma halını büruzə vermək istəmədi. Xanım qaşlarını qaldırdı, sözlü və dərdli simasını bir də Rüstəmbəyə göstərdi. Studentin üzündə heç bir dəyişiklik görmədikdə dərdləndi, ağlamsındı və yavaşca əyilərək dodaqlarını onun yanaqlarına yavıqlaşdırdı. Bu zərif, lakin cürətsiz busə Rüstəmbəyə bir təsir bəxş edə bilmədi və əksinə olaraq onda bir inad oyandırdı.

Rüstəmbəy əlini sipər eləyib, üzünü xanımın odlu yanaqlarından qorumağa başladı.

Xanım mənliyinin təhqir olunduğunu hiss edirdi. Əllərini üzünə qoyub küncə söykəndi.

Rüstəmbəy irəli yeridi və onu üsulluca qucaqladı. Xanım hıçqırmağa başladı.

– Mən bu dəqiqələrdən qorxurdum, – dedi, – indi artıq acizliyimlə mübarizə edə bilməyəcəyəm!

Rüstəmbəy ehtiramla xanımın başını bağrına basdı, yaşlı gözlərini qurutdu. Peşmanlıq, təəssüf və nifrət hissi bir-birinə qarışaraq onun ürəyini bürüdü.

11

Səhər tezdən Qulu ilə Xəlil gedirdilər. Rüstəmbəy salam verdi. Xəlil:

– Ya Allah, Rüstəm, – deyə əl verdi və sonra mehriban bir halda qolunu onun qoluna keçirib: – Balam, niyə görükmürsən? – dedi.

... Rüstəmbəy Qulu ilə soyuq bir halda görüşdü:

– Xəlil, başım qarışıqdır, imtahana hazırlaşıram. Bir tərəfdən də otaq məsələsi, – olduğum yerdən çıxmaq istəyirəm.

Qulu qaşqabaqlı üzünü bir az xoşlaşdırdı, qayğılı bir halda:

– Yoxsa otağın pisdir?.. Həmişə qulluğunda hazıram.

Qulunun sözləri Rüstəmbəyə təsir etmədi. Onun ürəyi Quludan sınmışdı. Ona görə simasında soyuqluq müşahidə oluna-oluna:

– Sağ ol, Qulu, – dedi, – zəhmətinə razı deyiləm. Özüm axtarıb taparam.

Qulu daha dinmədi. Ürəyindəki kin Rüstəmbəylə mehriban bir halda müsahibə eləməsinə mane oldu.

Bir müddət sükut içində getdilər. Sonra Qulu vidalaşıb aralandı.

Xəlil işdən dürüst xəbərdar deyildi, heyrətlə Rüstəmbəyə baxıb dedi:

– Rüstəm, deyəsən, Qulu ilə aran bir az sərinləşmişdir?

– Xüsusilikdə dostam, yoldaşlıqda mənə hər nə işi düşsə, əmələ gətirməyə hazıram. Amma ictimai işlərdə bir-birimizlə düşmənik.

– O niyə?

– Özün bilirsən ki, ictimai işdə şəxsiyyətimi büruzə vermərəm, şəxsi mənfəətimi heç vədə nəzərdə tutmaram. Öz xüsusi işlərimdən əl çəkib, ümum üçün çalışaram, vuruşaram, sözü həmişə açıq danışaram.

Beləliklə də dostlar məndən üz döndərir, özümə hər yerdə düşmən qazanıram.

Xəlil çox safqəlbli adam idi. Hiyləgərlərin ürəyinə yol tapmağa müqtədir deyildi, bu səbəbdən idi ki, Qulunun zahirinə və danışığına baxdıqda onu təmiz bir adam hesab edirdi. Ona görə də Rüstəmbəyin işarəsini dürüst başa düşə bilmədi:

– Daha Qulu ilə aran niyə dəysin?

Rüstəmbəy gülümsündü. "Görəsən türk tələbələrinin gözləri niyə bağlıdır?" – deyə fikrindən keçirdi və sonra qeyzlə:

– Ay qurban olum, – dedi, – mən nə eləyim ki, siz hər şeyə göz yetirəbilmirsiniz. Gərək sizi bir yerə yığıb çağıram: "Ay... qoymayın, içinizə qurd girdi!" Onda da qorxuram sözümə inanmayıb, mənim özümü qurd hesab eləyəsiniz.

Xəlil gözlərini döyə-döyə:

– Bu nazik mətləb oldu, başa düşə bilmədim. Rüstəmbəy qəti surətdə:.

– Xəlil, Qulunun cəmiyyət işlərində yürütdüyü siyasət xoşuma gəlmir. Aramızda fəsad toxumu salmaq, intriqa törətmək... bir o qədər də mədh olunası hərəkətlərdən deyil, zənnindəyəm. İdarəmizi ümumi məclis seçdi. Layiq olmasaydı, seçməzdi. Daha fitnə və fəsada nə lüzum var... Burada bir tələbə ənənəsi var, ildə bir dəfə idarənin bir hissəsini yeni gəlmə gənclərlə doldururuq. Təcrübəli yoldaşlar yeniləri xalq işinə alışdırır. Təşkilatımızda müvəffəqiyyət bundan irəli gəlir.

Bu gün cəmiyyətimizin pulu, kitabxanası, türkcə gecə kursu, nəşriyyat heyəti, məruzə heyəti və asari-ətiqə heyəti vardır. Türkcə kitab basdırmışıq və yenə də basdıracağıq. Rusiyanın darülfünun olan hansı şəhərində türk tələbələrinin belə təşkilatı var?

Xəlil qəti:

– Heç yerdə!

– Bu gözəl təşkilatı yıxmaq istəyirlər... – Rüstəmbəy son sözlərini qeyzlə deyib susdu.

Bir az getdilər, sonra həlim bir səslə əlavə etdi:

– Balam, otaq axtarıram. Ora səs-küylüdür, dərs oxuya bilmirəm.

Rüstəmbəy əsil fikrini gizlətdi, otaq dəyişməkdə Sofya xanımdan uzaqlaşmaq istəyirdi və öz yalanından qızardı. Birdən gözünə sağ tərəfdə yapışdırılmış kiçik bir kağız sataşdı. Onu oxumağa başladı.

– Xəlil, gəl bir bu otağa baxaq.

Döndülər. Qapını açdılar. Dar koridorla gedib sol tərəfdəki zəngi vurdular. Qapıya iri gövdəli bir arvad gəldi. Girdilər.

– Otaq hansıdır? – dedilər.

Xanım yoğun səslə dodaqlarında nə dedisə, tələbələr onun dalınca getdilər. Ağır havalı yemək otağından keçdilər. Balaca və qaranlıq bir koridora girdilər. Xanım bir qapının qabağında durub tıqqıldatdı:

– Otağa baxmağa gəlmişlər, olarmı? – dedi.

Tələbələr bir-birinin üzünə baxdılar, gülümsündülər. Bir azdan sonra içəridən səs gəldi:

– Olar.

Girdilər. Gözlərinə ilk sataşan balaca bir çarpayı oldu. Biri yorğana bürünüb uzanmışdı, başını da gizləmişdi.

Xanım otağı göstərdi və gülümsünərək əlini çarpayıya uzatdı:

– Qız evlərinə getdiyinə görə otaq boşalır. Yoxsa otaqdan çox məmnundur.

Tələbələr ətrafi dürüst nəzərdən keçirirdilər, otaqdan ağılları bir şey kəsmədi: qaranlıq idi.

Xəlil yavaşcadan soruşdu:

– Xala, bu qız kimdir?

– Talibədir, – deyə xanım gülümsündü.

– Gözəldirmi?

Xanım Xəlilin üzünə baxdıqda daha da gülməyə başladı və sağ əlini çırpıb otaqdan çıxdı. Tələbələr də onun ardınca getdilər. Birdən Xəlil geri döndü, qapının arasından içəri baxıb dedi:

– Kolleqa, salamat qalın!

Yorğan tərpəndi, pərişan saçlar arasından dilbər bir çöhrə göründü.

– Sağ olun, – deyə başını gizlətdi.

– Sizin kimi bir dilbəri olmayanın sağlığından nə çıxar ki?!.

Qız yenə başını yorğanın arasından çıxartdı, gözlərini qıyaraq, xoş bir əda ilə Xəlili süzdü. Xəlil coşdu:

– Nə vaxt gedirsiniz?

– Sabah axşam saat yeddidə.

– Müsaidə edin, vağzala gəlib sizi ötürüm.

Sükut. Qız yenə gözlərini qıydı. Xəlil qəti səslə:

– Sabah axşama mütləq gələcəyəm, – deyib getdi.

Ocaqverdiyə rast gəldilər, bir qoltuğunda kitab, o birində bir xoruz gedirdi. Çox düşüncəli idi. Xəlil gülə-gülə onun qolundan dartdı:

– Ədə, o qədər fikirlisən ki, biz yekəlikdə adamları da görmürsən.

Hələ de görüm bu xoruz nə əhvalatdır?

Ocaqverdi yuxudan ayılan kimi səksəndi:

– Ya Allah! Ya Allah! Bilirsən, gedə-gedə sabahın dərdini çəkirəm, sabah qurban bayramıdır, qoyuna gücüm çatmır, dedim heç olmasa bir xoruz kəsim, ha-ha-ha!.. Axı bir dədə-baba adətimiz var, yaddan çıxarmaq olmaz ki...

Gülüşdülər. Xəlil maraqla:

– Yaxşı, xoruzu nə bişirəcəksən?

– Plov, sən öləsən, Bakıdan zəfəran da gətirmişəm.

– Bəs plovu tək yeyəcəksən?

– Yox! İş var... Sizi çağırmamağımın səbəbi var: özün arifsən, bilirsən.

Bizim ev xanımımızın yanına əyalətdən bir qonaq gəlmişdir.

Bilirsən, kefin istəyən bir qızdır, pərvərdigar haqqı, çıraq kimi yanır.

Bir yanaqları var ki, bax, lalə.

– Deməli, bu qurban onun yolunda kəsilir?

Ocaqverdi məsum bir halda boynunu əydi və kitab olan əlini qaldırıb, çənəsinə söykədi:

– Axı dərd əhlisən, bilirsən, pərvərdigar haqqı, xoruz deyil, özümü də qurban verrəm! – Sonra səsini dəyişərək yavaşcadan: amma belə mülayim adamdır...

– Mərhəmətlidir!

– Ah nə mərhəmətli, nə mehriban!.. Özü də aranı sazlamışıq.

Xəlil zarafatla:

– Yəni ara sazdırmı?

Ocaqverdi müzəffər bir səslə:

– Əşi, rəhmətliyin oğlu, saz nədir, pərvərdigar haqqı, iş-işdən çoxdan keçib, – deyib yoluna davam etdi və bir-iki dəfədə arxa tərəfə çönüb, gülə-gülə başını tərpətdi.

Rüstəmbəylə Xəlil bir xeyli dolandılar: otaqlara baxdılar, xoşlarına gələn olmadı, bəzisi qaranlıq idi, bəzisi rütubətli. Xülasə, Rüstəmbəyə layiqli bir otaq tapılmadı. Sonra yenidən axtarmağı qərarlaşdırdılar və hələlik aşxanaya tərəf getdilər. Birdən Xəlilin yadına düşdü ki, təvəllüd günü münasibətilə verəcəyi ziyafətə Rüstəmbəyi çağırmamışdır.

– Bilirsən, Rüstəm, ürəyimdə bir şey var, elə ha istəyirəm sənə deyim, yadımdan çıxır... Şənbə günü anadan olan günümdür.

Rüstəmbəy güldü: "Mən ölüm?" – deyə şən bir halda soruşdu.

Xəlil:

– Hə, doğrudan!

– Yaxşı, pulun var?

Xəlil bir az düşüncəli və səmimi bir tonla:

– Balam, pulum yoxdur. Ancaq hərə bir şey gətirəcək, – dedi.

– Çox yaxşı, mən də şərab gətirərəm.

Xəlil Rüstəmbəydən belə iş baş verməsinə inanmayaraq, heyrətlə baxdı və qəhqəhə çəkib güldü:

– Sənə, – dedi, – ayrı cür yaraşar. Budur, görəcəyik əlində dəsmala bağlı bir neçə şüşə çaxır gətirirsən. Xa-xa-xa!..

– Sən öl, Xəlil, "anadan olmaqda" savab iş görürsən, çoxdan bəridir içməmişəm, gərək bir "lül-qənbər" olam. Daha Tövrat oxumaqdan, Allah axtarmaqdan, xalq yolunda çalışıb söyüş qazanmaqdan yorulmuşam. Qoy bir az içim, bəlkə dərdlərim yadımdan çıxa.

12

Altı üzvdən ibarət bir siyasi heyət əmələ gəlmişdi. Fatma xanım, Əhməd və tələbələr məhkəməsində bəraət qazanmış Mircəlal da buraya daxil idi. Səlman sədr olmuşdu. Beşinci iclasda proqram düzəldilmiş, dəvətnamələr isə ikinci iclasdan sonra göndərilmişdi. Çağırılan qurultayda Səlman məruzəçi sifəti ilə "Ümumi siyasət", Əhməd "Türklər və çar idarəsi", Mircəlal "Rusiyada sol firqələrlə rabitə", Fatma xanım "Türk qadınlarının vəziyyəti", Xəlil "Çar hökuməti və ona qarşı mübarizə yolları" haqqında məruzədə bulunacaqdılar. Be-

şinci iclas bu məruzələrin tezisləri ilə aşna olub təsvib etmişdi. Qurultaya gələnlərin yatacaq yerləri müəyyən oldu. Qət olunmuşdu ki, qurultay qərar çıxarıb bitənə qədər üzvlər şəhərə çıxmasınlar və bütün hərəkət və fəaliyyətlərini gizli saxlasınlar. Tələbələr cəmiyyəti "zemlyaçestvo" təbiidir ki, qurultaydan xəbərdar idi. Hətta buna uzun bir iclas da həsr etmişdi və nəticədə qurultayın xərci üçün 200 manat da ayırmışdı. "Siyasi heyət" də cəmiyyət idarəsi sədri Çingizi fəxri üzv sifəti ilə qurultaya seçmişdi. İlk iclası Çingiz açmalı idi.

Səlmanın təklifinə görə, hər ehtimala qarşı tədbirlər görülmüşdü. Qət olunmuşdu ki, məclislərə zahirən ziyafət şəkli verilsin və yığıncaq otağında musiqi alətləri saxlanılsın. Küçə qapısına polislərə qarşı gözətçilər təyin olunmuşdu. Xülasə, həbs olunmamaq və gizli vəsiqələri ələ keçirməmək üçün mümkün qədər tədbir görülmüşdü.

Qurultay məsələsi ilk meydana çıxanda "zemlyaçestvo" ətrafına toplananlar arasında uzun-uzadı müzakirələr olmuşdu. Əvvəl yalnız maarif məsələləri irəli sürülmüşdü, qurultay siyasətlə məşğul olmamalı idi. Səlman "siyasi məsələlər həll olunmasa, maarif məsələsi həll oluna bilməz", – deyə qəti bir xətti-hərəkət yürüdürdü. Rüstəmbəy isə əksini iddia edirdi. Mədəni qüvvəmizin azlığından şikayət edərək, olanların da təhlükəli yolla getməsini məsləhət görmürdü. Tələbələr tutular, təşkilatımız ləğv olunar, nəticədə də zərərdən başqa bir şey olmaz. Maarif yoluna yenicə ayaq basmış bir xalqa siyasət yaramaz.

Fərqi yoxdur, irtica getdikcə qüvvətlənir, başını qaldıranı Sibirə sürürlər.

Belə bir qorxulu zamanda meydana çıxmaqda nə məna var?

Xəlil Rüstəmbəyin mülahizələrini onun qorxaqlığına yozurdu:

– Ay Rüstəmbəy, – deyirdi, – sən kölgəndən qorxursan, deyirsən, vay, tutularam, Tövratım kimə qalar?! Canım, bu zaman Tövrat zamanı deyil, mübarizə zamanıdır, inqilab aşıb-daşır, çarlığa qarşı şiddətlə davam edən mübarizəyə biz də qoşulmalıyıq! Həbsdən niyə qorxursan ki? Nə olar-olar!..

Rüstəmbəy fikrini anlatmağa çalışırdı:

– Canım, – deyirdi, – mən qorxmuram. Deyirəm, camaatımıza rəhbər lazımdır, rəhbər olacaq adamları da həbsə aldıqdan sonra camaat rəhbərsiz qala bilər. Mənim qorxduğum budur! Bir də bir dəstə həbs olundumu, atalarının gözləri qorxacaq, bir daha buralara tələbə göndərməyəcəklər.

Rüstəmbəy fikrinə tərəfdar tapa bilmədi, çünki inqilab hərəkatı zahirən məğlub da olsa, için-için alovlanıb, ətrafı qaplamada idi, buna qarşı laqeyd bir vəziyyət almaq qabil deyildi.

13

Xəlil ev xanımı ilə yemək masasını düzəldirdi. Rüstəmbəy əlində kağıza bükülü çaxır şüşələri ilə girdi. Xəlil:

– Mənim otağıma apar, – dedi.

Rüstəmbəy qonaq otağından keçib, Xəlilin mənzilinə daxil oldu. Burada yazı masası ortaya çəkilmiş, Qulamrza duzlu xiyar doğrayırdı. Bir tərəfdə də Pərviz istiot və badımcan turşularının qutusunu açırdı.

Rüstəmbəy salam verdi. Salamı aldılar.

– Nə gətirmisən?

– Çaxır.

Qulamrza gülümsündü və əlini uzatdı:

– Dəysin, – dedi, – o bu hərəkəti ilə "şərab gətirməklə ürəyimdən xəbər verdin" demək istəyirdi.

Rüstəmbəy onun əlinə vurdu.

Pərviz çox səliqəli bir adamdı. Təmiz geyinməkdə tay və bərabəri yox idi. Bu dəfə də gözəl geyinmişdi. Üzünü qırxdırmış və başını elə daramışdı ki, tük-tükdən aralanmışdı. Rüstəmbəyi görən kimi onu başdan-ayağa süzdü və birdən əlini qutudan çəkib sildi, yudu və irəli yeridi:

– Boyunbağın düz durmur, – dedi və düzəldə-düzəldə, – bədənini niyə əyri tutursan, döşünü qabağa ver, özünü də düz tut.

– Döşümü irəli vermək mənim harama yaraşır? Əlində işini gör!

– Niyə yaraşmır? Gözəl, göyçək oğlansan, ancaq bir azca pintisən.

Üzünü qırxmısan, kirşan vurmamısan, belə eləməzlər, onda üz göy görükər. Buraya gəl!

Pərviz Rüstəmbəyi masaya tərəf çəkdi və qutudan kirşan çıxarıb onu kirşanladı. Sonra bığlarını və başının tüklərini qaydaya saldı.

– İndi düzəldin, – dedi, – gedə bilərsən.

Rüstəmbəy Qulamrza ilə şeyləri yemək otağına daşımağa başladı. Şərab və pivə şüşələrini düzdülər, pamidor, xiyar və qeyri məzələri qoydular, boşqab, çəngəl, bıçaq, dəsmal və qeyrilərini səliqə və səhmana saldılar, çörək doğradılar, qədəhləri hazırladılar.

Qonaqlar yavaş-yavaş gəlirdi. Bir rus talibəsi salonda Pərvizlə oturmuşdu. Çingiz Fatma xanımla söhbətə məşğul idi. Zəng vuruldu, Cəfər gəldi, hamı ilə görüşdü. Özünü yemək otağına tərəf verdi, qapıdan baxdı:

– Uşaqların hərəsi həftədə bir anadan olsa kefdir ki... – dedi.

Qulamrza cavabında:

– Gələn həftə də mən anadan oluram.

– Onun altdakı həftə də xeyir işinin qonaqlığını verərsən.

Qulamrza gülümsündü və Cəfəri qucaqladı.

– Teymurbəy, xoş gəlmisiniz! – deyə arxadan səs gəldi. Cəfər irəli yeridi.

– Salammələyküm.

Teymurbəy onun əlini sıxdı. Çingiz və Pərviz ayağa qalxdılar, Teymurbəyə yer göstərdilər.

Onun dalınca qapıda Qulunun uca boyu görünməyə başladı.

Seyrək tüklərini darayıb, geniş alnına tökmüşdü, nazik qaşlarının altından baxan xırda gözləri hiylə saçırdı. Uzun burnu yoğun bığlarının ortasına çökmüşdü.

Qulunu da içəri dəvət etdilər. Əlində bir kağız torba tutmuşdu:

– Anadan olan uşaq hanı? – deyə dodaqlarında süni bir təbəssüm oynatdı, burnu bir az da uzandı.

Xəlil irəli yeridi:

– Mənəm! – dedi.

Torbadakı şirnini verdi.

Xəlil uşaq kimi tullandı və sonra gedib Fatma xanımın qabağında diz üstə çökdü, şirni təklif elədi.

Fatma xanım güldü, qızardı və əlini torbaya saldı.

Bu qayda ilə Xəlil o biri qıza da şirni verdi. Sonra Quluya təklif elədi və Qulu təmkin və vüqarla əlini torbaya salmaq istədikdə Xəlil durub qaçdı. Hamı gülüşdü. Qulu isə bir az pərt oldu.

Yenə qonaqlar gəlməkdə idi. Bir-iki qız və oğlan da gəldi. Xəlil onları hamı ilə tanış elədi. Hərə qızın biri ilə otağın bir guşəsinə çəkildi.

Bir də, Qulamrza əlində qaval içəri daxil oldu.

– Anadan olan gərək bir oynasın, – dedi.

Hamı bir səslə onun rəyini təsdiq elədi.

Xəlil dinmədi, fikirli-fikirli qonaqların üzünə baxdı və birdən sükutu pozdu.

– Kaspar, – dedi, – balam, tarı köklə, əlac yoxdur, gərək oynayam!

Hamı güldü.

Kaspar "Uzundərə" çaldı, Qulamrza qavalı dınqıldatdı. Xəlil ortalığa sıçradı və elə bir nəzakətlə oynadı ki, ümumun heyrətinə səbəb oldu.

Çörək masasının ətrafında xüsusi bir mehribançılıq müşahidə olunurdu.

Hamı şad bir halda yeyib-içmədə idi. Cəfəri tamada seçmişdilər, dəqiqədə bir lətifə söyləyib hamını güldürürdü. Xəlilin təvəllüdü münasibətilə o məzəli bir nitq dedi və axırda da:

– Allahdan diləyim budur, nə məni studentlikdən ayırsın, nə studentliyi məndən! – dedi. Bir az duruxdu və Xəlilin üzünə baxa-baxa, – əlbəttə, Xəlil də mənim kimi səbirli adamdır, altı ildir ki, studentdir.

Ümidim budur ki, bir neçə il də sabitqədəm olar, yenə bu axşamkı kimi bir yerdə bir neçə təvəllüd gününü də xoş keçirərik, – dedi.

Qədəhlər qalxdı, çaqqaşdılar. "Allah sizi arzunuza çatdırsın", – deyə Xəlilin və Cəfərin sağlığına içdilər.

Bir balaca sakitlik düşdü, qonaqların başı yeməyə qarışdı. Səlman başını qaldırdı, tamadanın üzünə baxdı. Tamada onun diləyini duydu və işarə ilə izin verdi.

Səlman ayaq üstə durdu. Iztirabdan titrəyən əli ilə qədəhini qaldırdı və bu halla bir neçə saniyə dayandı, fikirli baxışı ilə hamını dərin bir sükuta məcbur etdi. Sonra yavaşca qədəhini endirdi, masanın üstə qoydu və bir də ətrafı ciddi bir nəzərdən keçirərək başladı:

– Qaranlıq bir gecə idi. Xalq tamam yatmışdı. Təkcə bir gənc yuxudan oyanıb səhəri gözləyirdi. O tez-tez yatağından qalxır, intizarlı gözlərini şərq tərəfə döndərib, sübhün əlaməti olan dan ulduzunu axtarırdı. Lakin ulduzdan bir əsər görməyərək məyus bir halda yatağında uzanırdı. Yenə gözlərinə yuxu gəlmirdi. Yatmaqdan usanmışdı.

Iztirab içində çırpınaraq işıq arayırdı... Münəvvərlərimizin halı yuxudan bıqan bu gəncin halını andırmırmı? Zülmət içində çarpınaraq yenə ümidlərini qaib etmir və Şərq tərəfdə əlamət arayırlar. Ey münəvvərlər, qaranlıq hökmranlığı artıq bitmişdir. Dan ulduzunu görürsünüzmü? (Əlini Fatma xanıma uzatdı). Sübh yaxınlaşır, günəş çıxacaq və həyatverici şüası yeni aləmi tənvir edəcək. Ey xalqın ümidi! Ey sevgili bacımız! Mübarək qədəmləriniz xeyirli olsun!..

Səlmanın nitqindən hamı mütəəssir olaraq dik ayağa qalxdı. Fatma xanıma səmimi xeyirlər diləndi, "ura" çığıraraq, təntənəli bir surətdə badənuş oldular.

Bir az sükutdan sonra yenə məclis əvvəlki vəziyyətini aldı. Hamı yeyib-içməkdə, hamı şadlıqda idi. Tamada tez- tez əmr verir, qədəhlər dolur, nitqlər söylənirdi. Lətifələrlə xanımları güldürürdülər.

Qulu ayağa qalxdı. Nitqə başladı. Məzmunu yenə haman "bədbəxt millət"in halına həsr olundu. Qulu camaatın dərdinə "ağladı", cavanlarımızın laqeydliyindən dəm vurdu və axırda "millətin ümidi bizlərdədir, cəhd eləməliyik ümidi puça çıxmasın. Yaşasın millət!" – deyə sözlərini qurtardı.

Qədəhlər qalxdı. Amma səmimiyyət görünmədi. Rüstəmbəy isə etina belə eləmədi. Hələ qaşqabağını da salladı, qələyana gəldi, özözünə "utanmır", – dedi, – "millətçilik iddiasına düşür".

Rüstəmbəyin yanında oturan qız onun halını duydu:

– Niyə bikefsiniz? – dedi.

– Qulaq yalan eşidərkən, şad olmaq mümkün deyil, çünki bir adam o birinə yalan dedikdə onu qanmaz hesab edir. Bu da mənim ürəyimi sıxır.

Qız Rüstəmbəyin sözlərini lazımınca anlamadı, onun halını kefliliyə yozdu.

Yenə şərab içilirdi. Məclisdə iştirak edənlərin adları bir-bir yad olunurdu. Çoxları bir-biri ilə "bruderşaft" içirdi. Onların içində Rüstəmbəyin nəzərini cəlb edən Qulu ilə Çingiz oldu. Bunların üz-üzə içib öpüşmələri Rüstəmbəyi tamam dilxor elədi. Ürəyində qalan az-çox şadlıq əsəri büsbütün itdi. O baxdı, gördü vəziyyəti dəniz ortasında qalmış bir xırda adaya bənzəyir, ətrafını qaplayan yalançılıq, ikiüzlülük dalğaları onu da qərq eləmək istəyir.

– Tamada, mənə izin ver, danışmaq istəyirəm, – deyə Rüstəmbəy ayağa qalxdı. Simasından zəhər yağırdı, hirsli gözlərində ildırım parlayırdı.

Rəngi tamamilə qaçmışdı.

– Əfəndilər, – dedi, – nitq nə üçün söylənər – bilirsinizmi? Bir adamın fikir və əqidəsini ətrafdakılara nəqş etməkdən ötrü. Ona görə nitq natiqin iztirab və həyəcanının tərcümanı olar. Onu dinləyənlər də natiq kimi ürəklərində bir yanğı duyarlar. Bizim aramızda isə nitq bu məqsədi daşımır, sözümüz əqidəmizə tərcüman olmaqdan, pərdə olub əqidəsizliyimizi gizləyir. Hər kəsin nə xəyanət və tərbiyəsizliyi varsa,

nitqlə yola verir. Ona görə, gəlin, millət və İnsaniyyəti kənara qoyaq, onların sağlığına badənuş olmaq bizim kimi sözü ilə feli bir olmayanların işi deyildir. Belə olduqda nitqimizin təsirsizliyi saxta qəlbimizi büruzə verir. Yaxşısı budur, qədəhlərimizi götürək və islah olmamızı diləmək şərəfinə içək. Şəxsiyyətimiz islah olunmasa, doğruluğu dərk eləməyə müqtədir olmaz və millət qeydinə də qala bilmərik. Yaşasın islah olunmuş şəxslər! Sağ olsun qəlblərində həqiqət atəşi yananlar! Yox olsun saxtakarlar!

Rüstəmbəyin nitqi məclisə ağır bir təsir bağışladı. Hamı heyrət içində bir-birinin üzünə baxdı. Tamada nitqin nə qədər yersiz olduğunu işarə ilə Rüstəmbəyə bildirdi. Qulu incidi. Nitqin Qulu ilə Teymurbəyə işarə olduğu hamıya bəlli idi. Bununla belə Rüstəmbəyə həmrəy tapıldı: Salman, Pərviz, Xəlil, İsgəndər, Kaspar və rus qızı qədəhlərini qaldırıb, Rüstəmbəylə çaqqaşdılar. Rüstəmbəy oturdu. Rus qızı onun əlini sıxdı:

– Yoldaş, – dedi, – fikrinizə şərikəm, sağ olun! Təşəbbüsün əsası islah olunmuş şəxsiyyətdir.

Qızın sözləri Rüstəmbəyin ürəyinə su səpirdi. Yaraları təzələndi.

Məclisi bilmərrə yaddan çıxardaraq, onunla şirin müsahibəyə girişdi:

– Görürsünüz, nitq söyləməklə özlərini İnsaniyyət dostu kimi göstərirlər. Bunların hamısı yalançıdır, məktəbi ikmal edən kimi tamam bir ayrı dona girəcəklər. Məvacibləri xatirəsinə ağaları nə təhər çalsa, bunlar da elə oynayacaqlar. Rüstəmbəy bu sözlərdən sonra başını aşağı salıb, daha dinmədi.

Hamı ayağa durdu. Yavaş-yavaş salona keçdilər. Yemək otağı tamam boşaldı. Rüstəmbəy başını üsulluca qaldırdı. Qorxunc gözlərini ətrafa gəzdirdi, durdu. Salonun qapısına yavıqlaşdı, tar şirin çalınırdı. Tamadanın əmri ilə əl çalırdılar, Pərviz "Tərəkəmə" oynayırdı. Keflər duru idi.

Rüstəmbəy bu büsata bir azca tamaşa elədi. "Mən niyə şad ola bilmirəm?" – deyə öz-özündən sordu. Ürəyi sıxıldı. Vücudu təklik hissi ilə doldu. "Hamı məndən uzaqlaşır, – dedi, – məni anlayan yoxdur!.. Mən təkəm! Mən yazığam...".

Rüstəmbəyin könlü ağlamaq istədi. Birdən geri döndü, çöl qapıya tərəf getdi. Səssizcə, heç kəsə bildirmədən, paltosunu götürüb yola düşdü.

14

Ziyafət gecə saat dördə qədər çəkdi. Qonaqlar Xəlildən razılıq edib getdilər. Cəfər Qulamrza ilə sözləşmişdi, küçəyə bərabər çıxdılar.

Sonra Kasparı və İsgəndəri də kənara çəkdilər. Kefləri bir az duruidi. Qulamrza Kasparın şapkasını çıxarıb əyri qoydu:

– Kaspar, – dedi və əlini uzatdı, – dəysin!

Kaspar gülümsündü, lakin Qulamrzanın əlinə vurmadı. Qulamrza Kasparın bu hərəkətindən inciyən kimi:

– Kaspar, sən əgər ömründə kabab yeyib kef eləmisənsə dəysin!

Kaspar Qulamrzanın əlinə şəstlə vurdu və dedi;

– Məzhəb haqqı, sənnən dostam, nə desən elərəm. Qulamrza Kasparı qucaqlayıb öpdü.

– Kaspar, bu gecə sabaha qədər kef eləyirik. Denən, sən öl, eləyəcəyəm.

– Sən öləsən ki, eləyəcəyəm.

– Di gəl. Cəfərlə İsgəndər necə oldu?

– Odu, orada.

– Di gəlin fayton tapaq.

Cəfərlə İsgəndərə yanaşdılar. Qulamrza İsgəndərə tərəf yönələrək:

– Allah, – dedi, – atam-anam sənə fəda olsun. Ömrü bir tərəfdən dadlı, o biri tərəfdən də çox gödək yaratmısan. O gödək həyatın yarısı da yuxuda keçir. Müsaidə et də, bu gecə yatmayıb, sabaha qədər kef eləyək.

İsgəndər vüqarla:

– Hazıram! Yaratdığım gödək həyatdan özüm də razı deyiləm.

Cəfər:

– Uzatmalı, – deyə bağırdı.

– Uzatmalı! – deyə səs-səsə verdilər.

Qulamrza başa keçib Kasparın qoluna girdi. İsgəndər də o biri tərəfdən

Kaspara yanaşdı. Cəfər də ondan yapışdı. Qaldırımın eni qədər yayıldılar. Qulamrza əmr verdi:

– Bir, iki, üç – yürü!

İntizamlı əsgər kimi yürüməyə başladılar. Dalandar qaldırımın qarını təmizləyirdi, ona rast gəlib dayandılar, yavaş-yavaş onu qavramağa başladılar. Dalandar hiddətlənib, süpürgəni yuxarı qaldırdı.

Qulamrza:

– Atın, tutun! – deyə əmr verdi,

Tələbələr bir dəqiqədə dalandarı əllərinə alıb qaldırdılar:

– Məhv olsun qar, yağış, zibil! – deyə bağırışdılar. Gənclərin nəşəsi dalandara da təsir etdi, atılıb-tutulduqca qəhqəhə ilə gülürdü.

Küçənin başında bir fayton durmuşdu, tələbələr yanaşdılar:

– Müştərin yoxdur ki?

Faytonçu diksinib mürgüdən ayıldı:

– Yox, – deyə cilovları topladı.

– Bizi apar!

– Hara?

Kaspar:

– Qulamrza, cavabını ver, – dedi. Qulamrza:

– Yamaya* gedəcəyik. Bu Kasparı evləndirmək istəyirik.

Faytonçu gülümsündü:

– Yaxşı, minin!

Qiymət danışıldı. Tələbələr oturdular. Qulamrza qozlaya çıxdı:

– Sür! – dedi.

Atlar götürüldü. Gecənin sükutunda atların ayaq səsləri evlərə düşürdü. Yama şəhərin kənarında idi. On beş dəqiqə sonra palçıqlı bir küçəyə girdilər, nəhayət, fayton artırmasından iri qaz lampası asılmış bir evin qarşısında dayandı. Qapıçı təzim etdi, koridordan keçib, böyük bir salona girdilər. Vals çalınırdı. Qızlar və oğlanlar rəqs edirdi. Ucuz ətir və tər qoxusu damağa çökürdü. Tələbələr divarların dibində düzülmüş qırmızı məxməli sandalyalarda yerləşdilər. Qulamrza paltosunu və şapkasını çıxarıb, bir tərəfə atdı və salonu gözdən keçirdi, boş qız yox idi. Sonra gözləri qapının ağzında oturan yoğun vücudlu, çopur sifət və süni qaşlı ekonomkaya sataşdı. Gedib onu rəqsə çağırdı.

Ekonomka gülümsündü və papirosunun külünü kənara töküb, xırıltılı səslə:

– Olmaz, – dedi, – qızlardan götürün.

– Boşu yoxdur.

– İndi olar: ya kabinələrdən çıxarlar, ya buradakılar boşalar.

Qulamrza:

– Mən səni istəyirəm, – deyə təklifsiz bir halda ekonomkanın qolundan yapışıb qaldırdı. Yoldaşları əl çaldı.

* Yama – fahişəxanaların olduğu yer

Vals qurtardı, oynayanlar oturdular. Salonun baş tərəfində qambur bir məmur məktəbli qız paltarı geymiş bir qadına tam mənasilə qur yapırdı: bir dəstə çiçək gətirmiş, arabir şokolad təklif edir, lətif söhbətlərlə onu əyləndirirdi. O biri tərəfdə matros geyimli bir qız bir gənclə oturmuşdu. Qarşılarında bir ayrısı saçlarını darayıb, çiyinlərinə tökmüşdü. Bunun da yanında bir pirkeşik var idi.

Ekonomka papirosu tüstülədə-tüstülədə ayağa durdu.

– Oturmaqdan fayda çıxmaz, qız götürün! – deyə salondakılara müraciət etdi. Tələbələrə yanaşdıqda Cəfər dedi:

– Kimi götürək? Burada qız azdır.

– Əfəndilər, gec gəlmişsiniz, qızların çoxunu götürmüşlər. Bir az gözləyin, kabinələrdən çıxacaqlar.

Qambur məmur pul verib musiqi çaldırdı. Rəqs başlandı. Bu əsnada yan qapıdan salona gözəl bir qızla bir tələbə girdi. Oğlan qızın belini qucub, rəqsə başladı.

Qızı görcək tələbələrin içinə vəlvələ düşdü, hər biri ona müştəri çıxdı. Cəfər sakit bir səslə:

– Yoldaşlar, atalar "yol böyüyündür" demiş. Böyüyə hörmət lazımdır.

– Təbii, təbii, – deyə hər kəs onunla razılaşdı. Qulamrza əlini qulağına qoyub, segah deyə-deyə ekonomkaya yanaşdı:

– Bu gələn yaxşıdır. Ancaq o tələbə işi əngəl edir. Ekonomka sakit səslə:

– Əngəl olmaz. O hər axşam burada olur: aralarında eşq məsələsi var... Bir az sonra gedər.

Qulamrza heyrət edərək ekonomkanın yanında oturdu və əlini əlinə qoyub dedi:

– Eşq nədir, canım? Burada eşq olurmu?

– Bu qızın tarixi başqadır!

– Necə?

– Bu qız yüksək bir ailəyə mənsubdur. Çox ərköyün saxlanılmış, özü də nəcib qızlar institutundan məzundur. Atasına darılmış, acığa düşmüş... axırda buraya iltica etmişdir.

– Bu tələbə buradamı tanış olmuş?

– Yox, köhnədən evlərinə gedib-gələnlərdən imiş...

Qulamrza qalxıb, məsələni yoldaşlarına anlatdı. Qıza qarşı olan maraq bir qat daha artdı.

Rəqs qurtardı. Hər kəs yenə oturdu. Tələbə isə qızla qol-qola qapıya doğru getdi. Qapının yanında durdular, əl-ələ verdilər, qucaqlaşdılar, öpüşdülər. Aralandılar, bir də öpüşdülər. Sonra oğlan qapıdan çıxdı, qız da həyəcanla dönüb, salondan keçdi; yan qapıda qaib oldu.

Tələbələr məyus bir halda bir-birinin üzünə baxdı. Cəfər kədərlə:

– Balam, Qulamrza, biz ki, damaq qaldıq.

Kaspar:

– Sən öləsən ki, elədir, – deyə əlavə etdi.

Buraya yalnız maraq üçün gəlmiş İsgəndər belə təəssüf duydu.

Qulamrza:

– Durun görüm, – deyə yenə ekonomkaya yanaşdı:

– Bəs qız necə oldu? – dedi.

– Otağındadır.

– Nə vaxt gələcək?

– Bəlkə gəlmədi. Bir az keçsin, sizdən biriniz oraya gedər.

– Yaxşı, o, birimizin, yerdə qalanlarına qız olmayacaqmı?

– Olar. Hələ biriniz oraya getsin görək.

Bir az sonra Qulamrza qızın yanına gedilə biləcəyini xəbər aldı.

– Cəfər əmi, buyur! – deyə təklif olundu.

Cəfər qalxdı. Qulamrza onun əlini iki ovcunun içinə aldı:

– İltimasi-dua! – deyə əlindən öpdü.

Kaspar Cəfərə tamaşa edərək gərnəşdi. İsgəndər yerindən qalxıb, bir də oturdu, Qulamrza yüyürüb, ekonomkanın belini qucaqladı. Ekonomka Cəfəri salondakı qızlardan birinə qoşub, yola saldı.

Pilləkənlə ikinci qata çıxdılar, koridorda dörd-beş qapı var idi. Cəfəri təşyi edən qız birini: Nelli!" – deyə döydü. Qapı açıldı, Nelli göründü.

– Buyurun! – dedi.

Cəfər və qız içəri girdilər. Nellinin kiçik otağının bütün müxəlləfatı bir çarpayı, komod, ləyən, su qabı və bir güzgüdən ibarət idi. Çarpayısının arxasına bir fabrik xalçası salınmışdı. Komodun üstündə süni çiçək, pudra və ətir şüşələri var idi. Divarlardan avampəsənd şəkillər asılmışdı. Otaqda ucuz ətir, adi pudra və rütubət qoxuları bir-birinə qarışmışdı.İçəri girər-girməz, Cəfəri təşyi edən qız haman təkliflərdə bulundu:

– Şərab söyləyimmi?

– ?

– Pivə!

– ?

– Limonad! Nelli limonad istəyir.

Bu sözlərin hamısını rədd edən Cəfərə Nelli süst bir sima ilə baxdı və ağızucu:

– Bir limonad al, susuzam, – dedi.

Belə təkliflərin daima olduğunu bilən Cəfər qızların sözlərinə əhəmiyyət verməyərək, soyunmağa başladı. Cəfəri təşyi edən qız sonra bir sual da verdi:

– Bir vizitmi olacaq, yoxsa sabaha qədər qalacaqsan?

Cəfər:

– Bir, – deyə barmağı ilə işarə etdi.

– Di vizit pulunu ver!

Cəfər cibindən bir gümüş manat çıxarıb qıza verdi. Qız getdi, Nelli otağının qapısını bağladı.

Salondakılardan bircə qambur qalmışdı. Matros geyimli və saçları çiyninə tökülmüş qızlar salondakı bədənnüma güzgülərin qarşısında özlərini süsləyirdilər. Kaspar Qulamrzaya müraciət edərək:

– Mən də bunların birini götürmək istəyirəm.

Qulamrza:

– Dur seçək, – dedi.

Durdular, Kaspar qızlara yanaşıb, əhli-xibrə kimi onları gözdən keçirməyə başladı:

– Qulamrza, bu matroska deyəsən pis deyil? – dedi. Qulamrza qızın çənəsini əlləşdirdi, yanaqlarını oxşadı, sonra belini qucub, onu özünə tərəf çəkdi.

– Kaspar, – dedi, – yağlı, yumşaqdır, götür apar, atayın payı olsun!

– Denən, sən öl.

– Sən ölmə, atan ölsün!

– O biri necədir?

– O çox arıqdır. Bu, yan-yancaqlıdır. Apar, Allah xeyir versin!

Kaspar qızı təkrar süzdü, ehtiyatlı müştəri kimi, hər tərəfinə diqqətlə baxdı, sonra qızın qoluna girdi və salondan çıxdı.

İsgəndər bu evə ilk dəfə gəlirdi. O, düşmüş qadınlar haqqında çox oxumuşdu, onların düşməsinin qadın hüquqsuzluğundan, iqtisadi vəziyyətdən irəli gəldiyini bilirdi. Lakin məsələnin bu qədər acı və iyrənc olduğunu təsəvvür etməzdi. Onda bu həyata qarşı bir ikrah əmələ gəldi və qonaqlıqdan gətirdiyi nəşə qara buluda güc gətirə bilməyən

ulduz sayrışması kimi itib getdi. “Qadın həyası, İnsan şərəfi, ana ülviyyəti... yalnız bir manat! Hər kəs istərsə!..” – deyə düşündü və daldığı aləmi acı bir qəhqəhə titrətdi... Sonra ayılan kimi oldu, gördüklərinə inanmamaq istədi. Özünü qane etmək üçün Qulamrzaya yönələrək:

– Qulamrza, – dedi, – yoldaşlar gələnə kimi, gəl bu qızı danışdıraq.

Qulamrza çiyninə saçlarını tökmüş qızı çağırıb, dizinin üstdə oturtdu, ona papiros verdi:

– Çoxdanmı çəkirsən? – deyə sordu.

– Bu evə girəndən sonra alışdım.

– Neçə ildir?

– İki il oldu.

– Ondan əvvəl harada idin?

– Kənddə.

– Necə oldu da buraya gəldin?

– Gedək mənim otağıma, orada söylərəm.

– Gedərik, söylə.

Qız papirosun tüstüsünü havaya buraxaraq:

– Gəldim, – dedi.

İsgəndər başını maraqla qıza yaxınlaşdırdı:

– Kənddə ərə gedə bilmirdinmi? – dedi.

– Gedəcəkdim. Bir kiçik zabit, “evlənəcəyəm” deyə məni aldatdı.

Çocuğum qaldı. Saldırmaq üçün şəhərə gəldim.

Saldırdım. İş aradım, bir evə xidmətçiliyə girdim. Ev sahibi məni rahat buraxmadı... Təkrar aldandım. Oranı tərk etdim...

Qız sözünü kəsdi. Yapma təbəssümlə Qulamrzanı qucdu, üzündən öpdü.

– Gedək otağıma? – dedi.

– Yorulmadınmı?

Qız:

– Yorulmaram, – deyə laübali hərəkətlə Qulamrzanı çim-diklədi.

– Nə kişisən, – dedi, – qucağında qız oturmuş da hərəkətə gəlmirsən!

Qız Qulamrzadan ümidini kəsib, İsgəndərin qucağına keçmək istədi. İsgəndər:

– Yanımda otur! – deyə qızdan diksindi. Qız bu hərəkətdən incidi, hiddətlə:

– Xəstəmi zənn etdin? Hərifin iddiasına bax, özün xəstəsən! İsgəndər qızardı, qəhqəhə ilə güldü:

– Nə həyasızdır! – dedi, sonra sakit olub qızdan üzr istədi.

Qız bundan cürətlənərək bu dəfə İsgəndəri otağına çağırmağa başladı. İsgəndər:

– Mən xəstəyəm, getməyəcəyəm, – dedi, – gəl yanımda otur, sənə dadlı bir nağıl deyim.

Bu əsnada Cəfər geri döndü, Qulamrza onu görcək yerindən dik qalxdı:

– Ay pir olmuş, gəl də, mən səni gözləyirəm.

– Nellinin yanınamı getmək istəyirsən?

– Bəs bilmirsən?

Qulamrza durub ekonomkanın qulağına bir söz pıçıldayıb, Nellinin otağına getdi.

15

Rüstəmbəy açarını uzatdı, qapıya sürtdü. Neçə dəqiqə taqqıltı saldı, açar yerini tapa bilmədi. Dalğın-dalğın qapının dalında durdu.

Fikrə getdi və sonra yenə açar yerini axtarmağa başladı. Axırda tapdı. Açarı uzatdı. Bu dəfə açar girmədi. Yenə taqqıltı saldı. Yenə sükuta getdi. Yenidən açarla qapını taqqıldatmağa başladı, zəngi vurmaq ağlına gəlmədi.

– Kimdir? – deyə qapının dalından tutqun bir səs gəldi. Rüstəmbəyin dodaqlarında mənasız bir təbəssüm bəlirdi:

– Mənəm, – dedi və mətanətsiz səsi dalanda cingildədi. Qapı açıldı.

Rüstəmbəy kömür döymüş kimi səyəklənə-səyəklənə içəri girdi.

Sofya xanım yataq otağının qapısını bağlayıb yox oldu.

– Qapını bağlayın və koridordakı çırağı keçirin – deyə içəridən xanımın səsi gəldi.

Rüstəmbəy irəli yeridi. Əlini dəstəyə atıb dartdı – qapı kilidli idi, açılmadı.

– Sofya Sergeyevna! Sofya Sergeyevna!

Rüstəmbəyin səsinə cavab gəlmədi. Bir də zarıltı ilə çağırdı:

– Sofya Sergeyevna! Ay Sofya Sergeyevna!

– Nə deyirsiniz?

– Bircə qapını açın.

– Ərim indicə klubdan qayıdacaq, gedin yatın. Rüstəmbəy qapıya söykəndi. Ürəyi bulanır, başı gicəllənirdi. Halı olduqca pəjmürdə idi.

Yenə fəqanedici səslə:

– Rica edirəm, yarım dəqiqəliyə qapını açın, sizə bircə söz deyəcəyəm.

Sofya xanım təkidlə və bəlkə bir az acıqlı:

– Allah xatirinə, gedin yatın, məni bəlaya salarsınız!

– Bircə dəqiqəliyə açın, sonra gedim.

Xanımın əlacı kəsildi:

– Hələ gəlməyin, çılpağam, – dedi və qapını açdı, sonra tez çarpayısında uzanıb, yorğana büründü.

Rüstəmbəy bir az gözləyib girdi. İsanın şəklinin önündə yanan lampacıqdan otağa bir azca işıq düşmüşdü. Sükut və yarımişıq buraları bir zaviyə guşəsinə döndərmişdi. Rüstəmbəyin təhqir olunmuş izzəti-nəfsi bu yarımişıq sükuta qarşı susdu. Doluxsunmuş Rüstəmbəy dizi üstə xanımın çarpayısının qabağında çökərək, günahkar bir bəndə məbəd qarşısında duran kimi mat qaldı:

– Həmişə təkliyimi hiss edirdim, – dedi, səsində sızıltı və nalə eşidildi, – bu axşam onun bir əmri-vaqe olduğunu bildim. Hamı məndən üz döndərmiş, meydanda təkcə qalmışam. Bircə həqiqi dostum da yoxdur ki, əlini mənə uzatsın... Mənim ümidim sizədir, ürəyimin dərdini sizə açdıqca, halım yüngülləşir...

Sofya xanım acıqlandı və Rüstəmbəyin sözlərini kəsdi:

– Nə demək istəyirsiniz?.. Siz keflisiniz, yaman da keflisiniz. Allah xatirinə, durun, gedin yatın.

Rüstəmbəy başını çarpayıya söykəyib, xar və zəlil bir halda sükuta getdi, gözləri yaşardı, bir də başını qaldırdı:

– Göz yaşlarımı görürsünüzmü? – dedi.

– Görürəm!.. Gedin yatın, sabah danışarıq! Tez olun, odur, ərim gəlir.

Rüstəmbəy ayağa qalxdı:

– Əlvida, – dedi, – sizin də vəfasızlığınız mənə məlum deyilmiş.

Bunun da bu axşam aşkara çıxmağı müqəddər imiş.

Rüstəmbəy otaqdan çıxıb, məyus bir halda getdi. Öz aləmində Sofya xanımdan mehribanlıq və təsəlli gözləyirdi. Bunun əvəzində cəfa gördü. Qəlbi ondan da sındı. İndi daha ümid bağlamalı bir yeri yox idi. Çox qəmgin və peşman bir halda öz otağına gəldi. Öz-özünə "hamıdan zəhləm gedir, – dedi, – çünki hamının məndən zəhləsi gedir.

Yaxşısı budur ki, hamıdan uzaqlaşım..."

16

Xalı mağazasında Bəhrama bir xalça göstərirdilər. Ortasında bir ləkəsi var idi, kənarı da bir az cırıq idi:

– Neçə verir? – dedi.

Mağazaçı:

– Üç manat. Yarı-yarıya.

– Yarısına razı deyiləm. Məndən ip gedir, səndən nə gedir? – deyə Bəhram bir az darıldı.

Mağazaçı gülə-gülə əlini Bəhramın çiyninə qoydu:

– Yaxşı, ikisi sənin.

Bəhram xalçanı buraxdı:

– Gəlirəm, – deyə çıxdı və bir az keçməmiş əlində bir gələm içəri girdi.

Mağazanın arxa tərəfinə keçdi, xırda bir otaqda paltarını dəyişdi, sonra xalçanı yerə döşəyib dizlərini yerə qoydu və kələmlə xalçanın ləkəsini sürtdü. Bir az sonra ovulub tökülmüş kələm qırıqlarını təmizləyib, ləkəyə baxdı, bir əsər görünmədi.

Xalçanı başdan-başa sürtdü, çırpdı və kənarlarından tutub, diqqətlə süzdü, təzə kimi idi.

Otağın bir tərəfində, yayları meşini cırıb kənara çıxmış bir köhnə taxt var idi. Bəhram bu taxtda oturub, xalçanı dizinin üstə aldı, xalçanın cırıq yerini gözdən keçirdi. Əlişləri uc-uca gətirərək düyün tutan yerləri düyünlədi. Baxdı, bir çox ilmələr tökülmüşdü. İp torbasını açdı.

İpləri xalçanın cırıq yerləri ilə tutuşdurdu. Uyğun boyalarını seçdi, cırığını yamamağa başladı.

Yamaq qurtardıqdan sonra Bəhram qayçı ilə hamarladı və təzə iplər gözə sıçramasın deyə, bir kağız yandırıb, yamaq yerini alovda ütdü. Xalça hazır idi. Bəhram təhvil verdi, pulu alıb getdi. Heyətin qərarına görə müsamirədə Katya odalıq* rolu oynayacaq idi. Lakin şərq qadınına bənzəmək üçün saçları boyanmalı idi. Katyanın başına hənа qoymaq Bəhrama həvalə olunmuşdu.

Bəhram xalı dükanından çıxar-çıxmaz tramvaya minib, Teymurbəygilə getdi. Katya Bəhramın gələcəyini bilirdi. Bəhram irəliki gün oraya bir kisə hənа və rəng aparmışdı. Zəng vurular-vurulmaz qapı aralandı və açılmış saçları çiyinlərinin iki tərəfini qaplamış Katya göründü:

---

* Osmanlı sarayında şahzadələrə təxsis olunmuş qızlara “odalıq” və ya “gözdə” deyərdilər

– Siz olduğunuzu bildim, – deyə təbəssümlə parlayan mərcan dodaqları aralandı və ağ inci dişləri parladı.

Bəhram vaxta qiymət verən karkün adamlar kimi qətiyyətlə dedi:

– Su hazırdırmı?

– Bu saat hazır olar.

Bəhram cəld içəri girdi. Yemək odasında tələbə tujurkasını çıxartdı, qollarını çırmadı və mətbəxə getdi. Samovar qoyulmuşdu. Xidmətçi qıza bəzi təlimat verib döndü.

Yemək otağında ləyən hazırlandı. Bəhram həna torbasını açdı.

Katya maraqla torbaya baxırdı:

– Çoxmu qara olacaq? – deyə sordu.

– Bu qızardacaq, üzərindən rəng qoyulduqda qapqara olacaq.

– Tüklərim xarab olmaz ki?

– Əsla! Təbii şəkil alacaq. Həm də elə parıldayacaq ki, tam şərqli bir qız olacaqsınız.

– Aman, nə gözəl !..

Bəhram əlinə qayış əlcəkləri geyə-geyə:

– Müsamirədə birinci gözələ mükafat veriləcək. Sizin qazanacağınıza əminəm.

– Nə söyləyirsiniz?

– Elə!.. Su hazırdır, zənn edirəm, çox isti olmamalı. Xidmətçi qız suyu gətirdi. Bəhram hənanı ləyənə töküb islatdı.

– Katya, gəlin oturun!

Katya şən bir halda masaya yaxın bir yerdə oturdu. Bəhram əlcəkli əli ilə hənadan götürüb Katyanın başına yaxdı.

Həna yaxıldıqda Katya diksindi, üzünü qırışdırdı və qayğılı bir səslə:

– Bəhram, həna saçlarımı tökməz ki? – deyə sordu.

Bəhram işinə davam edərək:

– Biləks, tüklərin diblərini bərkidir. Şərq qadınları bunsuz dolana bilməzlər. Hənanı buralarda hələ tanımırlar, amma tanıyacaqlar. Mən buraya gələn ili bir neçə kisə gətirmişdim. Tanıdığım xanımlara payladım.

Bilirsiniz, müftə verirdim, götürmək istəmirdilər. Axırda ki, öyrətdim. Bu il iki yüz kisə satmışam.

Katya altdan-altdan baxaraq:

– Bravo, – dedi, – qoçaqsınız.

– Başqa çarə varmı? Oxuyub bitirmək lazımdır. Bu zamanlarda ya pul olmalı, ya enerji... Pul da ki, bizdə yoxdur.

– O günü Teymurbəylə sizdən bəhs edirdik – sizə aşiqdir, deyir əlindən hər bir iş gəlir...

– Həyat, həyat öyrətmişdir... Hənа deyəsən bir az soyuqdur; başınızı üşütmür ki?

– Bir az.

Bəhram hənaya isti su qatdı və bir daha danışmadı, bütün fikri sabahkı imtahana həsr olunmuşdu: Teymurbəyin əvəzinə getməli idi.

17

"Dvoryanskoye sobraniye" teatrının qapısı dopdolu idi: "Müsəlman müsamirəsi"nə bilet alırdılar. Gözəl afişalar, qəzet elanları və keçən ilki müsamirənin xatirəsi kiyevliləri buraya cəlb etmişdi. Bəhram ləzgi libası geymiş, Teymurbəyə bilet satmağa kömək edirdi. Rüstəmbəy, Sofya xanım və əri adamları aralayaraq keçdilər. Paltar soyunulan yerdə üst libaslarını çıxartdılar. Sofya xanım Rüstəmbəyi fəxrlə süzdü. Anadolu qiyafəsində idi. Qırmızı fəs, qırmızı ipək qurşaq; sırmalı arxalıq Rüstəmbəyə çox yaraşırdı.

Foye Sofya xanımın heyrətinə mucib oldu, burası bir Şərq aləmi mənzərəsi almışdı. Bir tərəfdə ərəb üslubunda yapılmış xırda bir köşk, ötəki tərəfdə Şərq bazarı, qarşısında uzun saçlı dərviş qəsidə oxuyur.

Türk tələbələri, hərəsi bir libasda, avropalı tamaşaçıların arasında qərib bir mənzərə təşkil edirdilər.

Bir də "bazar"dan xalqı aralayaraq Şirin çıxdı, ağ ərəb geyimi, uzun burnus, əyri qılınc buğdayı simasına çox yaraşırdı. Rüstəmbəyə təsadüf edərək həyəcanla dedi:

– Rüstəmbəy, bəs yelpiklərin üzərində niyə yazı yoxdur?

– Onu siz bilirsiniz. Nə yazı?

– "Müsəlman müsamirəsini unutmayın" – deyə möhür ismarlanmışdı.

Bəs hanı?

– Yelpiklərin yanında olacaq.

– Di gəl sən onları möhürlə, müştərilər var. Rüstəmbəy izdihama qarışaraq Sofya xanımdan ayrıldı.

Şirin burnusun ətəklərini toplayaraq qarşı tərəfdəki bufetə getdi.

Gözəl bəzənmiş növbənöv yeməli və içməli şeylərlə dolu bufet piştaxtasının arxasında Qulu durmuşdu. Uzun qəzil* papaq, astarı mavi qara və qollu çuxa, uzun arxalıq və qırmızı qurşaq Qulunu tam bir

* Süni quzu dərisi

“Təbriz uşağı” şəklinə salmışdı. Barmağındakı iri əqiq qaşlı üzük Qulunun iranlılığını tamamlayırdı.

Şirin Quluya müraciət edərək:

– Qulu, balam, bəs “bazar”a şərab və su lazım deyilmi? Qulu zarafatla:

– Balam, siz təsbeh satırsınız, yelpik satırsınız, daha şərab nəyə lazımdır?

Şirinin çöhrəsində dəyişiklik görməyən Qulu haman zarafatı tərk etdi və ciddi olaraq:

– Gülüm, – dedi, – bu saat xidmətçi gəlsin, şərab, istərsən, bir az da dadlı göndərərəm.

Şirin:

– Yaxşı, – dedi, “bazar”a döndü.

Sofya xanım foyeni gəzdikdən sonra proqramda göstərilən “hərəm dairəsi”ni görmək istədi. Özbək geyimli Əhmədə müraciət etdi:

– Bağışlayın, – dedi, – paşanın hərəm dairəsini göstərə bilərmisiniz?

Əhməd çapanın uzun qollarını tez-tez çirmələyərək, onları hərəmə təşyi etdi.

Məxsusi bir otaqda ipək taxt üstündə iri sarıqlı, enli qurşaqlı Cəfər oturub, ipək yastıqlara söykənmişdi. Nargilə damağında idi. Taxtın önündə, ipək döşək üzərində Katya uzanaraq əlvan püştələrə söykənmişdi.

Katya qırmızı ipək şalvar geymişdi, incə qurşağının saçaqlı ucları yanına düşmüşdü. Başındakı ağ xutuz qara saçlarına uyğun idi.

Şərq qiyafəli bir neçə qız da oturmuşdu. Ocaqverdi hərəm ağası qiyafəsində, qəhvə paylayırdı.

Tamaşaçılar otağı doldurduqda paşanın əmri ilə musiqi çalınır, qızlardan biri rəqs edirdi.

Sofya xanım Katyanın “Ceyranı” oynamasına məftun oldu. Yenidən oynamasını gözləmək istədi. Bir də fərraş qiyafəli Qulamrza yanaşdı:

– Əfəndilər, – dedi, – yerimiz balaca olduğu üçün hərəmi görməyə başqa tamaşaçılara da imkan verməliyik. Lütfən hərəm dairəsini tərk edin! Paşamızın əmri budur.

Sofya xanım əri ilə çıxdı.

– Proqramda daha nələr var? – deyə zövcü sordu.

Sofya xanım:

– Əvvəl konsert olacaq. Sonra səhnədə Şərq toyu göstəriləcək.

Şərqin yuxusu təmsil olunacaq. Axırda da rəqslər.

Sofya xanım əri ilə tamaşa salonuna girib, yerlərində oturdular.

Rüstəmbəy yelpikləri möhürlədikdən sonra durub getmək istədi. Lakin izdihamı yarıb çıxmaq mümkün deyildi; dərviş qiyafəli Niyazi təbərini çiyninə qoyub qəsidə deyərək tamaşaçıları buraya toplamışdı. Onun sırmalı taqyəsi, uzun cübbəsi, arxasındakı ceyran dərisi və qolundakı kəşkülü, bunların hamısından da artıq heybətli səsi diqqətləri cəlb etmişdi.

Şirin bir qızla bərabər tamaşaçılara təsbeh, yelpik, Şərq ətri və başqa şeylər təklif edirdi...

Rüstəmbəy çətinliklə kənara çıxdı. Ətrafı gəzib, Sofya xanımı axtardı. Nəhayət, onu tamaşa salonunda görüb geri qayıtdı. Fərəməzlə Xəlil köşklərin birində çiçəklə kruşon* satırdılar. Yanlarında Kiyev zadəganlarına mənsub iki dilbər oturmuşdu. Rüstəmbəy onlara yanaşdı,

Xəlil Rüstəmbəyi qızlara təqdim etdi:

– Əsmərlərin ən parlaq nümayəndəsi! – dedi.

Qızlar qızararaq Rüstəmbəyin əlini sıxdılar və biri çəkinərək dedi:

– Doğrudan da baxdıqda İnsanı bir az da dəhşət götürür.

Rüstəmbəy gülə-gülə:

– Çoxmu dəhşətliyəm? – deyə sordu.

Qız onu süzərək:

– Çox, – dedi, – lakin ədasından əsmərlərə məftun olduğunu deyə bilmədi, qıpqırmızı kəsilib totuq əlləri ilə üzünü qapadı.

Xəlil bir az qısqandı, yavaş səslə:

– Qırışmal, sənin kimi qaraqaş, qaragözü görəndə daha mənə məhəl qoymayacaq ki... Mən ölüm, ötüş, əngəl eləmə.

Rüstəmbəy də eyni səslə:

– Bir gül ver, gedim.

– Ala ikisini verim, – deyə Rüstəmbəyə iki gül verdi. Rüstəmbəy qara gözləri ilə qızı başdan ayağa oxşayaraq çəkildi.

Bir-iki addım getməmiş tühaf bir mənzərəyə təsadüf etdi, sadə geyinmiş bir xanım kənarda durub çiçək satılan köşkdən gözlərini çəkmirdi. Əllərini tez-tez daraqlayır, açır, barmaqlarını əzişdirir, köksü enib qalxırdı. Rəngi qaçmışdı, gözlərindən kin yağırdı. Rüstəmbəy ona baxa-baxa keçdikdə bir də xanım "Fərəməz!" deyə qışqırıb, yerə yıxıldı. Rüstəmbəy köməyə qoşdu, haradansa Mircəlalla Səlman da çıxdı. Xanımı qaldırıb, boş otaqlardan birinə apardılar. Teatr xidmət-

*İçki

çilərindən bir-iki qız çağırdılar, su gətirildi, xanımı ayıltmağa başladılar.

Qızların birisi xanımı tanıdı:

– Tosya, – dedi, – nə oldu? Istidənmi oldu?

Tosyanın rəngsiz dodaqları qımıldadı:

– Yox, məni evə apar! – dedi.

Rüstəmbəy xanımı apararkən Xəlildən aldığı gülləri dişində saxlamışdı. Özünü itirdiyindən onları büsbütün unutmuşdu. Bir də gülləri nə məqsədlə aldığını xatırlayaraq, salona qoşdu.

Səhnədə şərq yuxusu göstərirdilər; canlı bir şəkil idi... Qürub, göyün bir tərəfi sumağı qırmızıya boyanmış, sərvlər qoynunda yüksələn minarənin sivri təpəsi atəş saçır. Xülyapərvər bir sis üfüqləri qaplamış. Sərin fəvvarəli hovuzun kənarındakı paşa da ipək yastığa söykənərək bayğın xəyallara dalmış. Bir də onun məst gözləri böyüyür, o yavaş-yavaş qalxır və həyəcan içində çırpınır... Sərvlərin arasından bir qız çıxır, bu, Şərqin gözəli, xəyalların süsüdür! Bu o qədər incədir ki, hind şalı kimi üzükdən keçər!

Paşa yavaş-yavaş yerindən qalxır. Bir də həzin səslə: "Gəl, gəl, gözəlim!" – deyə bayılır...

Pərdə düşdü. Alqış salonu titrətdi. Indiyə qədər qapıda duran Rüstəmbəy tənəffüsdən istifadə edərək cəld içəri girdi və gülləri Sofya xanıma təqdim edib döndü.

18

Dışarı qapıdan şıqqıltı gəldi. Rüstəmbəy maraqlandı, koridora çıxdı. Sofya xanım orada idi.

– Xoş gördük.

– Xoş gördük, Rüstəmbəy!

– Gedən kim idi?

– Ərim idi!

– Bəs niyə tez getdi?

– Bazarda işi var.

Rüstəmbəy bir az duruxdu. Sofya xanım:

– Nə qayırırsınız? – dedi.

Rüstəmbəy cavab olaraq qapısını açdı və yazı masasını nişan verdi. Xanım başa düşmədi və otağa girib, masaya tərəf getdi. Rüstəmbəy barmağı ilə kitabı göstərdi. Oxumaq meylindəyəm demək istəyirdi.

– Ahhh!.. Mən də deyirəm nəyə işarə eləyirsiniz.

Rüstəmbəy güldü.

Sükut düşdü. Rüstəmbəy söz demək istədi, ürək döyünməsi qoymadı. Axırda başladı:

– Sofya Sergeyevna! Sizə bir xəbər verəcəyəm... Köçürəm.

Sofya xanım döyükdü, guya damarlarına elektrik qüvvəsi buraxdılar.

Nə danışdığını anlamadan:

– Köçürsünüz? Çox yaxşı – dedi.

Ağrısı sonradan duyulan yaralar kimi, Sofya xanım da xəbərin kəskinliyinin əsərini yavaş-yavaş duymağa başladı. Sızıltı ürəyinə yayıldı.

– Hara köçürsünüz? – deyə elə bir halla soruşdu ki, bu sualların arxasında bir xeyli sual gizlənmiş kimi göründü.

Xanım titrək səsi ilə: "Nə üçün köçürsünüz? Məndənmi incimisiniz?" – demək istəyirdi. Lakin cəsarət edə bilmirdi.

Rüstəmbəy onun halını duydu, yazığı gəldi.

– Sofya Sergeyevna, – dedi və iztirabını sezdirməməyə çalışdı.

– İlk dəfə sizə köçdükdə özümlə də sizin cavan ailəyə çoxlu hörmət gətirmişdim. Ərinizlə sizi görəndə ürəyimdə sizə qarşı saf hisslər doğurdu. Lakin bu hisslər uzun müddət ömür sürmədi. Bunların əvəzində başıma qara fikirlər girdi, saflıq itdi. Yaxşı ki, vicdanım tez oyandı. Mənə gecə-gündüz rahatlıq vermədi. Nəfsimlə mübarizəyə girişdim, qalib gəldim. Sonra sizinlə üz-üzə gəldikdə təkrar ehtiras toruna düşdüyümü hiss etdim. Yenə vicdan divanı quruldu. Yenə rahatlığım pozuldu. Ruhum əzilib sıxılmağa başladı. Bu da məni nicat yoluna çıxarda bilmədi, sizi "bacı" deyə adlandırdım-bacıya baxan nəzərlə baxa bilmədim... Axırda mübarizədən yoruldum. Bircə əlacım qalmışdı ki, onu da bu günlərdə əmələ gətirəcəyəm – köçürəm...

Sofya xanım böyük şövqlə qulaq verirdi. Birdən ürəyində əsrarəngiz bir sevinc doğdu, bədəni elə bil ağır bir yükdən xilas olub yüngülləşdi. Həlim bir təbəssüm qırmızı dodaqlarını işıqlandırmağa başladı. Sofya xanım istədi yerisin Rüstəmbəyi qucaqlasın, bacı sevgisi ilə öpsün – cəsarətsizliyi yol vermədi. Əllərini yaşlı gözlərinin üstünə qoyub, otaqdan çıxdı.

19

Sabah erkən Bəhram Rüstəmbəyi yuxudan oyatdı və qəti səslə dedi:

– Uşaqları tutdular!

Rüstəmbəy yuxudan bir az aralanıb, yatağında çevrildi:

– Necə yəni tutdular? – dedi.
– Qurultay daha birinci iclasdan ələ keçdi.
– O biri şəhərlərdən də mi gəlmişdilər?
– Gəlmişdilər.
– Bəs nə tez? Nə vaxta təyin olunmuşdu?
– Bu qədər tez gələcəkləri təsəvvür olunmurdu. Nə isə oldu.
– Neçə adam tutulmuşdur?
– On üç, ikisi qızdır.
Rüstəmbəy tez geyinməyə başlarkən Bəhram sözünə davam edirdi:
– Gizləməliləri gizləmək lazım, "hava buluddur".
Getməyə tələsən Bəhrama Rüstəmbəy:
– Dayan, çay iç, – dedisə də Bəhram o biri yoldaşlara da xəbər vermək üçün yola düşmüş, Rüstəmbəyin çay təklifinə ancaq "sağ ol" deyə bilmişdi.

20

Fayton qapıda idi. Rüstəmbəy çamadanlarını və yatağını xidmətçi qıza verdi:
– Faytona qoy. Sonra kitab səbətini götür, faytonçu ayağının altına qoysun.
Xidmətçi qız getdi. Rüstəmbəy Sofya xanımla vidalaşmaq istədi.
Orta qapını örtdü:
– Sofya Sergeyevna! Gəlmək olarmı?
Sofya xanım qapının ağzında gözləyirmiş kimi haman:
– Buyurun! – dedi.
Rüstəmbəy daxil oldu.
Sofya xanımın yanaqları qızarmışdı, gözlərini tühaf bir hüzn sarmışdı.
– Ehtimal köçürsünüz, – dedi.
– Elə.
– Yaxşı yol! – deyə Sofya xanım başını aşağı saldı. Rüstəmbəy qəti səslə:
– Salamat qalın! – deyə əlini uzatdı.
Sofya xanım gözlərini qaldırmayaraq əl verdi. Ayrıldılar.
Rüstəmbəy faytona oturarkən yuxarı baxdı: Sofya xanım pəncərəyə söykənib ağlayırdı.

EPİLOQ

O vaxtdan iyirmi il keçir, iyirmi təcrübə və sınaq ili. Bu iyirmi il müddətində yuxarıda göstərdiyim qəhrəmanlarım bir çox mühüm siyasi hadisələr şahidi olmuşlar, kimi axıra qədər şahidliyində davam etmiş, kimi isə hadisələrə qarışıb mübarizə etmişdir. Siyasət yolu ilə gedənlərlə, təbiidir ki, təkrar-təkrar görüşəcəyik, lakin bir sıra "şahidlər" in aqibətindən burada da bəhs edə bilərik, çünki bunlarla görüşmək imkanı bir daha olmayacaqdır. Təəssüflə deyə bilərəm ki, Əli hələ tələbə ikən özünü asıb öldürdü.

Yerdə qalanları həyatlarını öz ixtisaslarına həsr edərək yaşayır və başqa-başqa mühit və intereslər təsirində bir-biri ilə görüşməyə belə lüzum duymurlar. Fərəməz evlənmiş, lakin yenə əvvəlki flirt aləmindən çəkilməmişdir. Tosyadan olan qız arabir Kiyevdən ona qonaq gəlir, lakin daimi olaraq anasının yanında yaşamağı tərcih edir. Pərviz pambıq sahəsində mühüm bir şura işçisidir, əksər vaxtı qəzalarda keçər. Şəhərə gəldikdə təsadüfən sabiq yoldaşlarının məclisinə düşərsə,

Kiyevi həsrətlə xatırlar və çox sevdiyi "Əcəb asudə idim, gəldi düçar oldu mənə" mahnısını oxuyar. İsgəndər çallamış, onda Allahlıq əlamətlərindən əsər belə qalmamışdır. Niyazinin mülkü milliləşdirildikdən sonra Bakıya gəlmiş və kitabxanaçılıq edir. Məcidlə Həsənin harada olduqları bəlli deyil. Vartan Şura Ermənistanında çalışır, Kaspar isə daşnaqlara qoşulub xaricə getmiş. Ocaqverdi, deyirlər, yenə dindarlığında davam edir.

Bəhram doktordur, bir neçə yerdə vəzifəsi olduğu üçün daima qoşduğuna təsadüf edilir. Evdə olarkən belə rahat durmur, düyü arıtlamaqda, bişmiş bişirməkdə həmişə arvadına kömək edər.

Cəfərlə Cəlal isə qəza şəhərlərində yaşayırlar.

BİRİNCİ KİTABIN SONU

Firuzə-Aşqabad, 1914
Bakı, 1935

İKİNCİ KİTAB

1917-ci ildə

BİR NEÇƏ SÖZ

"1917-ci ildə" həyatımızın iyirmi beş illik məsafəsini təsvir edəcək roman silsiləsinin ikinci cildidir. Inqilabdan əvvəl siyasətlə az məşğul olmuş türk ziyalıları inqilabdan sonra ayrı-ayrı firqələrə və siyasi qruplara ayrılır. Bunlardan bir hissəsi xaricə köçüb, Avropa kapitalistlərinin təsirinə düşür. O biri hissə şuralar platformasında durараq çalışır. Oktyabr inqilabı əskimiş həyatı yıxır və onun yerində yeni və parlaq bir həyat qurur. Maarif və mədəniyyət geniş əməkçi kütləsinin arasına yayılaraq yeni adamlar, şura ziyalı və mütəxəssisləri doğurur.

Bu yeni dövrü qismən təsvir edəcək "Tərtər" adlı romandan sonra "Xaricdə" və "Çırpışmalar" (1905-1909-cu illər) yazılacaq ki, roman silsiləsinin dördüncü və beşinci cildlərini təşkil edəcək.

MÜƏLLİF

BİRİNCİ HİSSƏ

1

Qalitsiyanın kiçik bir şəhərində əsgər libaslı iki gənc qarşı-qarşıya gəldi. Bir-birlərini görüb tanıdıqda üzlərində heyrət deyil, sevinc parladı.

– Ya Allah, Çingiz! – deyən səslə:

– Ya Allah, Rüstəmbəy! – deyə cavab gəldi. Qucaqlaşdılar, bir neçə dəfə səmimi olaraq öpüşdülər.

– Çingiz, bizim şəhərə xoş gəlmisən! Səsin Karpatdan gəlirdi.

Bura nə əcəb?..

– Bir balaca işim var. Cəbhəni tərk etmək istəyirəm, buraxmırlar.

Məsələnin həlli buradan asılı imiş.

– Sihhi-trendə imişsən. Yenə oradamısan?

– Oradayam.

– Peterburqun ən yüksək ailələrinə mənsub xanımlar orada xəstə baxıcı imişlər...

Çingiz Rüstəmbəyin zarafatını qəhqəhə ilə qarşıladı və onun qoluna girərək:

– Sənin işlərin nə təhərdir? – dedi.

– Zemqusaram![*] Ordu yanında "Zemokok" müfrizəsi müdiriyəm.

– Zemqusar olduğunu libasından görürəm. Vəzifən nədir?

– Düşmən tərəfindən tərk olunmuş silah və əmvali-mənquləni toplayırıq.

– Düşmən də ki... tərk... etmir, biz tərk edirik...

Yoldaşlar səmimi olaraq gülüşdülər və söhbət edə-edə küçəni başa çıxdılar.

Birdən Rüstəmbəy:

– Çingiz, haraya gedirsən? – dedi.

– Bu yaxında həkimlər yurdu var, orada qalıram.

– Yeməyi?

– Orada verirlər.

– Bizə gedək. İndi saat 12-dir. Gedək. Bir az söhbət edərik, onacan da yemək hazır olar.

---

[*] Zemstvo təşkilatlarının hərbi olmadıqlarına baxmayaraq, əməkdaşları zabit forması geyirdilər. İstehza üçün bunlara "zemquslar" deyirdilər.

Çingiz çox düşünmədən razı oldu.

– Evin yaxındadırmı?

– Burada! – deyə Rüstəmbəy əlini uzatdı.

Yandırılmış, uçurulmuş evlərin yanı ilə getdilər.

Beş dəqiqə sonra ikimərtəbə evin qarşısında durdular.

– Burada oluram, – deyə Rüstəmbəy evi göstərdi. Buranı soldatlar söküb yandırmışdı. Yenidən təmir etdirdim. Görürsən, pəncərənin çərçivələri təzə ağacdır. Boyası belə yoxdur.

2

Rüstəmbəy Çingizi geniş bir otaqda qəbul etdi. Bir tərəfdə iki səfəri çarpayı, o biri tərəfdə bir masa və bir sandalya vardı. Otağın bütün təfrişatı bundan ibarətdi.

Oturdular.

Çingiz papiros çıxardı və mərmi stəkanından yapılmış külqabını özünə tərəf çəkib soruşdu:

– Rüstəmbəy, evdən nə xəbər var?

– Bir şey yoxdur. Kişi Allahın rəhmətinə getmiş. Şəhər çox bahalıqdır.

Buğdanın pudu on manata imiş. Bəzi yerlərdə camaat kooperativ açır, lakin daşımaq vəsaiti olmadığı üçün, mal vaxtında gəlib çıxmır, xülasə, işlər xarabdır.

– Gələn qəzetlərdən də elə görünür.

– Qəzet ala bilirsənmi?

– Təsadüfən, bir-iki nömrə "Kaspi" göndərmişdilər.

İki ildən bəri Qafqaz qəzetlərinə həsrət qalan Rüstəmbəy

"Kaspi"dən maraqlandı:

– Aman, vətəndən təzə bir şey varmı?

– Təzə nə olacaq?..

Bu əsnada içəri əsgəri qiyafədə şişman bir adam girdi.

– Bağışlayın, mane olmaram ki?

– Yox, gətirin, – deyə Rüstəmbəy qələmi mürəkkəbə batırdı.

Gələn müfrizənin mühasibi idi. Rüstəmbəy qol çəkib mühasibi yola saldı və sual nəzəri ilə Çingizi süzdü.

Çingiz papirosunu tüstülədərək davam etdi:

– Köhnə hamam, köhnə tas. Kars vilayətində dağılmış müsəlman kəndlərinə bir də Şərqi Anadolu əlavə olundu. Qafqazda müharibədən zərər görən müsəlmanların sayı iki yüz mini keçdi. Bakı cəmiyyəti-

xeyriyyəsi böyük bir təşkilat qurub, dağılan yerlərdə müsəlmanlara kömək etmədədir... Bunlardan başqa, gözə çarpacaq bir şey yoxdur.

Şəkər, un, sabun qəhətliyini bilirsən...

– Bilirəm, – deyə Rüstəmbəy başını tərpətdi. – Ərzaq böhran hər yerdə var... Bilmirəm, bunun axırı necə olacaq.

– Axırı bəlli.

– Necə?

– Necə?.. Cəbhədə müvəffəqiyyətsizlik, daxili hərc-mərc, hökumət gündə bir dəyişilir, dövlət duması susdurulmuş; hər yerdə narazılıq...

Bunların nərələrə vara biləcəyi bəlli deyilmi?..

3

İri gövdəli, uca boylu, qıvrım saqqallı bir adam içəri girib:

– Əfəndimiz həzrətləri, yemək hazırdır, – dedi və çəkildi.

Rüstəmbəy Çingizə:

– Gedək! – dedi.

Durdular. Az işıqlı koridorda əllərini yudular və xırda bir otağa keçdilər. Rüstəmbəy idarə mühasib və hesabdarını Çingizə təqdim elədi, ağ süfrəli masanın ətrafına toplandılar. Aşçı Nataşa borş gətirdi, hesabdar töküb payladı. Çingiz nəzakət üçün mühasibə yönəldi:

– İdarənizin binası gözəldir, – dedi. – Ayrıca yemək otağınız belə var.

Mühasib yoğun bığlarını düzəldərək:

– Rüstəmbəyə mədyunuq. Hər bir rahatlığımızı təmin etmişlər.

Baxınız, aşçı qızı özü ilə Odessadan gətirmişdir, gözəl bişirir. Südümüzü təmin etmək üçün inək belə saxlayırıq.

– İnəyiniz də mi var? – deyə Çingiz heyrət etdi.

– Var. Ancaq inəyin özünə görə bir tarixçəsi də var. Qışda ot tapılmadığı üçün aclıq çəkmiş inəklər paylanırdı. Rüstəmbəy birini aldı.

Heyvan arıqlıqdan yeriyə bilmirdi. Bir ay bəsləndi, sonra süd verməyə başladı. İndi gündə bir vedrə süd verir.

Tam bir məmnuniyyət nümayiş etdirmək üçün mühasib qəhqəhə ilə güldü.

Nataşa bir qab kotlet gətirdi. Masanın üzərinə qoyarkən gözünün yanı ilə Çingizə baxdı, dolğun dodaqlarının bir tərəfi qalxdı, yanaqları qan aldı.

Çingiz Nataşanın halını duymaz kimi söhbətinə davam etdi:

– Mənzil böhranı burada da varmı? – deyə sordu.

Mühasib həmsöhbətə susamış kimi ayrıca bir ləzzətlə:

– Təbii, – dedi. – Bir çox idarələr ətraf kəndlərdə yerləşmiş. Şəhər çox balacadır. Bir çox evlər xarab edilmiş. Siz rusların qaydasını bilirsiniz – deyə mühasib qəhqəhə çəkdi sonra sözlərinə davam etdi, – bir evdə yaşarıq, rahat olarıq, gedərkən də pəncərələrini, qapılarını çıxarıb apararıq. Soldat yaşadığı yeri xaraba qoymasa, oradan əl çəkməz!

Mühasib yenə sözlərinə qəhqəhə ilə xitam verdi. Yemək otağından çıxarkən Rüstəmbəy "Voronov" deyə çağırdı. Cavab olaraq həmən evin o biri tərəfindən səs gəldi.

Rüstəmbəy Çingizlə böyük otağa girər-girməz Voronovun iri heykəli qapının arasında göründü:

– Əfəndimiz həzrətlərinin nə əmri var? – deyə təzim etdi.

– Get, Pleşşuka söylə, atları qoşub gəlsin.

– Bu dəqiqə, əfəndimiz həzrətləri! – deyə Voronov qaib oldu.

– Rüstəmbəy, atları nə edirsən?

– Gedək. Şəhəri gəzək.

– Vaxtın varmı?

– Vaxt çoxdur. Bütün günü burada deyilikmi? Bizim əsil işimiz idarədə deyil. Bizim müfrizənin dörd bölüyü var. Bunlar sipər boyu yayılaraq işləyir. Hərəsində iki-üç yüz fəhlə, əlli-altmış araba var. Bu gün səhər müavinim bölükləri yoxlamağa getmiş. O qayıtdıqdan biriki gün sonra mən gedəcəyəm. İşim bu!

– Idarədə işiniz olmurmu?

– Nə iş olacaq ki? Gündə bir neçə kağıza qol çəkirəm, bir neçə əmr yazıram. Düşəndə birbaş mühəndisin ya zemsoyuz müvəkkilinin yanına gedirəm. Vəssəlam.

– Vallah, yaxşı işdir! Müavinin kimdir? Yaxşı yola gedə bilirsinizmi?

– Gedirik. Moskvalı bir gəncdir. Qadınlar içində böyük müvəffəqiyyəti var...

Çingiz gülümsündü və müavinin tərcümeyi-halından yaxa qaçırmaq üçün dodaqlarına yeni bir papiros alıb, pəncərəyə çəkildi. Şüşələri tüstü bürüdü.

– Rüstəmbəy, o böyük bina nədir? – deyə şəhəri göstərdi.

– Sol tərəfdəkimi? Orada ordu komandanı qalır. Bir dəfə mən də oraya ziyafətə dəvət olunmuşdum...

Çingiz yenə gülümsündü və söhbətin inkişafına meydan vermək istəmədi.

4

Voronov brekin gəldiyini xəbər verdi. Rüstəmbəy və Çingiz paltolarını geyib çıxdılar. İki kəhər qoşulu brek qapının ağzında durmuşdu.

Pleşşuk Rüstəmbəyə təzim edərək kənara çəkildi.

– İşlər necədir, Pleşşuk? – deyə Rüstəmbəy qaldırım üzərindən küçəyə endi, atları və breki diqqətlə süzdü. Üzündə böyük məmnuniyyət duyuldu. Atlar tumarlı idi, dırnaqları boyalı, brek də yuyulub təmizlənmişdi.

Rüstəmbəy:

– Buyur, Çingiz! – deyə brekin ön tərəfində yer göstərdi.

Çingiz sol tərəfə, Rüstəmbəy sağ tərəfə mindi, Pleşşuk da arxaya çıxdı. Rüstəmbəy cilovları əlinə alıb sürdü.

– Çingiz! – dedi, – bu şəhərdə bir çox öyrənməli şeylər var. Buralarda əksəriyyət təşkil edən rusinlər də olsa, mədəni simaları görünmür.

Hər yerdə polyaklar, polyak panı və onun mədəniyyəti gözə çarpır. Zatən, Qalitsiyanın hər bir nöqtəsində bu hal görünür.

– Küçələrin adlarına bax – həp polyak tarixi... xülasə, Qalitsiya həyatı mənim üçün bir məktəb oldu – bilmədiyim çox şeyləri öyrəndim.

Biz tərəqqimizi dinlə mübarizədə təsəvvür edirik. Halbuki polyak mədəniyyəti ilə kotoliklərin arasında ayrı-qeyrilik görünmür...

Çox da mübahisə sevməyən Çingiz təkidlə:

– Bizim din başqa, bunlarınkı başqa, – dedi.

– Başqalıq görmürəm – dinlərin hamısı tərəqqiyə ziddir.

– Məncə, belə deyil. Bu günkü xristian aləmi mədəniyyətin beşiyi, islam aləmi isə cəhlin mənbəyidir. Nəticə etibarilə mühakimə etsək, dinlərin arasındakı fərq aydın olar.

5

Ətrafın bəxş etdiyi intibalar, yeni mühakimələrə meydan verə biləcək mövzular, yoldaşların mülahizələrinə xitam verdi. Brek ratuşa-

nın[*] yanından keçərkən bazarın maraqlı mənzərəsi gözə çarpdı. Uzun pesili[†] yəhudilər, həsir şapkalı, tikməli kaftanlı kəndlilər bazara dolmuşdu.

Orada-burada rus soldatları, hərbi məmurlar görünmədə idi. Brek sağ tərəfə çöndü. Küçənin iki yanındakı ev və dükanlar yanmışdı. Müharibə meydanına yaxın yerlərin xaraba olması o qədər təbii idi ki, bu yanıq evlər Çingizin nəzərini cəlb etmədi. Lakin şəhəri ona göstərən Rüstəmbəy bu evlərin yanından sükutla keçə bilmədi:

– Çingiz, – dedi, – buralar vaxtilə yəhudi məhəlləsi imiş. Ruslar hücum edərkən yəhudiləri talan etmişlər. Kazaklar burada çox adamlar qırmış, deyirlər.

Çingiz çöndü və yanmış məhəllələri maraqla gözdən keçirdi. Rüstəmbəy sözlərinə davam edirdi:

– İstila olunan torpaqlarda yəhudilərin yaşamasına imkan verməmək bu günkü siyasətin başlıca tələblərindəndir. Bu siyasəti müntəzəm surətdə həyata keçirilər...

– Axmaq siyasətdir! – deyə Çingiz gülümsədi. – Yəhudi də bildiyini eləyir: inqilab alovunu körükləndirənlərin ön sırasında gedir; dünya bankirləri arasında müəyyən mövqeyə malik olaraq Rusiyanın beynəlmiləl vəziyyətini pozur. Bu gün ruslar cəbhələrdə qırılarkən, yəhudilər əsgərlikdən boyun qaçırır və ticarət vasitəsilə dövlətin bütün faydalarını əlində toplayır... "Qədim millət"lə zarafat olmaz.

Brek kiçik bir qapı yanında dayandı: – Buyur! – deyə Rüstəmbəy Çingizi içəri dəvət etdi: – burada bir qəhvə içək.

6

Yanğından saxlanılmış, xırda təmiratla ala-yarımçıq süs verilmiş bir otağa girdilər. Bura zemstvo məmurları ilə dolu idi. Orada-burada şəfqət bacıları oturmuşdu. Qəhvəxana sahibi xanım polyaklara mənsub nəzakətlə masaları dolaşıb müştərilərlə danışır, onları məmnun etməyə çalışırdı. Rüstəmbəyi tanıyırdı, onu görcək yanaşdı, görüşüb yer göstərdi. Oturdular.

– Nə buyuracaqsınız? – deyə gülümsədi, rəngsiz dodaqlarını dili ilə isladıb, əskimiş üzünə təravət vermək istədi.

– Südlü qəhvə, pasta.

---

[*] Şəhər idarəsi

[†] Gicgahlardan salladılan bir çəngə tük

Xanım nəzakətlə baş endirib çəkildi.

Bir neçə dəqiqədən sonra qəhvə hazır oldu.

– Buyur, – deyə Rüstəmbəy sükutu pozdu. Qəhvə içməyə başladılar.

Rüstəmbəy sözlərində davam edirdi, – yoldaşlardan nə var? Mən hər kəslə əlaqəni kəsdim.

– Bir ay əvvəl Kiyevdə idim. Bəzilərinə rast gəldim. Qulu klinikada işləyir...

Rüstəmbəy:

– Yox əşi? – deyə onun sözlərini kəsdi. Çingiz vəziyyətini dəyişmədən:

– Nə yox, əşi? – Qulunu tanımırsanmı? O kişi zor adamdır!

Rüstəmbəy heyrətində davam edərək:

– Zor da olsa, axır klinikaya düşmək də çətin işdir. Bir çox namizədlər arasında müvəffəqiyyət qazanmaq böyük bir işdir... Deməli, müftə otaq da vermişlər.

– Təbii!.. Professor Petrovun əlinin altında işləyir və Petrovun vaxtı olmayanda onun xəstələrinə də baxır.

– Xülasə, yaxşı pul qazanır! – Hə, kefi kökdür.

– Xəlil oradadırmı?

– Oradadır. Qurtarır.

– Zemlyaçestvo dururmu?

– Varmış, dedilər. Amma fəaliyyəti görükmür. Nəşriyyat büsbütün durmuş...

Rüstəmbəy onun sözlərini kəsərək:

– Deməli, bütün fəaliyyət də bizimlə xitam buldu.

– Elə, elə! – deyə Çingiz papirosun tüstüsünü havaya sovurub sükuta daldı. Rüstəmbəy də pasta ilə qəhvəyə məşğul bir halda düşüncədə idi.

Birdən Rüstəmbəy fincanı nəlbəkiyə qoydu, gülümsəyib dedi:

– Fatma xanımla, təbii, məktublaşırsan.

Çingizin dodaqlarında şən bir təbəssüm oynadı:

– Hərdənbir yazır.

– Oxuyurmu?

– Heç bilmirəm necə oldu.

Rüstəmbəy maraqlı bir sima ilə:

– Vallah, – dedi, – toyunuzu eşitdim. Ancaq adresinizi bilmədiyim üçün daha təbrik məktubu yaza bilmədim. Amma çox sevindim. Gözəl və münəvvər bir ailə təşkil etdiniz... Toyunuz necə keçdi?

– Nə toy? Axşam tatar mollasının yanına getdik, oradan da Fatmanın çamadan və səbətini faytona qoyub bizə gəldik. Vəssalam!

– Daha nə olacaq – sadə və gözəl.

Rüstəmbəy məmnun bir halda qəhvəsini bitirib, sandalyanın arxasına söykənib oturdu. Mövzuları tükənmiş kimi görünürdü.

7

Rüstəmbəy Kiyevdəki həbsi xatırlayaraq:

– Çingiz, – dedi, – siz həbs edildikdən sonra mən Kiyevi tərk etmişdim. Yəqin, bilirsən. Siz buraxılanda da mən orada yox idim.

Qafqazda eşitdim, doğrusu çox da heyrət etdim; çünki əvvəl həbsinizə başqa rənglər verirdilər. Jandarm dustağı olduğunuz üçün vəkillər qəti bir söz deyə bilmirdilər. Qanunun üsuli-idarəyə qarşı maddələrinin tətbiqindən qorxurdular. Iş bu şəkildə olduğu bir halda necə oldu da sizi iki aydan sonra buraxıb, məktəbdən belə xaric etmədilər?

Çingiz düşünərək bir-iki dəfə adəti üzrə gözlərini qırpıb:

– Ortalıqda bir şey yoxdu, – dedi. – Bizi vaxtından əvvəl həbs etmələri işimizə yaradı. Qurultayda hələ heç bir qərar çıxarılmamışdı, elə bir vəsiqə belə keçmədi. Bilirsən ki, qurultaya yenicə toplanmışdıq, polis gəldi.

Rüstəmbəy istehza ilə gülümsəyərək:

– Bir şeyi də yoxlamaq istəyirdim: deyirlər, istintaq zamanı bəzi yoldaşlar olduqca alçaq və lüzumsuz ifadədə bulunmuşlar. Biri hətta demiş: “Biz ata-babadan taxta qarşı sədaqət göstərmişik. Mən də müti olacağıma söz verirəm...”

Çingiz bunların vaqe olduğunu təsdiq edərək:

– Bunlar təbiidir, – dedi, – həyatında təşkilat görməyən, siyasi tərbiyəsi olmayan, işləyib bişməyən bir zümrədən nə gözləmək olardı?

Hamımız qorxu içində idik. Buna baxmayaraq, özünü itirməyənlər də az deyildi. Xəlil həbsin əvvəlindən axırına qədər soyuqqanlılıqla davrandı; Fatma xanımın cəsarəti jandarmları belə heyrətə salmışdı; Mircəfər kəskin lətifələri ilə müstəntiqlərin hiddətinə səbəb olmuşdu...

Bununla bərabər, Şirinin Qulamrzaya yazdığı bir məktubu gördüm: “Ayaqlarını qucaqlayıb öpürəm, nə edirsiniz edin, məni həbsdən qurtarın!” – deyə yazmışdı. – Çingiz güldü: – Zalım yaman darıxmışdı, – deyə əlavə etdi.

Rüstəmbəy də istehza ilə güldü və bir az düşünüb dedi:

– Amma tutulmayan tələbələrin sizə çox köməyi dəymişdi, eləmi?

Çingiz təşəkkür ifadə edən bir təbəssümlə:

– O! – dedi, – hər gün yeməyimiz, vaxtında camaşırımız gəlirdi.

Həbsdə heç bir korluq çəkmədik. Zemlyaçestvonun bütün pullarını bizə sərf etmişdilər...

Qəhvəxana xanımı Rüstəmbəyə yanaşıb:

– Yenə əmriniz varmı? – deyə sordu.

Rüstəmbəy:

– Yox, sağ olun! – deyə çıxarıb pul verdi.

Xanım nəzakətlə:

– Nə tələsirsiniz? Oturun! – dedi.

Çingiz Rüstəmbəyə:

– Sağ ol! – deyib qalxdı.

O axşamı brek Çingizi vağzala gətirdi.

8

Rüstəmbəyin köməkçisi bölükdən döndü. İçəri girdikdə Rüstəmbəyi səfər çarpayısının üstündə uzanmış gördü. Yanında bir çox paytaxt qəzetləri vardı.

Salamına cavab olaraq:

– Vah, Vanya, gəldin? – deyə qalxıb yastığa söykəndi, – yeni nə var?

Vanyanın gülər üzünə bir qat daha təbəssüm yayılaraq:

– Gözəllik! – dedi, – işlər yaxşıdır; sizi ikinci bölükdə gözləyirlər.

Zina gözəl düşbərə bişirmişdi. Araq da qayırdıq!..

Vanya sözlərinə dadlı qəhqəhə ilə xitam verdi, dolğun qırmızı dodaqları aralanaraq, qırxılmış bığları altından bir sıra parlaq dişlər göründü.

– Rüstəmbəy, sizdə nə var? – deyə dadlı bir əda ilə sordu. – Görürəm, çox qəzetiniz var.

– Heç... cəbhə arxasında işlər fənadır. Bəzi nazirlər çəkilmiş, yerinə yenisi gəlmişdir. Bu "yenilikdən" əfkari-ümumiyyə heç də razı deyil. Ərzaq böhranı günü-gündən şiddətlənir, dükanların qarşısında uzun növbələr əmələ gəlmiş, şəkəri bir çox yerlərdə kartla verirmişlər...

Xülasə, işlər fənadır!

– Bunlar, Rüstəmbəy, yeni xəbər deyil. Kabinetdə də bir nazirin gedib o birisinin gəlməsi ilə iş bitməyəcək... inqilab olacaq.

– İnqilabı hər kəs gözləyir, ancaq... zaman məsələsi var: indimi?

Düşmənə qələbə çaldıqdan sonramı?

Vanya hiddətlə əllərini çırpdı:

– Nə düşmən! Hər kəs zara gəlmiş-qoy nə olur, olsun! Fərqi yoxdur, biz müharibəni qazanmayacağıq.

Rüstəmbəy Vanya ilə yan-yana yaşayaraq, heç bir vaxt onunla dərin bir münaqişəyə girişmirdi. Vanya yaşca ondan kiçik, təhsilcə ondan aşağı (Vanya orta məktəbi belə ikmal etməmişdi), məsləkcə də bambaşqa bir adamdı. Rüstəmbəyin mülahizələri bəzən onun sinirlənməsinə səbəb olurdu. Bu dəfə də ümumin təkrar etdiyi "birinci vəzifə düşmən məhv etməkdir" – cümləsi ilə sözə xitam vermək istədi.

Lakin Vanya bu sözlərin doğruluğuna inanmayaraq:

– Yox. Rüstəmbəy, daxili düşməni məhv etməliyik, – dedi. Rüstəmbəy mövzunu dəyişdi:

– Borisin (bölük müdiri) atları necədir? Yenə manqo xəstəliyi varmı? – deyə sual verdi.

– Baytar gəlmiş də, iyirmi manqolu at ayırmış, sonra aparmaq istəmiş.

Lakin Boris verməmişdir, çünki, deyirlər, atları aparıb cəbhə arxasında satırmışlar. Boris atları ayrıca bağlatdırıb işə buraxmır. Sizdən əmr gözləyir.

Rüstəmbəy qəzetləri yerə qoydu və bir az heyrətlə:

– Nə əmr? Atları görmədən əmr verə bilərəmmi?

– İyirmi atı əldən vermək üçün baytarların mülahizəsini dinləməli.

– Elə isə sabah buradan baytar aparın!

– Mən də o fikirdəyəm, yoxsa biz məsul olarıq. Rüstəmbəy yataqdan qalxdı, gərnəşərək masaya yanaşdı:

– Bölük nərədə dayanmış? – deyə sordu.

– Yazlavesdə.

– Uzaqmı?

– Uzaq deyil, – deyə Vanya iki verstlik xəritənin bir parçasını masanın üzərinə sərdi və barmağı ilə Yazlavesi nişan verdi.

Rüstəmbəy xəritəni diqqətlə süzdü və:

– Burada monastır da var, – dedi.

– Ah, gözəl bir polyak monastırı var. Boris hərdən oraya ət almağa gedir.

– Görməlidir, – deyə Rüstəmbəy maraqlandı.

Polyak mədəniyyətinə qarşı o qədər böyük hörməti vardı ki, onun hər bir təzahürü Rüstəmbəydə maraqdan çox milli həyəcan oyadırdı.

9

Rüstəmbəy bölüyə getmədən əvvəl tövləyə baş çəkmək istədi: arabir oranın təmizliyinə nəzarət edərdi. Tövlə xaraba bir həyətdə yerləşmişdi. Rüstəmbəy içəri girən kimi mehtər, arabaçı şad bir çöhrə ilə onu qarşılayıb təzim etdilər. Rüstəmbəy salam verib onlarla bərabər həyəti dolaşdı. Hər yerə qum səpilmişdi. Təmizliyə riayət olunmasını sevdiyini bütün qulluqçu və işçiləri bilirdi. Tövlə də təmiz idi. Atlar Rüstəmbəyi tanıyırdılar. Başlarını yan tutaraq, xəfifcə fınxırdılar.

Rüstəmbəy onların başlarını tumarladı, yallarını əlləşdirdi və sağrılarını oxşadı. Atlardan birinin ayağı pıçılğan idi, onu soruşdu.

– Yaxşılaşır, – cavabını aldı.

– Müalicə edirsinizmi?

– Təbii.

Rüstəmbəy atı tövlədən dışarı çıxartdırıb seyr etdi. Sonra dal ayağını götürüb, yarasına baxdı. Yara üzə düşürdü. Rüstəmbəy:

– Bağlayın! – deyə atın ayağını yerə qoydu. – Pleşşuk, qoş gedək, gec olar.

Pleşşuk tövləyə yüyürdü. Bu əsnada mehtər böyük bir vəzifə ifa edər kimi ciddi bir sima ilə Rüstəmbəyə yanaşaraq:

– Əfəndimiz həzrətləri! – dedi və yan tərəfdəki xaraba evin balkonunu göstərdi, – onlar ikidir. Hər gün yanlarına adam gəlir...

– Kim?

– Fahişələr, əfəndimiz həzrətləri.

Rüstəmbəyin dodaqları bir balaca qaçdı, sonra yenə adi şəklini aldı:

– Özünüzü gözləyin, – dedi, – burada xəstəlik çoxdur. Bazarda burnu düşmüş kəndliləri görürsünüz – bu, belə xəstəliyin nəticəsidir.

Mehtər ağasının məsləhətinə qarşı təzim edib, məmnun bir halda geri çəkildi.

Qoşulmuş qazalaq Rüstəmbəyi gözləyirdi. Oturdu:

– Pleşşuk, baytarı götürüb bölüyə getməliyik, ancaq hava soyuqdur, qar da gözlənilir. Bilmirəm kürkü götürəkmi?

Pleşşuk qozladan yarı çönərək:

– Əfəndimiz həzrətləri, götürməlidir, mütləq götürməlidir! – dedi.

– Onda idarəyə sür.

Arpadan qızışmış atlar şən bir halda ağalarını apardılar.

10

Yarım saat sonra qazalaq şəhərdən çıxıb gözəl şose ilə cənuba doğru gedirdi. Hava sakin idi, ancaq qar ətrafı ağartmışdı. Rüstəmbəy sarı, uzun yaxalı kürk geymişdi, yanında başlıqlı bir gənc oturmuşdu.

Bu, baytar idi. Yoldakı kiçik meşəyə çatana qədər kimsə bir söz söyləmədi.

Rüstəmbəy bu yolla ilk dəfə getdiyi üçün ətrafa böyük maraqla tamaşa edirdi. Bir də sipərlərdən bir dovşan çıxıb qarın üzəri ilə qaçdı, birdən tel örgüyə rast gəlib, özünü itirdi, dönüb bir xəndəyə təpildi.

İndiyə qədər sükuta dalan baytar:

– Ah, dovşan! – deyə içini çəkib, yerində hərləndi, – tüfəng olsaydı atardıq, – dedi.

Rüstəmbəy cavab tapa bilmədi: zatən ov və tüfənglə heç də maraqlanmırdı, ömründə bir güllə belə atmamışdı. Baytar bir az boylandı, ətrafa tamaşa edərək, yenə sükuta daldı.

Qazalaq əski Avstriya sipərlərinin yanından keçirdi, bütün məntəqə oyuq-oyuq idi: düz və təpələrdə sağ yer qalmamışdı. – Hər yer xəndək idi; tel örgülər pozulub orda-burda yıxıq dirəkləri və qırıq məftilləri gözə çarpırdı, yanıq evlərin yıxıq divarları və hisli bacaları görünürdü...

Rüstəmbəy üzünü baytara tutaraq:

– Müharibə nə dəhşətdir! – dedi, – baxın, abadanlıqlar yıxılmış, vaxtilə məhsul verən tarlalar alt-üst olmuşdur!

– Doğrudan da elə! Bunları mədəni şəklə salmaq üçün nə qədər vaxt və əmək lazımdır!

İkisi də susdu, sanki müharibənin dəhşətini təsvir etməyə söz bulamadılar.

Birdən baytar qayət sakin bir səslə:

– Bilirsiniz, buralarda yüz mindən artıq rus əsgəri tələf olmuş! Biz texnika ilə deyil, sayımız, adamımızın çoxluğu ilə iftixar edə bilərik.

Hər düşmən blindajı qarşısında minlərcə meyit buraxaraq, irəli keçmişik...

– Yenə də düşmənə lazımi qələbə çalmırıq, – deyə Rüstəmbəy baytarın sözlərini kəsdi.

– Elə, elə! Çünki min bir nöqsanımız var: hərbi ləvazimatımız yetmir, "müttəfiqimiz" ingilislərə müraciət edirik, elə mərmilər göndərir ki, topumuza düşmür. Sanki qəsdən məğlub olmamızı istəyirlər.

Məmləkətimizin daxili bərbad – duma ilə hökumətin arası gərginləşmiş; mübarizə get-gedə dəhşətli bir şəkil alır... İşə baxan yoxdur.

Ərzaq böhranı, nəqliyyat pozğunluğu... Böhranlar ölkəni ağzına almışdır. Belə bir vəziyyətdə qüvvətli, təşkilatlı və vətənpərvər bir düşmən qarşısında durmuşuq. Təbii, düşmən halımızı bizdən gözəl bilir – ərkani-hərbimizdə casusları var, saray belə onlarındır... Nəticədə rus xalqı bu çöllərdə boş-boşuna qırılır...

Baytarın rəngi üzündən götürülmüşdü, dodaqları titrəyirdi.

11

Yazlaves monastırı görünmədə idi. Ətrafı bağ və bostanlı bu böyük bina basəfa bir guşədə salınmışdı. Qış və hərb kimi iki təxribkar cəllad qarşısında yenə əzəmət və qürurdan məhrum deyildi, lakin həyatı sönmüşdü; hər yerdə boşluq və sönüklük görünürdü. Sanki alt tərəfindəki kəndin fəci mənzərəsindən kədərlənərək nisyana dalmışdı.

Araba monastırın yanından dönüb, kəndə doğru endi. Dərə içində yerləşən böyük kənd sınıb tökülmüş saxsı qab yığınını andırırdı; bir salamat ev qalmamışdı, bombardman buranı bir xarabazara döndərmişdi.

Pleşşuk yanıq evlərin arası ilə sürüb çay yuxarı dikləndi, sonradan təmir olunmuş bir evin qarşısında durdu. Arabanın səsinə dikdəki çəpərə bir ortaboylu, qırmızıyanaqlı qadın çıxdı və Rüstəmbəyi görcək süst siması təbəssümlə parladı:

– Ah, Rüstəmbəy! – deyə daş pilləkənlə cəld aşağı enib, qazalaqdan enən Rüstəmbəylə görüşdü: – Sizi çoxdan gözləyirik, – dedi, – bu gün Boris gələcəyinizi zənn etməyib, fəhlələrə baş çəkməyə getdi.

– Tanış olunuz! – deyə Rüstəmbəy baytarı Zinaya təqdim etdi.

Görüşdülər. Sonra yuxarı çıxıb, xırda pəncərəli komaya girdilər. İçərisi ağardılmış, divarları cürbəcür rəsmlər və xəritələrlə bəzənmiş otaq olduqca isti idi. Qonaqlar paltolarını çıxartdılar. Zina bunlara yer göstərdi. Oturdular. Qapının girəcəyindəki böyük kürə otağın bir tərəfini tutmuşdu. Kürə ilə baş divar arasına iri yastıqlı bir çarpayı yerləşmişdi. Boş qalan iki divarın qarşısında skamyalar qayrılmışdı.

Zina otaqdan çıxdı və bir dəqiqə keçmədən bir gənc fəhlə bir əlində bir ləyən, o birində bir qab içəri girdi:

– Buyurun, yuyunun! – dedi.

Müsafirlər frençlərini çıxarıb, yuyunmağa başladılar. Zina gəlib masanı düzəltdi: yağ və çörək qoydu. Yuyunub qurtaran Rüstəmbəyə təmiz havlı* verdi.

Qonaqlar daranıb, geyinib, masanın ətrafına toplandılar... Zina stəkanlara kakao töküb, masanın üstünə düzdü.

12

– Zina... atanızın adını bilmirəm...

– Zina Pavlovna.

– Zina Pavlovna! – deyə baytar təkrar etdi, – gözəlcə istirahətiniz var; bilxassə komanız çox xoşuma [gəldi].

Zina bir az qızararaq:

– Bura xaraba idi. Boris təmir etdirdi. Bizdən başqa kənddə kimsə yoxdur. Ərzaq məsələsi bir az çətindir: əti şəhərdən, çörəyi də bir saatlıq məsafədə yerləşən transportdan gətiririk.

– Bəs fəhlələriniz nərədə işləyir? – deyə Rüstəmbəy soruşdu.

Zina tələsik:

– Yaxındadır. Adam göndərdim, indi Boris gələr, gedib baxarsınız.

– Maraqlıdır!..

– Alman blindajları ilə məşğuldurlar.

– Burada çox olmalı, – deyə baytar əlavə etdi.

– Yazlaves müharibəsi məşhurdur. Burada avstriyalılara böyük qələbə çaldıq. Sonra...

– Sonra almanlar köməyə gəldi, dayandıq, – deyə Zina "baytarın cümləsini tamamladı."

Alman sözü baytarın yarasının közünü qopardı, hiddətləndi:

– Bu mənhus xalqı, – dedi, – oturduğu yerdən qoparmaq olmur!

Avstriya ilə müharibə asandır, almana hələ bata bilmirik. Ancaq axırda qələbə çalacağıq – buna şübhə olmaz! Acından qırılırlar: ölkələri mühasirədə, yollar tutuldu, müttəfiqləri zəif... İşi başa aparacağı şübhəlidir...

İndi də ki, Amerika ilə arası pozulmuşdur. Amerika müharibəyə girsə, Almaniya öldü.

---

* Üz dəsmalı

Zina:

– İndi bu cəbhəyə türklər də gəlmişdir, – dedi. – Soldatlarımız onlardan da şikayətçidir. Yamanca vuruşurlar, deyirlər.

– Türkdən nə çıxar – cəmi bir qol ordudur. Bütün əsgərlərini bu cəbhəyə ata bilməzlər ki?!.. Qafqazda və Ərəbistanda işləri fənadır: ordumuz Ərzurum və Həmədanı keçmiş. Müttəfiqlər Bağdad və Fələstin cəbhəsində böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmişlər...

Zina onun sözlərini kəsərək:

– Buna qarşı Almaniyanın da müvəffəqiyyəti az deyil. Rumıniya, Serbiya, Qaradağ, Belçika sıradan çıxarılmış; Fransa və Rusiyanın böyük məntəqələri istila olmuş... sualtı qayıqları müttəfiqlərə böyük tələfat verir. Aclığa gəldikdə, bizdə də başlamaqdadır – Moskvada 7-8 başlıq bir ailə 13-14 saat dükanın önündə növbəyə durduqdan sonra 1-2 bulka ala bilir... Bu, aclıq deyilmi?..

Baytar hiddətlənərək Zinanın sözlərini kəsdi:

– Bizdə aclıq yoxdur, bizdə intizamsızlıq, təşkilatsızlıq var. İşimizi pozan budur. Cəbhədə hansımız aclıq çəkir? Baxın, anbarlarımız məkulatla doludur.

– Arxadakı Rusiya necə?

– Rusiyada da aclıq yoxdur, intizamsızlıq var, ehtikar var...

– 0 büsbütün fəna!

13

Borisin içəri girməsi münaqişəyə xitam verdi. Orta boylu, çəlimsiz, xoş sima bu gənc təzim edib qonaqlarla görüşdü.

– Yaxşı oldu gəldiniz, – dedi, – bu gün əlimizdə maraqlı bir iş var.

Yeməkdən əvvəl atlara baxarıq, sonra blindajlarımızı görərik.

Qonaqlar təsvibedici sima ilə başlarını tərpətdilər.

Zina özünəməxsus mehribanlıqla:

– Boris, axşam da Zaqoringilə gedək.

Boris tabe bir halda:

– Gedərik, – dedi.

Rüstəmbəy:

– Zaqorin kimdir? – deyə sordu.

Boris:

– Kazak zabitidir, transportda olur. Axşamlar bir- birimizə gedib, gəlirik. Araqları da olur. Bir cazibəli xanımı da var.

Baytar məmnun bir halda:

– Deməli, yaşayırsınız.

– Eh, bir balaca!

Rüstəmbəy karkün bir səslə:

– Baytar əfəndini atlara baxmağa gətirdim. Deyir, iyirmi atınız manqolu imiş.

Boris qətiyyətlə:

– Heç də manqolu deyil. Ayırdım. Indiyə qədər manqo əlaməti görünmür. İstərsiniz gedək, baxaq.

Rüstəmbəy baytarın üzünə baxdı, baytar məsələni anlayıb:

–Mən hazıram! – dedi.

Durub paltolarını geydilər. Boris bunları yarıuçuq bir tövləyə apardı.

– Sergey, atları bir-bir aç gətir! – deyə əmr verdi. Yarımkürklü, çal qəzil papaqlı qoca tövlənin həyətinə bir at çıxardı. Baytar atın burnuna baxdı, dəliklərini araladı:

– İrin axmır ki? – deyə sordu.

Boris təkidlə:

– Yox, yox! – dedi.

Baytar Rüstəmbəyin üzünə baxaraq:

– Bu at salamatdır. O birilərini gətirin baxaq.

Qoça atları bir-bir çıxardı. Baytar hamısını müayinə edib, heç birində xəstəlik tapmadı.

– Hər halda, – dedi, – üç-dörd gün o biri atlara qatmayın, burunlarından irin axmasa, işə buraxa bilərsiniz.

Boris baytarın sözlərindən son dərəcə məmnun olaraq, müzəffər bir halda:

– Aparırdı, zorla saxlamışam, – dedi.

– Tühaf! – deyə Rüstəmbəy baytarın üzünə baxdı.

Baytar gülümsədi.

– Olur! – dedi.

14

Tövlənin dışarısında yəhərlənmiş üç at qonaqları gözləyirdi.

Mindilər. Atlar götürüldü. Kəndin xarabaları arasından keçib açıqlığa çıxdılar. Ətrafı mərmi dəlik-dəlik etmişdi. Bütün düz və təpələr alayarımçıq örtülmüş xəndəklərlə dolu idi. Boş yerə sərf olmuş bu əməyə İnsan heyrət edirdi.

Boris atını yolun sağ tərəfinə döndərdi. Rüstəmbəy də baytarla döndü. Gözlərinin qarşısında geniş bir sahə açıldı. Xırda təpələrin arxasında çal papaqlı fəhlələr görünürdü – qucaqlarında bir şeylər daşıyırdılar.

Atlar fəhlələrə yaxınlaşıb dayandılar. Boris atdan enən kimi, müsafirlər də endilər. Fəhləbaşı qaçaraq yüyürüb təzim etdi və atların cilovlarından yapışdı.

– Nə var? – deyə soruşan Borisə fəhləbaşı:

– Hər şey hazırdır, sizi gözləyirik, – dedi. Fəhləbaşı atları bir başqa fəhləyə verib, qonaqları apardı. Açıqlıq bir yerdə torpaqdan bir az yüksək xırda bir bina göstərdi.

– Bu, alman blindajıdır, – dedi.

Arxa tərəfdə xırda qapısı var idi, içəri endilər. Heyrətə mucib olan bir şey yox idi: blindaj təqribən üç kvadrat metrlik, üç xırda pəncərəli çargül bir otaqdan ibarətdi; tavanı payalardan və divarları sementdə yoğrulmuş dəmirlərdən qayrılmışdı. Blindajın ortasına çırpı yığılıb, üzərinə beş dənə altı düyümlük mərmi qoyulmuşdu.

Boris üzünü Rüstəmbəyə çevirib başladı:

– Burada bir-iki mitralyoz qoymuşlar, hücum edənləri biçib-tökmüş.

Top mərmiləri buna kar etmir, dinamitlə zorluqla dağıdılır – o qədər möhkəmdir! İndi bizim üsulumuzu nümayiş etdirim də, baxın. “Bizim üsul” dedikdə Boris istehza ilə güldü. Blindajı tərk edib üzərinə çıxdılar, fəhləbaşı orada idi. Boris irəli yeridi:

– Buranı dəlib, – dedi, – piraqsilin şəfləri qoyuruq, sonra biqford qaytanı vasitəsilə odlayırıq. Lakin bunda bir o qədər qüvvət olmur.

İndi çəkilək, fəhləbaşı odlasın.

Müsafirlər maraqlandılar – piraqsilinə maraqla baxdılar, qaytanı əlləşdirdilər və almanlar blindajı hörərkən arasına köhnə kotanlar qoymuş olduqlarını gördülər.

Rüstəmbəy vəzifəsindən doğan bir sıra sualla Borisə müraciət etdi. Bu rəsmi və qeyri-rəsmi söhbətlər qurtardıqdan sonra Boris qonaqları daldaya götürdü. Bir də bir partıltı eşidildi; blindajdan xəfif tüstü çıxdı, yüyürüşdülər – blindajın üzəri bir az çatlamışdı. Sonra Boris “öz üsulunu” nümayiş etdirdi. Qonaqlar yenə uzaqlaşdılar. Fəhləbaşı blindajdakı çırpıları yandırıb qaçdı.

Bu dəfə partlayış zəlzələni andırdı – yer titrədi. Kimsə yerindən tərpənməyə cəsarət etmədi.

Boris:

– Bəlkə də mərmilərin hamısı birdən partlamamışdır, – deyə ehtiyat etdi. Bir az sonra fəhləbaşı gəldi və mərmilərin tamamən partlamasını xəbər verdi. Qoşdular. Blindajın divarları və tavanı adda-budda xətərlənmişdi.

Çatlaq belə görünmürdü.

15

Nahara Zina düşbərə bişirmişdi. Zina sibirli olduğu üçün bu bişmişi çox sevər və gözəl bişirərdi. Gələn qonaqlara həp düşbərə ikram edərdi. Mütəvaze süfrəni səliqə ilə düzəltmişdi: bir qab Voloqod yağı və ağ çörək qoymuşdu; boşqabların yanında iri stəkanlar qoyulması araq olmasını göstərirdi.

Baytar əlini yuyarkən gözləri bu stəkanlara sataşdı:

– Boris Vladimiroviç, deyəsən arağınız var? – dedi.

– Var, özüm qayırmışam – bir az spirt tapmışdım, su qatıb düzəltdim.

– Zatən, biz də elə qayırırıq.

Masanın kənarında oturan Rüstəmbəy bığlarını buraraq:

– "İçkinin yasaq edilməsi ilə fayda əldə edildimi?" – deyə bəzən öz-özümə sual verirəm, – dedi.

Baytar qəti olaraq:

– Şübhəsiz! – dedi və Rüstəmbəyin istehzalı təbəssümünü görərək:

– Baxın, – deyə sözlərinə davam etdi. – Cəbhədə əsgər araq tapa bilmir, samoqon* da buralarda yoxdur. Spirt və odekolon ilə ehtiyacını dəf edənlər bizim kimilərdir (baytar gülümsədi). Rusiyada, təbii, məsələ başqa şəkildədir – bütün yasaqlara rəğmən içki böyük meydan almaqdadır.

Rüstəmbəy gülərək:

– Müqəddəs Vladimirin dediyi doğru imiş – "rusun şadlığı içkidir, onsuz yaşaması mümkün deyil".

– Elə, elə! – deyə baytar güldü:

– Onun üçün də Məhəmməd dinini qəbul etmədik.

* Evdə çəkilən araq

Bu əsnada gənc fəhlə əlində buğlanan qazanla içəri girdi. Zina qonaqları masaya dəvət etdi. Boris arağı stəkanlara tökməyə başladı.

Oturdular. Rüstəmbəyi, təbii, amir sifətilə yuxarıdan oturtdular.

Boris ixlaskar bir təbəssümlə qədəhi qaldırdı:

– Əfəndilər! – dedi, – əziz qonaqlarımızın şərəfinə içəlim. Rüstəmbəy, sağ olun!..

– Sağ olun!

– Sağ olun!

Zina işvəkar bir əda ilə Rüstəmbəyi süzüb:

– Rüstəmbəy, içmirəmsə də ruhən nəşənizə şərikəm, sağ olunuz, – dedi.

Rüstəmbəy məmnuniyyətlə baş əydi. Qədəhləri bir-birinə vurdular, sonra diskinər kimi içib üzlərini qırışdırdılar.

Yağla çörək ağızları acı təmdən qurtardı. Iştaha dillərə qələbə çaldı: kimsə danışmaq həvəsində deyildi.

Nəhayət, sükutu Rüstəmbəy pozdu; ayağa qalxıb:

– Əfəndilər, – dedi, – ilk qədəhi mənim və əziz qonağınızın şərəfinə qaldırdınız. Şəxsən mən bu şərəfə layiq deyildim; çünki məclisimizdə məndən daha şərəfli, təqdir və təqdisə layiq bir sima var.

Möhtərəm Zina Pavlovna böyük rus qadınlığını təmsil edərək, məclisimizə süslər bəxş edir. Əfəndilər, mən rus deyiləm, amma rus mədəniyyətinin məhsuluyam; bütün mənəvi tərbiyəmi rus ədəbiyyatından almışam. Ədəbiyyatda təmsil edilən Tatyana, Liza və Nataşalara məftun olaraq, ötədən bəri rus qadınlığına hörmətlər bəsləyə gəlmişik.

Zina Pavlovna da o qadınların yüksək bir nümunəsidir. Cəbhəyə qədər ərinin dalınca gəlməsi dekabrist qadınlarının fədakarlığını andırır.

Yaşasın Zina, səadət ulduzu parlasın da, yollarımızı işıqlandırsın!

Qədəhlər qalxdı Zina gülərək:

– Rüstəmbəy, bir az mübaliğəyə vardınız – dedisə də, Rüstəmbəyin nitqindən son dərəcə məmnun qaldı...

16

Qazalaq bağça kənarında xırda bir evin önündə durdu... Boris və Zina əvvəlcə enib, Rüstəmbəyə və baytara yol göstərdilər.

Qonaqları qayış geyməli gözəl bir gənc qarşıladı. Bu, Zaqorin idi.

– Gəldiyinizə çox şadıq, – dedi. – Siz gəlməsəydiniz də biz gələcəydik.

Zaqorin müsafirləri bütün təfrişatı bir neçə qırıq sandalya və axsaq masadan ibarət geniş bir otağa götürdü. Burada çal bığlı, abdal qiyafəli bir baytar və iyirmi yeddi yaşlarında ağ, dolğun və cazibəli bir xanım var idi.

Zina:

– Yevgeniya Artyomovna, ya Allah! – deyə xanımın boynunu qucaqladı, öpüşdülər, sonra baytara əlini uzatdı, baytar əlini öpdü.

– Əfəndilər, tanış olun! – deyə Zaqorinin səsi gəldi. Müsafirlər ev adamları ilə tanış olaraq, bir-birinə əl verdilər.

Tavandan asılan neft lampasının tutqun işığı can sıxırdı. Zina bunu duyaraq ərkyana:

– Əfəndilər, – dedi, – bu işıq nədir? Heç utanmırsınızmı?

Zaqorin nəfəri çağırıb bir lampa da istədi.

Zina bununla iktifa etmədi, otağı səliqəyə salmağa başladı. Masanın üzərinə ağ süfrə saldı, arayıb şamlar tapdı, yandırdı və masanın yuxarı və aşağısına qoydu: nəfər gətirən lampanı da bir tərəfdən asdı.

Otaq başqa bir şəkil aldı.

Çalbığ baytar arvadına müraciət edərək:

– Jenya, – dedi, – yemək düzəlt görək. Yevgeniya Artyomovna qapını açıb mətbəxə girdi. Çalbığ baytar müsafirləri əyləndirmək üçün sükutu pozdu:

– Burada can sıxıntısından ölürük, – dedi. – Təsəvvür edin, aylardan bəri buradayıq. Ətrafda atlarımızdan başqa kimsə yoxdur...

Jenyanı yazıb evdən gətirtdim. Yenə həyatımız sıxıntıdan qurtarmadı...

Bərəkətlər versin ki, aptekimizdə spirt çoxdur. Bu, canımızı bir qədər qurtarır.

Bu əsnada Jenya içəri girdi. Zina:

– Siz içirsiniz, bundan Jenyaya təsəlli olurmu? – deyə güldü.

– Onun da təsəlli yeri var, – deyə baytar iyma ilə söylədi.

Arvadı laübali bir əda ilə:

– Axmaqlama! – dedi və qaşlarını oynatdı. Baytarın iyması Zaqorinə aid idi – Zaqorinin qadınına qur yapdığını bilir və bunu təbii görürdü. Jenyanın hürriyyətinə mane olmadığından dolayı bir az da fəxr edirdi.

17

Jenya Zinanın qulağına bir şeylər pıçıldadı, Zina qalxdı. Bir yerdə masanı düzəltməyə başladılar; boşqab düzdülər, çəngəl-bıçaq qoydular. Boşqablar yetmədiyindən dolayı ev adamlarının ikisinə bir boşqab təxsis edildi.

Bir az sonra Zaqorin qızarmış bir halda mətbəxdən çıxdı, küncə tərəf yönəlib bir şüşə araq gətirib masaya qoydu.

– Jenya, bax, stəkanı yaddan çıxardıq, – deyə Zina şaqqıltı ilə güldü. Haman qalxıb oranı, buranı ararkən, Jenya ona köməyə gəldi.

Bir fincan, iki stəkan və bir səfər parçı tapıb gətirdilər.

Zina yenə gülə-gülə:

– Əfəndilər, – dedi, – bir adam içməməlidir.

Jenya:

– Mənim ərim içkidən imtina edir, – dedi.

Çalbığ baytar:

– Mən səndən imtina edərəm də, araqdan imtina etmərəm! – dedi.

Zina süni heyrətlə:

– Mən Jenyanın yerinə olsaydım, bu sözlərdən dilgir olardım,

– dedi.

– Ağlıma belə gəlmədi! – deyə Jenya işvəkar bir halda çiyinlərini atdı.

Mətbəxin qapısı açıldı, içəri yanıq qoxusu ilə bərabər nəfər girdi.

Əlində gətirdiyi tavanı masanın üzərinə qoydu və qolu ilə alnının tərini silərək, cəld çıxdı.

Jenya qonaqların boşqablarını əlinə alaraq:

– Bağışlayın, əfəndilər, – dedi. – Bizim yerdə təzə ət süs qəbilindəndir.

Okorokdan başqa bir şeyimiz yoxdur.

– Xoşdur! Xoşdur! – deyə qonaqlar razılıq etdilər. Zaqorin qablara araq tökdü. Çalbığ baytar səfər parçından yapışdı. Stəkan yetmədiyini duyaraq Zaqorin nəfəri çağırdı, onun fincanını istədi.

Fincanı alar-almaz müsafirlərin şərəfinə qədəh qaldırdı.

Zina ərkyana bir tərzdə yanında oturan Rüstəmbəyin stəkanını götürüb, bir qurtum aldı və yenə yerinə qoyaraq:

– Sağ olun, Rüstəmbəy! – dedi.

– Sağ olun! – deyə səsləndilər.

Borisin səsi bir az kal çıxdı. Zinanın hərəkətindən qısqandığı bəlli idi. Bunu Zina duyar-duymaz dəruni bir zövq aldı.

Zina zatən eşq dənizinin sakin halından xoşlanmazdı; yalnız fırtınadan həzz alardı. Odur ki, arabir Borisin ona qarşı bəslədiyi hissləri yoxlamaq üçün onu qısqandırmağa çalışırdı. Rüstəmbəyin gəlməsi onun üçün gözəlcə bir vasitə olmuşdu.

İkinci qədəhi çalbığ baytar qaldırdı:

– Mən, əfəndilər, – dedi, – qadınlara çox pərəstiş edənlərdən deyiləmsə də...

Burada Zina onun sözlərini kəsərək:

– İnanan daşa dönsün! – dedi.

Baytar "Siz elə zənn edin" sözləri ilə Zinaya cavab verib, nitqinə davam etdi – ...yenə də qadınların şərəfinə içməyi sevirəm. Yaşasın məclisimizə güllər saçan qadınlar!

Pinti baytarın şairanə sözləri hər kəsi əyləndirirdi. Ənva cins və nəslə mənsub qədəhlər qalxdı, araq boğazları qıcıqlayaraq keçib getdi.

Zina Borisin sakin və laqeyd olmasını duyaraq, yenə xorladı. Gülər çöhrəsini Rüstəmbəyin üzünə yanaşdıraraq, pıçıltı ilə:

– Yanınızda oturduğumdan dolayı məmnunsunuzmu?- dedi. Rüstəmbəy gülümsədi və arağın təsirindən keyimiş dodaqlarını uşaq kimi büzərək:

– Olduqca! Olduqca!.. – deyə bir neçə dəfə bərkdən təkrar etdi. Rüstəmbəyin sözlərini eşitmədi. Acı təbəssüm dodaqlarına yayıldı. Zinanın yarasına su səpilən kimi oldu.

18

Artıq araq şüşənin sonuna çatırdı. Spirt beyinləri dumanlandırmışdı. Çalbığ baytar coşaraq arabir: – Acıdır! – deyə bağırır və hər kəs qonşuluğundakı qadını öpürdü. Tühaf burası ki, özü Zaqorinlə Rüstəmbəyin arasında oturduğu üçün öpüşlərdən tamamilə məhrum idi. Jenyanın Zaqorin və gənc baytarla öpüşdüyünü gördükdə ənsəsini qaşıyaraq:

– Əfəndilər, işlərim yaşdır! – deyə gözlərini yumur və üzünü turşudurdu. Boris Zinanın qızarmış yanaqlarını görərək stəkanındakı arağını sıra daxilində içib masadan qalxdı. Sarsıntılı addımlarla pəncərəyə ya-

naşdı və divardan asılan gitaranı alıb, köksünə basdı. Titrək barmaqları ilə gərgin simləri dilləndirə-dilləndirə yanıqlı bir şərqi söylədi.

Məclisdəkilərin nəşələri bir qat daha dalğalandı. Çalbığ baytarın təklifinə görə arağın sonu qədəhlərə töküldü:

– Ekstra Borisin sağlığına! – deyə məst dodaqlardan qopan gurultu otağı titrətdi. Kim isə:

– Havaya çıxalım, – dedi.

– Çıxalım! Çıxalım! – deyə səslər bir-birinə qarışdı.

Bir də Zaqorin gitaranı qapıb, vals çalaraq fırlandı. Haman, kişilər qadınların belini qucaraq otaqda tur yapmağa başladılar.

Boris Zina ilə oynayırdı. Zina turu yarımçıq buraxıb Rüstəmbəyə yönəldi:

– Bir tur da bizimlə edəlim! – deyə qoluna girdi. Rüstəmbəy çəkinərək:

– Həyatımda heç rəqs etmədim, – dedi.

– İlk dəfə olsun! – deyə Zina gərdənini əyərək cazibəli bir vəziyyət aldı. Siması həm yalvarır, həm məftun edirdi. Rüstəmbəy məyus bir halda:

– Heç bilmirəm; doğru sözümdür!

– Ricama qarşı "yox" ola bilərmi? – deyə Zina dilini əzdi. Rüstəmbəy Zinanım iradəsinə tabe bir halda əli ilə onun belini əhatə etdi. Vücudunun lütfkar hərarətindən təkrar məst olaraq tura başladı.

Valsdan sonra Boris padespan çaldı. Zaqorinlə gənc baytar xanımları rəqsə dəvət etdilər. Zina ilə Zaqorin böyük müvəffəqiyyət göstərdilər. Sürəkli alqışlarla məclisə xitam verildi.

19

Ətrafda qarın sönük ağartısından başqa gözə bir şey çarpmırdı. Tam bir sükut dünyanın gənc dövrünü andırır, ruha dəhşətlər saçırdı. Qapının şaqqıltı ilə açılması şaxtalı havanı titrədərək əks-sədalar doğurdu. Zinanın qumrov kimi cingildəyən səsi qarlı boşluqları oyadar kimi oldu. Buna mütəaqib sərxoş qəhqəhələr, qırıq ifadələr bir-birinə qarışıb, xülyapərvər qaranlığın sükutuna təkrar-təkrar xələl vurdu.

Zina Rüstəmbəyin qoluna sığınaraq yolu sürətlə atlamada idi; gənc baytarla Zaqorin Jenyanın qoluna girmişdilər; çalbığ baytarla Boris arxadan gəlirdi.

Bunların dəruni övzaları bir-birinin əksi idi; çalbığ nəşə ilə dolu, laübali halda deyir, danışır və arvadının əylənməsindən olduqca məmnun idi; Boris isə iztirab içində çırpınırdı. Zinanın işvəbazlığı, nümayişkar qəhqəhələri, ehtirasa qapılmış dişi ədası Borisə toxunur, qəlbində yaralar vücuda gətirirdi. Qısqanclıq atəşi ilə yanan gözləri Zina ilə Rüstəmbəyi təqib edirdi; onlar uzaqlaşmağa çalışır, get-gedə qarlar ağartısında yekvücud bir kölgə təşkil edən bu iki gənc qaib olur və Borisi də uçuruma doğru sürükləyirdi. Bir də Zinanın uzaqlarda qopan qəhqəhəsi Borisi ildırım kimi vurdu. Əvvəl qeyzlə coşdu, onda xəşin bir erkək mənəmliyi oyandı. Lakin haman buna mütəaqib əksi bir dalğa gələrək, onun dəruni atəşini söndürdü. Hüzn və laqeydlik duyğusu vücudunu aldı. Köksündən talesizliyini andıran kədərli bir səs qopdu: yanıqlı şərqisi ətrafın sükunpərvər dərdlərinə yeni dərdlər artırdı.

Uzaqlarda Rüstəmbəyə sarılan Zina əvvəl ərinin səsindən indiyə qədər duymadığı həzzlər duydu; sonra tühaf bir hala düşdü – Borisə yaxın olmaq istədi. Haman Rüstəmbəydən aralanıb, gözləri ilə geriləri seyr etməyə başladı. Rüstəmbəy ona yaxınlaşaraq, onu yenə qucmaq istədi. Lakin Zina onu yavaşca itələyərək geri çəkildi və uzaqdan eşidilən səsləri dinləməyə başladı. Rüstəmbəy onun əlindən yapışıb, dodaqlarına aparmaq istədi, Zina isə onun əlini rədd edib:

– Onlardan ayrı düşürük, yaxşı olmadı! – dedi və sürətlə qayıtdı. Rüstəmbəy heyrət edə-edə onu təqib etdi. Bunların gəlmələrini duyan

Zaqorin:

– Hə, əfəndilər, deyəsən, usandınız, – deyə onları qarşıladı.

Zina peşman səslə:

– Yox! – deyib onlara yanaşdı.

Jenya onu görcək gənclərdən aralanıb, Zinanı qucaqlayaraq kənara çəkdi:

– Aman, Zina! Bu gənc baytar nə cazibəli çocuqdur! – deyə pıçıldadı və ehtirasındam Zinanı qucub, yanağını dişlədi.

– Divanəsən! – deyə Zina xəfifcə olaraq gülümsədi və:

– Borisi gözləyək, sonra gedək, – dedi.

Boris ilə çalbığ baytar yavaş-yavaş irəliləyirdilər. Boris Zinanı Jenya ilə qol-qola gördükdə iztirablı qəlbinə su səpildi; haman səsindəki titrəyiş yox olmağa başladı; qısqanclığı aram buldu. Bu bir neçə dəqiqənin içində çəkdikləri ələmlər ona gülünc göründü. Yanaşıb, əlini Zinanın qoluna keçirdi və çocuq saflığı ilə oxşamağa başladı.

20

Sabah yuxudan gec qalxdılar. O günü müsafirlərin şəhərə dönəcəklərini ev sahibləri bilirdilər. Zinanın israrən:

– Bu günü də qalın! – deməsinə baxmayaraq, Rüstəmbəy də:

– Yox, getməliyik! – dedi və Pleşşuka hazırlanmasını əmr etdi.

Çayı içib qazalağa mindilər. Planlarına görə Boris Yazlaves monastırını onlara göstərməli idi. O da ön tərəfdən oturub yola düşdülər.

Qar lopa-lopa yağırdı. Gecəki kefdən sonra hər kəsdə bir süstlük vardı. Kimsə danışmaq istəmir, yalnız ətrafın seyri ilə məşğul idi. Bu halla da monastırın qapısına çatdılar. Boris əvvəlcə qazalaqdan enib qapını döydü, sonra içəri girib, icazə almağa getdi. Çox çəkmədən geri gəldi:

– Buyurun gedək! – dedi.

Daş döşəli yolla gedib, balaca bir otağa girdilər. Burada bunları 44-45 yaşlı rəhban libaslı bir qadın qarşıladı. Bu, buranın müdiri imiş. Ziyarətçiləri polyaklara məxsus dadlı nəzakətlə qarşılayıb, monastıra təşyi etdi. Gözəl koridorlardan keçib, mərmər məlaikə heykəlli pilləkənlə yuxarı çıxdılar, balkondan kilsəyə tamaşa etdilər. Hər yer boş idi. Vaxtilə kübar ailələrinə mənsub qızlar burada tərbiyə və təhsil görərmişlər. Müharibə üzündən hər kəs Avstriyanın içərilərinə çəkilmişdi. Müdir qadınla bir neçə xadimədən başqa buralarda kimsə qalmamış. Bunlar monastırın bəkçiliyini bir müqəddəs vəzifə bilərək, müharibədən doğan bütün zülm və vəhşətə qarşı illərdən bəri fədakarlıq göstərə bilmişdilər. Ötüb gecən rus soldatları tərəfindən bu qadın dəfələrlə təhqir olunmuş, soyulmuş və əzablar görmüşdü. Monastırın gümüş qabları, tarla və bostanların toxumluqları belə çalınmışdı.

Təbiidir ki, qadın rusların qələbəsinə açıqdan-açığa zidd idi. Imkan olsaydı, kimsəni monastır qapısından içəri buraxmazdı. Nə etməli ki, müharibə zorbalıqları qadının milli və dini heysiyyətini qırmış, onu boyun əyməyə məcbur etmişdi...

Ziyarətçilər geniş otaqlarda yerləşən kitabxanaya gəldilər. Minlərcə cildlər məftil şəbəkəli çərçivələr arxasında dolablara düzülmüşdü. Qar basmış bağa enib, sönük xiyabanları, xaraba bostanları, çiçəkliyi, oranjereyaları, tövləni... bir neçə dəfə gəzdilər, vaxtilə parlaq bir mədəniyyət məhsulunun xarabazara döndüyünün şahidi oldular. Nədənsə monastırın bu qədər ələmli mənzərəsi hər kəsdən artıq Rüstəmbəyə təsir etdi. Polyakların fəlakətini məhkum millət nümayəndəsi sifətilə daha yaxından, daha səmimi olaraq duya bildi. Çoxdan bəri uyumuş milli-hissi qələyana gəldi. Halını kimsəyə bildirmədən monastırı tez tərk etməyə çalışdı. Dərin bir sükut içində qazalağına əyləşdi və qəm möhrü ilə qapanmış dodaqları şəhərə çatıncaya qədər bir dəfə də olsun qımıldanmadı.

21

Rüstəmbəy qazalaqdan enib idarəyə gəldi və soyunub yenicə yuyunurdu, bir də Vanya sevinərək ona yanaşdı:

– Rüstəmbəy, – dedi, – yeni xəbəri eşitdinizmi?

– Yox, – deyə Rüstəmbəy asma yuyuncağın altından başını qaldırıb, üzünün suyu axa-axa Vanyanı maraqla süzdü.

– Rasputini öldürmüşlər.

– Kim? – deyə Rüstəmbəy qalxdı.

– Bəlli deyildir.

Rüstəmbəy üzünü cəld yudu, məsələnin təfsilatını öyrənib, otağına çəkildi. İki əməkdaş səfər kürsülərinə istirahətlə yerləşməyə çalışaraq Rasputin ətrafında uzun-uzadı danışığa başladılar. Rasputinin savadsız bir mujik olması, Sibirdən Peterburqa gəlib, saray məhafillərində böyük bir mövqe qazanması bunların heyrətinə mucib olurdu. Vanya qəzetlərin sütunlarını dolduran bu hadisənin bir parçasını Rüstəmbəyə nağıl edir, sonra bunun ətrafında mülahizələr yürüdürdülər.

– Rüstəmbəy, bütün saray bu adamın əlində imiş. Çariçanın vasitəsilə çara nüfuz edirmiş. Heyrət deyilmi? Təsəvvür edin. Rasputin istədiyi adamları vəzir təyin etdirir, xoşuna getməyənləri əzl etdirir...

Yüksək zadəgən qadınlarının ən gözəlləri ilə yaşayır. Bütün saray buna tapınır, bunu müqəddəs “starets” sanır...

Rüstəmbəy Vanya ilə həmişə ehtiyatla danışırdısa da bu dəfə özünü saxlaya bilmədi:

– Əzizim, burada heyrət yeri yoxdur: Rusiya "umulmaz vaqeələr ölkəsi" adı ilə mərufdur. Burada hər şey hərc-mərc bir haldadır. Bir ovuc aristokrat mədəniyyəti yüz milyonluq mujik vəhşətinə; xristianlıq skit zehniyyətinə; slav tatara, tatar slava; Asiya Avropaya, Avropa Asiyaya qarışıb bulanıq bir şey vücuda gətirmişdir. Avropa qitəsinin böyük bir hissəsində yaşadığı halda, adət ənənə, tarix, üsuli-idarə etibarınca heç də Avropa məmləkətlərinə bənzəməz; Asiyanın böyük bir parçasına malik olduğu halda, Rusiyanı "asiyalı" deyə də tələqqi etmək olmaz...Xülasə, bu ölkə müəyyən bir sima və aydın bir xarakterə malik deyil. Belə ölkədən Rasputinin çıxması təbii deyilmi?

Vanya bu sözlərin haqlı olduğunu duyurdusa da, Rüstəmbəyə etiraz etmədən çəkilə bilmədi:

– Rüstəmbəy, məsələ ölkənin əhvali-ruhiyyəsində deyil ki; bunlar həp alman oyunlarıdır. Çariça alman olduğu üçün həp Almaniya üçün çalışır. Rasputin də bunların adamıdır. Rasputin Almaniya ilə barışmaq tərəfdarı idi. Bu Rasputinin öz fikridimi?

Rüstəmbəy sükuta getdi. Münaqişədən yaxa çəkməyə yol axtarırdı. Bir də:

– Paytaxt qəzetləri haradadır? Oxumaq istəyirəm, – dedi.

Vanya Rüstəmbəyə bir yığın qəzet verdi. Rüstəmbəy çarpayısının üzərinə uzanaraq:

– Vanya, idarəmizdə nə yeniliklər var? – deyə sordu. Vanya bir az kinli kimi:

– Bir şey yoxdur, – dedi, – ikinci bölükdən gəlmişdilər; kürk və ayaqqabı göndərdim. Sabah pula gələcəklər, çek verərsiniz, alarlar.

– Bankda nə qədər pulumuz var?

– Siz bilirsiniz, gərək səkkiz min olsun.

– Yaxşı, – deyə Rüstəmbəy qəzetlərə daldı.

İndiyə qədər Rasputindən bəhs etməyə cəsarət etməyən mətbuat "starets"in fəzailinə aid uzun sütunlar həsr etmişdilər. Bunları Rüstəmbəy böyük maraqla oxudu. Mətbuatın tonu tamamilə hökumətə və saraya zidd idi. Yüksək məmurların sui-istemalları, xəyanətləri, səhlənkarlıqları açıqdan-açığa yazılırdı. O biri tərəfdən də məmləkətin keçirdiyi iqtisadi böhran – aclıq, yoxsulluq aydın surətdə təsvir olunur-

du. Artıq xarici siyasət, müharibə kimi böyük bir hadisə ikinci və bəlkə üçüncü sıraya keçirilərək, həp daxili övza müzakirə olunmada idi.

22

Rüstəmbəy əsil vəzifəsindən başqa, ictimai işlərlə də məşğul olardı. Zemstvo əməkdaşları üçün üç yurd təşkil etmişdi. Bunlardan biri qadınlara məxsus idi. Gəlib keçən, ya şəhərdə xidmət edən şəfqət bacıları orada yaşayırdılar.

Rüstəmbəy nahardan sonra yurdları dolaşıb, qadın yurdunda dayandı; tanışı Tatyana və Volodya onu çaya saxladılar. Tatyananın əri Volodya Rüstəmbəyin darülfünun yoldaşı idi. Çox zaman imtahanlara bir yerdə hazırlaşmışdılar. Bir aralıq Rüstəmbəy Volodyanı qaib etmiş, sonra təsadüfən ona Qalitsiyada rast gəlmişdi. Volodya əsgərliyə cəlb olunaraq, hərbi məktəb bitirib cəbhəyə göndərilmişdi. Gənc qadını Tatyananı da zemstvo ittifaqında şəfqət bacısı sifəti ilə yerləşdirmişdi.

Rüstəmbəyi yemək otağında qəbul etdilər. Xidmətçi qız samovar gətirdi. Otaq isti və işıqdı. Cəbhədə bir kəsə müyəssər olmayan bu istirahətə bir də dadlı söhbətlər əlavə olundu.

Rüstəmbəy:

– Volodya, nə əcəb? – deyə sordu.

– Bəhanə ilə bir günlüyə qopub gəldim; sabah erkən gedirəm.

– Cəbhədə nə var?

Volodya əlini çırpdı:

– Məyusluq, tam bir məyusluq! Əsgər yorulubdur, sülh istəyir.

Müvəffəqiyyətsizlik hər bir nəfərin ruhunu pozmuşdur. “Bizi başdakılar satırlar”, – deyə ümumi bir qənaət hasil olmuşdur.

– Baş komandanlığın ərkani-hərb zabiti Myasoyedovun işi buna dəlil deyildir?

– Təbii! hər yer alman casusu ilə doludur. Nə addım atırıq, düşmən bilir. Bundan başqa, silah yetmir. Nizam yox. Daxilin hərc-mərci də bəlli...

–Yaxşı, – deyə Rüstəmbəy Volodyanın sözlərini kəsdi, – bunların sonu nə olacaq?

– Sonu? – heç! Almanla təklikdə sülh yapmaqdan başqa çarə yoxdur.

– Bu ola bilərmi? Hər kəs “son zəfərə qədər müharibə” bağırır.

“Sədaqət”dən bəhs edirlər. Müttəfiqlərə söz vermişik, zarafat deyil!..

Son sözləri Rüstəmbəy istehza ilə söylədi və bu, Volodyanın rişxəndinə səbəb oldu.

– "Son rus əsgərinə qədər müharibə" şüarı daha doğrudur.

Müttəfiqlər bunu istəyir. Biz şərq cəbhəsində qana bulaşdığımız halda ingilislər bir addım belə irəli getməyib qüvvələrini saxlayırlar.

Təqib etdikləri siyasət bəlli deyildir.

Rüstəmbəy istehzalı təbəssümlə:

– Bəlli deyil?.. Ingiltərə hərb nazirinin söylədiyi sözlər yadındadırmı?

– Xeyr! Bizim cəbhədə qəzet gördüyümüz yoxdur ki!..

– "Hərb müqəddəratını son bir milyon ingilis əsgəri həll edəcək", – demişdir.

– Məsələ aydındır: hər dövlət gücdən düşdükdən sonra İngiltərə sağlam qüvvələrlə meydana çıxıb qələbə çalacaq və sülh şəraitini diqtə edəcək... Bu "dost"ları görərək İnsan hər şeydən ikrah olur!..

Bıqdım, iyrəndim! Başqa mövzuya keçəlim.

– Elə, elə, – deyə Tatyana ərinin təklifini təsvib etdi.

23

Tatyana çayı süzdü, tatlılar qoydu.

– Buyurun, – dedi və mənsub olduğu aristokratiyanın ədasınca ifadəsində "ğ" səsini çox eşitdirərək sözə başladı: – İçin, sinirlərinizi təskin edin; onsuz da bu axmaq müharibədən bir şey çıxmayacaq.

Rüstəmbəy Tatyanaya müraciət edərək:

– Sizin işiniz necədir? – deyə soruşdu.

– Nə işim? Hamam müdiriyəm, qadınların çimməsinə nəzarət edirəm, – dedi və qəhqəhə ilə güldü; qəhqəhəsi belə xırıldadı.

Volodya da gülümsədi:

– Tühafsan! – deyə arvadının yanağını oxşadı.

– Bilirsən, Volodya, Rüstəmbəy bizə gəlməyə qorxurdu.

– Neçin?

– Namusuna təcavüz olmaqdan ehtiyat edirdi...

Volodya arvadının safdil və tühaflığını Rüstəmbəyə bildirmək istədi:

– Rüstəmbəy, Tanya bir az tühafdır... bunun sözlərinə əhəmiyyət vermə, – dedi.

Lakin sözə həvəsi olan Tatyana zarafatlarına davam etdi:

– Bir axşam burada bir xanım vardı. Əcuzəliqa bir şey idi. Yəqin dərzi imiş, "vətən hissi" qələyana gəlmiş də, cəbhəyə tərəf azim olmuşdu, ha-ha-ha-ha!.. Xülasə, Rüstəmbəyi ovlamaq istəyirdi. Deyəsən, bir şey çıxmadı...

Tatyana xırıltılı gülüşü ilə sözlərinə nəhayət verdi. Xoş ədalı ifadəsi, cazibəli istehzası Rüstəmbəy və Volodyanı da güldürdü.

– Sonra... – deyə sözlərinə davam etdi, – bu axşam etiraf axşamıdır;

Volodyanı hər şeydən xəbərdar etməliyəm. Volodya, Rüstəmbəy dediklərini lazımınca yerinə yetirir – məni "yabançılardan" gözləsin deyə tapşırmışdın. Vəzifəsini gözəlcə ifa edir; bir hərəm ağası qədər ayıqdır. Ancaq...

Volodya gülümsünərək onun sözlərini kəsdi:

– Bəsdir, bəsdir! Axmaqlama! Bəlkə Rüstəmbəy sənin axmaq safdilliyinə bələd deyildir...

– Bələddir! Bələddir!.. Ancaq, sözümü yarımçıq qoydun, ancaq... bir gün axşam, bizim bir gənc mühasib var, gəldi də, şəhərdən dışarı gəzməyə getdik...

– Tatyana, yetməzmi? – deyə Volodya ciddi səslə dedi.

– Nə etməli? Bu hamam məni zara gətirdi. Sıxıntıdan İnsan boğulur. Rüstəmbəy də əxlaq müdərrisliyi edir... Əylənmək təbii bir ehtiyac deyilmi? Volodya Tatyanaya qarşı böyük hisslər bəslədiyi üçün onun səmimi hərəkətində fənalıq duymadı, biləks, xoşlandı, onda tühaf ehtiras alovları parladı.

24

Səhər ertə Vanya Rüstəmbəyi sevinclə oyatdı:

– Yeni xəbərlər var! – dedi. – Petroqradda üsyan olmuş, hökuməti düşürmüşlər.

Rüstəmbəy yatağından ildırım kimi qalxdı; cəld yuyunub, çay belə içmədən baş zemstvo idarəsinə qoşdu. Bir çox əməkdaşlar toplanmışdı. Hər kəs fərəh içində bir-birini təbrik edirdi. Alınan rəsmi bir teleqramda Lvovun sədarəti ilə yeni bir kabinet təşkil olunduğu bildirilirdi.

Başqa məlumat olmadığı üçün hərə bir mülahizə yürüdürdü. Statist Quxman deyirdi:

– İndi yatmaq zamanı deyildir; təşkilata başlamalıdır. Aşağıdan yuxarı şuralar qurmaq icab edəcək. Birinci sırada ictimai təşkilatları

– Qırmızı xaç, şəhər və zemstvo birliklərini bir mərkəzə bağlamaq lazımdır. İclaslar çağırıb, Petroqrad hadisələrinin əhəmiyyətini izah etməlidir.

Vanya nümayişlər yapılmasını lazım bilib:

– Sabah tezdən qırmızı bayraqlarla küçəyə çıxmalıyıq, – dedi. Bu fikir də oradakılar tərəfindən təsvib olundu.

Lakin müəyyən xətti-hərəkət üçün Petroqrad hadisələrinin təfsilatı lazım idi. Dövlət dumasının təlimatı gözlənilirdi. Duma liberal fikirlər daşıyanlar üçün bir avtoritet idi; onun hər bir hərəkəti ruhlarda qələyan edək protestlərin tərcümanı idi.

Lvov ümumi Rusiya zemstvo ittifaqı rəisi olduğu üçün onun kabinet təşkil etməsi bütün zemstvo əməkdaşlarına böyük ümidlər verirdi.

– Yarım saat sonra şəhərdəki zemstvo müvəkkilinin departament müdiri sifəti ilə Petroqrada dəvət olunması xəbəri yayıldı. Bu da əməkdaşlar arasında yeni fərəhlər doğurdu. Bəziləri bunu şəxsi faydaları üçün bir fali-xeyir kimi tələqqi edir. Rüstəmbəydən kölgə kimi bir addım uzaqlaşmayan mühasib imkan bularaq müti bir təbəssümlə ona dedi:

– Rüstəmbəy, müvəkkilimiz yüksəldi; sizin də yuxarı gedəcəyinizə şübhə edilmir; amandır, məni unutmayınız! Fəaliyyət və sədaqətimi bilirsiniz!..

Rüstəmbəy gülümsədi, bir söz deməyib, bir-iki dəfə baş əyməklə iktifa etdi.

25

Rüstəmbəy baş idarədən çıxıb evə dönərkən xəyalı qanadlanmada idi. O özünü ən xoşbəxt bir adam sayırdı. Ruh yüksəkliyinin, mətanətin, fəaliyyət atəşinin həddi yox idi. Öz-özünə "inqilab nə böyük feyzdir!" – deyə gülümsəyir, nəşələnirdi – böyük dəyişikliklər olacaq: ruslaşdırma, provoslavlaşdırma əbədi olaraq tarix səhifələrinə keçir.

Artıq hakim və məhkum millət yoxdur... Bərabərlik, tam bir bərabərlik xalqlar arasında ziddiyyəti qaldıracaq; qardaşlıq günəşi yeni aləmi parladacaq. Artıq hər bir xalqın müqəddəratı öz əlinə keçəcək.

Rüstəmbəy bir də Rusiyada yaşayan 40 milyonluq türk-tatar xalqlarını gözlərinin önünə gətirdi: bunlar üç yüz ildən bəri çar hökmranlığından olmazın zülmlərini görmüşlər; Qazan, Həştərxan, Krım və Sibir xanlıqları dağılmış; Orta Asiya istiqlaliyyəti məhv olmuş. Dağıstan və Azərbaycan hürriyyətini tərk etməyə məcbur olmuşlar; rus mühacirləri çar hakimiyyəti sayəsində sel kimi axaraq, türk-tatar xalqlarını əzib pərakəndə hala salmışlar. Bir qismi hicrəti məhkumiyyətə tərcih etmiş, digəri assimilə olmağa müncər qalmışdı.

Rüstəmbəy dayandı. Qaraqanadlı, xəşin bir kabus dırnağından qurtarmış kimi, asudə nəfəs alaraq, yoluna davam etdi.

...1905 inqilabı bizə milli mətbuat, ana dili, qismən milli məktəb bəxş etdi. Inqilab sədası əsrlərdən bəri cəhldə boğulan xalqları maarif və mədəniyyət yoluna sövq etdi. Bu inqilab isə milli müqəddərat şüarı daşımalı; artıq mərkəziyyət idarəsi yox olub üsuli-idarə federasiya şəklinə çönməlidir...

Rüstəmbəy uzun-uzadı mülahizələr yürütdü və keçmişə qarşı nifrətlər yağdırmaqda davam etdi. Indi cəbhə artıq onu maraqlandırmamağa başladı; o, milli sahə arayır, öz xalqına qarışmaq, onun dərd və nəşəsində iştirak etmək istəyirdi.

26

"Zemokok" əməkdaşlarının bir qismi müdirin evində nahar edirdi. Rüstəmbəy də orada yeyirdi. Bu gün yeni xəbərlər eşitdi. Bir neçə gün əvvəl Dumanı ləğv eləyən Nikolay xəl olunmuşdu. Taxtı qardaşı Mixailə tərk etmişdisə də, o da hakimiyyətdən vaz keçmişdi: daha doğrusu, məcbur edilmişdi. Məmləkətin yeganə sahibi Dövlət dumasının icraiyyə komitəsi imiş. Bundan başqa paytaxtda "Soldat vəkilləri şurası" əmələ gəlmiş imiş. Yeməkdə həp bu məsələlər ətrafında danışılır, cürbəcür mülahizələr yürüdülürdü. Rusiyada cümhuriyyət idarəsi olacağına inananlarla bərabər, Rusiyanı monarxsız təsəvvür etməyənlər də vardı.

Nahardan sonra əməkdaşlar dağılmağa başladı. Tatyana yerindən qalxıb Rüstəmbəyin yanına gəldi və laübali bir əda ilə əlini uzadıb, onun başının tükündən dartdı. Rüstəmbəy heyrət edərək qızardısa da, Tatyananın tühaflığını nəzərə alıb, ona darılmadı.

Tatyana gülə-gülə:

– Dostum, gedək! – dedi.

Rüstəmbəy qalxdı, bərabərcə çıxdılar. Küçədə Tatyana onun qoluna girdi.

Hava xoş idi. Əriyən qarın seli şaqqıltı ilə axırdı. İnqilab nəşəsi ilə bərabər, bahar havası da ruhda min bir hiss oyadırdı. Rüstəmbəy ilk dəfə olaraq, hərarətini duyduğu Tatyananı erkəklərə məxsus bir nəzərlə süzdü. Ağ çöhrəsinə qan səpilmişdi; gərdənindən doğub yanaqlarına doğru qol-budaq atan incə mavi damarları lətafət saçırdı; qonur parlaq gözlərində bahar nəşələri oynayır, İnsanı coşdururdu; zərif köksündən görünən ağ təmiz köynəyinin krujevası titrərkən ehtirası qıdıqlayır, atəşləndirirdi.

Bir də Rüstəmbəydə canlanan ehtirasa qarşı başqa hisslər doğdu; nəfsi-heyvaniyyə yavaş-yavaş geriləyərək, qaib oldu. Rüstəmbəy yenə əvvəlki kimi Tatyana ilə yoldaş qadını deyə pak bir niyyətlə danışmağa başladı.

– Nərəyə getmək niyyətindəsiniz? – deyə sordu.

– Həkimə getməliyəm.

– Xəstəmisiniz?

– Baxın, barmaqlarımın arasına ziyilə bənzər şeylər çıxmışdır. Bunu həkimə göstərməliyəm.

Rüstəmbəy Tatyananın əlini əlinə alıb seyr etdi və bir söz demədi. Xəstəxanaya doğru getdilər.

Yolda nümayişçilərə rast gəldilər. Bir bölük soldat önlərində zabitləri olaraq qızıl bayraqlar və şüarlarla gedirdilər. Hamısının köksündə qırmızı bant vardı. Arabir "Yaşasın hürriyyət!" deyə bağırırdılar.

Bunlara istehza ilə tamaşa edən Tatyana:

– Axmaqlar! – deyə fırlatdı.

Rüstəmbəy heyrətlə:

– Tatyana, sizdən belə hərəkət gözləmirdim, – dedi.

Tatyana gülərək:

– Mujik hürriyyətin mənasını bilirmi, zənn edirsiniz? – deyə sordu, – bunlar qoyun kimidirlər. Yakıb yıxmaqdan başqa bir şeyə qadir deyillər.

– Bu zadəgan zehniyyətidir!

– Nə olur-olsun! Mujikə mən bələdəm, onu gözəlcə bilirəm, 1905-də nələr yapmadı!

– Haqları yoxmu idi?

– Heç də yoxdu! Zadəganlar olmasa, bu kirli və tənbəl mujiklər acından ölər!

– Tatyana, bu fikirlərinizlə məni qane edəməzsiniz. Mujik daima istismar olunmuş və olunmadadır. Buna artıq xitam verməli. İstismar əsrimizə yaraşmır.

– Siz qırmızı imişsiniz ki!.. – deyə Tatyana gülümsədi və Rüstəmbəyin qolunu sıxdı.

27

Xəstəxana polyak zadəganlarından birinin köşkündə yerləşmişdi. İri darvazadan içəri girib, güllük bir xiyabanla saraya doğru irəlilədilər.

Sərvlər arasında dikili mərmər vazlar və heykəllər vardı: vaxtilə buraların dilfirib bir mənzərəsi olduğu görünürdü. Müharibə atəşi buraları da yakmışdı: ağacların çoxusu qurumuş, çiçəklik sönmüş, xiyabanlar pozulmuş, hər yeri alaq basmışdı. Bu pərişan gözəllik Tatyanaya təsir etməmiş olmadı; Rüstəmbəyə oxşanaraq, məst gözləri ilə onu süzdü:

– Bilirsiniz, – dedi, – bu mənzərə məndə həsrət duyğuları oyadır. Mənə belə gəlir ki, bu sarayı bir eşq yaratmışdır. Müharibə bu eşqi söndürmüş, saray da onunla bərabər sönmüşdür. İndi bu sarayda bir eşq həsrəti duyulur.

Tatyana sözlərini xülyapərvər bir hüznlə bitirib, Rüstəmbəyin üzünə tamaşa etdi. Doğrudan da, gözləri həsrət, eşq həsrəti sezirdi.

İki-üç pilləkən çıxıb, geniş terrasdan koridora girdilər. Koridorları dolaşıb, həkimin kabinetini buldular. İçəri girər-girməz Rüstəmbəy içini çəkdi – köhnə dostuna rast gəlmişdi:

– O, Bolislav Vasilyeviç! – deyə əlini uzatdı. – Nə gözəl təsadüf!

Son dəfə görüşdüyümüz beş il əvvəldi.

– Elə, elə, dostum! Burada görüşəcəyimizi heç də kəsdirməzdim, – deyə doktor onun əlini sıxdı.

Rüstəmbəy Tatyananı təqdim etdi, həkimin masasının önündə oturdular. Uzun söhbətə vaxt yoxdu. Həkim Rüstəmbəyin gəlməsinin səbəbini sordu, o da Tatyananın əllərini göstərərək məsələni anlatdı. Həkim baxıb gülümsədi:

– Əriniz nərədədir? – deyə sordu və iri bığının bir ucu yuxarı qalxdı.

Tatyana qızararaq:

– Cəbhədə, – dedi.

– Yanınızda olmalıdır... İsteri xəstəliyiniz var.

Tatyana pərt bir halda ayağa qalxdı; çıxdılar. Bütün yolu xanım Rüstəmbəyi sərzənişli sözlərlə yaralamağa çalışdı.

28

Səhər ertə Rüstəmbəy pəncərənin önündə durub neçə gündən bəri küçələrdə davam edən soldat nümayişlərinə tamaşa edirdi. Şəhərin bircə küçəsi vardı, bu da çox uzun deyildi. Ona görə əsgərlərin nümayişi bu küçəni gündə neçə dəfə aşağı enib yuxarı qalxmaqdan ibarətdi.

Bu əsnada nümayişçilər bir dəfn mərasiminə rast gəldilər; sadə bir tabutun arxasınca bir uniat keşişi, bir neçə də kəndli gedirdi. Soldatlara bu bir vasitə oldu. Dönüb bu tanımadıqları ölünü qəbiristanlığa təşyi etdilər.

Soldatların intizamı pozaraq bütün günü küçələri dolaşmaları Rüstəmbəyə qeyri-təbii göründü. O, məyus kimi pəncərədən geri çəkildi.

Xalqa qarşı bəslədiyi iman sarsılmağa başladı, "bəlkə də Tatyana haqlıdır!" – deyə düşündü, uzun-uzadı mülahizələr yürütdü. Xalqın yetişmədiyini etiraf ilə bərabər, çar idarəsini də təsvib edə bilmədi.

Bu əsnada qapı tıqqıldadı. "Gəl!" deyər-deməz qapı açıldı, Zaqorin içəri girdi. Görüşdülər. Rüstəmbəy yer göstərdi, qarşı-qarşıya oturdular. Zaqorin dilgir kimi görünürdü. Danışmağa belə meyli yoxdu. Bunlar bir-birinə o qədər yabançı görünürdü ki; başqa-başqa siyasi məsləkə mənsub olmaları aydın surətdə gözə çarpırdı. Əvvəldə ordu rəhbərləri ilə zemstvo əməkdaşları arasında böyük bir uçurum vardı. İnqilab bu uçurumu bir qat daha dərinləşdirmişdi. Zemstvoçular liberal fikirlər daşıdıqları halda, zabitlər irticapərəst idilər.

Bir neçə dəqiqə davam edən sükutu Rüstəmbəy pozdu:

– Hürriyyət transporta da əks etdimi? – deyə sordu.

Zaqorin istehza ilə:

– Əks etdi də, meyvə də verdi. Təşəkkürlər edirəm!

– Nə olmuş ki?..

– Nə olacaq – bir nömrəli əmri buraxdılar, ordunun bütün intizamını pozdu. İndi hücuma qabilmiyik?

– Nə üçün qabil deyilik?

– Qabil olub-olmadığımızı yalnız əsgər olan bilər. Siz sivil adamlarsınız, siz bunu bilməzsiniz. İtaət olmayan bir orduda hərb qabiliyyəti ola bilərmi? – Təbii, ola bilməz! Bir nömrəli əmr zabitlərlə soldatlar arasında böyük bir ziddiyyət törətdi. Artıq intizam qaydalarını tənqidə qalxışmışlar. Qışlada nəfərlər tapılmaz oldu; hər kəs küçələrdə, nümayiş yapmada... Hürriyyəti anlayıram, ancaq hürriyyət onumu tələb edir?..

Zaqorin gümüş papiros qutusunu çıxarıb bir papiros yandırdı və yanıqla çəkib tüstüsünü burnunun dəliklərindən buraxdı. Hirsindən rəngi qaçmışdı, dişlərini bir-birinə sürtərək, yanaqlarının əzələlərini titrədirdi.

Bir neçə dəqiqə bu vəziyyətdə qalıb, sükutu yenə özü pozdu:

– Sonra, – dedi, – Ingiltərədə hürriyyət yoxmu? – Orada hürriyyətlə bərabər bir kral da var. Bizdə hürriyyəti çarlığın ləğvində görürlər.

Halbuki bizim ölkə çarsız yaşaya bilməz! Mujikə bir qorxu lazımdır; onsuz o, ölkəni xaraba qoyar...

Rüstəmbəy onun sözlərini kəsərək, etiraza qalxışmaq istədi, lakin müvəffəq olmadı. Zaqorin:

– Məni qane edəməzsiniz! – deyə ona danışmaq imkanı vermədi, – biz müharibəni qaib edən kimi, bədbəxt Rusiyanın gələcəyini də təhlükəyə sövq edirik! – deyə qeyzlə ayağa qalxdı.

Rüstəmbəy onu nahara saxlamaq istədi. Zaqorin rədd etdi və gəlməsinin səbəbini belə söyləmədi.

29

Zemstvo baş idarəsində iclas çağırılmışdı. İşçilərdən tutmuş yüksək əməkdaşlara qədər hamı buraya toplanmışdı. Çar zamanı yığıncaqlar yasaqdı. Bunun üçün bu axşamı hürriyyətin feyzlərindən ədd edərək, buradakılar ayrıca bir həzz duyurdu. Hürriyyətin mahiyyətini dərk etməyənləri də oraya maraq cəlb etmişdi. Tatyana da burada idi. Onun gəlməsinin səbəbi sırf əyləncə meylindən irəli gəlirdi. Daima böyük şəhər həyatına alışmış; axşamlarını teatrlarda, ballarda, təntənəli salonlarda keçirən gənc bir xanım üçün cansıxan cəbhədə nüdrətən baş verən bu axşam böyük bir əylən-

cə təşkil edirdi. Məclisin bir tərəfində oturub, ətrafındakılarla şirin söhbətə məşğuldu. Hər kəs deyib-gülüşür, yalnız bir neçə sıra təşkil edən işçilər sükut içindəydi.

Yuxarı başdan bir gənc qalxıb iclasın məqsədini anlatdı və sədr seçilməsini təklif etdi.

Rüstəmbəy əlavə olaraq dedi:

– Bizim üç adamdan ibarət bir mütəşəbbüs heyətimiz var. Heyətin məqsədi Qızıl xaç, şəhərlər ittifaqı və zemstvo ittifaqı kimi ictimai təşkilatları birləşdirməkdir. Səlahiyyətdar bir komitə seçildikdən sonra bizim heyətin vəzifəsi bitmiş olur. Bu gün mərkəzi zemstvo komitəsi seçməlisiniz. Başqa ictimai təşkilatlar da komitə seçəcək, sonra bu komitələrin də mərkəzi bir komitəsi olacaq.

Rüstəmbəy sözlərini qurtarar-qurtarmaz yenə əvvəlki gənc yerindən qalxdı:

– Yoldaşlar, – dedi, – sədrliyə namizədlər göstərin. Məclis bir səslə Rüstəmbəyi göstərdi.

Rüstəmbəy gurultulu alqışlar arasında sədarət kürsüsünə çıxdı.

Həyəcanlı olduğu simasından bəlli idi; sanki məclis də bunu duydu – sükuta daldı.

Rüstəmbəy məclisi açıb, böyük bir siyasi nitq söylədi. Çar idarəsinin bütün zülmlərindən, zorbazlıqlarından bəhs edib, istibdadın canlı bir lövhəsini cızaraq məclisdəkilərə təqdim etdi. Milli məsələ sahəsində yürüdülən xətti-hərəkəti göstərib yəhudi, Ukrayna, türk-tatar və başqa xalqların vəziyyətlərini təsvir edərək, dəfələrlə alqışlandı. Nəhayət, qüvvətli bir düşmən qarşısında bulunulduğunu xatırladaraq, nizam və intizama riayət olunmasını tövsiyə etdi.

Çıxışlar başlandı. Çar üsuli-idarəsini zəmmedici nitqlər söyləndi. Danışmaq həvəsinin hər kəsi qapladığı meydana çıxdı. Komitə seçkisi ancaq gecə saat ikidə bitə bildi.

30

Vanya başını bulayaraq, təliqəni Rüstəmbəyə uzatdı:

– Bu qərarı biz özümüz çıxarmalı idik, – dedi.

Rüstəmbəy bir şey anlamayaraq:

– Nə olmuş ki?

– Soldat vəkilləri şurası üçüncü bölük müdirinin iyirmi dörd saat ərzində qovulmasını tələb edir.

Rüstəmbəy hövləki:

– Melkovodovunmu? – deyə sordu.

– Bəli!

Rüstəmbəyin rəngi üzündən götürüldü, təliqəni alıb maraqla oxudu, sonra əlində fırlayaraq:

– İşçilərlə qaba rəftar edirmiş – təbii deyilmi? Melkovodov feldfebel olmuş, bunun üçün işçi ya soldat adam sayılmır. Dikər tərəfdən, işçi ilə xoş rəftar edən kimdir ki? Zemstvoda Sibirdən dönmüş siyasilər var. Bunların da rəftarı feldfebellərinkindən yaxşı deyildir. Bunda da heyrət yeri yoxdur – sosialistlər demişkən "Şüuru varlıq müəyyən edər" – hərb əsnasında İnsani rəftar yada düşməz; bizdən iş tələb edirlər; işin nə vasitə ilə görülməsi aranılmır...

Rüstəmbəy hirsindən təliqəni kənara atıb düşüncəyə daldı. Masanın önündə ayaq üstdə qalan Vanya:

– Şuranın tələbini yerinə yetirmək icab edəcək.

– Nə etməli! Ancaq yerinə qoymağa adam yoxdur. Kimi qoymalı? Bölüyün malı tələf olsa bizi məsul tutacaqlar.

Rüstəmbəy müavini ilə bərabər məsələni ətraflı müzakirə edib, bölük köməkçilərindən birinin göndərilməsini qərara aldılar.

– Vanya, mən də getməli olacağam. Voronova bir at verdir, birinci bölükdən köməkçi Kasparyanı çağırsın. Əmr yaz, aparsın: səhər saat 7-də burada olmalıdır... Bir yerdə gedək, bölüyü təhvil alsın.

Vanya təsvibedici bir halla dönüb qələm otağına getdikdə qapının arasında dördüncü bölük müdiri Aslanbəyə rast gəldi. Görüşdülər.

Vanya bir az içəriyə çəkilərək bölüyü xəbər aldı.

Aslanbəy bığlarının uclarını şişləyərək:

– İşlər xarabdır; işçilər qələyan içindədir. Işə çıxan yoxdur. Sabahdan-axşama qədər mitinqdədirlər.

Vanya qəhqəhə çəkərək içindən güldü:

– Deməli, sənin də işin yaşdır! – deyib otağı tərk etdi.

Aslanbəy maraqlı şeylər anlatdı. Cürbəcür "şübhəli" adamlar cəbhə boyunu dolaşıb, əsgəri və ictimai təşkilatları dağıtmada imiş.

İşçi işə getmir; əsgər zabitləri saymır; "müharibə yetər!" – deyə qərarlar çıxarılır, min bir tələblər verilir...

Aslanbəy uzun-uzadı anladıb:

– Bu işlərin sonu fəna görünür, – dedi və, – məni xilas edin, vətənim Dağıstana getmək istəyirəm, – deyə əlavə etdi.

Rüstəmbəy daha da dilgir oldu. Cavab verməyə söz belə bulamadı.

31

Melkovodov bölüklər arasında “Rasputin” ləqəbi ilə məşhur olmuşdu. Zatən qiyafə etibarilə də “staretsi” andırırdı: dağınıq saqqal, ehtiraskar təbəssümlü, qılıqlı, dilli bir adamdı; hiylələrinin hüdudu görünmürdü.

Yanına köməkçi qəbul etməz, göndərilənləri də intriqalarla qaçırdardı. Yalnız başına yaşayaraq, sirlərinə kimsəni vaqif etməzdi.

Rüstəmbəylə Kasparyan gəldikdə Melkovodov heyrət etdisə də, duyğusunu aşkar etmədi; amirini böyük bir nəzakətlə otağına qəbul etdi. Qonşu otaqda ona qədər qadın vardı. Bunlar çörək bişirməyə və başqa işlərə məşğuldular. Melkovodov kəndin bütün xoşsima qadınlarını buraya toplamışdı.

– Haman, yemək tədarükünə düşüldü. Qocanın arağı da varmış. Lakin Rüstəmbəy içmək istəmədi: o, rəsmi bir vəziyyət almışdı.

Yeməkdən əvvəl işçilərin yataq yerlərinə, anbara və tövləyə baxdılar. Melkovodovun nizam və intizamı fəna deyildi. Atları gözəl saxlanılırdı, anbarında ayaqqabı, kürk, çuval-çuval arpa və qənd, bir boçka yağ və başqa şeylər vardı.

Anbardan sonra Rüstəmbəyin işçiləri bişmiş tiyanına yanaşdı; xörəyi daddı, məmnun qalmadı – ağıza alınası deyildi. Buradakı işçilər şikayətə başladı. Hər tərəfdən narazılıq səsləri eşidildi. Rüstəmbəyin gəlməsini eşidən işçilər tiyanın ətrafına toplandılar. Etiraz səsləri getdikcə yüksəlməyə başladı. İşçiləri təskin etmək üçün Rüstəmbəyin nitq söyləməsi lazım gəldi.

Yarım saat sonra Kasparyan bölüyü təhvil aldı. Anbardakı ayaqqabılar, camaşır və paltarlar ehtiyacı olanlara paylandı. Rüstəmbəy yeməyin yaxşılaşmasına dair ayrıca əmr verdi.

Nəticədə Melkovodov hirsinə malik olmayacaq bir hala gəldi:

– Bizdə yaxşı işçiyə qiymət vermirlər, mən bu qədər çalışdım da, axırda qərib bir mükafata nail oldum! – deyə şikayətləndi.

Axşamçağı Rüstəmbəy yola hazırlandı. Melkovodov getməməzlik etdi:

– Burada bəzi işlərim var, qurtarım, sonra gedərəm,- dedi, Rüstəmbəy razı olmadı. Soldat vəkilləri şurasının əmrini göstərdi və bərabərcə getməsini israr etdi. Nəhayət, qoca istər-istəməz bölüyü tərk etdi.

32

Get-gedə ordu pozulur, itaət itirdi; zabitlərlə soldatlar arasında mövcud olan düşmənçilik kəskin bir şəkil alırdı; böyük vədlərlə cəbhəyə sövq edilən işçilər ümum pozğunluqdan istifadə edərək, qaçıb dağılırdı. Sərxoşluq ümumi bir xəstəlik olmuşdu. Təşkilat və müəssisələrin apteklərindən spirt oğurlanıb içilirdi; oğurluğun önünü almaq mümkün deyildi; intendant və ictimai təşkilatlar anbarlarının malları bazarlarda satılmada idi; saxta sənədlər düzəltmək, pul götürüb qaçmaq, ya "itirmək" adi işlərdəndi.

İclasların sayı günü-gündən artırdı; hər kəs danışmaq istəyirdi, hamı da qəzetlərdə yazılan və mitinqlərdə dəfələrlə söylənən sözləri təkrar edirdi. Meydana "Vətən təhlükədədir!" – deyə şüarlar atılır, heç kəs də vətən müdafiəsi üçün çalışmırdı. "İşçilər işə!", "Əsgərlər sipərə!" cümlələri cəbhədə başdan-başa dolaşır, kimsə də əməl etmirdi.

Mitinqlərdə heyət seçib paytaxta göndərmək bir moda təşkil edirdi. Çıxarılan qərarlar bir yerə toplansa idi, böyük dağlar vücuda gələrdi...

Bunların hamısı kino şəridi kimi hər saat, hər dəqiqə Rüstəmbəyin gözlərinin önündən keçir, nədənsə onda ikrah duyğuları doğururdu.

Vaxtilə böyük Fransa inqilab tarixini sevə-sevə oxuyan Rüstəmbəy indi inqilabdan yavaş-yavaş soyumağa başlayırdı. Ətrafındakıların vəzifələrinə sadiq olmaması, səhlənkarlıqları, boşboğazlıqları Rüstəmbəyi mənən incidirdi. Açıq danışa bilmir, danışsaydı da bir nəticə verməyəcəyini bilirdi. Susduqca da hirsi içəridə toplanaraq sinirlərini gəmirirdi.

Nəticədə onda bir laqeydlik, naümidlik əmələ gəlmişdi. O özünü yalnız hiss etməyə başlamışdı. Onda evlənmək fikri doğub zəruri bir şəkil almışdı. O, saatlarca düşüncədən ayrılmır, həp yalnızlıqdan qurtarmaq yolları arayırdı. "Bir qız olsa da, eşqi ilə məni bir çıxılmaz yoldan qurtarsa... İnsana dəruni mətanəti yalnız şəxsi səadət verə bilər!.. İnsanı için-için yeyən sirlər yalnız həyat yoldaşına söylənilər...

Fərdi şadlıq və dərdə də o şərik ola bilər... Zatən, evlənmənin də vaxtıdır. Yuva həsrəti təbiidir, vaxtı keçdikcə də əzab artır... Əməl, əməl etməli!.. Ancaq qız yoxdur! Oxumuş, elmli türk qızı yoxdur? Olanlar da çarşab altında..."

Rüstəmbəy uzun-uzadı düşündü, istədiyinin çarəsini bulamadı. Odlandı, qadınları çadra zindanına atan islamiyyətə qarşı küfrlər yağ-

dırdı; şapkasını başına keçirib küçəyə çıxdı. Hava gözəl idi. Nahardan sonra xalq gəzməyə çıxmışdı. Rüstəmbəy nərəyə gedəcəyini əvvəlcə kəsdirəmədi. Məqsədsiz bir vəziyyətdə küçə aşağı endi. Bir də Tatyananı xatırladı. Onda danışmaq, dərdləşmək arzusu canlandı. Qəti addımlarla yürüməyə başladı. Kədərləri unudulan kimi oldu.

Qadın yurdunun qapısı bağlı idi. Tıqqıldatdı. Gələn olmadı. Bir az gözləyib yenidən döydü. İçəridən şıqqıltı eşidildi. Döşəmənin üzərinə düşən sandalyanın səsi gəldi. Tələsik tappıltılar duyuldu. Bir-iki dəqiqədən sonra qapı açıldı... Rüstəmbəylə Vanya üz-üzə gəldilər.

Vanya pörtmüşdü; saçları dağınıqdı; ürəyinin çarpıntısı belə duyulurdu. İkisinin də ağzından "salam" sözü eyni vaxtda fırladı. Nahardan sonra ayrıldıqlarına baxmayaraq, qarıxıb əl-ələ tutuşdular.

– O, Vanya! – dedikdə Rüstəmbəyin səsi titrədi. Vanya özünü itirmiş bir halda Rüstəmbəyi içəri dəvət etdi. Girdi. Tatyana onu özünə məxsus laübali təbəssümlə qarşıladı. Yanaqları yanırdı, gərdənində və buxağında qırmızı ləkələr vardı. Suçlu bir halda Rüstəmbəylə görüşdü və ona yer göstərdi. Rüstəmbəyin nəzərini ilk cəlb edən yataq oldu: yorğan və yastıq ala-tələsik düzəlmişdi.

Rüstəmbəy yatağın beş dəqiqə əvvəlki halını xəyalına gətirib əzablı düşüncələrə daldı. Ruhi-övzai bir qat daha pozuldu. Ətrafındakılar da sanki bunun tühaf vəziyyətini duyaraq, bir söz belə deməyə cəsarət etmədilər.

Ortalığı qaplayan sükut bir neçə dəqiqə davam etdi. Nəhayət, Rüstəmbəy yaralı bir təbəssümlə qoluna bağlı saata baxıb:

– Getmək lazımdır! – dedi və haman ayağa qalxdı. Tatyana onu təşyi edərək:

– Yəqin, qadın yurdu bu gün xoşunuza getmədi: buraların pakizə adətləri pozulur! – deyə qəhqəhə ilə güldü.

Rüstəmbəy gülümsədi, lakin bir şey söyləmədi.

33

Küçəyə çıxdıqda bahar havası onun atəş saçan üzünə sərinlər səpdi. Aramla addım ataraq yürüməyə başladı. Rüstəmbəy Tatyananı Vanyaya qısqandımı? – bilmirdi. Lakin onda bir neçə vaxtdan bəri doğan bədbin hisslər daha da dərinləşirdi. Aləm ona başqa bir şəkildə görünməyə başladı – vəfa, sədaqət, əhd-peyman kimi mənalar gülünc

göründü... Onda tühaf ikilik baş verdi. Iki fikir, iki mülahizə, iki mühakimə bir-birilə çarpışmağa başladı... "Həyatda heç bir mənəvi amil yoxdur. Əsrlərin mədəniyyəti ibtidai cismaniyyətə bir hərf belə artırmamışdır.

Ehtiras bütün çılpaqlığı ilə yaşayır və yaşayacaq... İnsan təbiətin quludur; libasına baxmayaraq, təbiət kimi çılpaq və vəhşidir...

İnsan vəhşiliyini daima etiraf etmiş və buna qarşı din və dövlət kimi zəncirlər icad etmiş. Lakin İnsan vəhşətinə qarşı bunlar da acizdir!.." Bir də yolla gedən motosiklet Rüstəmbəyi düşüncədən ayırdı, gözləri küçələrdə qaynaşan adamlara sataşdı. Hər kəs şəndi; qadın və kişilər şux bir əda ilə qonuşur, gülüşürdü; həyat hər addımda duyulur; kimsədə bədbin fəlsəfə izi görülmürdü. Rüstəmbəy keçirdiyi böhrandan darğın olan kimi oldu. "Hər kəs yaşayır"! – deyə öz-özünü məzəmmət etməyə başladı. Bir də gözləri yol kənarındakı yarı quru yarı təzə yarpaq açmış bir ağaca sataşdı. Budağın birində qarğa durub çöplərdən yuva tikirdi. Qarğanın səyi Rüstəmbəydə tühaf hüznlər doğurdu. "Mən bir qarğadan da acizəm!" dedi və yalnızlıq kədəri onu yenidən qapladı, "Yuva, yuva!" – deyə evə doğru qoşdu.

Ağır düşüncələr içində otağına girib masanın üzərində bir məktub buldu. Açdı. Sətirləri bir-bir gözdən keçirdikdə birdən içini çəkdi. Bu gün sabah ertə Zaqorinin özünü öldürdüyünü Boris xəbər verib, Rüstəmbəyi dəfnə dəvət edirdi.

Rüstəmbəy məktubu masanın üzərinə atdı və sonra bir az duruxub sandalyaya çökdü. Bu gün duyduğu cürbəcür təsirlər nəticəsi olaraq, əsrarəngiz bir yoxluğa daldı.

34

Saat on birdə rənglənmiş bir qutuda Zaqorinin meyitini evdən çıxardılar. Əynində qara çərkəz libası, üzərində yabanı çiçəklər vardı. Tabuta Rüstəmbəy, Boris, baytar, bir də yanındakı nəfər yapışmışdı. Öndə gedən Zina ilə Jenya hönkürtü ilə ağlayırdılar. Arxa tərəfdən də tabutu bir neçə transport mehtəri təşyi edirdi. Şose yola çıxıb qarşıdakı döşə dikləndilər. İki kazak tərəfindən qazılmış qəbir hazırlandı. Tabutu qəbrin kənarına qoyub, hər kəs alnının tərini silməyə başladı. Rüstəmbəy son dəfə olaraq vida nəzəri ilə Zaqorini süzdü. Simasında tühaf bir hüzn vardı. Keçirdiyi son böhran-

lar üzünə təsir edib donmuşdu. Nədənsə bu sönmüş çöhrənin ifadəsi Rüstəmbəyə yabançı gəlmədi. Əvvəllər Zaqorinlə arasında olan məslək ayrılığı birdən silinib getdi. Indi Zaqorin onun gözündə bir qəhrəman, hərəkəti təqdir ediləcək bir bahadır kimi görünürdü. Yaş damlaları kirpikləri arasında titrədi. Rüstəmbəy eyni qənaətlə də nitqə başladı. O bir-birinə zidd iki aləm təsvir etdi. Birinin inqraza doğru sürüklənərək, ayrı-ayrı fərdləri də qədər macəralarına tərk etdiyini qeyd etdi. "Tarixdə yalnız nadir şəxsiyyətlər qədərə boyun əyməzlər" – dedi. "Biləks, özləri qədərin gedişini təyin edərlər. Zaqorin qədərə yol göstərmək qüvvəsinə qadir deyildisə də, qədər oyuncağı da olmaq istəmədi, o, mənsub olduğu cəmiyyətin şərəfini müdafiə edərək, əcəl kasəsini iftixarla boşaltdı".

Rüstəmbəyin nitqinin sonu mütəəssir şəkil aldı: "Bu tənha təpədə səni yalnız qərib olaraq tərk edir, kədərli yaşlarla qəbrini suvarırıq. Qoy üzərində bitən çiçəklər yorğun yolçulara ələmlərini bildirsin!". Rüstəmbəyin son sözləri Jenyanı daha da kövrəltdi: seyhə çəkib, qəbrin yanına sərildi. Jenyanı qaldırıb qəbirdən uzaqlaşdırdılar. Tabutu qəbrə sallayıb torpaqla örtdülər. Baş tərəfində taxta bir xaç tikib, geri döndülər. Kimsə danışmırdı. Rüstəmbəylə yan-yana gedən Boris:

– Səbəbi tühafdır! – deyə pıçıldadı, buraxıb getdiyi məktub daha qəribədir: "Başlı-başını saxlasın – vəhşi mujik zənciri qırdı!" – bu qədər! Mərhumun son ifadəsi bu olmuşdur...

– Özünü saat neçədə öldürmüşdür?

– Səhər saat səkkizdə. Çay içmiş, sonra nəfəri baş mehtərin dalınca göndərmişdir.

– Bəs Jenya ilə əri harada imiş?

– Evdə yatmış imişlər. Jenya tappıltı eşitmiş, əhəmiyyət verməmişdir.

Sonra gəlib qan içində görmüşlər...

– Tühaf bir aqibət! – deyə Rüstəmbəy köksünü ötürdü.

35

Çingiz Qafqazdan Rüstəmbəyə bir bağlı qəzet göndərmişdi. Burada türkcə "Yeni iqbal", "Açıq söz", "Sovqat", iki ildən bəri toxdayıb yenidən nəşrə başlayan "Molla Nəsrəddin" və rusca "Kaspi" qəzeti vardı. Çoxdan bəri vətən mətbuatından məhrum olan Rüstəmbəy Çin-

gizin töhfəsindən son dərəcə məmnun oldu. Axşam yatağına uzanıb şamın işığında bu qəzet və məcmuələri başdan-başa diqqətlə oxudu, nəticədə Qafqaz türklərinin mədəni və siyasi səviyyələrini aydın surətdə təsəvvür edərək, qeyri-məmnun bir hala gəldi. "Kaspi" qəzetinin "Iz jizni i pressı musulğman" sərlövhəli sütunlarında arnaut, ərəb, kürd, çin müsəlmanlarından bəhs açması onun sinirlərinə belə toxundu. Başqa-başqa ictimai, iqtisadi və siyasi şəraitdə yaşayan, ayrı-ayrı dillərdə danışan bir çox xalqların ittihadi-islam məfkurəsi ətrafına toplanılması Rüstəmbəyə olduqca süni göründü. Türkcə mətbuat da onu qane etmədi: bunlarda qəti bir yol, siyasi bir istiqamət yoxdu. Əksəri yıpranmış mövzularla məşğuldu. Ümum mətbuatın mündərəcəsi vaqe olan böyük hadisələrə uymurdu. Başlıca bəhs maarif və mədəniyyətə aid idi.

"Cəmiyyəti-xeyriyyə", "Nicat", "Səfa", "Nəşri-maarif" kimi Bakı cəmiyyətləri də həp eyni dairədə fəaliyyət göstərirdi. Fikirləri məşğul edən ən böyük hadisə yüz minlərcə müsəlmanın müharibədən zərər görməsi idi. Qars və Ərdəhan cəhətlərin "üsyan" edən müsəlmanları çar ordusu tərəfindən "təskin" edilərək, yüzlərcə kəndlər xaraba qoyulmuşdu; Ərzurum, Trabzon və istila olunmuş başqa Türkiyə torpaqları qırğınlar keçirib pərişan halda idi. Dul qadınlardan və yetim çocuqlardan ibarət qaçqın dalğası Gəncəyə qədər gəlmişdi. Bakı "Cəmiyyəti-xeyriyyəsi" bütün dalğın yerlərdə şöbələr açıb, zərər görən müsəlman əhalisinə yardımda bulunurdu. Türk gəncliyi var qüvvəsini bu sahədə sərf etmədə idi. Rüstəmbəy bu cür fəaliyyəti təsvib və ümumi mənada anlaşılan siyasətə yer qalmamasına təəssüf edirdi.

"Gəncədə ilk dəfə olaraq, mövludi-nəbi olmuş" – bu da işmi? Bu, müvəffəqiyyət deyə qəzet sütununda xəbər verilirmi? İnqilab gurultuları ilə bu tutarmı?"..

Rüstəmbəyin düşüncələrini Vanyanın gəlməsi pozdu: taqqıltı ilə qapını açıb girdi. Adi təbəssümü ilə Rüstəmbəyi süzərək şapkasını çıxardı:

– Saat 12-dir, hələ yatmamısınız?

– Tezdir!.. Sən harada idin?

– İclasda idim.

– Nə iclas?

– Nə bilim – soldatlara kitabxana və qiraətxana açırıq; xalqı maarifə sürükləmək istəyirik, – deyə güldü.

– Sürükləyin!.. Daha nə xəbər var?

– Bir qol ordunu cəbhəyə sövq etmək istəmişlər də, getməmiş.

– Necə getməmiş?

– Mitinq qurmuşlar, getməməyə dair qərar çıxarmışlar.

– Deməli, ordu yıxılır.

– Nə fərqi var? Bu saat ümumi tələb kontribusyon və anneksionsuz sülhdür. Boş yerə vuruşmadan nə çıxar?

Rüstəmbəy bir şey söyləmədi. Yenidən qəzetlərə daldı, Rusiyadakı iqtisadi böhranlara dair verilən xəbərlərə göz gəzdirdi. Un, şəkər, sabun, ayaqqabı yoxluğu ehtikara böyük meydan vermişdi. Get-gedə ölkə yoxsulluq uçurumuna doğru sürüklənir və müvəqqəti hökumət də önünü almaqdan acizdi.

Vanya Nataşanı çağırıb yemək istədi. Nataşa gözlərini ova-ova gəldi: yuxudan ayıldığı bəlli idi. Dolğun köksünü Vanyanın qarşısında nümayiş etdirərək, cazibəli bir əda ilə:

– Bir az toxtayın, qızsın! – dedi və eyni əda ilə çönüb, yancaqlarını titrədərək otaqdan çıxdı.

Vanya ehtiraslı bir nəzərlə onu təqib etdi və bir-iki dəfə yerində qurcuxdu; rəngi qaçmışdı, burnunun tənələri yellənirdi. Rüstəmbəy qəzetin o biri üzünü çevirdi: Qafqazda Zemstvo təşkilatı qurmaq üçün Tiflisdə olan ilk müşavirə xəbərləri gözlərinə çarpdı.

Zərurətdə qalan çar hökumətinin bir hiyləsi deyə əhəmiyyət vermədi. "Toydan sonra nağara" – deyə qəzeti kənara atdı. "Çar düşdü, Zemstvo da öldü. Indi millətlərin müqəddəratı məsələsi meydana çıxır", – dedi və sevincək bir sima ilə soyunub yatağına girdi.

36

Nataşa əlində qab içəri girdi. Onunla bərabər odekolon qoxusu da otağı doldurdu. Vanyaya yemək verib divara söykəndi. Özünə olduqca süs vermişdi: yuyunub, üzünü pudralamışdı; saçları səliqə ilə daranmışdı.

Vanya şəhvətəngiz bir nəzərlə onu süzərək, yeməyə başladı. Rüstəmbəyin yuxusuna mane olmamaq üçün danışmaqdan çəkindi.

Rüstəmbəy gözlərini yummuşdusa da oyaqdı. Oxuduğu qəzetlərin təsirinə düşərək, həp vətəni ətrafında düşünüb gələcəyini təyin etməyə çalışırdı. Inqilabın törətdiyi hərc-mərclikdən bəzən məyus olurdu-

sa da ümidini kəsmirdi. “Ta pərişan nə şəvəd kar bəsaman nərəsəd”* – deyə bu anarxiyadan böyük bir şey doğacağına inanırdı. Düşüncəsinin birinci sırasını təşkil edən öz vətəni və öz milləti idi: Rüstəmbəy islamiyyət məfkurəsi ilə əlaqədar deyildisə, Turan idealı daşıyanlardandı.

O, “Tərcüman” qəzeti məktəbinə mənsub olaraq, “dildə, işdə, fikirdə birlik” tərəfdarı idi. Odur ki, milli müqəddərat deyə düşündükdə Azərbaycanla bərabər Türküstan, Edil Boyu və Krımı da nəzərdə tuturdu...

Nataşa vəziyyətini dəyişmədən gözləyirdi. Vanya yeməyini qurtarıb, həsrətli təbəssümlə Nataşanın üzünə baxdı, nəzərləri bir-birini qıdıqladı.

Nataşa vücudunu Vanyaya sürtərək qabları yığışdırıb getdi. Vanya gərnəşib yerindən qalxdı. Sonra titrək əllərilə frençinin düymələrini açа-açа şamı söndürüb, qaranlıqda soyundu.

Rüstəmbəy uyumamışdı, düşüncə və mülahizələrində davam edirdi. Onu Vanya uyumuş zənn etdi və oyatmamaq üçün ehmalca yatağına uzandı.

Rüstəmbəy həqiqi aləmdən ayrılıb xəyala dalmağa başlamışdı. Türk-tatar aləmini hürr, müstəqil, müntəzəm və mütərəqqi bir dövlət şəklində təsəvvür edirdi. Bu işdə özünün də böyük rolu vardı. O, ədəbi bir dil yaradır, bir çox islahat yapır, əlifbanı dəyişir, dini dövlətdən ayırır. Avropaya minlərcə tələbə göndərir... Turan dövləti-müəzzəməsi müntəzəm dəmiryollara, qüvvətli donanmaya, nizamlı orduya malikdir. Elm, ədəbiyyat və sənət tərəqqinin ən yüksək dərəcələrinə sığmışdır. Gənclərin təbii vergiləri aranır, o yolda təhsil verilir. Vergi və fövqəladə zəkaya malik olanların həyatı dövlət tərəfindən təmin olunur; ixtisasları sayəsində qeydsizcəsinə çalışırlar.Rüstəmbəy şəxsi səadətini də unutmur: gözəl, tərbiyəli bir türk qızı ilə evlənib, bir çox çocuq atası olur...

Vanya yatağından yavaşca qalxdı. Rüstəmbəyə bir az qulaq verib, çarpayıdan endi. Qapını ehmalca açıb, Nataşanın yanına keçdi. Çox çəkmədi, Nataşanın taxtının cırıltısı Rüstəmbəyin beynini xəyal dumanından təmizlədi. Yavaşca qalxdı, qısqanc gözlərini qaranlıqda zilləyərək, iztirabla dinləməyə başladı. Nataşanın işvəkar iniltisi qanını coşdurdu...

* Dağılmasa düzəlməz

Vanyanın geri dönməsi sanki illər çəkdi – əzabdan boğuldu. Nəhayət, Vanya yavaş addımlarla gəldi, yatağına uzanar-uzanmaz xoruldamağa başladı.

Rüstəmbəyin isə xəyalı həqiqətə, həqiqəti də əzaba qarışaraq yuxusunu pozdu.

37

Lenin Süyüsdən Almaniya təriqilə dönüb Petroqrada gəlmiş və Kseşinskinin sarayını iqamətgah etmişdi. Vaxtilə xarici ölkələrə fərar edən və Sibirə sürgün olan bolşeviklər də Leninin ətrafına toplanmada idilər. Petroqrad müşavirəsində Lenin mühüm bir çıxışda bulunmuşdu – bütün firqələrin proqramlarını tənqid edib, əməkçiləri bolşevik təşkilatı ətrafına dəvət etmişdi. Leninin nitqi bütün Rusiyaya inikas edib, böyük mübahisələrə meydan vermişdi. Hər yerdə "qansız" inqilabın bitməsi, daha doğrusu, həqiqi inqilabın hələ başlanmaması qənaəti zehinlərə yerləşmədə idi. Leninin sözləri yeni peyğəmbər kəlamı kimi ağızlarda dolaşırdı; bolşeviklərin naşiri-əfkarı olan "Pravda" qəzeti ələl gəzir və müəyyən dairələrdə böyük təsir buraxırdı.

İnqilabın ilk günlərində bütün Rusiya iki yerə ayrılmışdı: biri hürriyyətə tərəfdar, o biri isə tamamilə ona zidd idi. İndi isə vəziyyət dəyişilmişdi; hürriyyətçilər belə cürbəcür təmayüllər göstərirdilər, sinif bəhsi yeni zehniyyətlər doğururdu. Artıq proletariat Rusiyanın hər tərəfindən baş qaldıraraq Leninə "ləbbeyk" deməyə başlamışdı.

Leninin atdığı toxumlar hər yerdən artır, cəbhədə zəmin bulurdu. Bu da təbii idi; müvəqqəti hökumət "Zəfərə çatıncaya qədər müharibənin davamı!" şüarı ilə meydana çıxdığı halda, Lenin təxirsiz sülh tələb edirdi, odur ki, milyonlarca əli tüfəngli kəndlilər də cəbhədən Leninə "ləbbeyk!"* deyirdi.

Çar Rusiyasında yüz milyondan artıq, başqa-başqa dillərdə danışan xalqlar velikoruslar tərəfindən təhkim olunub istismar edilirdi.

Əzilən xalqlar hürriyyəti tam mənası ilə anlayaraq milli müqəddəratın həllini gözləyirdilər. Lakin müvəqqəti hökumətin xətti-hərəkəti və məmləkəti mərkəziyyət üsulu ilə idarə etməsi məhkum xalqları ümidsizliyə sövq edirdi. Milli məsələdə hazırkı hökumətlə çar hökuməti

*Bəli

arasında xətti-hərəkət etibarilə heç bir fərq görünmürdü. Lenin bu sahədə də yeni vədlər verirdi. Rusiyaya zor ilə ittifaq olanların ayrılmasını və başqalarının da geniş məhəlli muxtariyyət qazanacağını elan edirdi. Velikoruslardan başqa Rusiyada yaşayan bütün xalqlar Leninə "ləbbeyk!" deyirdi.

Rüstəmbəyin də Lvov, Milyukov, Quçkov hökumətindən get-gedə soyuyaraq, Leninə yavıqlaşmasının başlıca səbəbi milli məsələdən irəli gəlirdi. Rüstəmbəy qırx milyonluq türk-tatar xalqlarının məhkumiyyətdən qurtarmasını şiddətlə istəyirdi; inqilaba da həmişə bu nöqteyi-nəzərdən baxaraq, onun doğru yolda olub-olmamasını kəsdirə bilirdi. Rüstəmbəydə sinfi görüş yoxdu. Daha doğrusu, qeyri-şüuri bir halda ifadə olunurdu. O, milləti bir dildə danışan, bir ənənəsi olan, bir torpaqda yaşayan və bir ideal daşıyan yeknəsəq bir kütlə kimi təsəvvür edir və onun hürr yaşamağının tərəfdarı idi. O, bir kök daşıyan dillərdəki ayrılıqları şivə və provinsializm tərəqqi edərək, vahid ədəbi dilin şivələrə qələbə çalacağına qane idi.

Bu mülahizələrə istinadən türk-tatar aləminin bir yerə toplanıb bir dövlət təşkil etməsində heç bir maneə görmürdü. Rüstəmbəy Leninin milli nəzəriyyəsini də öz zehniyyətinə uyduraraq qəbul etmişdi.

Bundan başqa, Leninin imperialistlərə qarşı hərəkət etməsi də Rüstəmbəyin rəğbətini qazanmışdı: Milyukov İstanbulun ilhaqını istədiyi halda, Lenin ona tamamilə əleyhdardı. Lenin bütun Şərq xalqlarının ana torpağında müstəqil olaraq yaşamalarını tələb edirdi.

38

Rüstəmbəy iki ildən bəri məzuniyyətə getməmişdi – cəbhə həyatı onu son dərəcə yormuşdu. Onda axır vaxtlar baş verən tənhalıq duyğusu və məyusiyyət də qismən yorğunluğundan irəli gəlirdi. Bəzən tənhalıq hissi onu boğub çıxılmaz bir yola sövq edirdi.

Bu sabah yuxudan ağır bir duyğu sıxıntısı ilə qalxmışdı. Hər kəsə və hər şeyə qarşı səbəbsiz bir hiddət bəsləyirdi. Çay içərkən Vanya ona müttəfiqlərə verilən nota haqqında söyləyərək:

– Sosialistlər haqlı olaraq Milyukovla Quçkovun istefasını tələb edirlər. Bunlar tamamilə çar nazirlərinin proqramını yürüdürlər, – dedi.

Rüstəmbəy cavab olaraq əlini çırpdı:

– Əh, ürəkaçan bir şey yoxdur; hər şey fəna, hər yer qaranlıqdır. Gələcək belə işıq izi göstərmir.

Rüstəmbəy sözlərini elə bir sima ilə söylədi ki, Vanya söhbətin davamına cəsarət etmədi.

Çay sükutla keçdi və qurtarar-qurtarmaz Rüstəmbəy şapkasını alıb evdən çıxdı.

Rüstəmbəy evi tərk etməkdə müəyyən bir məqsəd təqib etmirdi – dəruni sıxıntısını susdurmaq üçün onu bıqdıran mühitdən uzaqlaşmaq istəyirdi.

Kəndə gedən yola çıxdı. Bir çox kişi və qadın şəhərə gəlirdi. Bunların bəzisinin burunlarını yara yemişdi, fəci bir mənzərə təşkil edirdilər. Müharibənin nəticəsi olan bu xəstəliyi Rüstəmbəy çox kəndlərdə müşahidə etmişdi, bu dəfə də laqeyd bir şahid sifəti ilə onları süzərək keçdi və şəhərə nazir bir təpədə dayandı. Yamacda salınan bu şəhərin ortasından axan çay burularaq, meşə ətəyində parlaq bir ayna təşkil etmişdi; təzə yarpaqlı ağaclar çayın durğun sinəsinə əyilib, gözəlliyə məftun olan kimi görünürdü; hava təmiz və sərindi – may günəşi hələ şiddətinə malik deyildi; meşə üfüqə doğru irəlilədikcə mavi sislərə dalırdı...

Rüstəmbəy bu dilfirib mənzərəni seyr edərkən, bir də arxadan qoluna bir əl yapışdığını duyub çöndü.

– O, Svyatoslav Ivanoviç, – dedi, görüşdülər. Təqribən qırx yaşlarında olan qızartdaq saqqallı bu adam zabit paltarında idi. Frençinin sağ döşündə mavi xaçlı darülfünun nişanı vardı. Svyatoslav İvanoviç məruf bir senatorun oğlu olaraq zadəgana mənsubdu. Atasının sayəsində ön cəbhədə deyil, arxa tərəfdə xidmətə cəlb olunmuşdu. Bu da atası kimi olduqca mühafizəkar və inqilabın şiddətli əleyhdarı idi.

– Necə varsınız? – deyə Rüstəmbəy onun halını soruşdu.

– Fəna. Çox fəna! – dedi. – Artıq izahata ehtiyac varmı?

Rüstəmbəy gülümsəyərək:

– İnqilab!.. – dedi. – Yenilik ağrı ilə doğulur.

– Hansı yenilik? Bu uyğunsuzluqlar yenilikmi? Qaragüruhun tüğyan etməsi, əsrlərdən bəri qurulan bir idarənin pozulmasımı? Yox, buna yenilik adı verə bilmərəm; savadsız, sərxoş, tənbəl və yıxıcı bir xalq yenilik qura bilməz! Lvovlara təhəmmül edə bilmədiyimiz halda, ortalığa bir də bir Lenin çıxdı – bu, baltanı bir az da ağacın dibindən vurur... Vursun, baxalım sonu nə olacaq?! Bunların hamısı alman oyu-

nudur; Lenin düz adam olsaydı, Vilhelm onu qapalı vaqonda bizə göndərməzdi...

Hər halda bir daha danışmamağı qət etmişəm. Biz kimik ki? Danışığımıza kim məna verər ki?.. – Birdən mövzunu dəyişdi və eyni zamanda siması da dəyişildi: – Əzizim, necəsiniz, nə ilə məşğulsunuz? – dedi.

– Təşəkkür edirəm. Yorulmuşam, məzuniyyətə getmək istəyirəm.

– Zatən hamımız məzun deyilmiyik? – deyə dodaqlarında tənəli təbəssüm oynatdı; – müharibə artıq uduzulmuş, indi əsarət zənciri önündə boyunlarımızı aşağı əyməliyik...

Rüstəmbəy susmuşdu. Müsahibinə qarşı söz söyləməyə nə marağı, nə də iştahası vardı. Bunu Svyatoslav Ivanoviç duydu:

– Seyrəmi çıxmısınız, yoxsa müəyyən bir məqsədinizmi var? – deyə sordu.

Rüstəmbəy yaxasını qurtarmaq üçün:

– Kəndə, sklada gedirəm, – dedi.

– Onda, əzizim, yolunuza mane olmayım, – deyə əlini uzatdı. Rüstəmbəy onun əlini sıxıb, kəndə doğru getdi.

39

Şəhərdə yer olmadığı üçün Rüstəmbəy anbarı kənddə saxlayırdı. Kənd yaxındı; zatən at və araba olduğu üçün çətinlik çəkilmirdi.

Rüstəmbəy yavaş-yavaş yürüyərək kəndə çatdı. Kənd vuruşmalar görmədiyi üçün salamat qalmışdı. Küləş taxtapuşları Çin üslubunu andırırdı; karnizlərin ucları yarımdairə təşkil edərək yuxarıya doğru qalxmışdı. Kəndin kilsəsi də eyni üslubda idi. Rüstəmbəyə kənddə rast gələn rusinlər salam verərək, tənbəl addımlarla uzaqlaşırdı. Qadın gözə az çarpırdı; görünür qaçıb dağılmışdı; çünki əsgər gecən yerdə heç bir qız və qadın özlərini kişilərin təcavüzündən saxlamağa qadir deyildi. Cəbhə məntəqəsində qalanların əksəri əxlaqən pozulmuş və fəna xəstəliklərə tutulmuşdu.

Rüstəmbəy bir daxmanın qapısına yanaşıb açdı. İçəridə oturan iki ləzgi Rüstəmbəyi görcək dik qalxdı. Rüstəmbəy:

– Oturun, oturun! – deyə cəld irəliləyib yığılan qənd kisələrindən birinin üstündə oturdu.

Anbar müdiri Məhəmməd və köməkçisi Ömər oturmağa cəsarət etməyib bir neçə saniyə ayaq üstə qaldılar; yalnız Rüstəmbəyin təkli-

findən sonra oturdular. Məhəmməd ortaboylu, dolğun, təqribən qırx beş yaşlı bir kişi idi. Ömər uzunboylu və arıqdı; Məhəmməddən gəncdi.

İkisi də milli libasda idi.

– Ağa, çay buyurun, – deyə Məhəmməd çay təklif etdi və dişləmə qəndi qoydu. Masanın üstündə yavan çörək, çay və xırda doğranmış qənddən başqa bir şey yoxdu. Rüstəmbəy buna diqqət verərək:

– Məhəmməd, bəs çayı nə üçün yavan içirsiniz? – deyə sordu.

Məhəmməd gülümsüyərək yerə baxmasında davam etdi bir şey söyləmədi.

Rüstəmbəy təkrar:

– Yağınız yoxmu? – dedi.

– Var. Bir neçə çəllək var.

– Bəs nə üçün yemirsiniz?

– ?!

– Canım, özünüzə korluq verməyin! Burada əlli kisə qənd var

– çayı dişləmə içirsiniz, yağ var – yemirsiniz.

– Nə bilək, ağa, dedik bəs olmaz.

– Necə olmaz, bu işçilər üçün deyil, bəs kimin üçündür? Ömər, dur yağ gətir, qənd də çıxar.

Ömər durub qızararaq, bir qab yağ və qənd gətirdi. Rüstəmbəy hərəsinin stəkanına bir parça qənd saldı:

– Hər gün çayı şirin içərsiniz. – dedi, – günorta da təzə ət tapmasanız, konserv yeyin.

Ləzgilərin ikisi də məmnun təbəssümlə gah Rüstəmbəyin üzünə, gah yerə baxırdılar.

Bunların bu qədər utancaq və düz olduqları Rüstəmbəyi bir az darıldırdı.

"Bu qədər ifrata varmaq olarmı?" – deyə Rüstəmbəy öz-özünə düşünürdü. "Doyunca yeməyə belə cəsarət etmirdilər. Halbuki bunlardan əvvəl sklada qoyulanlar nə qədər mal oğurlamışdılar... Hər halda, zəmanə hərəkətinə bənzəmir..."

Rüstəmbəy:

– Sizin ailəniz yoxmu? – deyə soruşdu.

– Ağa, var.

– Onlara pul göndərirsinizmi?

– Nə bilim, ağa, topladığımızdan göndəririk.

Məhəmmədin mütəvaze ifadəsi Rüstəmbəyi mütəəssir etdi. Bunların acizliyi ürəyini kədərlərlə doldurdu. Qəti bir səslə:

– Baxın, Qafqaz bu saat böyük iqtisadi böhran keçirir, qənd, un, düyü və başqa məkulat tapılmır. Ayda evinizə hərəniz yarım put qənd, bir put un göndərə bilərsiniz, izin verirəm.

Ləzgilər yavaş səslə dəfələrlə razılıq etdilər. Rüstəmbəy də etdiyi hərəkətindən fərəhlənərək, mənəvi həzz duydu. Sonra anbarı dolaşaraq cürbəcür əmrlər verib çıxdı. Məhəmməd onu kəndin sonuna qədər təşyi etdi.

40

Nahardan sonra Vanya ilə Rüstəmbəy otaqlarına çəkildilər. Rüstəmbəy çarpayısının üzərinə uzanıb, Mopassanın hekayələrini əlinə götürdü. Mopassan Rüstəmbəyin sevdiyi yazıçılardan biri idi.

Vanya otaqda gəzinirdi, tərəddüd içində idi. Evdə qalmaq niyyəti olmadığı bəlli idi. Rüstəmbəyə tərəf çönərək;

– Rüstəmbəy, bu axşam iclasa gəlməyəcəksinizmi?

– Nə iclas? – deyə Rüstəmbəy üzünü turşutdu. – İclaslardan artıq xoşlanmıram.

– Nə üçün? Əvvəllər ki, çox xoşlayırdınız.

– Əvvəllər... – deyə Rüstəmbəy ağzını büzdü, bir gözünü qıyaraq, başını tərpətdi, ancaq sözünü yarımçıq kəsdi.

Vanya təkrar:

– Rüstəmbəy, bu axşam gedək – məmnun dönəcəyinizə əmin ola bilərsiniz. Indi böyük iclaslarda bir soldat var, o rəyasət edir. Gözəl natiqdir. Özü də hazır adamdır. Deyirlər, müharibədən əvvəl Moskvada işçi olmuş və gizli təşkilatlarda iştirak etmişdir. Özü bolşevikdir və bir dərnəyi də var. Mən də ora yazılmaq istəyirəm...

Vanyanın sözləri Rüstəmbəyi qane etmirdi – o bu sözləri istehzalı təbəssümlə qarşılayırdısa da, Vanya danışığına davam edirdi:

– Məncə, bolşeviklər haqlıdır: müharibənin əməkçilərə faydası yoxdur. Müharibə yalnız burjuylara, tacirlərə lazımdır; onlar mallarına bazar axtarır, mən də ortalıqda qurban gedirəm.

Rüstəmbəy Mopassanı kənara qoydu.

– Bunları anlayıram, – dedi, – ancaq... intizamsızlığa, ədəbsizliyə təhəmmül edə bilmirəm... Sərxoş soldatlar məclisə gəlib adamı təhqir edirlər. Münəvvərlərə qarşı bir kin başlamışlar; kimsə amirini tanımaq istəmir. Xülasə...

Vanya qeyzlə:

– Rüstəmbəy, siz boş şeylərdən dilgir olursunuz; əsrlərcə əsarətdə böyümüş xalqdan nələr gözləmək olar? Əsir zənciri qırmış, hürr vəziyyətə hələ alışmamışdır. Onun özünü idarə edə bilməməsi hələlik təbiidir. Lakin bunlar düzələcək. Xalqı təşkilata sövq etməli və onu hazırlamalıdır. Məyus olub, bədbinliyə varmaqdan nə çıxar ki?!.

Rüstəmbəy onun sözlərini kəsərək:

– Bunlar doğru, – dedi, – ağlım tamamilə dediklərinizə şərikdir, lakin ürəyim... başqa şeylər duyur: ürəyim inqilaba qarşı daha əvvəlki kimi çırpınmır. Səbəbini bilə bilmirəm. Bəlkə də məyusluğum yorulduğumdan irəli gəlir... Vanya, çox yorulmuşam, cəbhədən qaçıb dincəlməliyəm...

Vanya səsini alçaldaraq:

– Məzuniyyətə nə vaxt gedirsiniz?

– Bir-iki gündən sonra Ternopola gedib, baş müdirimizdən icazə istəyəcəyəm, razı olmasa, istefamı verəcəyəm.

Vanya cavab vermədi və “istefa” sözündən məmnun olan kimi göründü.

İKİNCİ HİSSƏ

I

Rüstəmbəy sabah qatarı ilə Kiyevə gəldi. Ternopolda bir axşam qalıb, məzuniyyətə icazə almışdı. Artıq bir ay istirahət edə bilərdi.

Bələdiyyə idarəsinin arxasında xırda bir oteldə yerləşib, yaxın qəhvəxanalardan birinə getdi. Burası adamla dolu idi – masaların ətrafında oturanlardan başqa, bir çoxu ayaq üstə duraraq bərkdən danışırdı; mövzuları həp ticarətdən idi – şəkər, un, sabun, gön sözləri tez-tez təkrar olunurdu. Qəhvəxana adətən bir bursa şəkli almışdı.

Rüstəmbəy qəhvəxananın tüstülü havasından dilgir olaraq, gəldiyinə də peşman oldu. Lakin geri dönməyə də ərindi, bir masanın kənarında duraraq, südlü qəhvə ismarladı. Qarson ancaq beş dəqiqədən sonra gətirə bildi. Rüstəmbəy cəld içib çıxdı.

Hava gözəldi; kəstanə çiçəklərinin qoxusu İnsanı məst edirdi. Cəbhədən xilas olmuş Rüstəmbəy asudəliyini duyaraq sevinir, eyni zamanda da nərəyə gedəcəyini, nə cür vaxt keçirəcəyini də bilmirdi. Kreşşatikə çatdı. Nəzərini ilk cəlb edən Stolıpinin abidəsi oldu: sabiq baş nazirin heykəlini qaldırıb, pyedestalın yanına yıxmışdılar. "Sizə böyük sarsıntılar lazım, bizə böyük Rusiya lazımdır", – deyə yazılan sözlər hələ pyedestaldan silinməmişdi. Abidənin ətrafına beş-on adam toplanıb, abidə pilləkənlərinin yuxarısında duran və şapkasının kokardını qırmızı şilə ilə örtən bir zabitin nitqini dinləyirdi. Rüstəmbəy də maraqlandı – abidəyə yaxınlaşıb, qulaq asdı. Zabit məzuniyyətdən dönüb cəbhəyə gedirmiş, inqilab ordusuna fədakarlıqla xidmət edəcəyini vəd edirdi.

Rüstəmbəy gülümsünərək, abidədən uzaqlaşdı. Mağazaların ağzında qutular qoyulmuş və üzərində: "Qəzetəni oxuduqdan sonra buraya salın, qəhrəman ordumuza lazımdır", – deyə yazılmışdı.

Bütün gördükləri Rüstəmbəy üçün yeni idi – şəhərdən çoxdan çıxmışdı. İki il əvvəl olduğu kimi, hər yer hərbi əlbəsəli adamlarla dolu idi; sivil libasa az təsadüf olunurdu. Gözəl geyimli qadınların sayı bəlkə bir az da artmışdı. İqtisadi böhrana baxmayaraq, həyat coşubdaşmada idi.

Rüstəmbəy Nikolay küçəsinə çatdı, dayandı. Buradakı meyvə mağazası sahibi İmranı xatırladı. Türk tələbələrinin həmişə İmranın ma-

ğazasına toplandığını bilirdi. Nikolay küçəsinə dönüb, dördüncü nömrəli mağazaya girdi. Onu ucaboylu, qırmızıyanaq, başının yanları ağarmış bir gənc gülə-gülə qarşıladı:

– Ya Allah, Rüstəmbəy! – deyə əlini sıxdı.

– Ya Allah! Sağlıq-salamatlıqdırmı?

– Niyə.

– İşlərin necədir?

– Yaxşıdır. Sən necəsən, büsbütün gəldinmi?

– Yox, yenə gedəcəyəm.

İmran gülər üzlə sandalya verib, Rüstəmbəyin oturmasını rica etdi. Rüstəmbəy oturdu. Bu əsnada mağazaya bir xanımla bir kişi girdi. İmran Rüstəmbəyi tərk edib müştəriləri nəzakətlə qarşıladı. Rüstəmbəy yerindən qalxdı:

– Səftər içəridədirmi? – deyə sordu.

İmran diqqətini müştəridən ayırmayaraq başını tərpətdi. Rüstəmbəy xırda qapıdan mağazanın arxa tərəfinə keçdi. Kirli bir koridorun sol tərəfindəki qapını tıqqıldatdı. İçəridən rusca:

– Kimdir? – deyə səs gəldi.

Rüstəmbəy içəri girdi, yarımişıq, kirli, rütubət qoxulu bir otaqda paslı çarpayıdan bir gənc qalxdı. Rüstəmbəyi görcək iri burnu üzünə yayıldı. Çapıq kimi yanaqlarını parçalayan iki qırış bir az da dərinləşdi və tənəli qaşları yuxarı qalxaraq:

– Pah, balam zemqusar oldun getdin ki!.. – dedi və bir neçə saniyəlik fasilədən sonra: – kasıb adamıq, yatırıq... bu saat durum, – dedi.

Səftər qaşlarını hələ təbii yerinə endirməyib, solğun yorğanını atıb, ayaqlarını çarpayıdan aşağı salladı. Paltarını geyinərək:

– Balam, oralar necədir? – dedi, – bura qarış-bulaşdır... Cuhudlar bütün malları gizlədirlər; gümüş pul yox oldu... heç bir şey tapılmır.

Rüstəmbəy:

– Bizdə bolluqdur, – dedi.

– Yəqin qənd gətirmisən, çayı da yalnız içirsən, – son sözləri deyərkən, Səftərin yenicə normal şəkil almış qaşları yenə də yuxarı doğru çəkildi. Üzündə həsəd əlamətləri görülməyə başladı.

– Bir şey gətirməmişəm, – deyə Rüstəmbəy Səftərin qələyana gəlmiş ruhunu təskin etdi.

Səftər geyindi, koridora çıxdı. Bir az sonra üzünü yuduğu divardan asma yuyuncağın cingiltisindən bəlli oldu.

Rüstəmbəy gözlərini gəzdirərək otağa tamaşa edirdi – hər yer kir və toz içində idi; öldürülmüş taxtabitilərin qanı solğun şpaleri ləkələmişdi; künclərdəki qurumlardan milçək ölüləri asılmışdı... Bura tam bir "musurman" mənzili idi.

2

Səftər Veylabad tacirlərindən Bikef İbadın oğlu idi. Bikef İbad şəhərdə xeyrə-şərə yaramayan, fərdi həyat sürən bir adamdı. Onun nə evdə, nə də dışarıda şad bir halını görən olmamışdı; gülmək məfhumu ona yabançı idi. Az danışar və yavaş danışar. Verilən salama belə yalnız dodaqlarının tərpənməsi ilə cavab verərdi. Ticarət üsulu da tühaf idi – kimsə ilə şərik olmanı sevməz, bankla əlaqədə bulunmaz və varidatını da özündən başqa kimsə bilməzdi. Arvadı və uşaqları belə onun işlərindən xəbərsizdi. Səftəri gimnaziyaya vermişdi, ondan heç bir şey əsirgəmirdi, lakin ticarətin sirlərinə vaqif etməkdən çəkinirdi.

Bir gün Bikef Ibad iflas etdi. Borcluların əlindən şəhəri tərk etmək məcburiyyətində bulundu. Xokənddən xəbəri gəldi. Orada bir rus qadını ilə evləndiyi duyuldu. Veylabaddakı ailəsi başsız qaldı. Onlara məktub belə yazmamağa başladı.

Səftər gimnaziyanı bitirib, Kiyevə gəldi və əqrabalıq həsəbilə İmranın mağazasının arxasında yerləşdi. Bu dar otaqda Səftər, mağaza qarsonu və İmran dörd il bir yerdə yaşamışdılar. Əvvəllər çarpayıda İmran, pəncərənin önündəki batıq taxtda Səftər və döşəmənin üzərində də qarson yatardı. Bir il əvvəl İmran başqa bir mənzil tapıb çıxmış və çarpayı Səftərə qalmışdı...

Səftər üzünün suyu süzələnərək içəri girdi və çarpayının başına atılmış kirli havlını götürüb qurulandı.

– Balam, heç nişandan-zaddan almısanmı? – deyə qəhqəhə ilə güldü, – doktor Vəlibəy cəbhədən bir "Stanislav" gətirib lap döşünün ortasında gəzdirirdi. Ha-ha-ha!.. Heç onu gəzdirməzlər ey!.. Onu biz görmüşük paradda-zadda taxarlar; bu həmişə döşünə taxırdı. İnqilabdan sonra gizlədi. Indi onun yerində bax, bu yekəlikdə (iki baş barmağı ilə şəhadət barmaqlarını uc-uca qoyaraq, bir dairə təşkil edib qaşlarını qaldırdı) bir qırmızı bant taxır. Rüstəmbəy:

– Vəlibəy buradadırmı? – deyə cəld soruşdu.

– Buradadır, buradadır. Sabah iclas olacaq, görərsən.

– Harada?

– Qulamrzagildə.
– Xəlil bəs harada olur?
– Yenə gördüyün yerdə.
– Bəs qurtarmır?
– Qurtarır... ya da qurtarmış – bilmirəm. İmranın içəri girməsi söhbəti kəsdi:
– Ay Səftər, samovar gətir. Rüstəmbəyə çay ver.

İmranın sözlərinə cavab olaraq Səftər koridora çıxdı, samovarı püflədiyi eşidildi.

Çox çəkmədi içəri çirkdən göyərmiş yanı batıq bir samovar gəldi.

İmran komodun qutusundan bir az çörək və çatlaq boşqabda bir az saralmış pendir çıxarıb masanın üstünə qoydu.

Səftər çay tökdü. Masanın ətrafına yığıldılar. İmran çıxıb mağazadakı qarsona bir şeylər tapşırıb, yenə döndü.

Çay əsnasında Rüstəmbəy tələbələri birbəbir soruşdu. Mir Cəfərin də burada olduğunu öyrəndi. Bütün mitinqlərdə nitq söylədiyini dedilər. Bir həftə əvvəl Çingiz Fatma xanımla Qafqaza getmişmiş...

Qapı cırıltı ilə açıldı. İçəri didik bığlı, sallaq dodaqlı, əyribel bir adam girdi. Əynində boğazınadək düyməli, uzunqol bir geyməsi, uzun çəkməsinin üstünə qırış-qırış toplanmış bir şalvarı vardı; çəkməsi, görünür, aylardan bəri silinməmişdi; dörd-beş gündən bəri qırxılmamış üzündən kəsalət yağırdı. Döşündə darülfünun nişanı vardı. Rüstəmbəyi görcək iri ağzını açıb, kirli dişlərini göstərərək:

– Xoş gəlmisən, – dedi və iri, qəssab əlinə bənzər əlini uzatdı.

Rüstəmbəy yerindən qalxmayaraq:

– Ya allah, Cabbar, sən də buradasan?
– Buradayam.
– Nə qayırırsan?
– Qulluq edirəm.

İmran Cabbarın başına qapaz salıb, Rüstəmbəyə tərəf yönəldi:

– Bunun qulluğu adam dolaşdırmaq, şərirlikdir...

Səftər İmranın sözlərini kəsərək:

– Özü də Qulu ilə bərk dostdur.

Rüstəmbəy:

– Onda, Cabbar, "elmi-şuma məlum şud" dedi. İndiyə qədər mehriban görünən Cabbar birdən dilgir oldu:

– Bəsdir; paxırınızı açaram, – dedi və hirsindən gözlərinin çanağı genəlməyə başladı. İmran qəhqəhə ilə onun döşündən itələdi:

– Nə paxır açacaqsan, oğraş? – dedi. – Özün başdan-ayağa paxır deyilsənmi?

Cabbar daha da hiddətləndi:

– Ağzımı açdırmayın, – dedi və dönüb qapıdan çıxdı. İmran qəhqəhəsində davam edirdi.

– Elə bilirsiniz köpək oğlu küsdü – yox; özünü yeməyə yetirəcək.

Peşəsi orada-burada sülənməkdir. O günü bir kağız yazıb ki, mənə əlli manat göndərməsən özümü öldürəcəyəm. Mən də yazdım ki, cəhənnəmə, gora öldür.

Səftər yenə qaşlarını qaldırdı:

– Sən öl, lap adımızı batırıbdır. Anası Suyuyumşaq Ballı Veylabadda məşhur olan kimi, bu da burada məşhurdur. Rüstəmbəy başını bulayaraq dərin düşüncələrə daldı.

3

Axşam Rüstəmbəy Xəlilin görüşünə getdi.

Xəlil təhsilini qurtarıb vətənə dönmədən əvvəl bir-iki aylıq vaxtını kefə həsr etməyi qət etmişdi. Rüstəmbəy Xəlilin yanında ortaboy, çəlimsiz və tühaf bir qız gördü. Xəlil gülümsünərək:

– Tanış ol, bizim müvəqqəti ev adamı, – deyə qızı təqdim etdi.

Rüstəmbəy zarafatla:

– Bu neçənci "müvəqqəti ev adamıdır?" – deyə sordu.

– Ey... Çox. Allah Rusiyaya bərəkət versin; bolluqdur! – dedi və sonra qıza müraciət edərək:

– Tanya, tapşır samovar versinlər, – deyə əlavə etdi. Tanya qucağındakı qutunu pəncərənin içinə qoyub, kimsənin üzünə baxmayaraq, otaqdan çıxdı. Rüstəmbəy onu başdan-ayağa süzdü və birdən:

– Xəlil, deyəsən boynu doludur, – dedi.

Xəlil iftixarla:

– Bəs nə, dörd aylıq uşağı var.

– Bəs necə olacaq.

– Hamınınkı kimi.

İkisi də güldü. Sonra Xəlil papiros yandırıb, ayağını ayağının üstünə qoydu:

– Bizdə olsa, qızı da öldürərlər, məni də. Halbuki, rus zehniyyəti, büsbütün başqadır: qız hər kişidən bir övlad qazansa da hərəkəti məqbuldur.

Fərəməzin üç qızdan üç uşağı olduğunu bilirsən. Uşaqlar durur və analarının ailəsində bəslənir..."Namus"deyilən məna ruslara yabançıdır.

Xəlilin son sözləri Rüstəmbəy üçün böyük bir mövzu idi. Mülahizə yürütməyə həvəsləndi:

– Məncə, – dedi, – ruslar haqlıdır, nəfsə sədd çəkmək boş işdir. Bu sami zehniyyəti islamiyyətlə bərabər gəlib, bizi boğur. Burada xüsusi mülkiyyət məsələsi xüsusi rol oynayır.

– Əlbəttə, əlbəttə, əlbəttə, – deyə Xəlil Rüstəmbəyin fikrini təsvib etdi. – Sosializm əmlak xüsusiyyəti ilə bərabər, "namus" sədlərini də uçuracaq.

Xəlil sözlərini bitirib düşündü, fikirli gözləri oynamağa başladı, sanki bir sözlər söyləmək istəyirdi; bir də ciddi bir səslə:

– Rüstəmbəy – dedi, – tühaf adamsan...

– Necə?

– Sənin bütün fikrin və fəaliyyətin bizə yaxındır; nə üçün sosialist firqəsinə girmirsən?

Rüstəmbəy cavab vermədən əvvəl bir az düşündü və samovar gətirən qızla bərabər içəri girən Tanyanı süzərək:

– Bilirsən, Xəlil, sosialistlərin hər şeyini qəbul edirəm; milli məsələdə yolumuz ayrılır.

– Nə üçün?

– Beynəlmiləl ola bilmirəm. Öldür, ola bilmirəm.

– Nə üçün, biz milli məsələni inkar etmirik ki...

Rüstəmbəy gülərək:

– Təbliğata lüzum yoxdur, məni qane edə bilməzsən. Proqramınızı dəfələrlə oxumuşam, ağlıma batmadı... – Rüstəmbəy bir az duruxdu, sonra: – sənin sosialist olduğunu bilirdim; Bakıda ikən Vəlibəy, sən işləyirdiniz. Ancaq mən sizi mübariz sosialistlərdən hesab etmirdim...

Siz "məkruh" sosialistsiniz, ha-ha-ha!..

Xəlil "məkruh" sözünü anlamadı. Rüstəmbəy izah etdi:

– Şərən qoyun əti yeyilər, it əti yeyilməz, amma dovşan əti yeyilər də, yeyilməz də – "məkruhdur".

Türkcə savadsız, türklük və islamiyyətə yabançı olan Xəlil indiyə qədər eşitmədiyi "məkruh" məsələlərindən çox xoşlandı və güldü.

Tatyana çay masasını düzəltdi. Rüstəmbəyə çay təklif etdi. Tatyananın xatirəsi üçün indiyə qədər yarı rus, yarı türkcə danışmaq tamamilə ruscaya çevrildi. Rüstəmbəy şəkər əvəzinə masaya qoyulan konfetə baxaraq:

– Siz burada şəkər tapmırsınız, biz də, cəbhədə şəkəri qoymağa yer tapmırıq.

Tatyana Rüstəmbəyə cavab verməsi, Tərki-dünya kimi, heç bir şeylə əlaqədar deyil kimi görünürdü. Çay da içmədi, yenə qutusunu pəncərədən götürüb qucağına aldı.

Xəlil təkrar əvvəlki mövzuya döndü:

– İndi firqəyə mənsub olmaq zəmanənin birinci tələbatındandır.

Mən əvvəl... necə dedin?

– Məkruh.

– Məkruh sosialist idim. Indi təşkilata gedib-gəlirəm; çıxışda bulunuram.

Bu lazımdır, sən də bir firqəyə mənsub olmalısan; bax da, məsləkinə görə bir firqə seç; çünki zemlyaçestvo dövrü artıq keçdi.

Rüstəmbəy çay istəkanını nəlbəkidə fırlayaraq:

– Hələ dincəlirəm; yorğunam. Cəbhə ilə vidalaşıb buraya dönəcəyəm... sonra... baxalım, – dedi və birdən səsini yüksəldib, – hə sabah iclas varmış, nə münasibətlədir?

– Eyni məsələdir: "Hali-hazır və biz" mövzusu ətrafında danışılacaq.

Sonra, yəqin münaqişə olacaq. Mən menşevik platformasını müdafiə edəcəyəm; Mir Cəfər eserlərlə çalışır; Vəlibəy vaxtilə Bakıda işləmişsə də indi heç bir təşkilata yanaşmır. İnqilaba tərəfdardır

Ancaq kimlə gedəcəyi bəlli deyil.

– İclas harada olacaq?

– Qulamrzagildə.

– Hə, Qulamrza yenə o arvadı saxlayırmı?

– Yox, boşadı. Indi evlidir.

– Nişanlısını gətirdi?

– Hə.

– Oxudurmu?

– Özü dərs deyir.

– Sizlərlə görüşdürürmü?

– Görüşürük. Əvvəl arvadı utanırdı, indi yavaş-yavaş məclisə alışır.

Buraya çarşabla gəlmişdi. Ancaq başımıza senzor kəsilmişdir – yanında hər şey danışa bilmirik.

– Qulamrza yenə cahıllıq edirmi?

– Əşi, edirik.

– Bəs arvad?

– Əşi, arvadı aldatmağa nə var. Qulamrza dərs verir, deyir: buradan buraya qədər əzbərlə, gəlirəm. O əzbərləyir, biz də gəzirik.

Rüstəmbəy bu "üsuldan" xoşlandı:

– Yaman adamsınız, – dedi və qolundakı saata baxıb, ayağa qalxdı:

– Sabah gəlim, iclasa bir yerdə gedək, – dedi. Xəlil razı oldu.

– Yaxşı, – dedi, – qızı yola salım da, gedərik.

– Hara salacaqsan ki?

– Nə bilim, kənddə olur, vağzala aparıram... nə yerini söylər, nə qutusundakını. Bütün əmlakı qucağındakı qutudan ibarətdir. İçində də (xəlvət baxmışam) bir-iki məktub, bir qutu kirşan və bir xırda güzgüdən başqa bir şey yoxdur.

– Tühaf!

4

Rüstəmbəy Xəlillə Qulamrzagilə gedərkən ön tərəfdən gələn tramvay nəzərini cəlb etdi: vaqonlar ağzına qədər dolu idi. Pilləkənlərdən belə əsgər libaslı adamlar sallanmışdı. Birdən bir adam pilləkəndən atılıb qaçmağa başladı. Bunu mütəaqib bir ayrısı da sıçrayıb:

– Tutun! Tutun! Pulumu apardı! – deyə bağıraraq, qoşdu.

Xalq tökülüb cibgiri əhatə etməyə başladı. Oğruya ilk yanaşan birisi ona bir şapalaq çəkdi. Bu bir siqnal oldu: hər tərəfdən cibgirə yumruq döşəndi. Rüstəmbəy bir dəqiqədə yüzlərcə adamın bir nöqtəyə toplanıb, cibgiri cəzalandırmasını görərək, qara camaatın nə böyük dəhşət təşkil etdiyini ilk dəfə olaraq duydu. Ayaqlar altında bir torba döyülmüş ət şəkli alan meyitin yerlə süründürülməsi onda ikrah edilən bir qorxu doğurdu. Həyəcan içində Xəlilin qoluna girib, sözünə davam edərək:

– Dəhşət! – dedi.

Xəlil gülə-gülə:

– Şəhərə yeni gəlməyin bəlli, biz bu mənzərəni hər gün görürük.

Uzaqda böyük bir izdiham gözlərinə çarpdı. Birisi yüksək bir yerə çıxıb qollarını ölçə-ölçə nitq söyləyirdi. Küçələrdə aşıb-daşan adamların arasından tühaf bir qorxu ilə keçib, sola döndü. Çal papaqlarına

sarı-mavi lentlər yapışılmış bir Ukrayna bölüyü gəlirdi. Ön tərəfdə gedən əsgər şair Şevçenkonun uzun payaya bağlanmış rəsmini aparırdı.

Həyəcanlı ağızlardan qopan milli şərqi Rüstəmbəyin bir az əvvəl keçirdiyi dəhşəti dağıtmağa başladı. Milli muxtariyyət məfkurəsi onu qaplayaraq, qanadlandırırdı.

5

Rüstəmbəylə Xəlil pəncərələri həyətə açılan geniş bir otağa girdikdə oradakılar onları xoş bir təbəssümlə qarşıladılar. Qulamrza:

– Pa, ya Allah! – deyə Rüstəmbəyin əlini sıxdı və üzündən öpdü. Vəlibəy də qalxıb onunla öpüşdü. Qulu da zahirən xoş göründü. Mir Cəfər Rüstəmbəyi döşü darülfünun nişanlı şıq paltarda görüb, tühaf bir hala düşdü: dərununa çökən həsəd dalğalanaraq üzünü bulandırdı: seyrək qaşları oynadı, gözlərinə qan doldu. Tutulmuş bir halda Rüstəmbəyə əl verdi və öpüşməkdən çəkindi.

Rüstəmbəy Mir Cəfərlə bir məktəbdə oxumuş və bir sinifdə oturmuşdu.

Uzun müddət dost keçinmişdilər. Ali təhsil üçün hərəsi başqabaşqa şəhərlərə getmişdi. Bir il sonra Mir Cəfər vərəm xəstəliyinə tutularaq məktəbdən ayrılmaq məcburiyyətində bulunmuşdu. İki il dərs deyərək, Krımda özünə müalicə etdirmiş, sonra təhsilin davamı üçün Kiyevə gəlmişdi. Rüstəmbəyin vaxtında qurtarıb qulluğa girməsi ondakı həsədə səbəb olmuşdu. Rüstəmbəy məsələni anladı və yoldaşının münasibətsiz hərəkətinə qarşı laqeyd davranaraq, çəkilib kənarda oturdu.

Vəlibəy özünəməxsus mehribançılıqla Rüstəmbəyə tərəf yönəlib:

– Rüstəmbəy, bizim yerlərdə nə var? – deyə sordu: – Axır mən də bir müddət oralarda oldum. Bilmirəm, xəbərin vardımı?

– Vardı. Səni Lvovda görmüşdülər.

– Heyf ki, görüşə bilmədik. Qəribə şeylərə rast gəldim. Sonra nağıl edəcəyəm...

– Hələ buradasanmı? – deyə Rüstəmbəy onun sözlərini kəsdi.

Cavab olaraq, Vəlibəy yanında Rüstəmbəyə yer göstərdi. Rüstəmbəy cəld qalxıb onun yanında oturdu və yavaş səslə danışmağa başladılar.

Vəlibəy cəbhə həyatından bir az nağıl edərək dedi:

– Bir neçə gündən sonra vətənə gedirəm. Sözündən-sovundan. Nə qulluğun olsa, hazıram.

– Çox sağ ol!

– Hələ ki, sağam... Sənin fikrin nədir? Rüstəmbəy bir az düşünüb tərəddüd içində:

– Bir ay dincəlib, cəbhəyə dönəcəyəm. İşləri təhvil verməli, sonra görək nə olacaq.

Vəlibəy bir sirr kimi pıçıldadı:

– İndi Bakıda türk ziyalı qüvvələrinə çox ehtiyac var.

– Onu bilirəm. Ancaq nədənsə hələ Bakıya könlüm yatmır.

– Səbəb?

– Səbəb çoxdur. Əvvələn, ora hazır getməliyəm. İkinci, Bakı mühitində – qoçular, zorlular, "mənəm-mənəm" deyən ziyalılar arasında dolana bilərikmi?

Vəlibəy yoğun bığlarını tumarlayaraq:

– Sən də çox dərin düşünürsən, – deyə qırıq-qırıq gülməyə başladı.

Rüstəmbəy qayət ciddi:

– Ay Vəlibəy, bax, sən həkimsən, sənətin var. Onu dərinləşdirməyə çalışacaqsan. Mən hüquqşünasam – vəkillikdən başqa, bir də xalqın ictimai işlərinə yaramalıyam. Federasiya fikri günü-gündən meydan almadadır. Indi federasiya əsaslarını bilirəmmi? – Yox! Qərbdə və Amerikada bir çox dövlətlər var. Bunların qanuni-əsasisindən, üsuli-idarələrindən xəbərim varmı? – Yox! Müxtəsərcə olaraq darülfünunda keçdik. Vəssalam... İndi bir müddət burada oturub, bunlarla məşğul olmaq icab edər. Bilgisiz olaraq millətə xidmət etmək olmaz.

Bilgimiz də olmasa, xalq arasında heç bir nüfuzumuz ola bilməz.

Vəlibəy yenə qırıq-qırıq gülərək:

– Aşna, sən arxayınçılıqdan danışırsan.

– Başqa cür də ola bilməz.

Bu əsnada qapı açıldı. Cabbar gəldi. Salamına soyuq cavab alıb, bir tərəfdə oturdu. Mir Cəfər onu nifrətəngiz bir nəzərdən keçirdi.

6

Tələbələr yavaş-yavaş yığılırdı. Səlman və Əhməd də gəldi. İclasın gecikməsini görən Rüstəmbəy qolundakı saata baxdı:

– Vaxt keçir, – dedi.

Bunu görən Mir Cəfər istehza ilə qoluna baxdı və:

– Vaxt keçir, – deyə Rüstəmbəyin ağzını yamsıladı. Sonra cibindən vizit kartını çıxarıb, üzərinə bir şeylər yazdı və Rüstəmbəyə uzat-

dı. Rüstəmbəy suçlu-suçlu alıb, bu sətirləri oxudu: “Ya sən, ya mən – ikimizdən birimiz yaşamalıdır. Səni duelə çağırıram. Sekundantlarını göstər”. Mir Cəfərin tühaflığına yaxından bələd olan Rüstəmbəy yoldaşının hərəkətindən heç də heyrətlənmədi. Mətin bir səslə:

– Mən hazıram. Qaçan alçaqdır! – dedi.

Mir Cəfər Rüstəmbəyin mətanətini duyub, sönük səslə:

– Alçaqdır! – dedi və susdu.

Məclisə sakitlik düşdü. Hər kəs məsələnin nədən doğduğunun səbəblərini anlamayaraq bir-birinin üzünə baxırdı.

Bəzilərinin dodaqlarında heyrət təbəssümü donub qalmışdı.

Səlman Əhmədə tərəf yönələrək:

– Bu Mir Cəfərin də əcəb işləri var, – dedi, – hələ yersiz çıxışının üstündə bir dəfə mühakimə olunmuşdu. Yenə çocuq hərəkətindən əl çəkmir, – dedi.

Başqalarının qüvvətinə yaranan Cabbar Səlmana xoş gəlmək üçün geniş ağzını açaraq bərk gülüşü ilə məclisdəki sakitliyi pozdu. Rüstəmbəyə bata bilməyən Mir Cəfər bunu əldə bir vəsilə edərək, yerindən dəli kimi qalxıb, Cabbara bir şapalaq vurdu. Məclisdəkilər durub Mir Cəfəri yerində oturtdular. Hər kəsdə bir qələyan vücuda gəldi.

Səlman həyəcanlı bir səslə:

– Yoldaşlar, – dedi, – bu gün Rusiyada əldə edilmiş hürriyyətə müəyyən bir şəkil verildiyi bir zamanda biz də burada dərəbəylik dövrü, qolçomaq və qoçu üsulları yeritməyə çalışırıq. Mir Cəfər kimilərin vəhşi hərəkətlərinə artıq xitam verilməlidir. Bu saat qəti olaraq deməliyik ki, Mir Cəfərə aramızda yer yoxdur!

Hər kəs Səlmanın sözlərini təsdiq edərək:

– Ar olsun! Eyib! – deyə səsləndi. Vəlibəy ayağa durub, mülayim səslə dedi:

– Yoldaşlar, bu gün Rusiyadakı bütün millətlər hürriyyətdən lazımınca istifadə etmək yollarını arayırlar. Baxın, paytaxtında oturduğumuz

Ukrayna nə cəsur addımlar atır. Müvəqqəti hökumətlə belə hesablaşmaq istəmir... Baxın, biz nə ilə məşğuluq... Mir Cəfərin xatirinə dəyməsin, onun indiki hərəkəti mədəni bir hərəkət deyil. Elə hərəkətlərin baş verməsinə imkan verməməliyik.

Vəlibəydən sonra Xəlil istehzalı gülüşlə:

– A Mir Cəfər, sən başdan-başa təzad imişsən ki! Küçələrdə dediyin gözəl nitqlər harada, bu qoçuluq harada?

Mir Cəfər:

– Sən də qoy görüm, – deyə çəmkirdi və sandalyadakı vəziyyətini dəyişib susdu.

7

Bir az keçmiş Qulu ayağa qalxıb:

– Yoldaşlar, biz buraya mühüm bir iş üçün gəlmişik, zənn edirəm, – deyə uzun bir nitq söylədi. Zamanın siyasi incəliyindən, bütün millətlərin muxtariyyət yolunda çalışmalarından, Ukrayna hökumətinin müvəqqəti hökumətlə razılaşmayaraq ordu təşkil etməsindən və bu kimi bir çox məsələlərdən bəhs açdı. Axırda "biz də əl-ələ verərək çalışmalı, geridə qalan millətimizi irəli çəkməliyik",- deyə nitqini bitirdi.

Məclis Qulunu alqışladı. Rüstəmbəy Vəlibəyin qulağına "boş sözdür" – deyə pıçıldayıb gülümsədi. Vəlibəy isə zahirən Rüstəmbəyə şərik olmayaraq, Qulunu məmnun etmək üçün üzünə baxdı və xoş bir təbəssümlə alqışını Quluya duydurdu.

Xəlil ayağa qalxdı. Zemlyaçestvo dövrünün bitməsini, artıq siyasi platformaya keçmək ehtiyacını bildirdi. Bu əsnada "sədrsiz məclis olmaz, sədr seçməli", – deyə səslər eşidildi.

– Vəlibəy!

– Vəlibəy!

– Xəlil!

İndiyə qədər sözlərini kəsib ayaq üstə qalan Xəlil gülə-gülə:

– Mən Vəlibəyin sədr olmasını təklif edirəm. Kim tərəfdardır əl qaldırsın!

Vəlibəy əksəriyyətlə qəbul olundu. Mir Cəfər səsdə iştirak etmədi. Qulu isə könülsüz olaraq əl qaldırdı.

Vəlibəy görkəmli bir yerdə oturub, rəsmən məclisi açdı, sonra milli məzmunda bir nitq söyləyərək, Rusiyadakı vəziyyəti təsvir edib, müsəlmanların siyasətcə hazır olmadıqlarını qeyd etdi. "Bütün millətlər, – dedi, – təşkilat yaparaq, məclisi-müəssisan qarşısına hazır çıxmaq istəyirlər. Halbuki biz hər işdə geri qaldığımız kimi, burada da ləng iş görürük". Sonra Vəlibəy ziyalı azlığından şikayət edərək, mövcud olanlar arasında da ittihad olmadığından bəhs etdi və əlavə olaraq: "Bu gün burada bir nəticəyə gəlib, ümumi bir dil tapmalıyıq;

çünki bunu bizdən həm zaman, həm də millətimiz tələb edir", – deyib nitqini qurtardı.

Danışmaq istəyənlər yazıldı. Səlman, Əhməd, Mir Cəfər, Xəlil, Rüstəmbəy, bir neçə tələbə və məktəbi yeni ikmal etmişlər çıxışda bulundular. Kiyev türk tələbələri tarixində ilk dəfə olaraq məslək ayrılığı duyulmağa başladı. Əvvəllər zemlyaçestvo ətrafına toplanıb yalnız mədəni-maarif məfkurəsi daşıyan gənclər indi artıq köhnə çərçivəyə sığmamağa başlamışdılar. Eser, menşevik, bolşevik və milli demokratik platformalar irəli sürülərək, hər kəs müəyyən proqram dairəsində hərəkət etməyə çalışırdı.

Nitqlərdən sonra uzun-uzadı münaqişələr oldu, nəticədə məclis bir neçə qrupa ayrıldı. Səlmanla Əhməd bolşevik, Xəlil menşevik, Mir Cəfər eser olaraq qaldılar. Məclisin əksəriyyəti isə milli məfkurə daşıyan bitərəflər idi. Bunlar heç bir firqəyə mənsub deyildilər, milli hərəkatda edəcəkləri iştirakın şəkli və üsulu da hələ təbəllür etməmişdi.

Məclisdə söylənənlər kimsəni qənaətbəxş etmədi, hər kəs əvvəlki məsləkinə sadiq olaraq məclisi tərk etdi.

8

Axşam Vəlibəy Rüstəmbəyi "Kupeçeskoye sobraniye" bağçasına dəvət etmişdi. Mayın aydınlıq bir axşamı idi. Dneprin geniş köksü yaldız saçırdı. Yasəmən və kəstanə çiçəklərinin qoxusu ruha təravət verirdi. Bağçadakı şıq geyimli, şən söhbətli adamlar sanki şəhərdəki çörək və şəkər böhranı ilə heç də əlaqədar deyildilər.

Rüstəmbəylə Vəlibəy əvvəl açıq havadakı kinoya gedib, "Qriqori Rasputin" adlı şəklə tamaşa etdilər. Sonra bağçanın restoranına gəlib, çiçəklər arasındakı bir masaya yerləşdilər. Vəlibəy qarsonu çağırıb, yemək və içki ismarladı. Ağ örtülü masanın üzərinə əlvan məzələr düzüldü, araq qoyuldu. Vəlibəy özünəməxsus nəzakətlə qədəhləri doldurdu və Ömər Xəyyamın bir rübaisini söylərək, qədəhini qaldırdı:

– Rüstəmbəy, – dedi, – xoş gəlmisən! Inqilabın nərələrə varacağını və bizi haraya sürükləyəcəyini hələ bilmirəm. Qoca fars "dəm qənimətəst"* deyər. İndi bu dəqiqələr də bir qazancdır. İçək, sağ olaq.

– Vəlibəy, sağ ol! – deyə Rüstəmbəy qədəhini Vəlibəyin qədəhinə vurub içdi.

* Burada: bir anın özü də qənimətdir

Vəlibəy boşalmış qədəhləri təkrar doldurub dedi:

– Qəzetləri, yəqin diqqətlə oxuyursan.

– Təbii.

– Bu müvəqqəti hökumətdən axır, deyəsən, bir şey çıxmayacaq...

Müttəfiqlərə verdiyi notanı gördüm, yenə köhnə hamam, köhnə tas; çar siyasəti dəyişilmir – müvəqqəti hökumət müttəfiqlərlə bağlanan bütün əhdnamələrə sadiq qalır... Milyukov yenə İstanbulu tələb edir. "Son zəfərə qədər müharibə" şüarı utanmazcasına davam edir...

– Vəlibəy, bu siyasət yeriməz, ordu vuruşma qüvvətini qaib etmişdir, paytaxtda soldat və işçi şurası ilə hökumət arasındakı uçurum get-gedə dərinləşir; bolşeviklər yorğun vücudlarda doğan xəyalları həqiqətə çevirmək istəyir; Ukrayna muxtariyyət bayrağını qaldıraraq, başqa millətləri də arxasınca aparır, iqtisadi böhran, hərc-mərclik məmləkəti alt-üst edir... belə bir zamanda əski siyasəti yürütmək qabilmi?

Vəlibəy qədəhi qaldırıb, Rüstəmbəyin nitqinin sonunu gözləyirdi. Nitq bitər-bitməz:

– Ukraynanın şərəfinə içək, – dedi, – qoçaq adamlar yetişdirmişdir.

Rüstəmbəy səmimi bir halda qədəhinə yapışdı və ukraynaca: "İşşe ne vmerla Ukraina!"* – deyib içdi.

Bir neçə dəqiqə başları yeməyə qarışdı. Lakin sükut uzun sürmədi. Rüstəmbəy:

– Ukrayna, – dedi, – fürsəti əldən buraxmır, cəbhədən ukraynalıları yavaş-yavaş çəkib milli ordu təşkil edir; müvəqqəti hökumətdən muxtariyyətinin tanınmasını tələb edir; məktəb və idarələri milliləşdirir; milli nəşriyyata çalışır... Tələbəlik zamanımızda Kiyevdə Ukrayna dilinin danışıldığını eşitməmişdik. İndi yavaş-yavaş eşidilməyə başlandı.

Çar zamanı yalnız bir qəzetləri vardı, onu da müharibə başlarbaşlamaz hökumət qapadı. Əlan gör nə qədər qəzet və jurnalları var...

Bax gör biz nə haldayıq! "Kaspi" hələ ittihadi-islamın quyruğundan əl çəkmir. Bir tələbə məktub almış: Bakı küçələrində qoçular türk qadınlarının ayaqlarından dikdaban çəkmələri çıxarırmışlar... Belə dəhşət olurmu?.. Oh, Vəlibəy, iç, dərdimizi unudaq, islamiyyət bizim axırımıza çıxdı.

İki dost məyus bir halda qədəhləri başlarına çəkib, uzun müddət susdu.

* Ukrayna hələ ölməmişdir

Qarson bifşteks gətirdi. Vəlibəy şərab istədi. Böyük qədəhlərə şərab töküldükdən sonra Vəlibəy Rüstəmbəyə Azərbaycan işlərini anlatmağa başladı:

– Bakıda Ümumqafqaz müsəlmanları qurultayı olmuşdur. Bəzi qərarlar çıxarmışlar. Federasiya şəklini qəbul etmişlər... Təbii, qurultay hadisəsiz keçməmişdir. Qurultayda iştirak edən çarşabsız bir qadına qarşı tapançalar çıxmış; yekə rüsvayçılıq!.. Küçədəki çəkmə çıxarmaq fəqərəsi bu hadisədən sonra olmuşdur... Sonra, Gəncədə bir ədəmimərkəziyyət firqəsi varmış. Bakıdakı federalist firqəsi ilə birləşərək, meydana "müsavat" adlı bir firqə çıxmışdır. Proqramlarını görməmişəm...

Rüstəmbəy Vəlibəyin sözlərini kəsdi:

– "Müsavat"ın proqramı ilə tanış olmaq istəyirdim. Bəlkə gətirdəsən.

– Gətirdərəm, ya da gedəndə özüm göndərərəm.

– Gətirsən Qulamrzaya ver, o mənə verər, bəlkə sən getdin, sonra görüşmədik.

– Yaxşı.

Rüstəmbəy bir az düşünüb:

– Görəsən, başında kimlər durmuş? – deyə sordu.

– Nəsibbəylə Əhməd Muxtar olmalıdır. Rüstəmbəy bu adamları uzaqdan tanıyırdı:

– Yəni, bunların hazırlığı var? – deyə düşündü.

Vəlibəy gülümsünərək:

– Nə deyim? – dedi, – hər halda müsəlman daha bunlardan artığını yetişdirməyəcək ki!.. İşlərlər, öyrənərlər.

– Təhsilləri necədir?

– Nəsibbəyi bizzat tanımıram. Eşitdiyimə görə, darülfünunda olmuş, ancaq qurtarmamışdır. Əhməd Muxtara yaxşı bələdəm. Bizimlə də bir qədər işləmişdir. Heç bir təhsili yoxdur, xudayi-nabitdir.

Bütün məziyyəti türkcə savadlı olmasındadır. Yaxşı natiqdir... Bu qədər. Bişmiş bir siyasi adam demək olmaz. Dövlət təşkilatı üçün yararlı adam deyildir. İfrat inad və şöhrətpərəstdir: "Burada mən, Bağdadda kor xəlfə"... Nə başını ağrıdım, kor atın kor da nalbəndi olar... – deyə qırıq gülüşünə davam etdi.

Rüstəmbəy düşüncələrindən ayrılmayaraq, bir daha sual vermədi.

9

Gecə saat birdə evə dönərkən Mir Cəfərin iclasdakı hərəkətini xatırladılar. Vəlibəy qırıq-qırıq gülərək dedi:

– Qəribə adamdır!

– Doğrudan da, qəribədir... Çocuqluqda da belə idi, amma indi ifrata varmışdır. Çocuqluğumuzdan son dərəcə dost idik. Bir-birimizə gedər-gələr, bir dəqiqə belə ayrı durmazdıq. Ən mod və ən mütərəqqi məsələlər ətrafında bəhs edər, müəyyən fikirlərə gələrdik. Bunda səbir və hövsələ yoxdu. Bir şeyi deyərdi, həyata keçirilməsində mətanət göstərməzdi. Bir gün kiçik qardaş və bacılarımıza savad öyrətməyi qərara aldıq. Dərs başlandı. Mir Cəfərin qardaşı oxumamazlıq edirdi. Bir müddət dərs dedi, çocuq tənbəllik göstərdi. Axırda yanına çağırıb qəti olaraq soruşdu: "Qardaş, oxumaq istəyirsənmi?" Çocuq:

"Yox" dedi. Mir Cəfər: "Hürrsən" – deyə onu buraxdı. Dərs bitdi. Qardaşı indi də savadsız və sənətsiz bir adamdır. Mən Mir Cəfəri məzəmmət elədim: "Ehmallıqla oxut" – dedim. Mənə cavabı bilirsən nə oldu? "Çocuğun hürriyyətinə təcavüz etməyə haqqın yoxdur", – dedi.

– Hürriyyəti belə anlamışdır, – deyə Vəlibəy güldü.

Rüstəmbəy sözlərinə davam edirdi:

– Hər şeyi tərsinə başa düşmək bunda bir xassədir... Bir gün teatra getmişdik. Parterdə idik. Bir də gördüm paltarını soyunur. "Canım nə qayırırsan? Burada köynəkli oturmaq olarmı? Axır bir qayda var".

Mənə: "Əfkari-ümkumiyyədən qorxursan? – dedi. – Hər şey cəhənnəm olsun, mənə şəxsim və istirahətim lazımdır, – deyə cavab verdi.

– Deməli teatrda yarıçılpaq oturdu.

– Təbii, yüz yerdən ağızlar buruldu, istehzalar olundu...Nə isə, başının bir damarı qırıqdır...

– Qeybət olmasın, – deyə Vəlibəy sözə başladı, – mən də bundan bir fəqərə eşitmişəm. Bir ay əvvəl Moskvaya tələbələr qurultayına getmişdi. Bir gün tramvay yelli keçərkən Mir Cəfər fit verir. Bir qəzamı oldu – deyə o saat tramvay vaqonlarını dayandırırlar. Vaqonların dayandırılmasının səbəbəini bilməyən miniklər arasına çaxnaşma düşür. Bir də Mir Cəfər səslənir; "Mən mindim, indi vaqonu sürə bilərsiniz", – deyir. Camaat buna qarşı nifrətlər yağdırır. Bu adam indi

Kiyev mitinqlərinin Allahı sanılır.

– Çünki gözəl natiqdir. Ruscaya incədən-incəyə vaqifdir. Ədəbiyyatı ətraflı tədqiq etmiş; mətbuatda belə iştirak edir... Ancaq həyatı ki-

tablarda yazılan kimi qəbul edir. Fikir və hərəkətindən də kitab qoxusu gəlir, olduqca səthidir.

Vəlibəy ciddi bir səslə:

– Adamlığı da yoxdur. İnqilab həyatı çalxalayıb bu kimiləri üzə atırsa, bunlar aləmi məhv edər, axırda özləri də məhv olarlar.

Rüstəmbəy Vəlibəyin sözlərini təsdiq edərək:

– Bilirsən onda nə həsəd var? Yaxşı yeyənləri, geyənləri, yaşayanları görəndə içini gəmirir. Yakıb yıxmaqda ləzzət duyanlardandır.

– Bu necə ailədəndir? Kasıbdırmı?

– Atası xırda alış-verişçidir. Ancaq buna köməyi dəymir, ailəsini belə zorluqda saxlayır...

Vəlibəy qırıq gülüşü ilə Rüstəmbəyin sözlərini kəsdi.

– Duel necə oldu? – deyə sordu.

Heç! Duelə azmı adam çağırmış. Puşkinin vaxtında yaşadığımızı zənn edir... Bu da oxuduğu kitabların təsirindən doğmurmu?

10

Rüstəmbəy yataqdan yenicə qalxmışdı. Xəlil içəri girdi. Görüşdülər. Xəlil:

– Yəqin hələ çay içməmisən? – deyə sordu.

– Yox, indicə durdum. Yuxudan doya bilmirəm. Cəbhənin yorğunluğu indi duyulur. Son zaman mənən də yoruldum.

– Yəqin ora da bura kimi hərc-mərcdir.

– Təbii, eyni anarxiya.

– Kerenskinin bütün populyarlığına baxmayaraq, qəti bir xətti-istiqaməti yoxdur. Görünür, yalnız gözəl nitq söyləməklə məmləkət idarə olunmur.

– Aparat da pozuqdur, başı dəyişdilər, aşağı qaldı. Çarlıq ruhu ilə bəslənmiş məmurlar dünənki vəkil, jurnalist, tacir nazirə tabe olarmı?

Məmur psixologiyası başqadır. Hökumətin aşağıdan yuxarıya doğru pillə ilə çıxan məmur arasında nüfuzu olmadığı üçün məmur da vəzifəsinə sadiq deyildir. Bax, teleqram poçtla göndərilir, məktub yollarda itir, vergi yığılmır, banklar bərbad olmağa başlayır. Alverçilik güngündən artır, hökumət və ictimai təşkilatlar anbarları oğurlanıb bazarlarda satılır. Uzaqgörənlər qızıl və brilyant toplayır; sabit dəyərli şeylər aranır. Bu gün satın alınan hər bir şey üç gün sonra birə iki qiy-

mətə gedir. Qiymətlər yüksəlir məmurun maaşı yüksəlmir, ehtiyac da bir tərəfdən məmuru işindən soyudur...

Xəlil onun sözünü kəsdi:

– Rüstəmbəy, – dedi, – yalnız məmur deyil, hər kəs şaşmışdır.

Nədənsə, bu hökumətə inanılmır. Bax: hər bir mitinqdə "hürriyyət istiqrazı" ndan bəhs olunur. Hamı bilir ki, hürriyyətin irəli sürdüyü hökumətə kömək lazımdır. Ancaq heç kəs yazılmır. Mən köhnə inqilabçı olaraq hələ istiqraza yazılmamışam.

Xəlil sözlərinə əlavə olaraq qəhqəhə ilə güldü, sonra otağın küçəyə tərəf açılan pəncərəsinə yanaşıb baxa-baxa:

– Yığış, çıxaq, – dedi.

Hava olduqca gözəldi. Qəhvəxanaların birinə girdilər, – Rüstəmbəy

Xəlilə südlü qəhvə təklif etdi, içmədi.

– Toxam, – dedi, – tez ol, çıxaq. Tacirlərin əlindən indi qəhvəxanalarda yer yoxdur. Mənim də, nədənsə, bunlardan zəhləm gedir.

Rüstəmbəy:

– Sənin atan, – dedi, – məmur olmuş, yəqin həmişə də tacirə borclu olmuşdur. Səndə çocuqluqdan onlara qarşı bir ikrah əmələ gəlmişdir.

– Doğrudan da belədir. Bilirsən, atam ev tikdirirdi. Bir sövdəgər Hacıdan altı yüz manat borc almışdı. Yazıq kişi beş il pulu verib qurtara bilmədi, müamilə müamilə üstündən gəlirdi. Özləri də elə yumşaq olurlar ki, üzlərinə də tüpürsən incimirlər. Amma səni lazımınca istismar edirlər. Atam öləndən sonra anamın yanına gəlib edərdilər.

Bütün qızıllarımızı, xalı və ipəklərimizi onlara satdıq. Kim bilir, nə qədər ucuz alırmışlar. Qardaşım Parisdə oxurkən ona pul göndərmək lazımdı. Anam gözəl bir tirmə girov qoyub, əvəzində əlli manat aldı.

Əlli manatı vaxtında verə bilmədiyimiz üçün müamilə artmağa başladı...

Xülasə, şal əldən getdi, nəticədə tacirə də borclu çıxdıq...

Xəlil yenə güldü və təbəssümündə ikrah duyuldu.

Rüstəmbəy qəhvəsini qurtarıb, qəhvəxanadan çıxdı:

– Yaxşı, atan məmur, çarın sadiq məmuru, anan Mehdi xanın qızı – bəs bu menşeviklik haradan çıxdı?

Xəlil əvvəl oynaq, sonra ciddi bir halda:

– Bilirsən, biz Bakıda hökumət pansionunda yaşayırkən, gizli ədəbiyyatla çox maraqlanardıq. Bir gürcü yoldaşım vardı, bu mənə xırda risalələr verərdi, oxurdum. Yavaş-yavaş menşeviklərin proqramı ilə

tanış oldum, xoşuma gəldi. Yoldaşım məni bir firqəçi ilə tanış etdi.

Arabir görüşərdik. Sonra türk gənclərinin arasında işləmək mənə tapşırılmışdı.

Bir neçə məktəbliyə mühazirə oxuyurdum. Zavodlarla da az-çox əlaqəm vardı... Belə!..

Rüstəmbəy gülə-gülə:

– İndi de görüm, aşna, federasiyaya tərəfdarsan, yoxsa yox?

Xəlil düşünərək:

– Demokratik cümhuriyyət, zənn edirəm, hər kəsi qane edər.

– Yox, – deyə Rüstəmbəy qətiyyətlə cavab verdi, – onda aramızda dağlar var. Hər millət müqəddəratını özü həll etməli. Bu günün şüarı budur!

11

İmranın meyvə mağazasına çatana qədər iki dost arasında siyasi mükalimə davam etdi. Biri o birini qane edə bilmədi. Nəhayət, Rüstəmbəy qeyzlə:

– Bundan sonra məhkum xalqlar arasında menşeviklik nüfuz qazana bilməz. Bu sahədə bolşeviklər daha da uzaqgörəndirlər, – deyə münaqişəyə xitam verdi.

İmran mağazanın arxasında idi. Rüstəmbəylə Xəlil də oraya keçdi.

Səftər də orada çaya məşğuldu. Səmimi görüşdən sonra hərə bir tərəfdə yerləşdi. Sonra Xəlil gülə-gülə:

– Balam, – dedi, – mənim tacirlə aram olmadığını hamı bilir, ancaq,

İmran, səni mən tacir hesab etmirəm; çünki sən studentlər içində böyüyərək, tacir olmusan; hamıya da köməyin dəyir...

Səftər onun sözünü kəsərək, yarı rus, yarı türkcə:

– Yaxşı, bu müqəddəmədən məqsəd nədir?

Xəlil gülə-gülə:

– İmrandan iyirmi beş manat borc istəyirəm. Xəlilin birdən məqsədə keçməsi hamının gülüşünə səbəb oldu. Xəlil ciddi:

– Bilirsən, İmran, qardaşımdan pul gözləyirəm, gələn günü verərəm.

İmran hörmətlə əlini gözünün üstünə qoyub:

– Gözüm üstə! Çayımı içim, verim, – dedi və o saat sözü dəyişdi:

– Deyirlər, Cabbar şapalaq yeyib; amma nə olub!.. Mir Cəfərlə tanışlığım yoxsa da, görən kimi əlindən öpəcəyəm.

Səftərin yenə qaşları yuxarılara doğru çəkildi, üzünün batığı bir az da dərinləşdi. Məxrəci gülüşlə:

– O gündən bəri yoxdur. Indi, kim bilsin, haralarda sülənir, – dedi.

Xəlil səmimi səslə:

– Balam, kişiyə sataşmayın.

Səftər yenə qaşlarını qaldırıb, bir şeylər demək istəyirdi, bir də

İmran masadan qalxaraq:

– Xəlil, gülüm, gəl, – dedi.

İmran daxıldan iyirmi beş manat çıxarıb Xəlilə verdi və yavaşca əyilib Rüstəmbəyin qulağına:

– Sən pulları haraya yığırsan? – deyə pıçıldadı.

Rüstəmbəy çox düşünməyərək:

– Yanımdadır. Lazımındırsa verim. İmran cazibəli bir səslə:

– Yanında boş qalınca işə buraxsan yaxşı olmazmı? – deyə sordu və təkidlə əlavə etdi: – Bilirsən bu saat necə pul qazanmalı vaxtdır...

Sənə də yaxşı olar, mənə də.

Rüstəmbəy haman cibindən iki min manat pul çıxarıb İmrana verdi. Sonra Xəlilə müraciət edərək:

– Balam, pul lazımındı, məndən niyə istəmədin?

– Sən gedərgisən. Kim bilir, sənlə bir də nə vaxt görüşəcəyəm.

İmran buralı, mən buralı. Borc aldığım birinci dəfə deyil ki, beş ildir...

Bu əsnada iri çopur burunlu, qarasifət bir adam girib:

– Səfarətxana katibi Səftər xan buradadırmı? – deyə sordu.

İmran ağzını arxa qapıya tərəf çevirərək istehza ilə:

– A Səftər xan, – dedi, – rəiyyətlərindən biri səni axtarır.

Rüstəmbəy maraqlı gülüşlə:

– Iran səfarətxanası katibliyi indi Səftərdədirmi?

– Bəli, – deyə İmran yenə istehza ilə ağzını bir balaca burdu:

– Meymun oynadanları bir müddət Bayram qırxdı, indi Səftər xan qırxır.

Sözlərini bitirib, İmran xısın-xısın gülərək əlini Rüstəmbəyə uzatdı. O da əlini onun əlinə vurdu.

12

Rüstəmbəy tez səhər İdzikovskinin xüsusi kitabxanasına getdi. Bu kitabxana hökumət və şəhər kitabxanalarına nisbətən daha zəngindi.

Əlavə olaraq, İdzikovski kitabxanasında bir çox inqilabi əsərlər də vardı. Rüstəmbəyi də maraqlandıran da elə bu kitablardı. Müntəzəm surətdə oxuyaraq, hazırlanmaq istəyirdi, çünki inqilabın irəli sürdüyü məsələlərə qarşı onun ali təhsili kafi görünmürdü.

Rüstəmbəy kitab kataloqunu götürüb varaqlamağa başlaldı. Özünə bir balaca proqram düzəltdi. Marks, Engels, Lenin, Plexanov, Kautski, Bebel və Joresi də bura daxil etdi. Lakin bunlardan əvvəl tarix və iqtisadiyyatla məşğul olmağı lazım bildi. Sonra on səkkizinci əsr ensiklopedistlərinin

əsərləri və Kontun pozitivizmi ilə çox maraqlandı.

Xülasə, bir çox düşüncə və mülahizələr yürütdükdən sonra qədim

dövlət təşkilatlarına dair bir kitab alıb, kitabxanadan çıxdı. Ürəyi qoltuğundakı

kitabın fərəhi ilə dolu bir halda oxumağa qoşarkən, bir də şıq geyinmiş, siması tanış görünən bir xanıma rast gəldi. Xanımın gözləri Rüstəmbəyə sataşıb haman qeyri-məmnun bir halda yerə dikildi, yanaqları qızarıb, solğun laləni andırdı.

Rüstəmbəy dayandı və özünəməxsus bir səmimiyyətlə:

– Sofya Sergeyevna, – deyə səsləndi.

Xanım sönük bir halda duruxdu və Rüstəmbəyin ona tərəf uzanmış əlini istər-istəməz sıxmaq məcburiyyətində bulundu. Rüstəmbəy:

– Çoxdan görüşmədik, – dedi, – zövcünüz hardadır?

Xanım ağızucu olaraq:

– Cəbhədədir, – dedi və suçlu-suçlu ətrafa baxdı.

Rüstəmbəy xanımı hürkmüş vəziyyətdən çıxarmaq üçün:

– Ha tərəfə gedirsiniz? Sizi bir az təşyi edim, – dedi

Xanım bu təklifdən xoşnud olmayan kimi, bir neçə saniyə yerində qaldı. Tərəddüd içində olduğu bəlli idi. Lakin Rüstəmbəyin israredici hərəkəti xanımı yoluna davam etməyə sövq etdi.

İkisi də bir müddət sükut içində yan-yana getdilər. Sonra Rüstəmbəy:

– Yenə əvvəlki yerinizdəmi qalırsınız? – deyə sordu. Xanım cavab verməkdən çəkindi və sualın yersiz olduğunu duydurmaq üçün etinasız bir halda mağazalara baxmağa başladı. Yanaqları təkrar qızarıb soldu. Gözlərinin kənarından süzülən etirazlı baxış, Rüstəmbəyin cəsarətini qırdı. Bir neçə addım getməmiş xanım durdu və yenə gözlərini yerə dikərək, əlini uzatdı:

– Mən aptekə gedəcəyəm, – deyib cəld aralandı. Rüstəmbəy tühaf bir halda yoluna davam etdi. Qeyri-şüuri olaraq əlini bığına atdıqda

Sofyanın əlindən qopan ətir qoxusu damağına çökdü. Kitabxanada əldə etdiyi fərəh əvəzinə ruhunda bir acılıq çöküntüsü duydu.

13

Sofya xanımın məsələsi Rüstəmbəyi bir neçə müddət şiddətlə məşğul etdi. Vaxtilə pəncərəyə söykənib hüznlü göz yaşları ilə Rüstəmbəyi təşyi edən Sofya bu dəfəki soyuq Sofyanın əksi kimi görünürdü.

Bu, əsrarəngiz bir müəmma olaraq, Rüstəmbəyi çıxılmaz bir vəziyyətə soxmuşdu. Dərdini unutmaq üçün kitaba dalır, tarix və fəlsəfədə ruh təskinliyi arayır, müvəffəq olmur. Qara sətirlərdən nəşət edən mürəkkəb fikirlər arasında həp Sofyanı görür, solğun laləni andıran yanaqları ən qüvvətli bir fəlsəfə kəsilərək Rüstəmbəyin ağlını pərdələyirdi.

Qəzeti əlinə götürür – rollarını bitirib çəkilən komandanlar, nazirlər ona çocuq oyuncağı kimi gəlirdi. Küçədəki nümayişlər, siyasi münaqişələr, nitqlər, şüarlar – bunların hamısı onun marağına, səthi də olsa, nüfuz etmədən uçub gedir, kiçicik bir iz belə buraxmırdı. Artıq şəhər ona bir istirahət yeri deyil, zindanxana kimi gəlirdi.

Bir gün dəruni böhranlar içində Xəlili arayıb tapdı. Xəlil də onun kimi maddi həyatın dolambac yollarına nabələd, hiylə zəruriyyətinə yabançı bir adam olduğu üçün Rüstəmbəylə dərd şəriki ola bilirdi.

Məsləк ayrılığına baxmayaraq, aralarında səmimi dostluq vardı.

Xəlil Rüstəmbəyi iztirab içində gördükdə gülümsədi:

– Yenə səndə bir şey var, – dedi, – eşqmi, mənəvi böhranmı? – deyə sordu.

Rüstəmbəy deyəcəyi sözlərdən qəlbi təskin bularaq:

– Xəlil, – dedi, – dəruni müvazinəmi pozan bir şey var. Eşqdirmi?

Bilmirəm. Şair və psixoloqların tərifinə inanılarsa, bu şey eşqdir.

Lakin, doğrusunu deyim, ağlım bu eşq deyən qüvvəyə heç də inanmır...

Allahı sevərsən, eşq varmı? Bunu sən duydunmu?

Xəlil sakit gülüşü ilə bir az düşünüb dedi:

– Rüstəmbəy, eşqin nə olduğunu həyatımda anlamadım. İlk əvvəl özümün erkək olduğumu duyar-duymaz məndə qonşumuzdakı bir malakan arvadına qarşı həvəs oyandı. Həvəs məni qadına tərəf çəkirdi.

Bir gün gedib qadını evdə yalnız gördüm. Coşmuş erkək baxışı ilə onu süzdüm. Qadın halımı duyaraq tühaf bir vəziyyətə düşdü: qızardı,

dadlı bir təbəssümlə üzümə baxıb, əli ilə bir iki dəfə yanaqlarıma vurdu...

Yalnız bunu xatırlayıram: qadını qucaqlayıb çarpayının üzərinə atdığımdan xəbərim olmamış... O gündən etibarən rast gəldiyim qadınla elə rəftar etmişəm. Təbii ehtiyacın dəfi üçün heç bir şairanə müqəddəməyə lüzum duymadım. Bu qədər. Sən başqa – ehtiyacı susdurmağa çalışırsan, ehtiyac hissi müqavimətdən şişərək xəstə bir şəkil alır.

Bu sözlərdən sonra Xəlil ciddiliyini qaib edərək qəhqəhə ilə gülüb əlavə etdi:

– Dəruni böhran dediyin dişi dərdidir. Bir dişi tap da, normal bir adam ol. Vəssəlam! Yoxsa, hər şeydən avara olacaqsan.

14

Rüstəmbəy Xəlilin sözlərini haqlayaraq susdu. Lakin ağlı təsvib edən şeyi dəruni bir başqa qüvvə inkar edirdi. Bu qüvvənin təyini yolunda çox düşündü, "bacarıqsızlıq" – deyə fikrindən keçirdi. Bir də yazıq bir əda ilə Xəlilin üzünə baxıb:

– Bacarıqsızlıq, – dedi, – görürəm, sən deyənlər doğru; ancaq həyata keçirmək üçün bir şeylər lazım... vaxt və bacarıq lazımdır. Bu da ki, məndə yoxdur. Mən təbiətən yalnız bir məqsədə doğru gedə bilirəm, ikiyə ayrılmıram. Dərunimdə bir əsgər var; "arş irəli!" – dedimi, yürüyürəm. Istiqamət dəyişilməz, əfəndim! – deyə Rüstəmbəy güldü,

Xəlil də gülərək:

– Bir dəfə də qadın cəbhəsinə hücum etməli, – deyə qəhqəhə ilə

güldü.

– Mən razıyam, zalım oğlu "əsgər" razı olmur. Ikisi də güldü.

Sonra Xəlil ciddi bir səslə:

– Bu axşam boşam. Dünən Tanya gəlmişdi, ehtirasımı söndürdü.

Bu axşam münasib bir yerə gedə bilərəm.

– Məsələn.

– Gələndən Qulamrzagilə getmisənmi?

– İclas günü orada idik...

Xəlil:

– O heç! – deyə Rüstəmbəyin sözlərini kəsdi, – kişi evlənmişdir, ailə sahibidir. Ziyarət etmək borcundur.

– Yaxşı, – deyə Rüstəmbəy razı oldu.

– Saat neçədir? – deyə Xəlil soruşdu. Rüstəmbəy qoluna baxaraq:

– Beşə bir az qalır, – dedi.

– Bir-iki saat gəzək, sonra gedək. Vladimirski qorkaya tərəf getdilər.

Monastırın yanındakı qapıdan qorkaya girib, Dneprə nazir xiyabanda bir skamyaya yerləşdilər. Dnepr daşıb, qarşıdakı slobodkanı basmışdı. Sağ tərəfindəki çar bağı çiçəklər içində cilvələnirdi; sərin hava yasəmənlər arasında titrəyərək rayihələr saçırdı. Sol tərəfdəki altun qalpaqlı kilsələr yaldızlı şüalar səpələyirdi.

Bu gözəl mənzərə Rüstəmbəyin ürəyində hüznlər doğururdu. Yan tərəfdən xoş bir təbəssümlə yoldaşının sönük çöhrəsini süzən Xəlil:

– Yenə nə düşünürsən? – dedi.

Rüstəmbəy dərin – düşüncədən zorluqla ayrılaraq köksünü ötürüb dedi:

– Mənə belə gəlir ki, həyatın qəlbi daima məndən kənar bir yerdə çarpır. Mən bu çarpıntının olmasını duyuram, amma onda iştirak etmirəm.

Rüstəmbəy fəal bir vəziyyət alıb, qollarını ölçərək:

– Həyat coşarkən hər bir fərdin köksündə əks-sədalar doğurmalı; çünki fərdlər həyatdadır, həyat fərdlərdə deyil... Bax, mən bu əks-sədaları duymuram. Həyat dairəsindən kənarda duraraq, yalnız iştiraksız bir şahid vəzifəsi görürəm...

– Sənin bu fəlsəfənin mənasını anlamıram, – deyə Xəlil onun sözlərini kəsdi və bir az da kəskin: – Nə üçün həyatdan kənarda qalırsan?

İndi pul qazanırsan, gəncsən, gözəlsən, təhsilin var – həyatın ən coşqun yerinə belə girməyə əlində vəsilələrin var. Nədənsə passiv duraraq rezonyorluq edirsən... Əzizim, İnsanın, ya heyvanın dərunində təbii bir çağırış var. Çağırdımı – "baş üstə!" deməli. Sən bunu unudursan.

Canlı həyat tələblərinə qulaq asmırsan da, kitablardakı səfsətələri dinləyirsən...

İki qızın bunların yanından ötüb getmələri Xəlilin nitqinə xitam verdi. Arxalarınca müştəri gözü ilə baxaraq, düşündü. Birdən:

– İştə həyat, tamaşaya lüzum varmı? Dur gedək, tanış olaq.

Rüstəmbəy getməməzlik göstərdi:

– Əşi, işin yoxdur? – dedi.

Xəlil hiddətlə onun qolundan tutub dartdı:

– Bu iş deyil? Dur, – deyə onu yerindən qaldırdı.

İri addımlarla yürüyüb, bir az sonra sürəti azaltdılar. Qızlar addım səsləri eşidərək geri çöndülər və bir-birinə bir şeylər söyləyib gülüşdülər.

Xəlil Rüstəmbəyə yönəlib sevinclə:

– İşlər yaxşıdır, – dedi və sonra qızlara eşitdirərək: – Bahar gözəldir, ancaq... onu duyanlar və anlayanlar üçün gözəldir.

Qızlar yenə geri dönüb, sonra yenə pıçıldaşaraq gülüşdülər. Xəlil sözlə qızları daşlamada davam edirdi:

– Bahar ildə üç ay gəlib İnsanları nəşələndirib gedər. Lakin... burada bir mühüm "lakin" var. Dürüst qulaq asın. Gənclik baharı yalnız bircə dəfə gələr... Təkrar olunmaz!.. İstifadə etməyən peşmanlıq oduna yakılar...

Qızın biri yavaş səslə:

– Amma nə ustalıqla başlayır, – dedi və yoldaşına qısılaraq güldü.

Xəlil cəld:

– Mən doğrudan da ustayam, səadət sarayı yapıram.

Qızın bu dəfə ikisi də çönərək işvəkar heyrətlə:

– Eləmi? – deyə Xəlildən soruşdular.

– Elə! Elə! – deyə Xəlil qızın birinə yanaşdı və o biri qıza:

– Yoldaşım utancaqdır. Lütfən onu məşğul ediniz, – dedi.

Qızlar qəhqəhə ilə gülərək, yaxındakı skamyaya əyləşdilər. Rüstəmbəy sağdan, Xəlil də sol tərəfdən oturdu.

15

Şirin söhbət davam edirdi. Xəlil məzhəkələr, lətifələr, cürbəcür dadlı vəqələr söyləyib qızları güldürürdü. Rüstəmbəy də danışır, o da maraqlı söhbət sahəsində Xəlildən geri qalmırdı.

Xəfif qaranlıq yavaş-yavaş çökərək, ətrafı doldurur; orada-burada işıqlar parlayıb sayrışmağa başlayırdı. Əlvan rəngli parlaq zolaqlar Dneprin səthində oynaşmada idi. Qoşa-qoşa dolaşan oğlan və qızların sayı get-gedə artır, gənclər tənha skamyalara yerləşirdi.

Xəlil yanındakı qızın əlini əlinə alıb oxşayır və xəfif müqavimətini qıraraq arabir dodaqlarına götürürdü. Artıq söhbət ümumilikdən fərdiliyə keçmişdi; hər kəs öz yanındakı qızı məşğul etmədə idi. Lakin xətti-hərəkətlər başqa-başqa idi.

Xəlilin axır məqsədi qızı "bişirib" bir gün otağına gətirmək, məramına çatmaqdı. Rüstəmbəy isə heç bir məqsəd təqib etmirdi və bəzən vaxtın lüzumsuz yerə keçməsinə də təəssüflənirdi. Birdən:

– Oturduğumuz bəs deyilmi? – deyə Xəlil səsləndi.

Rüstəmbəy:

– Necə istərsəniz, – deyə cavab verdi.

Qalxdılar.

Xəlil öz qızı ilə ön tərəfə keçib bir az da aralanmağa çalışdı. Rüstəmbəy sakit addımlarla onu izlədi.

Qorkadan yüz addımlıq bir məsafədə qızlar əl verib, qonşu küçələrdən birinə getdilər.

Xəlil şən bir halda qolunu Rüstəmbəyin qoluna keçirib qəlbi sükutla:

– Randevu hazır! – sabah axşam görüşəcəyik. – Sən də təyin etdinmi? – deyə sordu.

Rüstəmbəy passiv bir gülüşlə başını fırladı:

– İşin yoxdur? – dedi.

Bu sözlər Xəlili özündən çıxardı:

– Dünyada hamı işsizdir də, təkcə sən iş adamısan.. Amma iddian var ha!.. Sən yaxşı ki, Allah deyilsən, yoxsa dünyanı qadınsız yaradardın...

Amma tühafsan ha!..

Rüstəmbəy laqeyd gülüşündə davam edərək, Xəlilin hiddətli gözlərini süzür, bir söz belə demirdi. Xəlilin deyinib susacağını bilirdi; elə də oldu. Xəlil Rüstəmbəyin ətraflı yaşamamasını, pedantlığını tənqid edərək coşdu. Səsini yüksəldib, kəskin sözlər belə qullandı. Sonra sakit olub susdu. Bir müddət danışmayaraq yürüdülər, axırda adi rəftarları ehya olundu.

Xəlil və Rüstəmbəyi Qulamrza nəzakətlə qarşılayıb, otağa dəvət etdi. Burada ortaboylu, çəlimsiz bir qadın ayağa qalxıb, cəsarətsiz bir təbəssümlə qonaqlara təzim etdi.

Qulamrza:

– Rüstəmbəy, Xəlil tanışdır, sən tanış deyilsən. Sayadla tanış ol, – deyə arvadını təqdim etdi.

Rüstəmbəy və Xəlil Sayadın əlini sıxıb oturdular. Xırda dolabın üzərindəki samovar mürgü döyən pişik kimi hərdəmbir xoruldayırdı.

Sayad qonaqlara çay tökdü. Masanın üstünə ağ çörək, yağ, pendir və pasta qoydu. Sonra dolabdan zoğal mürəbbəsi çıxardı. Rüstəmbəy:

– Qulamrza, – dedi, – yəqin Qafqazdan qəzet gətirdirsən.

– "Kaspi" gəlir. Sayada da "Açıq söz" gətirdirəm; çünki Sayad yalnız türkcə oxuyur, – deyə Qulamrza gülümsədi və güzəştedici bir nəzərlə arvadına baxıb əlavə etdi: – İndi rusca da oxumağa başlamışdır.

Xəlil:

– Sayad bacı, – dedi, – indi gərək rusca danışılanda başa düşəsiniz.

Sayad aşağı baxaraq:

– Bir az başa düşürəm... ancaq hələ danışa bilmirəm.

Birdən Sayadın üzü qəmgin bir şəkil aldı:

– Müsəlmanlar belədir də, qız uşağını oxutdurmurlar, bədbəxt edirlər. Ana dilini də Qulamrzadan öyrənmişəm. Bilsəniz, necə qorxaqorxa oxuyurdum.

Xəlil təsəlli verərək:

– Sayad bacı, qəm eləməyin, hələ cavansınız.

Sayad yenə yerə baxa-baxa:

– Axır, başqa millətlərin içində biz nəyə geri qalaq?

Rüstəmbəy populyar bir surətdə Dreper nəzəriyyəsini Sayada anlatmağa başladı:

– Sayad bacı, – dedi, – bu yalnız bizdə deyil, başqalarında da görünmüşdür.

Millət bir fərd, bir adam kimi şeydir, böyüyər, gənclik və qocalıq dövrləri keçirər. Sonra ölər. Cahil və kamil vaxtları olar.

Rüstəmbəy yunan, Roma, Misir, fars və ərəb mədəniyyətinin parlaq zamanlarını təsvir edib, sonra düşdüklərini qeyd edərək:

– Bizim millət də, – dedi, – indi cahil dövrünü keçirir; lakin ayılmasının əlamətləri görünür, ayılacaq və parlaq bir gələcəyə də malik olacağı şübhəsizdir.

Məxsus Sayadın bilgisini artırmaq üçün söylənilən bu fikir başqalarını daha çox maraqlandırırdı. Xəlil Dreper nəzəriyyəsinə qarşı etiraz edərək, Marks nəzəriyyəsini irəli sürdü və qədim mədəniyyətlərin yox olmasını iqtisadiyyat qanunu ilə izah etməyə çalışdı.

Rüstəmbəy münaqişəyə girmədən əvvəl Sayadın səviyyəsini nəzərdə tutaraq, qalxıb divarda asılan xəritəyə yanaşdı. Hər kəs gözlərini xəritəyə tərəf çevirdi. Hələ coğrafiyanı qavramayan Sayad bacı həsrətlə xəritəyə baxaraq, var qüvvəsini Rüstəmbəyin sözlərinin ətrafına topladı. Rüstəmbəy vaxtilə mədəniyyət beşiyi olan ölkələri göstərərək:

– Baxın, – dedi, – Makedoniya kimi bəlli olmayan ölkədən bir İsgəndər çıxır, dünyanı istila edib, millətinin adını tarix səhifəsində yerləşdirir. Ərəbistan çöllərindən bir Məhəmməd zühur edib, meydana bəzi demokratik fikirlər atır. Nəticədə bir çox millətləri və ölkələri öz millətlərinin hakimiyyətinə tabe edir... İsgəndərlər, Məhəmmədlər,

Atilla və Teymurlar millətin gənclik enerjisindən nəşət edən qüvvələrdir. Rüstəmbəyi diqqətlə dinləyən Qulamrza:

– Rüstəmbəy, bu tarixi simalarmı millətini irəli çəkir, yoxsa millətmi bunları irəli sürür? – deyə sordu.

Rüstəmbəy qətiyyətlə:

– Fərd bir kollektivin üzvüdür; meyvə ağacın məhsuludur. Fərd kollektivin, meyvə ağacın xassəsini daşıyır. Tarixi sima millətin ruhundan doğar, o ruhu yüksəldər və aləm qarşısında nümayiş etdirər.

Tarixi sima millətin təzahürüdür. Millətin qabında bir şey olmazsa, təzahürü də olmaz!

Xəlil dinləyərək arabir başını bulayırdı; Rüstəmbəyin sözü bitərbitməz açıldı:

– Deməli, sənin fikrincə, millətin biri istedadlı, digəri isə istedadsız olur?

Rüstəmbəy dərin bir etiqadla:

– Bəli! – dedi.

Xəlil kəskin bir halda:

– Bu fikir qətiyyən doğru deyil, – dedi. – İstedadca millətlər arasında fərq yoxdur. Şərait başqadır; tarixi, ictimai və iqtisadi şəraiti əlverişli olan millətin tarixi rolu da başqa olur.

Rüstəmbəy Xəlilin fikirlərinə şərik olmayıb, öz təsəvvürlərini doğrultmaq üçün tarixdən alınmış bir çox dəlillər göstərməyə başladı.

Nəhayət, Qafqazı irəli sürərək eyni şəraitdə yaşayan gürcü, erməni və türklərin mədəni səviyyələrini qeyd etdi.

Erməni və gürcü mədəni və gözüaçıq olduğu halda, türklər cəhalət içində boğulur. Halbuki üçünün də ictimai və iqtisadi vəziyyətləri az-çox bərabərdir, – dedi.

Xəlil yenə etiraz etdi.

Münaqişə uzandı, nəhayət Qulamrza ortaya başqa bir məsələ atmaqla söhbəti dəyişdi.

16

Rüstəmbəy məzuniyyətini bitirdikdən sonra bir ay da artıq Kiyevdə qaldı. Bu iki ayı, bir dəqiqə qaib etmədən, kitab və qəzetlərin mütaliəsi ilə keçirdi. Paytaxt qəzetlərindən başqa, Qafqaz mətbuatını da təqib etmədə idi. Kerenski hökuməti bütün idarəsizliyi ilə davam edir

və hərc-mərclik geniş Rusiyanın bir başından tutmuş o biri başına qədər dalğalanırdı. Cəbhə get-gedə pozulur vətənpərvər nitqlər, çağırışlar artıq kimsəyə təsir etmirdi. Idarə ipi qırılıb hər vilayət, hər şəhər, bəlkə hər kənd özbaşına qalmışdı. Çörək, un, şəkər kartları ərzaq böhranının önünü ala bilmir; mağazalar və dükanlar qarşısındakı növbələr uzanmaqda idi. Ehtikar görülməyən bir şəkil almışdı. Hər şey alınıb satılır; məmləkətin şərəf və namusu belə müzaidə edilirdi.

Bir tərəf yoxsulluq əziyyətinə davam edərkən, digər tərəf kef məclislərində pullar səpirdi. Xanımlar və qızlar üçün bir kilo şəkər umulmaz bir hədiyyə olaraq, ailələrdə nəşələr doğururdu. Əmtəə və ərzaq olduqca boldu; lakin zabitə nırxına boyun əyməyərək, gizli anbarlarda saxlanılırdı.

Kerenski hökuməti mərkəziyyət idarəsi platformasında dураraq, milli və territorial hərəkata xor baxmada davam edirdi. Federasiya yolu ilə mətanətli gedən Ukrayna xalqına: "Məclisi-müəssisana qədər ümumi vətəndən ayrılmayın, ümumi ordunu pozmayın", – deyə tövsiyədə bulunmasına baxmayaraq, Ukrayna radası və general sekretariatı milli dövləti təşkilatında davam edirdi. Krım tatarları da kiçik miqyasda eyni hərəkəti təqib edirdilər, qurultay çağırıb, tatar əsgərlərini Krıma toplayırdılar.

Qafqazda işlər hələ qeyri-müəyyəndi, buradakı millətlər hələ bir-biri ilə ümumi dil tapmamış, qəti siyasi istiqamət görünmürdü.

Gürcülər menşeviklərin, ermənilər daşnaqların başına toplanan kimi görünürdülər. Türklərin vəziyyəti olduqca tühafdı: yeni zühur etmiş "Müsavat"ın xalq arasında kökü dərin deyildi. Sol və sağ məsləkli ziyalılar rəyasət qovğası ilə məşğuldu. Ziyalı qismi az, hazırlıqsız və daha doğrusu, məsləksizdi. Nüfuzlu milyonerlər və bütün zənginlər çar tərəfdarı idi. Əməkçilər və xırda ziyalıların bir qismi "Hümmət"in ətrafına toplanaraq, get-gedə qüvvət kəsb etmədə idi. İşçi hərəkatı genişlənir,tətillər sənaye məntəqələrini qaplamada idi. Kənd də sakit deyildi: üsyanlar, bəy evlərinin dağıdılması adi şəkil almışdı. Ruhani qismi də inqilabdan pay umaraq dini firqələr təşkilinə çalışırdı: Gəncədə "Firqeyi-Məhəmmədiyyə", Şuşada "Ittihadiyyə", Bakıda "Zühuriyyuni-Mehdiyyun" firqələri meydana çıxmışdı.

Çar zamanı Azərbaycandan əsgər alınmaması milli məfkurə daşıyanlar üçün çıxılmaz bir vəziyyət təşkil etmişdi. Hər bir millət öz əsgərlərini topladığı bir halda, Azərbaycan bu imkandan istifadə edə bilmirdi. Imperialist müharibəsi zamanı bəylərin təşəbbüsü ilə könül-

lülər toplanıb alman cəbhəsinə göndərilmişdi. "Vəhşi diviziya" adı ilə məruf olan bu könüllülər indi milliçilər üçün bir məfkurə olmuşdu.

"Zərurət zamanı"nın istinadgahı deyə onlara böyük ümidlər bağlanırdı...

Rüstəmbəyin iki aylıq mütaliəsi siyasi cərəyanları, firqə proqramlarını öyrənməsi ona qəti bir yol göstərmədi. Kimlə gedəcəyini, hansı firqəyə qoşulacağını belə kəsdirə bilmədi. Siyasi üfüq onun gözlərində olduqca qaranlıqdı. Əvvəlcə xəyalını məşğul edən Turan məfkurəsi indi sarsılmış, onun düzgün və əməli olmasından şübhə etməyə başlamışdı.

Azərbaycan məsələsini aydın təsəvvür edə bilmirdi. Türkiyəyə ilhaq məsələsinə şiddətlə əleyhdardı: kapitulyasyonlarla bağlanıb yoxsulluq içində çırpınan, daim müharibələrə sürüklənən, mədəniyyətsiz, texnikasız Türkiyəyə doğru meyl etmək ona qorxunc görünürdü.

Bütün tərəddüdlərinə baxmayaraq, Rüstəmbəy federasiya tərəfdarlığında mətindi. Lakin bu federasiyanı Rusiyada hansı firqənin iş başına keçməsi təmin edəcəyinə hələ ağlı irmirdi.

17

Bir gün Rüstəmbəy bir dükandan qəzet aldıqda Səlmanı da orada gördü. Səlman Rüstəmbəyi süzərək, kinayə ilə:

– A Rüstəmbəy, – dedi, – deyəsən, haqq yola gəlirsən.

– Necə?

– "Pravda" oxumağa başlamısan.

Rüstəmbəy gülümsüyərək:

– Mən "Pravda"nı çoxdan oxuyuram. Leninin bir məqaləsini belə buraxmıram.

Səlman heyrətlə:

– Bəs nə durmusan, niyə bizə qarışmırsan?

Rüstəmbəy bir az düşündü:

– Səlman, – dedi, – bilirsən, bir yolu ətraflı bilməsəm, o yolla gedə bilmərəm.

– Nə vaxta qədər öyrənəcəksən? – deyə Səlman onun sözlərini kəsdi.

– Toxta... bu gün meydana atılan firqələrin hamısının tədqiqi ilə məşğulam. Firqə xaricində işləməyimin mümkün olmadığını da bilirəm.

Axırda yəqin ki, sipərlərdən birində silah arkadaşlığını öhdəmə alacağam. Indi isə...

– Yox, aşna, bu olmadı. Bax bu intelligent tərəddüdünü sevmirəm. Bizcə ya "hə", ya "yox"; ya dost, ya düşmən: ikisinin ortası yoxdur! – son sözlərini Səlman sərt və qaba şəkildə söylədi.

Rüstəmbəy susub qalmış, bir söz belə cəsarət edib deyə bilmirdi. Daha doğrusu, bir məsələdə Səlmanla daban-dabana zidd olduğunu duyaraq, lüzumsuz münaqişəyə meydan vermək istəmirdi. Səlman isə bunun kənarda laqeyd durmasının səbəbini araşdırmada davam edirdi:

– Siz intelligentlər "kim eşşək olsa, biz ona palan olarıq" – deyə xudbin bir surətdə yaxanızı kənara çəkirsiniz. Deyirsiniz – qoy mübarizə davam etsin, başqasının qanı tökülsün də, biz salamat qalaq; axırda baxarıq. Mən də deyirəm: "Yox, əfəndilərim, proletariat qanı ilə qazanılmış hürriyyətdə sizə yer yoxdur". Bunu qəti olaraq bilməlisiniz!

Rüstəmbəy Səlmanın qeyzlə söylədiyi sözləri dinləyib gülümsəyir, bir şey demirdi.

Yolu bir müddət dinməz getdilər, sonra Səlman əlini Rüstəmbəyə uzadaraq:

– Yolumuz ayrılır, xudahafiz.

Rüstəmbəy Səlmanın əlini əlində saxlayaraq onun ayrılmasına mane oldu:

– Bir az dur, – dedi.

İkisi də bir kəstanə ağacı kölgəsində qarşı-qarşıya durub, müntəzir bir hal aldılar. Rüstəmbəy əvvəl həyəcanlı, sonra istirahəti-qəlb sızan sözlə:

– Bilirsən, – dedi, – sənինlə səmimi olaraq danışmasam, sonra vicdanım məni incidər... – Burada Rüstəmbəy söz bula bilməyən utancaq adamlar kimi, bir az dayandı, əllərini sıxışdırıb sözlərinə davam etdi.

– Mühitiminmi, aldığım tərbiyəninmi sayəsində olaraq, dürüst bilirəm, məndə ölməz bir milli ruh var. Milliyyət hissi bütün vücuduma, bütün maddi və mənəvi varlığıma hakimdir...

– Təəssüf! Təəssüf! – deyə Səlman onun sözlərini kəsdi.

– İltifat buyur... Dünyada hər bir şeyə milli nöqteyi-nəzərdən baxıram.

Dünyada məni düşündürən yeganə məsələ müsəlmanların velikorus hakimiyyətindən qurtarmasıdır. Bunu bizə təmin edən firqəyə "ləbbeyk" deməyə hazıram. Vəssalam.

Səlman ağır bir yük altından qurtaran kimi, asudə nəfəs alaraq gülümsədi:

– Siyasi məramnamən elə bu? – deyə heyrət etdi. – Biz milli dava deyil, sinif davası edirik. Bunu, yəqin, bilirsən.

– Bilirəm.

– Yaxşı. Buna baxmayaraq Rusiyada yaşayan bütün millətlərə tam bir hürriyyət vəd edirik; qoşma cümhuriyyət və muxtariyyətin bir az da ötəki tərəfinə gedirik: Rusiyadan ayrılmaq istəyənlərə belə maneələr göstərmirik... Millətlərə daha bundan böyük və nə verilir?..

Səlman susdu və fikrindən hasil olan təsirləri duymaq üçün gözlərini Rüstəmbəyin üzündən çəkmirdi. Rüstəmbəy isə buna cavab olaraq gülümsəyir və mənalı təbəssümündə şübhə, tərəddüd, inamsızlıq ifadələri əks etdirirdi.

Səlman bunu duyaraq:

– İşim var, gedirəm, – deyə Rüstəmbəydən ayrıldı və ondan sonra Kiyevdə bir daha görüşmədilər.

18

Cabbar tələbələr təşkilatından uzaqda dolanan bir adamdı. Az-az görünər, necə yaşadığı da kimsəyə bəlli olmaz. Bunun Kiyev həyatı aydın olmadığı kimi, keçmişi də olduqca qaranlıqdı. Qəza şəhərlərindən birində doğulmuş, yeddi-səkkiz yaşlarında atasını qaib edib Bakıya gəlmiş. Sonra orta məktəbi nərədə və necə bitirdiyi məlum deyildi.

Hər halda keçirdiyi həyatın çox da dadlı olmadığı xislətindən görünürdü; əsəbi, acıdil, şərəfini güdə bilməyən, tamahkar bir adamdı.

Coşqun zamanı bir fənalıq yapar, sonra peşman olar, əzab çəkər, təkrar fənalıq törədər, vicdan əzabı çəkər i. a... Bütün həyatı beləcə mənəvi eniş-yoxuşdan ibarətdi. Onu kimsə sevməz, həqiqi bir dostu belə yoxdu. Kirayə etdiyi otaq sahibləri ilə dalaşar, xidmətçi qızları acı sözlərlə darıldardı.

Cabbarın acı macəraları arasında təsadüfi bir eşq də parlayıb sönmüşdü.

Özü kimi alçaqboylu, çirkin üzlü, biçimsiz geyimli bir qıza rast gələrək tanış olmuş, evinə dəvət etmişdi. Əsəblərinin müvəqqəti müvazinəsindən istifadə edərək, bir yerdə keçirdikləri üç-dörd saat müddəti səmimi bir dillə bütün həyatını qıza anladıb, sonra; "Yeni və xoşbəxt bir həyat başlanğıcı namına əlimi sənə uzadıb eşqini diləyirəm", – deyə sözlərinə xitam vermişdi. Cabbarın təklifi qıza o qədər səmimi görünmüşdü ki, haman razı olmuş və bir neçə dəqiqə sonra

göz yaşları ilə sirab olan yanağını onun qara dodağına təslim vermişdi.

Lakin bu qara dodaqlar ehtirasla dolu eşq gecəsinin sabahından başlayaraq, qıza qarşı təhqiranə sözlər fırlatmaqdan çəkinməmişdi. Bir həftə sonra ayrılmışdılar.

Bu tez parlayıb tez də sönən eşq nəticəsi olaraq, Cabbarın bir oğlu var. Kənddə anasının yanındadır. Cabbar oğlunu görməmişsə də, fotosunu qoltuğunda saxlar, çocuğun dodaqları öz dodaqlarına bənzədiyi üçün sakin zamanları ona qarşı atalıq hissi duyar.

Cabbarın bir qardaşı da var. Cabbar onu çox sevər və dünyada ondan gözəl və ağıllı bir adam təsəvvür etməz. Kirayə etdiyi otaq sahibi xanıma qardaşının fəzayilindən o qədər söyləmiş ki, xanım onunla görüşməyi yaxın bir məfkurə kimi düşünərdi. Bir gün Cabbar xidmətindən evə döndükdə, xanım onu sevinclə qarşılayıb:

– Qardaşınız gəlmişdir, – deyə təbrik etdi. Cabbar xanımın xəbərini ürək çırpıntısı ilə dinləyib, hövləki soruşdu:

– Bəs necə oldu? Nə üçün qalmadı?

Xanım:

– Adresini qoyub getdi, – dedi. – Bessarabkada bir oteldə düşmüş.

Cabbar heç bir mühakimə yürütmədən Bessarabkaya doğru qoşdu.

Çirkli bir otelin üfunətli pilləkəni ilə dırmanıb, qaranlıq koridoru dolaşaraq, nömrələrdən birinin qapısını tıqqıldatdı. Qapı açıldı. Çopurdan gələ-götür olmuş pələ burunlu, qıvrım uzunsaçlı, kirliyanaqlı bir gənc görünərək:

– Yəqin, Cabbar qardaşsınız, – deyə onu mütəşəkkir baxışla süzdü.

Cabbar hövləki:

– Qardaşım burada deyilmi? – deyə sordu.

Cavabında gənc daha da yumşaq səslə:

– Zatən mən də sizin qardaşınız deyilmiyəm? – deyə gülümsədi.

Cabbar bu işin acı bir zarafat olduğunu duyaraq özündən çıxdı, dünyada nə qədər fəna söyüşlər varsa, bu gəncə qarşı yağdırıb geri döndü.

Bir gün sonra iş təfsilatı ilə Azərbaycan kolonisinə məlum oldu.

Bu gənc irani imiş. Səftərə müraciət edib, vətəninə getmək üçün yol kirayəsi istəmiş. O da sataşmaq üçün Cabbarın adresini verib, yanına göndərmişdi. Cabbar qardaşının fəzilətləri ilə ev xanımını maraqlandırdığı halda, eybəcər bir "qardaşın" gəlməsi onu xanımın yanında rüsvay etmişdi.

19

Rüstəmbəy Kiyevdəki baş idarələrindən bir telefonoqramma alıb, oraya getdi. Müdir onu həmişəkinə nisbətən soyuq qəbul edərək:

– Məzuniyyətinizin vaxtından tam bir ay keçir. Ya xidmətinizə dönün, ya gedib müfrizəni təslim verin, – dedi.

Rüstəmbəy təklifin haqlılığını etiraf edib, heç bir etirazda bulunmayaraq:

– Xəstə idim; bu yaxında gedib kimə desəniz təslim edərəm, – dedi. Bununla məsələ bitmiş hesab edilərək müdirlə Rüstəmbəy arasında başqa bir söhbət olmadı. Rüstəmbəy geri döndü. Opera teatrının qarşısında, Böyük Vladimir küçəsinin tininə çoxlu adam toplaşmışdı. Adamlar bir-birini basaraq restoranın pəncərəsinə boylanırdı. Rüstəmbəy də camaatın arxasında dayandı, Ukrayna məsələsi üçün

Kerenski, Sereteli və Tereşenkonun müşavirəyə gəldiklərini duydu. Bir də xaki frençli, bığ və saqqalı qırxıq, geniş alın, təlx sifət birisi masanın arxasından qalxıb, pəncərəyə doğru gəldi. İzdiham:

– Yaşasın Kerenski, yaşasın müvəqqəti hökumət! – deyə onu alqışladı.

Rüstəmbəy etirazedici bir sima ilə izdihamdan ayrıldı. Bir zaman "hürriyyət şairi" – deyə xalqın təqdis etdiyi bu adama o da tapınırdı.

Lakin milli hərəkətlərə-zidd, üsuli-idarədə mərkəziyyət tərəfdarlığı məlum olan, xarici siyasətdə çardan geri qalmayan bu adam indi artıq Rüstəmbəyin rəğbətini qazana bilməzdi. Zatən Kerenskinin ulduzu sönməkdə idi; onun populyarlığı xırda bir zümrə dairəsindən kənara çıxa bilmirdi. Rüstəmbəy Kreşşatikə enib, İmranla vidalaşmaq üçün "Qafqaz" mağazasına getmək istəyirdi. Təsadüfən yolda İmrana rast gəldi; görüşdülər:

– Sabah cəbhəyə gedirəm, mənə görə qulluq. İmran heyrətlə:

– Bəs bunu bir az əvvəl niyə demədin? – deyə sordu. Rüstəmbəy telefonoqrammanı anlatdı. İmran səmimi bir səslə:

– Sabah gedə bilməzsən, – dedi. – Sabah nahara bizdəsən, o biri gün gedərsən.

Rüstəmbəy bir az düşünüb, mütərəddid bir vəziyyət aldı. Onu duyan İmran təkidlə:

– Düşünmək yeri yoxdur, – dedi. Nə olar, bizim xatirəmiz üçün bir gün gec get.

Rüstəmbəy razı oldu. İmran təkrar:

– Səfərin uzunmu sürəcək? – deyə sordu.

– Yox, işləri təslim verib gəlirəm.

– Çox gözəl. Gəl, burada iş çoxdur.

20

O biri gün saat üçdə Rüstəmbəy, Xəlil və Səftər İmranın otağına toplaşmışdılar. Rüstəmbəy yemək masasının baş tərəfində, Xəlillə Səftər də yan tərəfində oturmuşdular. Ağ örtülü masanın üstə araq, şərab, konyak və əlvan məzələr qoyulmuşdu. Sağ tərəfdəki komodun üzərindəki vazlarda cürbəcür meyvələr vardı.

İmran girir-çıxır, arabir koridordan səsi eşidilirdi. Rüstəmbəy bu gün çox nəşəli idi. Xəlil "Müvəffəq olmadığımız eşq" deyə meydana bir mövzu atmış, hər kəs şəxsi macəralarından bir şey anladırdı. Növbə Rüstəmbəyə gəlmiş, bu da bir qızın ona aşiq olub onu izlədiyini, eşq dərsi dediyini anladıb hamını güldürürdü.

Yemək başlanıb sağlıqlar söylənməkdə idi. Bir də qapı açıldı, Cabbarın əsəbi siması hər kəsi heyrətə saldı: o buraya çağırılmamışdı.

Səftər gülə-gülə əyilib, "Zalım oğlu yeməyin iyini elə tez alır ki", – deyə Rüstəmbəyin qulağına pıçıldadı. Sonra eyni tərzlə:

– Bah, "qardaş", ya Allah. Buyur görək, – deyə istehza ilə güldü.

Cabbar "qardaş" sözündən son dərəcə pərt olaraq mırıldandı və sandalya alıb, masadan kənarda oturdu. İmran laübali bir halla:

– Ə, adam oğlusan, gəlmisən gəl otur, zəhrimarlan. Cabbar yenə cavab verməyərək, öz-özünə mırıldandı.

Bu dəfə İmran qalxıb onun sandalyasını masaya doğru sürüklədi.

Xəlil ciddi səslə:

– Təklifim var, – dedi. – Qədəhləri doldurun Cabbarın sağlığına içək.

Qədəhlər doldu, Xəlil sağlıq başladı:

– Bu gün, – burada müvəffəq olmadığımız eşqdən söylədiklərimiz bizim aciz olduğumuzu göstərdi. Halbuki gənc, gözəl və canımız sulu vaxtı müvəffəq olmasaq, bir az sonra lap avara qalasıyıq. Bu yolda Rüstəmbəyin geridə qalması məni büsbütün məyus edir. Bərəkətlər ki, Cabbar kimi alıcı quşların aramızda olması işləri tamamilə dəyişir.

Ovlamır, ovlamır, ovlayanda kəkliyi gözündən vurur...

– Heç cücə də vurmur.

– Aldığı arvadı gördük, yoluq qarğaya oxşayır, – deyə sözlər Xəlilin sağlığını kəsdi.

– Yoldaşlar, təvəqqə edirəm mane olmayın. Mən deyim qurtarım, siz də deyərsiniz... Məncə, Cabbar alıcı quşdur. Aldı da, kişi olduğunu da göstərdi; nər kimi bir oğul da qazandı...

– Özündən deyil!

– Görəsən hansı dalandardandır, – deyə eşidilən replikalar yenə

Xəlilin sözlərini kəsdi. Cabbar pərt oldusa da, acığını boşqablardakı məzələrdən alırdı. Yedikcə, otluğa buraxılmış camış kimi ağzı marçıldayırdı.

Nəhayət, uzun istehzalardan sonra qədəhlər qaldırıldı. Sonra məclisdəkilərin sağlığına birər qədəh içib, nitqlər söylədilər. Bilxassə Rüstəmbəyin səfəri münasibətilə onun şərəfinə badənuş olub, səmimi və həssas sözlər söyləndi. Axırda yenə Cabbarla əylənməyə və zarafata qalxışdılar.

Səftər söz aldı. Qaşlarını qaldırıb sərzənişlə:

– Cabbarın hər bir qabiliyyətindən danışıldı, amma ən böyüyü unuduldu, – dedi. Cabbar Səftərdən xeyirli söz baş verməyəcəyini duyub, əsəbi bir hal aldı; kirpiksiz gözlərini döyüb dişlərini qıcıdaraq, yanaqlarının arıq dərisini oynatmağa başladı. Səftər sözlərinə davam edirdi:

– Bunun iti bir burnu var, xörək iyini bir verstlikdən alar, o saat özünü yetirir...

– Ov tulası kimi, – deyə İmran fırlatdı.

– Yəni burnu elə məşhurdur? – deyə Xəlil əlavə etdi.

Cabbar yerindən qımıldanaraq:

– Ağzımı açdırmayın, paxırınızı açaram, – dedi, gözlərini bərəltdi və Səftərə tərəf yönələrək:

– Sən barı dinmə, səfarətxanada sülənirsən! Peşən rüşvət yeməkdir!..

Bir də şərabla dolu qədəh Cabbarın başına yamandı. Əlavə olaraq Səftər sıçrayıb Cabbarı yaxaladı. Hər kəs yerindən qalxıb bunları araladı.

Məclisi sakit etdilər. Yemək bir müddət sükut içində keçdi. Bir də İmran qəhqəhə ilə Cabbarın başına bir qapaz salıb:

– Bu dil ki, səndədir, hələ çox döyüləcəksən, – dedi.

Cabbar İmranın hərəkətindən sınmayaraq, yeməyinin sürətini belə yavaşıtmadı.

21

Rüstəmbəy çamadanını toplarkən qapısının tıqqıltısını eşitdi. İrəliləyib qapını araladıqda bənizi qaçmış Cabbara rast gəldi. Bu adam dünəndən bəri bir az solmuş və bir az da incəlmişdi.

Rüstəmbəyi görcək rusca:

– Müsaidə et, girim, – dedi.

– Buyur.

Cabbar suçlu-suçlu içəri girdi və şeylərin qablanmasını görərək:

– Deyəsən, gedirsən? – deyə qərib adam kimi bir tərəfdə durdu.

Rüstəmbəy yer göstərərək:

– İki saatdan sonra gedirəm, – dedi.

– Hansı şəhərdə olursan?

– Buçaçda.

– Avstriya şəhəri gərək olsun.

– Elə... Bağışla çamadanı qablayım, sonra danışaq.

– Yaxşı, sən işini gör, mən mane olmaq istəmirəm.

– Bu dəqiqə qurtarım... Yaxşı oldu gəldin, hələ vaxt var.

Rüstəmbəy əldəki şeyləri yığışdırıb, çamadana və sakvoyaja qabladı və otağı dürüst yoxladıqdan sonra saatına baxıb əllərini yudu, sildi və oturdu.

Cabbar hörmətkar bir tərzdə:

– Bilirsən, – dedi, – buraya müəyyən bir məqsədlə gəldim...

Dünən sənin yanında nəzakətsizlik oldu. Mənim sinirlərim pozğun, bizim adamların da tərbiyəsi yox. Bilirsən dünəndən bəri nə qədər mənəvi əziyyət çəkmişəm. Gecə sabaha qədər yatmamışam...

Cabbar sözlərinin davamına müstəid deyildi; birdən doluxsunub, gözlərindən yaş süzələndi.

Rüstəmbəy heç bir söz söyləməyərək onu seyr etməyə başladı.

Cabbar cibindən girli bir dəsmal çıxarıb gözlərini sildi; sonra qoltuğundan bir yırtıq dəftər çıxarıb, içindən bir rəsm götürdü. Rüstəmbəyə uzatdı:

– Bax, – dedi, – bu mənim oğlumdur, – bu sözlərlə bərabər Cabbarın üzündə məyus bir təbəssüm parlayıb sönərək əzab cizgilərinə dəyişildi. – Bax, dodaqları mənimkilərin tibqi deyilmi? İftiralar nəyə lazım?

Cabbarın gözləri yenə yaşla doldu. Bir neçə dəqiqəlik sükutdan sonra şikayətedici səslə:

– Bir il əvvəl görürəm “Kaspi” qəzetində yazılmış: “Kiyev tələbələrindən Cabbar Salah oğlu fücətən vəfat etdi”. Buradan hansı xəbis isə qəzetə belə bir məlumat vermişdi... Bu vəhşətə qarşı nə deyəsən; sən bu sürüdən vətən və millət xadimliyi gözləyirsən...

Rüstəmbəyin təkrar saata baxması Cabbarı düşündürdü: sözlərini yarımçıq kəsib dik qalxdı.

– Bağışla, – dedi, – səni rahatsız etdim. Ürəyimə toplananları sənə söyləmək üçün gəldim... Bəzən mühit mənə çox ağır görünür...

Rüstəmbəy Cabbara təsəlli verdi, deyilənlərə çox da əhəmiyyət verməməsini tövsiyə edərək, zəngi basdı. Bir dəqiqə sonra qarson hazır oldu. Rüstəmbəy fayton çağırmasını rica etdi. Qarson haman çəkilib getdi, Cabbar da təkrar üzr istəyib, otağı tərk etdi.

ÜÇÜNCÜ HİSSƏ

1

Ternopola doğru yürüyən tren başdan-başa siyasi münaqişəyə qapılmışdı. Birinci sinifdən tutmuş üçüncü sinfə qədər – hər kəs qruplara ayrılıb, bəhs etmədə idi. Leninin nitqləri, "Pravda"nın məqalələri, bolşevik təbliğatı hər şeydən artıq beyinləri atəşləndirmişdi. Artıq müharibənin əvvəllərində süni olaraq coşdurulmuş vətən hissi sönmüşdü. Burjua qəzetlərinin təhrikinə baxmayaraq, "Son zəfərə qədər müharibə" şüarı da ölmüşdü. Kerenskinin cəbhədə hücuma keçilməsi əmri də əksəriyyət arasında təsir doğurmamışdı. Sülh və asayiş xəyallarda hökm sürən yeganə bir qüvvə idi. Inqilabdan razı olmayanlar üçün hələ vətən, boş da olsa bir məna ifadə edirdi. Bunlar müharibənin davamını, müttəfiqlər arasında imzalanan müahidələrə riayət edilməsini, zəif səslə də olsa, irəli sürürdülər. Komandan qismi isə olduqca bədbindi, ordunun hərbə müstəid olmasına inanmırdı.

Rüstəmbəylə birinci sinifdə əyləşən bir general deyirdi:

– Kerenski Fransa inqilabını sətirbəsətir təqlid edirdi. O vaxt Parisdə olan hadisələr ordunun zəfərinə mane olmurdu. Bu hal bizdə tətbiq olunarmı? Mərkəz deyil, bütün Rusiya başdan-başa çaxnaşmışdır.

İllərdən bəri səngərlərdə bit basan soldat arxaya, evinə və ailəsinə baxır. Vətən hissi bizdə hələ inkişaf etməmişdir.. Mədəni səviyyəmiz sıfra müsavidir. Ərzaq böhranı Rusiyanı dalğalandırır.

Bunları kor gözləri ilə görməyən Kerenski əlindəki qırmızı dəsmalla soldatda inqilab hissi oyatmağa qalxışır. Bu adam sanki səhnədə diktator rolu oynayır, həyatla heç bir əlaqəsi yoxdur. Dövlət işləri kəndirbazlığa dönmüş.

Qarşıda oturan keşiş müsahibinin sözlərini təsdiq edərək, uzun saqqalını tərpədirdi:

– Əh! – deyirdi, – cuhudlar müqəddəs Rusiyanı batırdılar. Taxt yıxıldı, kilsə ləkələndi, əxlaq pozuldu...

Döşü darülfünun nişanlı bir zemstvo əməkdaşı gülə-gülə keşişin sözlərini kəsdi:

– Ata, – dedi, – bədbinliyiniz, zənnimcə, yersizdir; inqilab olmasa yenilik doğulmaz. İnqilab zəruri idi. Təbii pozğunluqların bir gündə düzəlməsini ummaq da əbəsdir...

İnqilab Qərbdə sənələrcə davam etmiş. Bizdə də, şübhəsizdir ki, uzun sürəcək.

Keşiş əllərini havada fırladaraq:

– Əcəb təsəlli verirsiniz! – dedi. – Biz inqilaba hazırmıyıq? Rus mujiki fransız kəndlisi ilə müqayisə edilərmi? Biz bunları din və taxt nüfuzu ilə saxlayırıq. Bu gün bu iki qüvvə yıxıldıqdan sonra mujikin vəhşətinə qarşı nə ilə sədd çəkəcəyik?

Zemstvo əməkdaşı gülümsünərək:

– Ata, – dedi, – zahiri qüvvə ilə adam idarə olunarmı? Mujikdə şüur oyatmalı, onu hazırlamalı, mədəniləşdirməlidir.

General sərt nəzərlə zemstvo əməkdaşını süzdü və ona xitabən söz deməyə tənəzzül etməyən kimi üzünü keşişə çevirdi və istehza ilə:

– İştə, hürriyyət mujikdə şüur oyatdı; hər yerdə üsyan olur, nəticədə də vətən torpağını düşmənə tərk edirik. Başqa yerlərdən vaz gecəlim, keçdiyimiz stansiyalara baxın da, görün nə uyğunsuzluqlar törənir; hər yerdə mujik abadanlığı yıxıb dağıdır.

– General o qədər xəşin bir hala düşmüşdü ki, əməkdaş bir daha ağzını açmağa belə cəsarət etmədi.

Rüstəmbəy ətrafındakılarla mübahisəyə girişməkdən çəkinirdi, bu adamlar ona olduqca yabançı görünürdü. Hər yerdə eşitdiyi siyasi söhbətlər onu təngə gətirmişdi. Qalxıb koridora çıxdı. Qonşu vaqonda bir ukraynalı bir dəstə rusla söz güləşdirirdi. Ruslardan biri:

– "Ukrayna" məmləkətin kənarındakı torpağa deyilir. Bu adda bir dövlət olduğu bizə bəlli deyil. Sonra milli dili, mədəniyyəti mənliyi olmayan bir İnsan kütləsinə "millət" deyilmirmi?

Ukraynalı dərin bir küdurətlə:

– Ukrayna olanda hələ Moskva dövlət təşkil etməmişdi. Mədəniyyətə gəldikdə siz bizim deyil, biz sizin müəlliminiz olmuşuq. Siz Velikoruslar hər şeyi inkar etməyə öyrənmisiniz. Başqa millətləri məhkum edərək, cinayətkar hərəkətinizi doğrultmağa çalışırsınız... Bax da, bizim dilimiz yoxmuş. Bəs, Şevçenko "Kobzar"ını nə dildə yazmışdır.

– Yox, əfəndim, bu fırıldaqçılıq artıq davam etməz: millətlər öz müqəddaratlarını özləri təyin etməlidirlər...

Rüstəmbəy vaqonları dolaşdı, hər yerdə eyni – Kerenskinin Kiyevə gəlməsi, paytaxtda işçilərin nümayiş edib hakimiyyətin şuralara verilməsini istəmələri, milli məsələ ətrafında münaqişələr, sülhmü,

müharibəmi?.. kimi məsələlərin beyinləri alovlandırması. Hər şeydən artıq bolşeviklərin elan etdikləri şüarlar əksəriyyət arasında rəğbət qazanmada idi.

Rüstəmbəy bu haldan olduqca məmnun qalaraq, vaqonuna dönüb uzandı.

2

Rüstəmbəy idarəsinə dönüb, vəziyyəti tamamilə dəyişilmiş gördü: əməkdaşlar Vanyanı müfrizə başçısı seçmişdilər. Bundan əsla dilgir olmadı. Vanya ilə səmimi olaraq görüşdü və "bir həftə sizə qonağam, sonra Kiyevə dönəcəyəm", – deyə əvvəlcədən xəbərdarlıq etdi.

Günorta yeməyindən sonra Rüstəmbəy bir az istirahət edib, hamama getmək istədi. Vanya brek qoşdurdu. Rüstəmbəy arabaçı Pleşşukla yan-yana oturub yola düşdü.

Pleşşuk sabiq ağasına qarşı hörmətinə davam edirdi. Rüstəmbəyin xidmətindən xaric edilməsi bu hörmətə yoldaşlıq rəngi vermişdi.

Rüstəmbəy:

– Nə var, nə yox? Necəsiniz? – deyə Pleşşukdan soruşdu.

Pleşşuk çoxdan söhbətə hazır kimi:

– Nə olacaq? Hər işlər pozulan kimi, müfrizə də pozuldu. Bütün bölüklər işdən çəkilib, buradakı meşəyə yığılmışdır. Əməkdaşlar keflə məşğuldurlar... Sizin gəlmənizdən heç də məmnun olmayacaqlar. İndidən sizə xəbər verirəm...

Bu sözlərdən sonra Pleşşuk Rüstəmbəyin üzünə zənlə baxdı və sözlərinin təsirini görməyib susdu. Rüstəmbəy onu məyus etməmək üçün:

– Cəbhədən nə eşidilir? – deyə sordu. Pleşşuk açılışdı:

– Hələ bir xəbər yoxdur. Ancaq buradakı qol ordunu göndərmək istədilər, soldatlar getmədi. Mitinqin qərarı bu oldu.

Rüstəmbəy gülümsündü. Pleşşuk da gülümsünərək:

– Yoldaş müdir, – dedi, – xalq yorulmuş, müharibəyə həvəs qalmamışdır... bir də, bağışlayın, mən çox oxumamışam, amma müharibənin mənasını anlayıram. Bizi ölümə yollayırlar, ortalıqda kapitalistlər pul qazanır...

Pleşşuk sözlərini qurtarıb, cəsarətsiz olaraq Rüstəmbəyi süzdü və onun üzündəki təbəssümdən ilham alıb, iclaslarda eşitdiyi fikirləri birbir ona söylədi.

Rüstəmbəy Pleşşukun tamamilə bolşevik təsirinə düşdüyünü duydu; çünki təxir etmədən sülh yapma, düşmən əsgərləri ilə qardaşlaşma, hakimiyyətin əməkçilərə verilməsi kimi fikirlər milyonların ruhunda zəmin bulan bolşevik məhsulu idi.

Rüstəmbəy böyük maraqla:

– Mitinqlər tez-tez olurmu? – deyə sordu.

Pleşşuk sevinclə:

– Tez-tez...Indi iş adama yapışmır; hər kəsi mitinqdə, iclasda, kitabxanada, savad kursunda görərsiniz. Soldatlara dərs deyirlər. Onlara məruzə olur. Hamının gözlərini açmaq istəyirlər... Bilirsiniz, çar idarəsi və keşişlər xalqı qaranlıqda saxlamışdı, indi hürriyyətdir.

Brekin hamamın qapısında dayanması Pleşşukun sözlərini yarımçıq buraxdı. Rüstəmbəy camaşırını götürüb, zemstvo təşkilatı tərəfindən taxtadan yapılmış hamama getdi.

3

Axşam Vanyanın bir qonağı gəlmişdi. Seyrəksaqqal, sarıbəniz bu adamın əynindəki köhnə pencəkdən poçt məmuru olduğu duyulurdu.

Məmur ibtidai məktəbi bitirdikdən sonra poçta girmiş və iyirmi il cürbəcür poçt qulluqlarında bulunduqdan sonra, nəhayət, hürriyyət sayəsində poçta vida demiş və bir aylıq təbliğatçı kursunu bitirib, cəbhəyə göndərilmişdi. Bunda o qədər həvəs vardı ki, ilk çıxışını səbirsizliklə gözləyirdi.

Vanyaya müraciət edərək:

– Siz yalnız hansı iclasda danışacağımı bildirin də, yerdə qalanını özüm bilərəm, – deyirdi.

Vanya vüqarla:

– Yoldaş, sizi yoldaş Quxmana təhkim etmişik, sabah gedib görüşərsiniz.

Bu gün gəldiniz, tələsməyin, sabah işə başlarsınız.

Məmur təkrar-təkrar eyni məsələyə dönmək istəyirdi.

Rüstəmbəy hər gün Vanyanın yanına cürbəcür adamların gəlib təlimat aldığını görürdü. Vanyanın artıq rəsmən bolşevik firqəsinə daxil olduğu bəlli olurdu.

Vanya bir gün Rüstəmbəylə uzun-uzadı danışdı, bolşeviklərin siyasi proqramlarını izah edib, onun da firqəyə girməsini tövsiyə etdi.

Rüstəmbəy həmişəki kimi, yenə açıq danışmaqdan çəkinərək, firqəyə girməməsinə bəhanələr gətirdi.

Vanya mehriban səslə:

– Rüstəmbəy, – dedi, – monarxist olmadığınızı bilirəm; biləks, çarlığa düşmənsiniz. Hürriyyəti səmimi olaraq istəyirsiniz; kadetlərin xətti-hərəkətləri xoşunuza gəlmir; onların İstanbula göz dikmələri sizin sinirinizə belə toxunur.. Deməli, yolunuz sosialistlərlə birdir...,

bolşeviklərdən başqa həqiqi sosialistlər varmı?

Rüstəmbəy gülümsünərək:

– Bunların hamısı doğru, – dedi. – Lakin... mən məhkum millətə mənsub olduğum üçün, federasiyadan başqa yol tanımıram. Bolşeviklər federasiyanı tanıyırlarsa, gec-tez onlarla qol-qola gedəcəyimə əmin ol.

Vanya müzəffər bir sima ilə firqəsinin milli məsələ haqqındakı bütün qərarlarını izah etməyə başladı. Nəticədə Rüstəmbəydən qəti bir cavab almayaraq susdu.

Ağır və uzun sükutdan sonra başqa bir mövzu sahəsinə keçilib söhbət qızışdı. Köhnə xatirələr, macəralar canlı lövhələr kimi gözlərinin önündən keçərək, onları gecənin yarısına qədər əyləndirdi.

4

– Cəbhə yarılmış!

– Almanlar gəlir!

– Düşmənin süvarisini yaxın kənddə görmüşlər!

– Axırımızdır!.. – deyə ətrafdan səslər eşidilir.

Həyəcan bütün xalqı şaşırmışdı. Rüstəmbəy küçəyə çıxdı. Rəngləri üzlərindən götürülmüş adamların hərəsi bir tərəfə qaçırdı; küçəni başa çıxıb, şəhərin ortasından gecən şose yola yaxınlaşdı... Burada gördükləri təsəvvürün fövqündə idi: avtomobillər, adi arabalar, batareyalar, zirehli avtolar, süvarilər, əlvan alaylara mənsub əlitüfəngli və tüfəngsiz soldatlar, inəklər, atlar... bir-birinə qarışaraq sürətlə çəkilirdi.

Cəbhə başdan-başa çözülüb Rusiyaya doğru axırdı. Səsdən və taqqıltıdan qulaq tutulurdu. Hər kəs bir-birini əzib, ön tərəfə keçmək istəyirdi. Avtomobillər xırda arabalara toxunub aşırır; adamlar tapdalanır; hərbilər zemstvo karvanını yarıb atlamağa çalışır... Bəzən dəhşətli qovğalar olur, başlar yarılır. Qüvvətlilər basıb keçir, zəiflər arxada qalır. Şose yolu daşqın çay şəkli almışdı...

Rüstəmbəy geri döndü. Yolda onu addım başına bir zemstvo əməkdaşı durdurub: “Bizim halımıza qalan varmı?” – deyə soruşurdu.

Qadınlar göz yaşı tökürdülər. Rüstəmbəy təsəlli verə-verə baş idarəyə gəldi. Haman, ictimai təşkilatların komitəsinin fövqəladə iclası çağırıldı.

Beş dəqiqə sonra üzvlər hazır oldular. Vəziyyət aydındı – çox danışılmadı: bütün fikirlər Buçaçı tərk etmək ətrafında toplandı. Rüstəmbəy söz istədi:

– Yoldaşlar, bütün ictimai təşkilatları və onların əməkdaşlarını qurtarmaq üçün bir adama fövqəladə səlahiyyət verməliyik və onun bütün əmrlərinə tabe olmalıyıq, – dedi.

Hər kəs bu fikri təsvib etdi, yalnız bir qız etiraz edərək:

– Yoldaşlar, – dedi, – inqilabın bizə verdiyi ən böyük feyz məsələnin müştərəkən həll edilməsidir. Bu haqdan bizi məhrummu etmək istəyirsiniz?

Rüstəmbəy sinirləndi:

– Yoldaş, – dedi, – düşmən bizi qoyun sürüsü kimi qarşısına qatdığı bir zamanda məsələ, özü də həyat məsələsi, müştərəkən həll edilməz.

Can qorxusu o qədər qüvvətli idi ki, qızın təklifi tərəfdar bulamadı.

– Namizəd göstərin, – deyə eşidilən kəsə cavab olaraq məclis Rüstəmbəyi irəli çəkdi.

Katib titrək əli ilə qərarı yazdı, imzalar atılıb Rüstəmbəyə verildi.

5

Rüstəmbəy bir dəqiqə qaib etmədən yüngül bir qazalağa minib, ərkani-hərb idarəsinə sürdü. Zemstvo təşkilatları hərbi cəhətcə baş mühəndisə tabe idi. Rüstəmbəy bağçaya nazir terrasda baş mühəndisə rast gəldi. Yaxından tanış olduğu bu adam həmişəkinə heç bənzəmirdi: bənizi qaçmış, huşsuz və özünü itirmiş bir halda idi. Rüstəmbəyin salamına belə cavab vermədi.

Rüstəmbəy:

– Vəziyyəti aydın təsəvvür edə bilmirik, – dedi. – Məsləhət görürsünüzsə şəhəri tərk edək.

Mühəndis onun sözlərini eşitmirmiş kimi, donuq bir halda üzünə baxıb, cavab vermirdi. Rüstəmbəy təkrar ricada bulundu. Bir neçə saniyəlik sükutdan sonra mühəndisin rəngsiz dodaqları qımıldanmağa başladı:

– Telefonu kəsmişlər, rabitəmiz qalmamışdır. Cəbhənin nərədə yarıldığını bilmirik... Istərsiniz çəkilin... Köçün! – deyə zəif səslə əlavə edib, Rüstəmbəyə əl vermədən ayrılıb getdi.

Rüstəmbəy qazalağı sabiq idarəsinə sürüb, Vanya ilə görüşdü:

– Vanya, – dedi, – bir saata hazırlan. Anbardan ləzgiləri çağır. Girəvənə gecən arabaları, atları səfərbərliyə al. On beş günlük məkulat götür. İdarənin qarşısında hazır olun, gəlirəm.

Rüstəmbəy zemstvo xəstəxanasına gəldi. Xəstələr həyəcan içində idi. Qısa olaraq xəstələrə:

– Sabah günəş doğmadan sizi şəhərdən çıxaracağam. Buna əmin olun! Qorxu və həyəcana lüzum yoxdur, – dedi. Rüstəmbəyin mətin və səmimi sözləri hər kəsdə ümid canlandırdı; üzlər güldü, ürəklərdə ona qarşı minnətdari hisslər nəşət etməyə başladı.

Rüstəmbəy xəstəxana küçəsində bir tövləyə təsadüf etdi. Qazalağı saxlayıb, içəri girdi. Axura on dənə at bağlanmışdı. Həyətdə bir neçə araba və fayton vardı. Hansı təşkilatın olduğunu sormadan araba və faytonların qoşulmasını əmr etdi.

Bir neçə dəqiqədən sonra, Rüstəmbəyin qazalağı başda olaraq, müfrizə idarəsinin qarşısına bir araba qafiləsi gəldi...

Vanya Rüstəmbəyin əmrlərini yerinə yetirmək üçün bütün adamlarını səfərbərlik halına gətirmişdi. Işləri təcili olaraq, bitirdikdən sonra yemək yeyib, məsləhətə oturdular. Əvvəlcə iki verstlik xəritəni qarşılarına qoyub, geri çəkiləcək yolu təyin etdilər. Zemstvo karvanının, bilxassə çəlimsiz arabaların şosedəki şiddətli axına davam gətirə bilməyəcəyini nəzərə alaraq, şərqə deyil, cənuba – Kamenets-Podolskiyə tərəf çəkilməyi məsləhət gördülər. Cəbhənin Ternopol cəhətində yarılması ehtimal edilərək, cənubun təhlükəsiz olduğu nəzərə alındı.

Ümumi çaxnaşıqda bu yol qaçanların nəzərini cəlb etmirdi. Bura ilə çəkilmək tələsməmək imkanı verirdi. Bunun da çəkilənlər üçün əhəmiyyəti böyükdü: arabalar xarab olduqda qolayca təmir edilə bilərdi.

Bunu qərara alıb, çəkiləcək adamların sayı və on beş günlük məkulatı, minilən və yüklənilən arabaların miqdarı hesablandı. Vəzifələr bölündü. Bölüklər bir yerə toplanıb, arabalar yüklənməyə başlandı.

Xəstəxanaya, idarələrə arabalar göndərildi. Ləzgilər başda olaraq, kiçik bir süvari dəstəsi təşkil olunub silahlanırdı.

Rüstəmbəy Məhəmmədi yanına çağırıb dedi.

– Məhəmməd, süvariləri al da şose yola get, zemstvo arabalarından az minikli və boşuna rast gəlsəniz, yoldan çevirib tövləmizə göndərin.

Miniklərinə də buranı göstərin. Bildinmi?

– Bildim, ağa!

– Bəzən bir adam yekə arabanı məşğul edib qaçır, halbuki biz adamlarımızı doldurmağa araba tapmırıq, bildinmi? Miniyi çox arabaya dəyməyin.

– Bildim, ağa. Daha əmrin yoxdur ki? – deyə Məhəmməd təzim etdi.

– Yoxdur. Gedin, amma gecə saat beşə qədər yolu güdməlisiniz.

– Baş üstə, ağa, – deyə Məhəmməd getdi.

6

Rüstəmbəy paltarını çıxarmayaraq, quru səfər çarpayısının üzərində uzandı və sabaha qədər gözlərinə yuxu gəlmədi. Yayın gözəl gecələrindəndi.

Hava sərin və sakitdi.. Yalnız şosedəki axın gurultusu təbiətin sükununa dəhşətlər saçırdı. Arabir idarənin önündən də arabaların və adamların keçməsi eşidilirdi. Bir-iki dəfə idarə pilləkəni ilə çıxıldığı da duyuldu.

Atışma səsi hələ eşidilmirdi. Yalnız göyün şimal-qərb tərəfində tez-tez qızartı parlayıb qaib olurdu.

Saat dörddə Rüstəmbəy yataqdan qalxdı və koridora yuyunmağa çıxdıqda Voronovu orada hazır gördü. Voronovun təziminə cavab olaraq:

– Voronov, – dedi, – alman gəlir, qorxmursanmı?

– Heç də yox, əfəndim həzrətləri, – deyə uzunboğaz çəkmələrinin dabanlarını bir-birinə çırpdı.

Səsə Nataşa da qalxdı. Dolğun ağ qollarını başının arxa tərəfinə söykəyərək, döşlərini qabartdı və nümayişkar bir halda gərnəşdi.

Rüstəmbəy üzünü cəld yuyub:

– Voronov, tövləyə get, söylə hazır olsunlar. Nataşa, südlə çörək! – deyə əmr verdi.

Bir neçə dəqiqə sonra Rüstəmbəy Vanya və başqa əməkdaşlarla yemək otağına girdikdə, orada baş örtüləri qırmızı xaçlı iki qıza rast gəldi. Bunlar gecə yoldan qayıdanlardan imiş, tanış oldular. Qızların biri uzunboylu, qara kirpikli, buğdayı sifət; o biri isə ortaboylu, dolğun

vücud, sarışındı. Iki qızın bir-biri ilə danışığından ucaboylunun adı

Musya olduğu bəlli oldu. Nədənsə bu ad Rüstəmbəyə çox xoş gəldi. Nataşa yemək verdi. Hər kəs iştaha ilə yeyərkən qızlar çəkinirdi. Rüstəmbəy yağ və çörək götürüb, onlara təklif etdi və Musyaya ayrıca bir iltifat göstərməsi hər kəsin nəzərini cəlb etdi.

Rüstəmbəyin nəzakətinə qarşı Musyanın çöhrəsi parladı, gözlərində bir təbəssüm oyandı və çox çəkmədən yenə şux baxışı hüzn dumanlarına daldı. Rüstəmbəy gözlərinin altınca onu süzdü – yemək boğazından getmirdi, ətrafdan eşidilən hər bir səs və sədaya qarşı diksinib, gözləri yaşarırdı.

Yemək bitdi. Oturanlar ayağa qalxdılar. Əvvəlcə gedən Vanya dönüb karvanın hazır olduğunu söylədi. Rüstəmbəy cəld pilləkəndən enib, qazalağına mindi. Küçə başına qədər düzülmüş yüklü və minikli arabaları dolaşdı. Xəstələri bir-bir yoxladı. Hamı sevinc içində idi.

Yerləri rahat olmayanları başqa arabalarda yerləşdirib, ön tərəfə keçdi.

Süvarilər şoseyə yaxın durmuşdular.

– Məhəmməd, – deyə ləzgiyə müraciət etdi, – məni gözlə. Siz yolun sol tərəfindəki axını bir dəqiqəliyə dayandırarsınız, bizim karvan yola qoşulmaq imkanı bular.

– Baş üstə, ağa. Daha başqa əmrin varmı?

– Yox!

Rüstəmbəy təkrar geri döndü. Arabaların bir-birindən ayrılmamasını şiddətlə əmr etdi.

İdarədəkilərin hamısı küçə qapısında idi, bölük müdirləri də hazırdı.

Zina həmişəki kimi şəndi. Bu təhlükələr ona dadlı bir macəra kimi görünürdü. Tez-tez Vanyanın qolundan dartıb, gülməli bir şeylər anladırdı.

Musyanın gözlərində yuvarlanan yaşlar dan yerinin qızartısını əks etdirərək, gözəl üzünə lətif məsumiyyət bəxş etmişdi. Rüstəmbəy ona yanaşdı:

– Nə üçün qorxursunuz? Şayiələr tamamilə yalandır, alman süvarisi, görünür, hələ uzaqdadır. Yaxın olsa idi, dünəndən bəri buraya gəlmişdi.

Əmin olunuz, sizi sağ-salamat Rusiya torpağına çıxaracağam.

Rüstəmbəyin mətin sözləri Musyanı sakit etdi.

– Bəs nə üçün ləngiyirsiniz? – deyə ərklə sordu.

– Bu saat yola düşürük. Buyurun mənim yanımda oturun. Musya məmnuniyyətlə razı oldu. Rüstəmbəy onun qayış gödəkçəsinin qoluna girib, qazalağına oturtdu. Özü də Musya ilə yan-yana oturaraq:

– Vanya, xanımları brekinə mindir, vaxtdır! – dedi. Rüstəmbəyin qazalağı ilə brek ön tərəfə keçdi. Arabaların tərpənməsinə əmr verildi.

Süvarilər axını yararaq, yolun ortasına yeridilər. Bağırtı, təhdid və söyüşlə axının bir tərəfini dayandırdılar. Rüstəmbəy qazalaqda ayaq üstə durub, arxaya xəşin baxışlar göndərərək, şoseyə girə bildi. Yüzdən artıq arabadan mütəşəkkil zemstvo karvanı fövqəladə sürətlə Rüstəmbəyin arxasınca gedərək ümum axına qoşuldu.

7

Təqribən üç-dörd verstlik bir məsafədən sonra şoseni tərk edib, sağ tərəfə çönməli idi. Şəhər dairəsi bitib kəndlər başlayırdı. Şosenin o tay-bu tayındakı xəndəklər at cəsədləri və sınıb düşmüş arabalarla dolu idi. Rüstəmbəy Məhəmmədi çağırıb, yolun sağ tərəfindəki axına mane olmasını əmr etdi. Süvarilər yavaş-yavaş hücuma başladılar. Yenə söyüş, təhdid və qamçı qüvvəsi ilə yolun sağ tərəfi addım-addım istila olunmağa başladı. Karvan böyük çətinliklə məqsədinə çatdı. Artıq məsələ bitmiş hesab edilə bilərdi. Cənub yolu başlar-başlamaz karvan asanlıqla sağa dönüb, axından qurtardı. Bu yol tamamilə boşdu. Hər kəs Rusiyaya doğru gedən ən yaxın şərq yolunu təqib edirdi.

Asudəliyə çıxaraq, Rüstəmbəy qazalağının sürətini azaltdı və xoş bir təbəssümlə Musyaya baxıb:

– Musya, – dedi, – çətinlik bitdi; indi heç bir qorxu yoxdur. Yollar olduqca gözəldir, səfalı yerlərdə düşərgə qayırıb istirahət edəcəyik.

Musya Rüstəmbəyin sözlərindən son dərəcə məmnun olaraq gülümsədi və sağ yanağında lətif çökək zühur etdi.

Bir də, son araba karvandan qırılıb geridə qalmış – deyə xəbər gəldi. Rüstəmbəy, Vanya, Boris və bir neçə işçi piyada olaraq, xəndəklə yuxarı dikləmməyə başladılar. Arabaya toxunulub, bir təkəri xəndəyə düşmüşdü. Boris üst tərəfə keçib yolla gələnləri qamçı ilə durdurmağa çalışdı. Şoseyə çaxnaşıq düşdü. Bir soldat arabasının qəflətən dayanması qəzaya səbəb oldu, arxadakı avtobus arabaya çarpıb onu xəndəyə sürüklədi. Boris özünü xəndəyin o biri tərəfindəki bostana atıb canını qurtardı. Bununla məsələ bitmədi, avtobus inersiyaya tabe olaraq, bir təkəri xəndəkdə olan arabanı da aşırdı. Atlar yıxılıb çapalamağa başladı. Hər tərəfdən söyüş və bağırtı qopdu. Vanya ilə Boris köməyə qoşdu. Arxadan Rüstəmbəy gəldi. Cəld atları açıb, bos-

tana keçirdilər. Işçilər qənd və un kisələrini daşımağa başladılar. Nəhayət, oxu sınmış arabanı da böyük zəhmətlə sağ yola çıxara bildilər.

Bu hadisə qadınlar üçün bir əyləncə oldu: hamı iki yolun ayrıcına toplanıb uzaqdan seyr edirdi. Işlərini müvəffəqiyyətlə bitirib geri dönən kişiləri qəhrəmanları qarşılayan kimi qarşıladılar. Rüstəmbəy Musyanın qoluna girib qazalağa mindi. Oxu sınmış arabanı və atları arxa tərəfə bağlayıb, yola düşdülər.

Günəş qalxmış, isti can sıxırdı. Karvan yavaş-yavaş yürüyürdü.

Borislə Vanya Rüstəmbəyin qazalağı ilə yan-yana gedərək, söhbət edirdilər.

Vanya deyirdi:

– Tələsik çəkildik, çox şeylərimiz anbarda qaldı. Yaxındakı kənddə axşamlayıb, yükümüzü yenidən yoxlasaq fəna olmaz.

– Almanların yaxında olması da mübaliğəli imiş, – deyə Boris əlavə etdi.

Rüstəmbəy:

– Sınan arabanın yüklərini o birilərə yığdıq, onlar da sına bilər, arabanı da təmir etməlidir.

– Arabanın birini boşaldıb, anbarda qalan qənd və undan gətirməlidir. Niyə batsın...

Mülahizələr yürüdülərkən kənd də görünməyə başladı.

Kənddən yalnız bağçalı bir ev qalmışdı; yerdə qalanı uçub dağılmışdı. Burada qoca bir polyak ailəsi yaşayırdı. Bir qoca kişi və iki yaşlı qadından ibarətdi. Müharibə başlar-başlamaz bunlar gənc övladlarını Avstriyanın içəri cəhətlərinə göndərmişdilər. Vaxtilə müəllimlik edərmişlər, indi artıq üç-dörd ildən bəri evə gözətçilikdən başqa sənətləri yoxmuş. Otaqların birində özləri qalıb, yerdə qalanı ötüb gecən hərbilərin mənzili olur. Vaxtilə gözəl olan bu ev indi olduqca dağılmış, heç bir təmir də görməmişdi. Bağça da xaraba halda idi.

Karvan evin qarşısında dayandı. Borisi ev sahibinin yanına göndərdilər.

Bir az keçməmiş Boris gülə-gülə evdən qayıtdı:

– Gəlin! – deyə yoldaşlarını çağırdı.

Borisin arxasınca ev sahibi də çıxdı. Başının seyrək tükləri səliqə ilə daranmış, ağ bığları burulub, ucları yuxarı qaldırılmışdı; üzü yenicə qırxılmışdı və qulaqlarında pudra izləri görünürdü. Əynindəki köhnə ağ şalvardan, mod boyunbağıdan vaxtilə səliqə ilə geyinməsi duyulurdu. Nəzakətlə qonaqlara təzim etdi və polyak şivəsi ilə:

– Xoş gəlmisiniz, əfəndilər! – dedi.

Otaqların biri qadınlara, ikisi də kişilərə təxsis olunub, səfər çarpayılarını və yataqları oraya daşıdılar.

8

Axşam yeməyinə ev sahiblərini də çağırdılar. Kişi qara pencəkli və qarılar da şleyfli, qara atlaz paltarda gəlmişdilər. Əllərində uzun zəncirləri boyunlarına keçmiş lornetləri də vardı. Dörd il davam edən müharibə, qan və vəhşət bu ailənin kübar adətlərini pozmamışdı. Evlərində piano varmış və hər gün sevdikləri kompozitorlardan birər parça çalarmışlar.

Polyak ailəsinin gəlməsi mədəniyyət ətrafında bəhs açılmasına səbəb oldu.

Vanya Avstriya mədəniyyətinin rus mədəniyyətindən yüksək olduğunu etiraf etməklə bərabər bu mədəniyyətin müəyyən sinfə mənsub olmasını irəli sürürdü.

– Mədəniyyət nə deməkdir? Müəyyən sinfin yaratdığı bir məhsuldur.

Avstriyada da mədəniyyət yaradan zadəgan və burjuaziyadır.

Əməkçi xalq bundan istifadə edə bilmir. Rusun kəndlisi savada belə möhtac olduğu halda, polyak panları mədəniyyətin hər sahəsini mənimsəmişdilər.

Ev sahibi nəzakətli bir tərzdə sinif məsələsini rədd edərək, mədəniyyəti milli zəkaya isnad etdi:

– Polyakların əksəriyyəti mədənidir, – dedi, – rusinlər isə mədəniyyəti mənimsəyə bilmirlər. Çox tənbəldirlər. Baxın, zadəgan və burjuaziyası belə polyaklara nisbətən çox geridirlər.

Boris yavaş səslə:

– Pan, – dedi, – bizim Rusiyada hökumət xalqı qaranlıqda saxlayırdı.

Onlara məktəb açmırdı. Mədəni imtiyazlardan yalnız bir qrup istifadə edə bilirdi.

Ev sahibi:

– Ədalətlə söyləməliyəm Avstriyada qanun qarşısında hər kəs bərabərdi.

İndiyə qədər sakit duran Olesya (Musyanın yoldaşı) birdən dilləndi:

– Pan, – dedi, – məsələ sizin dediyiniz kimi də deyil; baxın, mən iki ildir cəbhədəyəm. Burada qanunun hər kəsi bərabər tutduğunu

görmürəm. Ukraynalılar daim əzilmiş, istismar olunmuş və onları müdafiə edən də olmamış. Hökumətə yaxın olan polyak zadəganı öz millətlərindən başqa kimsənin halına qalmamışdır. Hər şey polyakın, başqasının canı çıxsın! – demişlər. Daha qanun qarşısındakı bərabərlik harda qaldı?

Olesyanın ukraynalı olub milli məfkurə daşıdığı ilk dəfə olaraq meydana çıxdı. Olesya istər polyaklara, istərsə ruslara qarşı bəslədiyi düşmənçiliyi açıqdan-açığa bildirirdi. Polyak və rus gəlmələri əvəzində "lyax" və "moskal" kimi təhqiramiz sözlərdən belə çəkinmirdi. Rus və polyak dillərini bildiyi halda, hər kəslə yalnız ukraynaca danışırdı.

Məclisdə milli məsələnin kəskin bir şəkil alacağını, duyan Rüstəmbəy məclisi pozmağa çalışırdı:

– Yoldaşlar, münaqişəni buraxın da, gözəl gecədən istifadə edək; gəzmək istəyənlər qalxsınlar, – deyə özü qalxaraq, örnək olmaq istədi.

Onu mütəaqibən qadınlar yemək masasını tərk etdilər.

Rüstəmbəy Musyanın qoluna girib, yolun qırağına doğru seyrə çıxdı.

9

Axşam qənd, yağ və un üçün iki araba göndərilmişdi. Bunlar sabah erkən dolu gəldi. Rüstəmbəy ot biçdirib, üzərində yatmışdı. Səsə oyandı. Hamı qalxdı; arabaçılar hələ yatırdı. Gecə bunlar müfrizə aptekindən spirt oğurlayıb içmişlərmiş. Oyadılıb töhmətləndirildilər.

Sərxoşların sayəsində karvan ancaq günəş qalxan zaman yola düşə bildi. Ev sahibləri ilə səmimi olaraq vidalaşdılar və xoş təsir buraxmaq üçün onlara təqribən iki aylıqlarını təmin edə biləcək miqdarda məkulat verildi.

Yazlavesə qədər yol tanışdı. Ötəki tərəfini görmədikləri üçün əməkdaşlara maraqlı gəlirdi. Gözəl şoselər, abad qəsəbələr gözə çarpırdı.

Lakin hər yerdə də rusin kəndliləri avam və qeyri-mədəni kimi görünürdü.

Bir neçə günlük səyahətdən sonra karvan Kamenets-Podolskiyə çatmadan şərqə dönüb, köhnə Rusiya hüdudunu keçdi. Avstriyanın gözəl şoseləri çınqılla döşənmiş rus şosesi ilə əvəz olundu.

Axşamdan çox keçmiş bir kəndə yetişib, keşişin evində qonaq qaldılar. Keşiş vətəndaşlarına əlindən gələn hörməti etdi, bütün əmək-

daşlara ağ çörəklə süd verdi. Vətənpərvər bir hisslə ordunun övzaını sordu və cəbhənin pozulmasından olduqca mütəəssir oldu. Karvan kəndin qəbiristanını düşərgə edərək, orada gecələdi.

Kənddə qəzet olmadığı üçün vəziyyətin nə halda olduğu aydınlaşa bilmədi. Alman haralara hücum etmiş, nə qədər əsir düşmüş, bu məğlubiyyətin daxildəki təsiri necə olmuş... Bu kimi suallara hər kəs cavab arayırdı da, tapa bilmirdi. Bunun üçün mədəni mərkəzə yetişmək əməkdaşlar üçün bir məfkurə təşkil edirdi. Lakin gedəcəkləri Proskurov şəhərinə qədər xəritədə belə bir mərkəz görünmürdü. Yollar həp kəndlərdəndi.

İkinci gün bir zadəgan köşkünü düşərgə etdilər. Ev sahibləri polyak imiş, vaxtilə paytaxta köçüb, evə gözətçi olaraq, bir xanım qoymuşdular. Bu xanım zemstvo karvanını düşmənçiliklə qarşıladı.

Buna baxmayaraq əməkdaşlar köşkün bir hissəsində yerləşdilər. Köşk ikimərtəbəli böyük evdi. Qiymətli mebeli və təfrişatı, muzeyi vardı.

Geniş zalı, bilyard otağı, zəngin kitabxanası, həyətində oranjereyası vədöl heyvanları vardı. Köşkün ətrafında səliqə ilə bağ salınmışdı.

Köşk olan kənd böyükdü və başdan-başa yeknəsəq komalardan ibarətdi. Hələ kəndə girərkən kaşanə ilə yan-yana duran yoxsul damlarını görən Vanya:

– Baxın, bu onlarca fəqir komalar qazandığını bu parazitlər yeyir, – demişdi. Sonra intiqam hissi ilə titrəyən səslə: – Bunların hamısını sakinləri ilə bərabər yıxıb məhv edəcəyik! – deyib əlavə etmişdi.

Olesya da köşkün polyaka mənsub olduğunu duyar-duymaz milli ədavəti coşmuşdu:

– Bu istismara qarşı Ukrayna milləti laqeyd qala bilərmi? – deyə köksünü ötürmüşdü.

10

Gözətçi qadının etirazına baxmayaraq, həyətin bir guşəsində ocaq qalanıb, yenicə kəsilmiş qoyunun ətindən xörəklər hazırlanırdı, tüstü həyəti bürümüşdü. O biri tərəfdən Venus heykəlini əhatə edən çiçəklik döşənmiş, əməkdaşlar kefə məşğuldular. Spirtdən yapılmış araq və əlvan məzələr düzülmüşdü. Qadınların başına çiçəklərdən qayırma taclar qoyulmuşdu. Vanya tacı qızıl, Rüstəmbəy bənövşə və Boris də sarı çiçəklərdən yapmışdı. Qızıl – eşq ya inqilab; bənövşə – nəfislik;

sarı da – vəfasızlıq mənasına idi. Qadınlar öz taclarından olduqca məmnun qalmışdılar. Bilxassə Zina nəşəsindən bayılırdı; Borisin onu Vanyaya qısqanması Zinaya həzzlər verirdi. Qadınını vəfasızlıqla qəbahətləndirən Boris zahirən Olesyanın yanında oturmuşdusa da, bütün varlığı Zinaya bağlı idi. Zinanın Vanyaya qarşı işvəkar davranması onu odlayırdı. Gitaranı bağrına basıb, üfüq bəkarətini hələ üzlərində daşıyan məhcub aya baxaraq, simləri ağladır. Vanya Zinanın boynunu qucaqlayıb, yanıqlı şərqilər söyləyirdi.

Rüstəmbəy qədəhlərin doldurulmasını təklif edib, sağlıq başladı:

– Yoldaşlar, – dedi, – bu axşam eşq ilahəsi Venusun qonaqlarıyıq.

Aydın gecə, nəfis hava, ətraf çiçək, hamımızın köksündə gənc ürək çarpıntısı... bunlarda böyük bir sirr, dərin bir məna yoxmu? Venusun dodaqlarında həkk olan lətif təbəssümə baxın. Bu təbəssüm eşq ilahəsinin bizdən məmnun olduğunu göstərmirmi? İlahəni daha məmnun etmək üçün onun təmsil etdiyi daimi hissin şərəfinə içəlim. Yaşasın eşq! Yaşasın hisslərimizi tac edərək, başlarında daşıyan qadınlar!..

Hər tərəfdən:

– Yaşasın! – deyə, – səslər eşidildi. Rüstəmbəy qədəhini qaldıraraq, qadınları alqışladı və gözləri Musyanın gözlərinə sataşdıqda, bir az dayanıb, sonra coşqun bir halda:

– Musya, ey təsadüfün tufanından dərilmiş çiçək! Eşq ilahisinin qarşısında and içirəm ki, sizə qarşı ən incə, ən nəfis və ən yüksək hisslər bəsləyirəm. Gözəl saçlarınız üzərində iftixarla yerləşən tac solar, ancaq o tacın təmsil etdiyi hisslər solmaz! – deyə nitqinə xitam verdi.

Rüstəmbəy alqışlandı. Zina kinayə ilə:

– Rüstəmbəy, şairanə mühit və araq sizi də həssas etmiş, – deyə qədəhini onun qədəhinə vurdu.

Məzələr bitib, xörəklər gəldi. Keçirilən qorxu, əziyyət və yorğunluğu unutmaq ehtiyacı hələ də qüvvətli idi. Voronova araq hazırlanması əmr olundu. Sərxoş beyinlər yenidən dumanlanmağa başladı.

Bu dəfə bölük müdiri Kasparyanın təklifi üzrə Rüstəmbəy tamada seçildi. Məclisin indiyə qədər nizamsız getməsinə təəssüf edərək, iştirak edənlərin sağlığına “nizam”la birər-birər içildi. Bölük müdirləri

də varlıqlarını bildirməyə başladılar. Kasparyan söz istədi:

– Yoldaşlar, – dedi, – iş göstərməsə, İnsanı tanımaq olmazmış.

Məsələn, biz Rüstəmbəyi bir tələbkar amir, intizampərvər iş adamı, başqasını işlədən, bəzən sərt və özü də ifrat işləyən bir adam kimi ta-

nıyırdıq. Rüstəmbəy fanatik bir rəhban kimi həyat keçirirdi, həsrətində olan qadınlar ona yanaşmağa belə cəsarət etməzdilər, çünki "iş vaxtı yalnız iş" onun başlıca şüarı idi... Yoldaşlar, ricət qorxuları və yol sarsıntılarından sonra biz Rüstəmbəydə yeni sifətlər kəşf edirik.

Rüstəmbəyin böyük məclis adamı və gözəl yoldaş olması meydana çıxır...

Bu həqiqi amirin və səmimi yoldaşın şərəfinə içəlim.

– Yaşasın Rüstəmbəy! – deyə səslər qopdu.

Boris gitaranı kökləyib çaldı. Vanya da şərqi söylədi.

11

Gənc əməkdaşlar məclisin axırına qədər davam edə bilməyib, birbir cərgədən çıxdılar. Bunların bəzisinin qolundan və qıçından yapışıb, otun üzərinə uzandırdılar. Içkidən özlərini qaib etmişdilər. Böyüklərdən Boris, Kasparyan və Zinadan başqa kimsə qalmadı. Zina da içmişdi: lakin mətin və nəşəli idi. Rüstəmbəy:

– Məclisin sonunu Venusun pərəstişi ilə bitirəlim, – deyə təklif etdi. Qalxdılar, çiçəklər dərib, eşq ilahəsinin saçlarını, gərdənini və sinəsini bəzədilər. Sonra bir qız, bir oğlan əl-ələ tutaraq Venusun önündə diz çökdülər və sitayiş edər kimi baş əyib, bir-biri ilə öpüşdülər.

Bununla məclisə xitam verib, qoşa-qoşa gəzməyə getdilər. Çiçəklikdən sonra xiyabanlar başlayırdı. Əsgər kimi düzülmüş çinarlar uzun kölgələr salmışdı. Dərin bir sükut ətrafı bürüyərək kainatla həmahəng olmuşdu. Zina Vanyanın, Olesya Kasparyanın, Musya da Rüstəmbəyin qolunda idi. Arxadan əlli addımlıq bir məsafədə Boris onları izləyərək, gitarası ilə dərdləşirdi; simlər gecənin istirahətinə qarşı fəğanlar qoparırdı.

Musyanın incə geyimi hərarət saçırdı. Rüstəmbəy gənc qızın hərarətindən xoşlanıb, sözlə ifadə olunmaz həzzlər duyurdu. Musya yapdığı təsiri sövqi-təbii ilə hiss edir və Rüstəmbəyin üzünə həsrətlə baxırdı. Rüstəmbəy bir söz söyləməyib, məst və məsud addımlarla səthi yaldızlanmış gölçəyə doğru yürüyürdü.

Musya dayandı, əlini Rüstəmbəyin qolundan çıxarıb, saçlarını düzəltməyə başladı. Titrədilən saçlardan havaya ətir saçıldı. Saçlarını nizama saldı və arxa tərəfə çönüb, uzun xiyabanı süzdü:

– Bu xiyabanın adını bilirsinizmi? – dedi.

Rüstəmbəy qızın qarşısında məst bir hal alaraq, cavabdan aciz qaldı. Musya:

– Xiyabanın adına "Hələ ifadə olunmamış fikirlər" deyərlər, – deyə öz sualına özü cavab verdi.

Rüstəmbəy gülümsədi; lakin gülümsənməsi ilə Musyanın məramını anlamaması meydana çıxdı. Musyanın ürəyi sıxıldı. Məyus bir halda yola davam etdi və bir-iki addım da Rüstəmbəydən irəlidə yürüməyə başladı.

Gölçə ayın sədəf hədiyyələrini köksünə toplayaraq uyuyurdu. Sallama söyüdlər pərişan kölgələri ilə gölçənin bir tərəfini istila etmişdi.

Hər şeydə eyni ifadə, eyni təzahür vardı: sükun, dərin sükun... sirr hər yerdə hökmfərma idi.

Kölgəliyə sıxılan bir skamyaya oturdular. Rüstəmbəy qolunun birini skamyanın söykənəcəyinə buraxıb qaldı, Musya bir az ona meyllənərək, oturub əvvəl sükutu pozmağa cəsarət etmədi.

Kasparyanla Vanya da gəlib gölçənin ötəki tərəfində yerləşdilər. Boris görünmürdü, yalnız yanıqlı şərqisi uzaqlardan eşidilirdi.

Musya üçün Rüstəmbəy bir sirr olmuşdu: yarım saat əvvəl hər kəsi əyləndirən, nəşələndirən bu adam indi qələndəri dərviş kimi zikrə dalmışdı. Musya ərklə əlini onun qoluna salıb, başını çiyninə söykədi:

– Niyə dinmirsiniz? Bir şeylər söyləyiniz, sizi dinləmək istəyirəm, – dedi, səsində əninlər duyuldu.

Rüstəmbəy diksinib sanki yuxudan ayıldı. Musyanın əlini alaraq:

– Nə deyim?.. Mənə belə gəlir ki, bu gecənin sükutunu pozmaq böyük günah işləmək deməkdir... hava dalmış, gölçə dalmış, ağaclar yarpaqlarını belə qımıldatmaq istəmir, bunlarda bir sirr var. İnsan da müstəqil həyatından ayrılıb, kainata qoşulmaq istəyir. Danışmaq bu arzuya mane olur.

Musya Rüstəmbəyin mülahizələrini mürşid kəlamı kimi qəbul edib, bir müddət susdu. Lakin Rüstəmbəyin duyduğu batini həzzlərə vara bilmədi.

Rüstəmbəyi dinləmək ehtiyacı ona aman vermədi. Yenə onun qoluna girdi, oxşandı və xəstə baxışla ona tamaşa etməkdən çəkinmədi.

Uzaqdan xoruz banı eşidildi. Bunu mütəaqib bir neçə xoruz da səsləşdi.

Rüstəmbəy əllərini havada fırladaraq:

– Ah, xain xoruz! Məni ana dənizdən ayırdın, – deyə içini çəkdi.

Musya Rüstəmbəyin sözlərini anlamadı:

– Siz çox tühafsınız, – dedi, – dəniz nədir? Musyanın safdilliyi

Rüstəmbəyə xoş gələrək güldü:

– Musya, – dedi, – hiss etibarilə kişilərlə qadınlar arasında təbii bir fərq vardır. Qadının hissi vahiddir. Bu hiss əbədi və əzəlidir. Sevmək və sevilmək qadın üçün yeganə bir məfkurədir. Başqası yoxdur. Kişilərin, bilxassə fikir yürüdən kişilərin hissində ikilik var: sevib-sevilmək məfkurəsi xaricində o, ikinci bir məfkurəyə pərəstiş edir. Bu, mənəvi eşqdir.

Burada qadın yoxdur. Ürək beyinlə uzlaşıb barışır. Dəruni bir ahəng vücuda gələrək, İnsanı maddi aləmdən ayırıb, nisyan istirahətinə daldırır. Dəniz dediyim nisyan istirahətindən ibarətdir. Mən nəyəm?.. Müvəqqəti həyat üçün dənizdən ayrılmış bir damla! Qətrə arabir dənizə qovuşub da qəlbi istirahət bulmalı... Yoxsa maddiyyət çarpışmaları onu üzər...

Rüstəmbəyi heyrətlə dinləyən Musya onun sözlərini kəsib:

– Sizin də hissinizdə ikilik varmı? – deyə sordu.

– Təbii.

– Görmürəm. Nisyan eşqi olduğunu duyuram! O birisini görmürəm.

Musyanın sözləri əvvəl Rüstəmbəyi şaşırtdı, gülümsədi, cavab verə bilmədi. Sonra Musyanın əlini dodaqlarına aparıb:

– Bəlkə də haqlısan, – deyə öpdü, – ancaq... tanışlığımız çoxmu oldu? Bu vaxt bir adamı öyrənməyə az deyilmi?!

Musya Rüstəmbəyin əlini əlləri arasına alıb oxşadı. Qadınlıq heysiyyəti məmnun kimi görünürdü.

12

Köç üçün əmr verildi. Hazırlıq başlandı. Bütün əməkdaşlar iş başında idi. Gözətçi polyak qadını fırlayıb həyətə çıxdı:

– Uyğunsuz işlər görürsünüz, vəhşi barbar da sizdən yaxşıdır.

Gecə atları buraxmışlar, botanik bağçanı korlamış, fidanlığı alt-üst etmişdir.

İşçilər meyvə ağaclarını yolmaqla kifayətlənməyərək, zirzəminin qapısını sındırıb, əlli-altmış illik şərabları oğurlamışlar. Belə olurmu? Almanlar bu vəhşi ölkəni istila etməkdə haqlı deyillərmi?

Gəlsələr, bu torpaqda nizam və intizam olar. Bir daha bu axşam yapılan vəhşətə yer qalmaz...

Rüstəmbəy qadının şikayətlərini eşidər-eşitməz haman məsələni tədqiqə başladı – xanım tamamilə haqlı imiş. Ən qiymətli ağaclar yolunub tökülmüş, çiçəklər tapdadılmışdı. Köşkün dörd tərəfi nəcisdi.

Zirzəmidə qədim şərabı içməkdən başqa, qabları sındırıb yerə atmışdılar. Bir çox yerdə qapı və pəncərələri belə sağ buraxmamışdılar.

Xülasə, köşk talan edilmiş yəhudi evlərini andırırdı...

Rüstəmbəylə Vanya bölük müdirlərini çağırıb, məzəmmət etməyə başladılar. Rüstəmbəy:

– Qaldığımız yerlərdə ən acı təsirlər buraxırıq. Baxın, vaxtilə Rusiyaya ilhaq etmək istəyən rusinəri belə pozulub geri qaçmamızla sevindirdik.

Səbəbi göz qarşısında, – deyə Rüstəmbəy əli ilə güllüyü və zirzəmini göstərdi...

Vanya onun sözlərini kəsərək:

– Biz hakimiyyətin proletariata verilməsini tələb edirik; çünki proletariat hakimiyyətinin əməkçilərə xoşbəxt həyat təmin etməsinə inanırıq. Belə tələbdə bulunduğumuz halda xuliqanlığa yer verməyə haqlıyıqmı? Mən də zülmlə yapılmış bu kaşanələrə düşmənəm. Lakin sizin adamların yapdığı tərzdə deyil. Biz gözəl binalar, bağ-bağçaları, abadanlığı yıxmayacağıq; içindəkilərin hakimiyyətini qırdıqdan sonra mülklər zəhmətkeşlərin olacaq. Bu evlərdə işçilər istirahət edəcəklər.

Bu gün-sabah bizə keçəcək abadanlıq pozulurmu? Öz malına qarşı düşmən kəsilmək şüursuzluğumuzu göstərmirmi?..

Boris məzəmmətdən dilgir olaraq:

– Vanya, – dedi, – bizimkilərin yıxıcı olduğunu yenimi görürsən?

Bunlar həmişə belədir. Bunu gözəlcə bilirsən. Yenə əvvəllər cərimələmə ilə qorxudurduq; indi mujik heç bir şeydən qorxmur. Cəzalanmaq üçün qovsan, daha da sevindirərsən; çünki yaxalarını bizdən çoxdan qurtarmaq istəyirlər. Bunları qorxudan başqa bir cəzan varmı?

Yoxdur.

Vanya:

– Onlarda sinfi duyğu oyadın! – deyə bağırdı.

Boris:

– İştə, oyatdıq, – dedi, – zadəganlar düşmənimizdir, deyə belə edirlər.

– Bu, firqənin xətti-hərəkətini anlamamaq deməkdir, – deyə

Vanya əllərini havada oynadıb yanına saldı...

Gözətçi qadının yanında uzun-uzadı münaqişə oldu. Kimsə kimsəni qane edə bilmədi. Nəticədən də bir şey çıxmadı. Yalnız işçilər deyil, əməkdaşların da zaldan bir çox şey "çırpmaları" yolda bəlli oldu.

Bu dəfə Rüstəmbəy əməkdaşlarına qarşı sərzəniş oxları yağdırmağa başladı. Ortalıqda kəskin münaqişə vücuda gəldi. Rüstəmbəy rus düşmənçiliyi ilə belə ittiham olundu. Musya Rüstəmbəyin müdafiəsinə qoşdu.

– Siz hamınız qərəzlə danışırsınız, – dedi. – Heç kəs qəbahətini etiraf etmək istəmir. Biz mədəni deyilik, vəssalam. Qalitsiyada öz xristian və slav qardaşlarımız bizdən razı qaldılarmı? Qalmadılar. Polyaklar qədimdən bizə düşməndilər; rusinləri də düşmən etdik; çünki bizim vəhşət və yıxıcılığımıza kimsə dözə bilmir..

Əməkdaşlar arasındakı münaqişə və gərginlik yeni düşərgəyə qədər davam etdi.

13

Karvan dayandı, əməkdaşlar arabalardan tökülüb, qəsəbəyə getdilər. Əksəri yəhudi dükançılarından ibarət olan bazar kir və üfunətdə batmışdı. Əməkdaşlar hər şeydən əvvəl qəzet arayıb, böyük maraqla oxudular. Alman hücumunda davam edirmiş. Ordu pozulmuş və bir çox yerdə əsgərlərin zabitləri öldürməsi baş vermişdi. Bunun önünü almaq üçün yenicə baş komandan təyin olunan general Kornilov hürriyyət elanı ilə ləğv olunan ölüm cəzasını təkrar ehya etmişdi...

Rüstəmbəy bu qərarı təsvib edərək, intizamın bərpa edilməsinə ümid etdi; lakin fikrini kimsəyə açmadı.

Əməkdaşlar qəsəbəni dolaşıb zəruri hesab olunan bəzi şeylər aldılar. Geri dönərkən kirli bir pəncərədən gələn gurultulu çocuq səsləri nəzərlərini cəlb etdi. Qapıdakı səliqəsiz lövhədən buranın yəhudi məktəbi olması meydana çıxdı. Rüstəmbəylə Musya içəri girdilər.

Səsdən qulaq tutulurdu. Fəna qoxu ürək bulandırırdı. Xırda, tozlu otaq yan-yana sıxılmış çocuqlarla dolu idi. Birisi ortada durub, əlindəki çubuğu havada oynadır, uşaqlar da çubuğun qorxusundan əllərindəki kitablara baxaraq bağırışırlardı. Başı araqçınlı ravvin yuxarıda oturub, yazı ilə məşğuldu... Rüstəmbəy çocuqluqda oxuduğu mollaxananı xatırladı.

O biri əməkdaşlar küçədə oturub, Rüstəmbəylə Musyanı gözləyirdilər.

Bunlar gələr-gəlməz yola davam etdilər. Rüstəmbəy Vanyaya müraciət edərək:

– Vanya, – dedi, – günəş batmadan karvanı yerləşdirməliyik. Buralar çox murdardır. Bir yaxşı yer axtarmalı.

Vanya:

– Atı yəhərlədib özüm getməliyəm. Yəqin yaxında köşk var, bunsuz deyil.

Karvanın durduğu yerə dönüb Vanya ilə Voronov atlanıb getdilər.

Yarım saat sonra karvan mütəvaze bir köşkün yanında yerləşdi. Köşk sahibləri rus idilər. Qonaqları məmnuniyyətlə qarşıladılar.

Əməkdaşlar evin ikinci mərtəbəsindəki uzun balkonda yerləşdilər. Balkonun önünü sarmaşıq örtmüşdü. Ətraf bağlıqdı. Hər yerdə pintilik və tənbəllik izi gözə çarpırdı. Bağ və xiyabanları alaq basmışdı. Qurumuş ağaclar kəsilməmiş dururdu. Evdəki nökərlər cır-cındır içində idi. Sarısaqqal, alçaq boylu ev sahibinin üzünə sərxoşluq damğası basılmışdı...

Nataşa ilə Voronov yemək tədarükünə düşdülər. Qaynar suda qızdırılmış konserv qutuları açıldı. Əməkdaşlar yuyunub, yeməyə oturdular.

14

Axşam yeməyindən sonra Zina nazlanaraq:

– Ah, bir dondurma olsa da! – deyə Vanyanın üzünə baxdı. Vanya gülümsündü; lakin heç bir təşəbbüsdə bulunmadı. Zina darılan kimi:

– Eh, siz fəna kavalersiniz, – dedi və ağzını büzdü. Bu sözlərdən sonra Boris yerindən qalxıb, balkondan aşağı endi. Bunun getməsinə

kimsə əhəmiyyət vermədi. Rüstəmbəy:

– Aydın gecədən istifadə etməmiz yaxşı olmazmı? – deyə meydana bir təklif fırlatdı. Sanki ruhlardan xəbər verdi. Əməkdaşlar qalxıb bağa endilər. Xiyaban basırıq və bürkü idi. Taxıl tarlasına çıxdılar.

Uzaqdakı meşəlik təpəyə qədər uzanan tarla dərz tayaları ilə möhtəşəm bir şəkil almışdı. Havada ruh oxşayan bir sərinlik vardı. Ayaqların altında xışıldayan küləş bir ritm vücuda gətirərək, bədirlənmiş aya qarşı duakar hisslər duydurar kimi görünürdü. Təbiətdə əsrarəngiz bir cazibə vardı. Bu cazibə gənclərin qəlblərində əks edərək, hərəsini tənha bir guşəyə sövq edirdi. Rüstəmbəylə Musya sağ tərəfdə yüksə-

lən bir təpənin ətəyinə sığınaraq, gözəl mənzərənin tamaşasına daldılar.

Zina ilə Vanya yavaş addımlarla uzaqlaşırdılar; Kasparyanla Olesya qaib olmuşdu.

Rüstəmbəy təbiətdən nəşələnərək:

– Musya, – dedi, – bu yer xoşunuza gedirmi?

– Ah, çox gözəldir!

– Burada bir neçə gün istirahət edərik; ev sahibləri də qonaq sevəndirlər, qalmağımıza məmnundurlar.

– Yol bizi çox yordu. Doğru, mən hüdudumuzu keçənə qədər qorxurdum.

Rüstəmbəy gülümsəyərək Musyanın əlini əlinə aldı:

– Nədən? Mən sizinlə deyilmi idim?

– Orası düz, ancaq sizi hələ dürüst tanımırdım... Lakin sizə o qədər inanırdım ki, "öl" deyəydiniz, ölməyə hazırdım...

Musyanın səmimi sözləri Rüstəmbəyin hisslərinə toxundu. Musyanın ucları soyumuş barmaqlarını dodaqlarına götürüb öpdü və sonra yanağına söykəyərək, qızın aşağıya doğru baxan gözlərinə tamaşa etməkdən çəkinə bilmədi. Bir neçə sakit dəqiqə keçdi. Musyanın Rüstəmbəyin yanağına söykənmiş nəbzi yuvasını itirmiş, quş kimi çırpınırdı.

Rüstəmbəy onun əlini təkrar öpərək yavaş səslə:

– Musya, – dedi, – indiyə qədər eşq nə olduğunu duydunuzmu?

Musya hüznlü baxışla Rüstəmbəyi süzərək:

– Son günlərə qədər belə bir hissi duymamışdım... Musyanın sözləri qırıldı, səsi titrədi. Nəbzi daha da çırpındı. Rüstəmbəy də vücudunda bir titrəyiş duydu. Bir də sol tərəfində oturan Musyanı özünə tərəf cəlb edib üzünü onun alovlu yanağına qovuşdurdu... Odlu damlalar üzünü islatdı. Rüstəmbəy məst bir halda çəkilib Musyanı süzdü və onun göz yaşlarından doğan səadətə qarşı atılaraq, dodaqları ilə dodaqlarını buldu. Sanki qətrə çoxdan həsrətində bulunan dənizə qovuşaraq, sakit oldu. Bütün maddi varlıq nisyan qarşısında əriyib yox oldu. Bədirlənmiş ay belə iczindən susmuşdu...

Borisin qısqanc erkək fəğanları ilə dolu səsi Rüstəmbəyi ayıltdı:

– Musya, – dedi, – görürsən, Boris Zinanı arayır.

Musya:

– Tühafdır, bu Zina ərini sevmirmi?

Rüstəmbəy istehza ilə:

– Sevir, Vanyanı ondan daha çox sevir, – deyə güldü.

– Bunu anlaya bilmirəm: iki adam sevilərmi?

– İştə, görürsən, sevilir.

– Bu, əxlaqsızlıqdan başqa bir şey deyil!..

Borisin şərqisi fəğanlar yaymaqda davam edirdi. Buna cavab olaraq:

– Boris! Boris! Ey!.. Buraya gəl! – deyə Zinanın səsi eşidildi.

Bir az sonra Kasparyan da uzaqdan səsləndi. Rüstəmbəy cavab verdi.

– Vaxtdır! – deyə təkrar Kasparyanın səsi eşidildi. Rüstəmbəy ayağa qalxıb, Musyanı da qaldırdı. Yavaş-yavaş Zinanın səsi gələn dərəyə doğru yürüdülər. Oraya çatdıqda tühaf bir mənzərəyə rast gəldilər.

Borislə Vanya ağlayırdılar. Boris deyirdi:

– Vanya, sən mənim dostum və yoldaşımsan; səni bilirsən, sevirəm...

Vanya da göz yaşlarını silərək:

– Mən də səni sevirəm... Zinaya qarşı da eyni hiss bəsləyirəm...

Rüstəmbəy bunların xüsusi işlərinə qarışmaq istəməyərək, geri döndü və rast gəldikləri Kasparyanla Olesyanı da geri çevirdi.

Hər kəs keçirdiyi axşamın təsirinə düşərək sükut içində idi.

Evə gəldikdə masanın üzərində bir qab dondurma gördülər – Borisin at üstündə qəsəbədən gətirdiyi bəlli oldu.

15

Ev sahibi balkonda oturan əməkdaşlara yanaşıb salam verdi. Yer göstərdilər, oturdu. Ev sahibi gündəlik siyasi məsələlərlə çox maraqlanırdı və paytaxt qəzetlərini yenicə gözdən keçirib gəlmişdi.

Rüstəmbəy:

– Yeni nə xəbəriniz var? – deyə sorduqda ev sahibi gülümsündü.

– Hələlik yaxşı xəbər yoxdur, – dedi.

Vanya heyrətlə:

– Nə üçün? – deyə sordu.

Ev sahibi söyləyəcəklərinin haqlı olduğunu duydurar bir tərzlə:

– Cəbhədə müvəffəqiyyətsizlik, daxildə anarxiya. Daha, yaxşı nərədə qaldı? Asayiş o qədər pozulmuşdur, evdə oturmağa belə qorxuruq mujik qoyulan qanunu tapdalayıb keçir...

Vanya bir az sərt:

– Mujik acdır, mujik torpaqsızdır, mujik qazanır, ağalar yeyir – bu düzdürmü?.. Mujik onu əzən qanunu tapdalamağa haqlıdır; işçi onu boğan qanunu ləğv etməyə haqlıdır. Inqilabın tələbi budur!

Ev sahibi qarşısındakının hansı məsləkə mənsub olduğunu duyaraq, bir az cəsarətsiz:

– Oğlum, siz gəncsiniz, mən də gəncliyimdə belə əqidədə idim...

Ancaq... bu fikirlər dildə və yazıda xoşdur, işə gəldikdə yaxşı bir nəticəyə varmır...

Vanya etiraz etdi:

– Qərb dövlətləri inqilab yapmadımı? – dedi.

– Yapdı; lakin bizim kimi baltanı dibindən vurmağa qalxışmadı!

– Bağışlayın, balta hələ dibindən vurulmamışdır. İndi hələ müdaraçalıq dövrüdür: sosialistlər kadetlərlə, onlar fabrikçilərlə uzlaşıb baş tovlayırlar. Əsil inqilab proletariatın iş başına gəlməsində olacaq.

Ev sahibi məyus bir halda susdu. Bir az başını bulayıb gülümsədi:

– Hər bir fikri həyata keçirmədən əvvəl məmləkətin vəziyyəti və xalqın əhvali-ruhiyyəsi də nəzərə alınmalıdır, zənn edirəm. Vəhşi xalq hürriyyətin qədrin bilərmi? Mujik tənbəldir, əxlaqsızdır, yıxıcıdır.

O, başına buraxılsa, aləmi qana döndərər. Rusun bütün dövlət adamları və mütəfəkkirləri bu fikrə şərikdirlər.. Siz Rusiyanın müqəddəratını bunlara tapşırmaq istəyirsiniz...

Vanya hiddətləndi.

– Bu sözləri çox eşitdik. Bu yalnız sizə və mənsub olduğunuz sinfə fayda verən bir fikirdir. Siz, təbii, mülkünüzü və imtiyazlarınızı yenə əlinizdə saxlamaq istəyirsiniz. Siz zəhmətsiz yemək istəyirsiniz; lakin bu artıq keçməz.

Vanya sözlərini bitirib, müzəffər bir surətdə gülməyə başladı.

Rüstəmbəy ehmal bir səslə söhbətə girişdi:

– İstibdad dövrü bitmiş hesab olunmalıdır, – dedi. – Geriyə dönmək yoxdur. Çar idarəsinin uyğunsuzluqları heç bir fikir və mülahizə ilə doğruldula bilməz. Zəhmət şüarı hər şeydən yüksəkdir. Mülkədarların müftəxorluğuna nəhayət verməlidir. Rus əməkçi xalqının əzilməsi göz önündədir. Rus əzildikdə bizim kimi qeyri xalqlar iki dəfə əzilir. Siz boğulduğunuzdan şikayətlənirsiniz, biz məhv olduğumuzdan...

Belə bir hal davam edə bilməz!..

Başqaları da söhbətə girişərək, münaqişə alovlandı. Kasparyan erməni və Olesya Ukrayna məsələlərini irəli sürərək, köhnə idarəyə

qarşı küfrlər yağdırdılar. Ev sahibi Ukrayna məsələsinin süni olaraq meydana çıxmasını iddia etdi. Erməni və türk məsələlərinə vaqif deyilmiş, ancaq bu xalqların tam hüquqa malik olmalarını eşitmiş imiş.

Yəhudi məsələsi mövzui-bəhs oldu:

– Yəhudilər istismarçı bir millətdirlər, – dedi. – Bunları hər ölkədən qovmuşlar. Bunlara hüquq verilsə, bütün Rusiyanı istismar edərlər.

– Yəhudilər bir millət olaraq hüquqdan məhrum edilə bilməzlər, – deyə fikirlər yürüdüldü... Bir saatdan artıq davam edən münaqişə kimsəni məsləkindən daşındırmadı. Nəticədə ev sahibinin irticapərvər olduğunu hər kəs təsdiq etdi.

16

Proskurov şəhərinə qədər bir düşərgə qalmışdı. Onu da mədəni bir polyak ciftliyində keçirdilər. Ər, arvad və qızlarından ibarət bu ailə təhsillərini xarici ölkələrdə görmüş, bir neçə dillərə vaqif adamlardı.

Olduqca nəzakətli və qonaqpərvər idilər. Malik olduqları geniş torpaqdakı kəndlilər itaətsizlik göstərməyə başlamışdılar. İzinsiz olaraq meşəni kəsib, mülkədarın taxılını biçmişdilər. Bu vəziyyətdən təşvişə düşən mülkədar təsadüfən evinə gələn qonaqları buraxmaq istəmirdi.

Zemstvo əməkdaşlarının gəlməsi bunları olduqca sevindirdi. Qonaqlara ayrıca otaqlar təxsis olundu, təmiz yataqlar verildi və orada qaldıqları üç günün müddətində gözəl yeməklərlə ikram olundular.

Hələ bölükləri yerləşdirməmişdilər; fraklı qoca lakey onları nahara dəvət etdi. Yuyunub getdilər. Ev sahibi gül-çiçəkli geniş terrasda bunları qarşılayıb, yemək otağına götürdü. İyirmi dörd adamlıq yemək masasının ətrafında ev sahiblərindən başqa üç də zabit vardı. Ev sahibi müsafirləri dolğun qadınına, sarışın sadə geyinmiş qızına və zabitlərə təqdim etdi. Oturdular. Otağın kübar üslublu mebeli vardı. Divarlardan iyirmiyə qədər əcdada mənsub rəsmlər asılmışdı; böyük Yekaterina dövrünə aid qiyafələr də görünürdü. Masanın zəngin servizləri, bir-birini mütəaqib verilən əlvan yeməklər əməkdaşları heyrətə gətirirdi; çox xörəkləri həyatlarında ilk dəfə görür və yemək qaydasını belə bilmirdilər.

On beş-iyirmi növ içki vardı.

Əməkdaşlar içəri girdikdə Rusiya almanlarına dair bəhsə təsadüf etdilər. Gənc bir zabit deyirdi:

– Rusiyada yaşayan almanlar vətən yolunda lazımi sədaqət göstərdilər, zənnindəyəm. Mən alman olaraq, üç ildir cəbhələrdə vuruşu-

ram, iki dəfə də yaralanmışam; çünki Rusiyanı özümə həqiqi vətən bilirəm.

Mənim bir yoldaşım vardı. Bu, orduya cəlb olunar-olunmaz özünü öldürdü; buraxdığı məktubda: Rusiyaya xəyanət, yoxsa alman millətinə qarşı düşmənçilik? – bu iki yolun heç birisi ilə gedə bilmədim – deyə yazmışdı... – İkiüzlülük alçaqlıqdır.

O biri zabit sönük səslə:

– Saray işi xarabladı. Çariça həm öz xanədanını, həm də Rusiyanı batırdı.

Üçüncü zabit qeyzlə:

– Çariçanın, – dedi, – qəbahəti yoxdur; biz alman kimi, yüksək texnikalı bir millətlə müharibə etməyə hazır deyildik. Bunu sabiq hərbiyyə naziri Kuropatkin də söyləmişdi. Buna baxmayaraq, ingilis hiyləsinə aldandıq. Çariça müttəfiqlərdən ayrılaraq, sülh yapmağı irəli sürürdü. Başqa çarə də yoxdu. Elə olsaydı, həm xanədanı, həm də ölkəni bu günkü biabırçılıqdan qurtarardıq. Satqın nazirlər, axmaq deputatlar işi xarabladı. Nəticədə böyük Rusiya şərəfsiz bir hala gəldi. Bu işlərin sonunu belə düşünməyə ağlım irmir...

Zemstvo əməkdaşları ilə hərbilərin arasında olan uçurum sayəsində söhbət zabitlərdən başqasını qaplamadı. Yeməklərin ləzzəti söhbətə qələbə çaldı.

Uzun müddət davam edən nahardan sonra qəhvə ilə likör verildi. Ev sahibi bufetdən bir qutu Havay sığarası çıxarıb, qonaqlara təklif etdi.

Nahardan sonra çiçəkliyə, oradan da meyvə bağına keçildi. Buralarda da zabitlərlə əməkdaşlar bir-birinə qarışmırdı: ev sahibi əməkdaşları, qızı da zabitləri təşyi edirdi.

Zabitlərdən biri köşkün təsərrüfat cəhəti ilə maraqlandı. Ev sahibi bunları götürüb, təsərrüfat maşınlarını, heyvanların son sistem axurlarını, pendir və pivə zavodlarını göstərdi. Oranjereyanın mükəmməliyyatı, döl heyvanlarının saxlanılması – bütün təsərrüfatdakı nizam hər kəsin heyrətinə səbəb oldu. Ev sahibinin təsərrüfata böyük marağı varmış – Qərbdən və Amerikadan iyirmiyə qədər məcmuə gətirib, kənd təsərrüfatındakı bütün yenilikləri təqib edirmiş.

17

Zadəganların dəbdəbəli saraylarını görən Rüstəmbəy mujik damlarını da dolaşmağı qərara aldı. Vanyaya təklif etdi, o, əllərini havada fırlayaraq:

– Orada yoxsulluqdan başqa nə var ki, bilirəm, kəndlərdə böyümədimmi? – deyə cavab verdi.

Sabah çaydan sonra Rüstəmbəy Musya ilə bərabər köşkü tərk etdi.

Ev sahibi xanım ağacın altında oturmuşdu. Gəlib keçən bəzi kəndli qadınlar onun əlini öpürdülər.

Kənd köşklərdən bir az aralı idi. Tozlu yolla getdilər. Hasarların arasında toz qopdu: iki-iki bir-birinin önünə qoşulmuş altı gözəl at və arxada şıq bir brek göründü; köşk sahibi qızı ilə bərabər sabah gəzməyindən dönürdü. Şapka qalxdı keçdilər. Kəndin geniş bir küçəsi vardı.

Bütün daxmalar bu küçə uzunu yapılmışdı. Daxmaların küçəyə qarşı kiçik bağçaları vardı. Cağların başına küpələr çevrilmişdi. Hər yeri günəbaxan və gülxətmi bürümüşdü. Ağarılmış bir komaya girdilər, iki otaqdan ibarətdi. Birində kərpic divar sobası vardı. İri yastıqlı bir taxt qoyulmuşdu. Otağın küncü ikonalarla dolu idi. Burası qonaq otağı, ya rəsmi otaqmış; o birisi olduqca kirli, tör-töküntü idi. Ev sahibləri arvad və uşaqlar hərə bir işlə məşğuldu. Burnunun önünə milçəklər yığılmış bir qız çocuğu çörək gəvələyirdi. Müşəmbəsi neçə yerdən cırılmış masanın üzərinə kartof və soğan tökülmüşdü. Kirli döşlüklü arvad nahar hazırlayırdı.

Qonaqları görcək arvad müti bir surətdə əllərini döşünə daraqlayıb təzim etdi.

Rüstəmbəy məqsədini gizləyərək:

– Buradan bir bölük əsgər keçəcək, onlara mənzil axtarırıq, – dedi.

Qadın tabe bir halda:

– Bircə otağımız var, bəyənsəniz, tutun.

Rüstəmbəy:

– Bir az dincəlmək olarmı? – deyə müsaidə istədi.

– Buyurun!

Rüstəmbəy və Musya oturdular. Rütubət iyi damaqlarına çökdü.

– Əriniz hanı?

– Dəyirmana buğda aparmış.

– Buğdanız çoxdurmu?

– Allaha şükür, qışımızı görər. Ancaq... yalnız çörəklə iş bitmir.

Bir inəyimiz vardı, gəbərdi; təzəsini almağa pulumuz yoxdur.

– Kartofunuz boldurmu?

– Allaha şükür, görər.

Rüstəmbəy dərin bir maraqla:

– Yayı işləyirsiniz, bəs qışda nə qayırırsınız?

– İş olanda ərim ağalıqda işləyir.

– Gündə neçə qazanır?

– On qəpik.

– Taxılınız olmayan il olurmu?

– Olur.

– Onda nə edirsiniz?

– Eldən borc alırıq. Bəzən burada yəhudilər və müamiləçi ruslar var, onlardan nisyə olaraq satın alırıq. Xırmana qədər gözləyirlər.

– Bahamı satırlar?

– O, çox! Bəzən birə üç qiymətə. Onların borcundan çıxmaq çətin olur; çünki öz torpağımız azdır, ağadan icarəyə götürürük: məhsulun yarısı da ağaya çatır.

Rüstəmbəyin marağı bir az söndü. Qadından razılıq edib, ağır havalı komanı tərk etdi. Bağçanı bürüyən günəşli hava üzünə çarpıb onu sevindirdi. Gilənar ağaclarının altında titrəşən sarı ləkələr ona olduqca yeni və cazibəli göründü.

Rüstəmbəylə Musya bir neçə komaya da girdilər. Bir-birinin eyni.

Yalnız bəzisi təmiz, bəzisi isə olduqca kirli idi. Bir neçə yerdə mujiklər samoqon arağı çəkirdilər. Keflilərə də rast gəldilər. Həftələrcə içənlər varmış.

Kəndin ortasına çatıb, kilsənin yanında oturdular. Bir-iki dilənçi gəlib bunların qarşısında diz çökdü və Rüstəmbəyin əlindən öpmək istədi. Rüstəmbəy əlini kənara; çəkərək, ciddi səslə:

– Ayağa durun, sonra məramınızı anladın! Dilənçilər qalxıb, xaç çəkərək təzim etdilər. Rüstəmbəy onlara pul verib yola saldı və sonra Musyaya müraciət edib:

– Musya, – dedi, – bu mujiklərin qulcasına davranmalarını heç də sevmirəm. İdarədə də belədirlər; sözlərini demədən əvvəl masanın qarşısında dizi üstə düşüb əl öpərlər.

– Təbii deyilmi? Əsrlərcə qüvvətlilərə qul olmuşlar. Üzərlərində əsarətin izini daşıyırlar.

– Mujiki xəşin deyə təsvir edirlər. Bu nə qədər doğrudur?

– Mədəni olmayanların hamısı belə deyilmi?

– Yox. Rus mujikinin başqa bir xüsusiyyəti varmış: yıxıcılıqla məşhur imiş. Hər halda mujiki ətrafı tanıyan rus münəvvərləri bunları mənə belə tanıdıblar. Cəbhədə gördüklərim məndə bu qənaəti qüvvətləndirdi.

– Deyirlər, mujik üçün ibadətlə cinayət eyni məna ifadəsi imiş: mujik ibadətini buraxıb cinayət yapar, sonra ibadətinə davam edərmiş...

Musya məyus bir halda ağzını burdu. .

– Nə deyim? – dedi. – Mən şəhərliyəm, mujiki yaxşı tanımıram.

Ancaq mujik haqqında rəylər ələləksər mənfidir. Mujik yalançı, ikiüzlü, hiyləgər, tənbəl və oğrudur deyirlər. Amma yüz milyonluq mujikin hamısımı belədir? Rus klassikləri biləks bunları müsbət və Allah qorxusu daşıyan kimi təsvir edirlər.

Evə dönənə qədər mujik ətrafında danışdılar. Rüstəmbəy sektantlardan bəhs açıb, onların hakimiyyətə zidd olduqlarını söylərək:

– Məncə, – dedi, – bunlara yalnız şiddətli bir hökumət intizam öyrədə bilər. Liberal hökumət mujik inadına qalib gələ bilməz!..

Musya susaraq Rüstəmbəyi dinləyib, ağlı irmədiyi məsələlərin həllinə qalxışmırdı. Daha doğrusu, Musya şən, könülaçan söhbətlər dinləmək istəyirdi.

18

Proskurovun ətrafındakı yollarda qaçıb dağılan əli tüfəngli soldatın sayı-hesabı yoxdu. Üç ildən bəri bir zümrənin faydası üçün cəbhədən-cəbhəyə sürüklənən işçi və kəndli, nəhayət, bir imkan bulub, müharibə dəhşətlərindən yaxasını çəkərək, evinə, pərişan ailəsinə qovuşmaq istəyirdi. Bütün verilən vədələr, coşdurulan vətən hissi, təhdid və cəza bu böyük axına qarşı sədd çəkməyə qadir deyildi. Baş komandan Kornilovun ölüm cəzasını ehya etməsi kimsənin nəzərini belə cəlb etmir, papaqlarında kəllə əlaməti olan "ölüm alayları" da hərc-mərcliyin önünü almaqdan acizdi.

Cəbhədən qaçanlar Proskurova toplanırdılar; şəhər və ətrafı cürbəcür idarələr və təşkilatlarla dolmuşdu. At, araba, avtomobil, ənva alaylara mənsub süvari və piyada qoşun hissələrinə hər addımda rast gəlinirdi. Bir düzəngahda düşərgə yapan "vəhşi diviziya"nın bir bölüyü hər kəsi maraqlandırırdı. Bunlar dairə təşkil edərək, zurna çalıb oynayırdılar. Ətraflarında böyük bir izdiham vardı. Bunların ləzgi qiyafəsi, mahir rəqsləri, bağırtı və şənlikləri Musyanı olduqca maraqlandırmışdı.

Qazalağı saxladıb qozluya söykənərək, tamaşa edirdi.

Arabir içini çəkərək Rüstəmbəyin qolundan dartır və rəqs edənləri göstərib, sevincindən az qala bayılırdı.

Rüstəmbəy isə maraq deyil, nifrətlə tamaşa edirdi. Bunların Qafqaz şəhərlərindəki sərsərilərdən olduğunu və cəbhədə düşməndən çox sülhpərvər əhaliyə qan uddurduqlarını bilirdi. Qalitsiyanın hər bir kəndlisi onları dəhşətlə xatırlayırdı.

Rüstəmbəy vəhşilərin "fəzilətlərini" çox eşidib bıkmışdı. Odur ki, Musyanı məmnun buraxmaq üçün arabir gülümsəyir, lakin üzündən kin yağırdı. Azərbaycan türklərinin bunlara qarşı ümidlər bəslədiyini xatılrlayaraq, yasa batdı və atları çevirib, karvanı izləməyə başladı.

Karvan Proskurovda yer tapmayıb, açıq havada qalmışdı. İrəliki gün yağış yağmış, palçıq dizə çıxırdı. Buna baxmayaraq, düşərgə qərar verilib, zemstvo baş idarəsi aranılmağa qoşuldu.

Şəhərdə un, qənd, ayaqqabı, at ticarəti böyük meydan almışdı. Dəllallar köçlərin arasını dolaşaraq, zəmin hazırlayır, gecələr də mal qaçırırdılar. Ərzaq böhranlarından istifadə edərək, dövlət malları əldən ələ keçirdi.

İkinci gün Musya ilə Olesya baş idarələrini tapıb, Kiyevə dönmələrinə əmr almışdılar. Bundan əvvəl Musya Rüstəmbəylə şəhərə getdi. Musya anasına teleqraf göndərəcəkdi. Bir-iki saat şəhəri dolaşdılar.

Musya Rüstəmbəyi ən gözəl, iki tərəfi çiçək bağçalı küçələrdən apararaq onu eşq və hörmətlə dinləyirdi... Lakin Rüstəmbəy Musyanın verdiyi suallara düşünərək cavab verib onu qane etmirdi. Rüstməbəyin yoldakı rəftar və hərəkəti Musyanın ürəyində bir ümid doğurmuşdu.

İndi Musya bu ümidin bir söz, bir vədlə təsdiq edilməsini gözləyirdi. Rüstəmbəy isə buna yanaşmırdı.

Nəhayət Musya açıq olaraq:

– Sabah mən gedirəm, siz bir az da olsa mənim yoxluğumdan kədər duyacaqsınızmı? – deyə mənalı baxışla Rüstəmbəyi süzdü.

Rüstəmbəy gülümsünərək:

– Musya, bu suala cavab vermək üçün bir müqəddimə etməliyəm.

Mən dosta, bilxassə qadın dostuma tez alışıram; lakin bu alışmanın özündə bir acı duyuram: çünki qəlbim deyəni ağlım və ağlım deyəni qəlbim inkar edir. İştə bu dəruni təzad məndə əzab hissi doğurur. Sizinlə ilk görüşəndən bəri əzab içindəyəm. Bu əzabın yeganə əlacı... ayrılıqdır...

Musya izəəti-nəfsinin xətərlənməsini duyaraq, sərzənişlə:

– Deməli, ayrılmamızı səbirsizcəsinə gözləyirsiniz, – dedi və gözləri yaşardı.

Rüstəmbəy Musyaya təsəlli verərək:

– Yox, əzizim, – dedi, – fikrim anlaşılmadı. Hər bir fərd söylədiyi sözü və hərəkəti üçün məsuldur. Qəti bir söz söyləsəm, yerinə yetirməliyəm.

Boş vədləri sevmirəm...

Musya yenə qeyri-məmnun bir halda onun sözlərini kəsdi:

– Deməli, bu on beş günlük dostluğumuz, hərəkətimiz və ifadələrimiz yalnız boş bir əyləncə imiş.

Rüstəmbəy cəld:

– Yox, nə üçün? Hiss coşmazmı? Coşdu... Qəlblər yuvalarından uçub bir budağa qondu... Gəncliyin iqtizası bu.

– Deməli qəlblər yenə yuvalarına dönməli; çünki boş-boşuna uçmuşlarmış...

Rüstəmbəy etdiyi müqayisəni canlı olaraq təsəvvür edib gülməyə başladı. Gülüşü Musyanı büsbütün dilgir etdi. Hiddətindən əlini Rüstəmbəyin qolundan çəkib, bir neçə addım ön tərəfə yürüdü. Rüstəmbəy arxadan onu süzdü. Musyanın yolda əzilmiş paltarı, ənsəsində sual işarəsi kimi qıvrılmış tükü, palçıqlı, bir az da dabanı getmiş uzunboğaz çəkməsi ona olduqca gülünc göründü. İçində bir acı duydu.

Mətanətsiz addımlarla bir müddət yürüdülər. Bir az sonra Musya ayaq saxlayaraq, geri çöndü. Qara kirpikli parlaq gözləri ilə Rüstəmbəyə baxdı, alt dodağını dişlədi. Gülləri solduran yanağında lətif bir çökək zühur etdi: "Qəlbim, həyəcanım, bütün varlığım həp sənindir!" – deyən kimi oldu.

Rüstəmbəyin üzü parladı. Ürək çarpıntılarından eşidilməz bir ifadələr qoparaq Musyanın həyəcanlarına qarışdı. Qadın hissi qane olmuşdu.

Qollar bir-birinə yenidən sarıldı və mətin addımlar onları düşərgəyə doğru sövq etdi.

19

Qazalaq Musya ilə Olesyanı vağzala gətirdi. Rüstəmbəy və Kasparyan onları təşyi edirdilər. Şeyləri vaqona qoyub, platformaya endilər.

Rüstəmbəy vaqonun bir başında, Kasparyanla Olesya da bir az uzaqda durmuşdular.

Musya əli ilə Rüstəmbəyin qoluna təmas edərək:

– Rüstəmbəy, – dedi, – bax, tez-tez yazınız! Gözləyəcəyəm.

– Yazaram. Hələlik Nikolay küçəsindəki meyvə mağazasına yazın, otaq tutduqdan sonra yeni adresimi bildirərəm.

– Yaxşı!.. Yol elə ağır keçəcək ki...

Rüstəmbəy Musyanın səsindəki hüznü duyaraq:

– Keçməz. Öyrənərsiniz. İnsan hər bir şeyə qələbə çalan bir məxluqdur, – dedi.

Musya bu fikrə şərik olmayan bir tərzdə:

– Yox, Rüstəmbəy, mən o məxluqdan deyiləm, – dedi, gərdənini bir az əydi və çocuq kimi dabanının üzərində sol və sağa fırlanmağa başladı. Rüstəmbəyə baxaraq, üzündəki hüzn əlamətləri şadlıqla əvəz olundu.

Bir də Rüstəmbəyin frençinin düyməsindən yapışıb:

– Mən ölərəmsə, ağlarsınızmı? – deyə dodaqlarında tühaf bir təbəssüm oynatdı.

Rüstəmbəy gözləmədiyi bir suala qarşı:

– Mən sizi, – dedi, – daima gənc, şən, lətif həyəcan da cilvələnən təsəvvür edirəm. Sizə matəm süsü yaraşmır...

Musya peşman kimi:

– Yox, yox, zarafat edirəm, – deyə ayaqlarının ucları ilə yarımdairə yapdı.

Rüstəmbəyə bu mövzu o qədər xoş gəldi ki, bu sahədə mülahizələr yürütməyə başladı:

– Gənc həyat elə böyük bir qüvvədir ki, mətin qayanı belə yıxar.

Gənc olduğumu idrak edən dəqiqələr özümü kainatın hakimi zənn edirəm...İnsan özünün baqi olmadığına inanarmı? Gündə yüz minlərlə ölülər belə görsəm, öləcəyimə qane ola bilmirəm. İnsan təbiəti tühaf bir zehniyyətə malikdir...

Musya Rüstəmbəyin məntiqi, aydın və nikbin sözlərini dərin bir eşqlə dinləyirdi. Ikinci zəng vuruldu. Haman ikisi də hazır bir vəziyyət aldı. Rüstəmbəy sağ əlini irəli uzatmaq istəyirdi, Musya sıçrayıb onun boynunu qucaqladı və dodaqlarından öpdü. Sonra günah işləmiş kimi qaçıb vaqona çıxdı. Olesya içəri girər-girməz pəncərədə göründü.

Musya isə bir az ləngidi. Üçüncü zəng vurulana yaxın başını pəncərədən çıxardı, gözləri yaşlı idi. Tez-tez çəkilir, arxada ağ dəsmalı ilə gözlərini silirdi.

Qatar tərpəndi. Musya gözlərindən ayırdığı dəsmalını salladı:

– Unutmayın! – deyə hayqırdı.

– Yaxşı yol! Salamat gedin!

Tren getdikcə dəsmal havada yellənir, üzərində daşıdığı göz yaşlarının sirlərini Rüstəmbəyə duydururdu.

Artıq son vaqon da gurultu ilə keçib getdi. Kasparyan yanaşıb Rüstəmbəyin qoluna girdi, bir yerdə qazalağa doğru getdilər.

20

Yolda müfrizənin işlərinə dair bəhs açıldı. Kasparyan Rüstəmbəyin cəbhədə olmadığı zaman törənən işlərin təfsilatını anlatdı.

Rüstəmbəy maraqsız bir halda dinləyib:

– Bilirsiniz, – dedi, – Vanyanın seçilməsi isabət olmuş. Zemstvo təşkilatları rollarını bitirmiş, heç bir əhəmiyyəti qalmamışdır. Bizim üçün, bilxassə sizin və mənim üçün yeni fəaliyyət sahəsi açılır – milli sahə. Bu gün milli müqəddərat məsələsinin coşqun bir vaxtında bizim vətəndən uzaq yerlərdə qalmamız cinayətdir. Millət bizi yetişdirdi, biz

də bu zəruri vaxtda millətin köməyinə qoşmalıyıq.

Kasparyan sözlərini təsvib edən bir halda dinləyib:

– Qafqazdan xəbəriniz varmı? – deyə sordu.

Rüstəmbəy düşünərək:

– Ətraflı məlumatım yoxdur. Ancaq ziyalıya ehtiyac olduğunu bilirəm.

Bu ehtiyac bilxassə bizdə çoxdur... Sonra Qafqaz xalqları arasında saziş yoxdur, fəna işlər baş verə bilər. Bunun önünü almalıyıq.

Kasparyan fikrə dalaraq:

– Işlər elə dolaşdı ki, – dedi, – çıxacaq yolu belə görmürəm. İndi Türkiyə cəbhəsində də belə bir iş olsa, kim bilir, bədbəxt erməni milləti nələr çəkəcək? Halbuki nələrə ümid edirdik!..

Rüstəmbəy səmimi bir səslə:

– Bilirsiniz, – dedi, – erməni məsələsini bizimlə əlaqədar bir məsələ olaraq deyə ətraflı tədqiq etmişəm. Bilaxirə müharibə əsnasında Moskvada rusca nəşr etdiyiniz məcmuə və kitabları gözdən keçirdim.

Erməni hərəkatının tarixi ilə də az-çox tanışam... Erməni millətinə xeyirxah bir türk sifəti ilə bunu deməliyəm ki, erməni milli hərəkat rəhbərləri bir çox səhv yapmış və yapırlar. Çar idarəsinə muxtariyyət ümidi bəsləmək boş bir xəyaldan başqa bir şey deyildir. Vaxtilə rus xarici nazirlərindən birisinin "Ermənistan bizə ermənisiz lazımdır" sözləri xatırımızdadır. Çar hökumətinin erməni məsələsinə qarşı tutduğu xətti-hərəkət daima bundan ibarət olmuş. Böyük Petrodan bəri bütün çarların sizə verdiyi vədlər boşa çıxmış. Sizi üsyana təhrik etmişlər, köməyə gəlməmişlər, nəticədə də erməni qırılmış. Avropalılar da sizə qarşı eyni xəyanətdə bulunmuşlar: Türkiyədə üsyanlar yapdı-

rıb, erməni millətini məhv etdirmişlər. Paris və Berlin müahidələrindəki erməni məsələsinə aid qeydlər də boşa çıxmış. İştə, "xristian" Avropa və Rusiyanın sizə verdiyi "faydalar!" Millətinizin faciəsi yaxını qoyub uzaqda dost aramaqdan irəli gəlmiş. Zənn edirəm, millətin müqəddəratını keşişlərin və kor gözlü daşnaqların çəngindən qurtarmanın zamanı çoxdan gəlmişdir. Qafqaz millətlərinin qardaşlığı mövzusunda təbliğat yapmalı, bütün gəncləri bu işə cəlb etməli, camaatımızın salamatı yalnız bu yoldadır!

Son sözlərini bitirərkən Rüstəmbəyin həyəcandan dodaqları titrəyirdi.

Kasparyan fikirdə, sanki tərəddüd içində idi. Bir az sonra ayılan kimi oldu:

– Sözləriniz haqlıdır, – dedi, – amma...

Kasparyan sözünü bitirmədi. Daşnaq zehniyyəti sanki onu da zəhərləmişdi.

21

Rüstəmbəy Kiyevdən bir teleqram aldı, bilatəxir Kiyevə dönməsi tələb olunurdu. Düşündü – burada Vanyanın barmağı olduğu aydındı.

Rüstəmbəyin işçilər arasında populyar olduğu Vanyanı təşvişə sövq edirdi; çünki istəsəydi seçki vasitəsilə təkrar iş başına çıxa bilərdi.

Halbuki Rüstəmbəy çəkilib milli sahədə çalışmağı hər şeyə tərcih edirdi. Vanyanı çağırıb məsələni anlatdı:

– Teleqram aldım, gedirəm, – dedi, – zatən bunsuz da getməyə qərar vermişdim.

Vanya ciddi:

– Yəqin sizə baş idarədə məsul bir iş verəcəklər...

– Artıq zemstvo xidmətində qalmağa lüzum görmürəm; indi bir az da öz millətim üçün çalışmaq istəyirəm.

Bu sözlərdən sonra Vanyanın üzü sərt və şübhə edər bir şəkil aldı:

– Hər millət özü üçün çalışsa, mövcud olan anarxiya bir qat daha artar ki...

Rüstəmbəy ağzını burub kənara baxdı və bir az düşünüb:

– Görürsünüz nələr olur? Hər ağızdan bir səs çıxır. Ölkə hərcmərc; dövlət aparatı pozulmuşdur, bunun sayəsində xalq da məhv olub gedir. Millətlər mərkəzdən ümidlərini kəsərək, özlərinə ümid bağlamağa başlayırlar. Ayrı çarə varmı?

Vanya kədərli bir halda:

– Deməli, siz də ukraynalıların izincə getmək istəyirsiniz.

– Təbii deyilmi?

Vanya bir söz söyləmədi, yenicə yerləşdiyi xırda otağı dolaşaraq düşündü:

– Millətlərin yeganə çarəsi bolşeviklərə qoşulmaqdır. Xudbincəsinə kənara çəkilməklə məsələ həll olunmayacaq. Kənara çəkilmək əcnəbi kapitalistlərinin qucağına atılmaq deməkdir!

Rüstəmbəy qəti olaraq:

– Bolşeviklər iş başına keçəcəklərmi? Dövlət intizamını ehya etməyə müvəffəq olacaqlarmı? Milli məsələni necə həll edəcəklər?..

Bunlar birər məsələdir...

– Bolşeviklərin iş başına gəlməsinə zərrəcə də olsa şübhə etməməlidir; çünki biz geniş əməkçi kütləsinin arzusunu tərənnüm edirik.

O kütlə əksəriyyət təşkil edir, qüvvət də o kütlədədir. Bu saat o kütlənin təşkilatı ilə məşğuluq. Təşkilat bitər-bitməz Kerenskinin zəif əlini dövlət idarəsi polad əllərə alınacaq. Bu olacaq! Buna inanmalı!

Rüstəmbəy inanmayaraq, dinlədi, bir şey söyləmədi; qərarından çəkilmək niyyətində deyildi. Bu əsnada Kasparyan içəri girdi. Vanya gülərək:

– Kasparyan münsif olsun, – dedi. – Kasparyan, sən ermənisən, şübhəsiz, milli ruh daşıyırsan, milli məsələni inqilab necə həll edəcək?

Bunu bilirsənmi?

Kasparyan məsələnin birdən-birə zühur etməsindən şaşdı:

– Nə üçün mənə bu sualı verdin? – deyə sordu.

Vanya:

– Rüstəmbəylə bəhs etdik, onu qane edə bilmədim, bu barədə sənin rəyini bilmək istəyirəm.

Kasparyan oturub düşündü:

– Milli müqəddərat, – dedi, – əsrin ən kəskin məsələsidir. Millətləri ələ almaq üçün hərə bir vəd verir. Çar hökuməti Polşaya istiqlaliyyət, bizə də muxtariyyət vəd etmişdi. Çar yıxıldı, vədi də öldü.

İndi Rusiyadakı firqələr bu məsələ ilə məşğuldurlar. İş başına gələn esdeq və eserlər çarın mərkəziyyət siyasətindən əl çəkmək istəmirlər.

Ukrayna məsələsindən dolayı kadetlər müvəqqəti hökumətdən çəkildilər. Rusiyanın ən mədəni qüvvələri də, bilirsiniz, kadet firqəsindəndir.

Yeganə ümid bolşeviklərdir. Bunların millətlərə olan vədləri böyükdür. Ancaq bolşeviklərin qüvvəti mənə bəlli deyil; dövlət adamlarını da tanımıram... Yeganə çarə, hələlik, milli muxtariyyət üçün çalışmaqdır.

Rüstəmbəy bu sözləri eşitcək yerindən sıçrayıb:

– Bravo, Kasparyan! – dedi, əlini uzatdı.

Kasparyan onun əlini bərk-bərk sıxdı. Vanya bundan bir az pərt oldusa da, özünü itirmədi.

– Bağışlayın, bu sizin məlumatsızlığınızdan doğur. Siz Lenini oxuyun, onun milli məsələ haqqındakı fikirləri ilə tanış olun. Tanış olsanız, əminəm ki, fikrinizi dəyişərsiniz.

Kasparyan Vanyanın sözlərini təsdiq edərək:

– Ola bilər, – dedi, – ancaq mərkəzin siyasəti millətləri elə qorxutmuş ki, oradan nəşət edən böyük vədlər belə şübhəli görünür. Hər halda yaşayarıq da, vədlərin doğru və yalan olduğunu bilərik. İndilik qarışıqlıq və fəlakətdən başqa bir şey görmürəm.

Vanya bunları yenidən inandırmağa çalışdı və sözünün qüvvəti üçün Leninin milli siyasət haqqındakı fikirlərini anlatdı.

22

Rüstəmbəy getməli idi; şeyləri qablanıb bileti alınmışdı. Sabahdan bölüklərə çıxıb bütün işçilərlə vidalaşdı. Rüstəmbəyin getməsi münasibətilə Vanya nahara Kasparyanı, Zina və Borisi də dəvət etmişdi.

Çox içib, çox nitqlər söyləndi, axırda Rüstəmbəy hamısı ilə öpüşdü.

İki qazalaq hazır oldu. Şeylər yükləndi, mindilər. Zina, Boris, Vanya birinə, Rüstəmbəylə Kasparyan da o birisinə. Miniklər xəfifcə sərxoş idilər. Vanya deyib, gülüb Zinanı əyləndirirdi. Kasparyan isə səmimi və ciddi bir halda etirafa qapılaraq, ürəyinin ən gizli guşələrini Rüstəmbəyin qarşısında açmışdı. Bu adamın millətinin gələcəyindən başqa düşüncəsi yox imiş – hər an, hər dəqiqə eyni məsələ ətrafında fikir yürüdürmüş. Bu günkü etiraf Rüstəmbəyin səmimi tövsiyəsinin nəticəsi imiş. Yarı rusca, yarı türkcə dedi:

– Rüstəmbəy, sənin canına, səni çox sevirəm. O gündən sənin dediklərini fikirləşdim... Məssəb haqqı, doğru deyirsən. Düzdür, o gün sənə cavab vermədim; çünki, doğrusunu deyim, inanmırdım. Bağışlayasan, mən düz adamam – inanmadım. Axır, canım, bu da səbəbsiz

deyil. Müsəlmanlar bizi çox qırmışlar, biz də müsəlmanları az öldürməmişik.

Düşmən olmuşuq. Bu düşmənçiliyi tərbiyə və təhsilimiz bir qat daha artırmışdır. Ermənіyə qarşı zülmləri evdə atamız-anamız, kilsədə keşiş, məktəbdə müəllim, müəlliflər, jurnalistlər o qədər söyləmişlər ki, varlığımız kinlə yoğrulmuşdur...Sənə doğrusunu deyim, bizi qırdıran, məhv edən bu kin olmuşdur.

Müsəlmanın bir məsəli var: "Qanı qanla yumazlar, su ilə yuyarlar".

Daşnaqlar həmişə qanı qanla yumaq istəmişlər...

Kasparyan titrək əli ilə cibindən papiros çıxarıb, zorluqla yandırıb nəşə ilə çəkdi, sonra məst bir halda sözünə davam etdi:

– Biz əl-ələ verib, keçmişi yaddan çıxarmalıyıq. Əlini ver! – deyə Rüstəmbəyin əlini qapıb sıxdı. Bir-birinin üzünə baxaraq, qucaqlaşıb öpüşdülər. Ayrılarkən Rüstəmbəy mehriban baxışla onu süzdü – Kasparyanın gözləri yaşarmışdı.

Stansiyaya qədər Kasparyan danışdı, erməni məsələsini təhlil edərək, bu məsələnin həlli üçün atılan addımların bütün səhvlərini göstərdi. Nəhayət, dedi:

– Canım, Bakı sizin, Tiflis gürcünün, biz də İravanda yaşasaq, sizə mane olarıq?

Rüstəmbəy cəld:

– Təbii, yox. Hər bir millət öz etnoqrafi hüdudunda sərbəst yaşamalıdır.

Bu, millətlərin haqqıdır...

Stansiyaya gecikmişdilər. Şeyləri cəld yerləşdirib vidalaşdılar. Kasparyan təkrar Rüstəmbəyi qucaqlayıb öpdü.

DÖRDÜNCÜ HİSSƏ

1

Kiyev Rüstəmbəyin nəzərində olduqca dəyişilmişdi: əsgər libaslı adamların sayı bir qat daha artmışdı. Yorğun və düşgün soldatlarla bərabər, qadın bölükləri də gözə çarpırdı. Kerenski hökuməti ordunun ruhunu yüksəltmək üçün könüllü qadınları da əsgərliyə cəlb etmişdi.

Ukrayna hökumətinin atdığı cəsarətli addımlar bütün şəhəri bir-birinə zidd iki qüvvəyə ayırmışdı. Şəhərin az bir hissəsi Ukrayna hərəkatını təsvib edirdi. Idarə və məktəblərin milliləşməyi haqqında yayılan şayiələr əksəriyyəti həyəcana belə gətirirdi. Tramvayda bir rus qadının o birinə: "Mən balalarımı boğaram da, Ukrayna milli məktəbinə vermərəm", – deməsinin Rüstəmbəy şahidi olmuşdu.

Ehtikar daha da şiddətlənmişdi: çocuqdan böyüyə hər kəs alıb satırdı.

Ərzaq və iaşə məsələsi bir az da kəskinləşmişdi. Xırda pul qaib olmuşdu və bundan da min bir çətinliklər doğurdu. Almanların hücuma davam edərək, Baltik sahillərini istila etməsi kimsəni mütəəssir etmirdi.

Kef yerlərində axıdılan şampan şərabının sayı-hesabı yoxdu.

Gənc qızlar arasında alverçilərdən nüfuzlu və mötəbər adam təsəvvür edilmirdi; çünki modalı paltar, ipək corab, incə ayaqqabı, şokolad və ətir kimi az tapılan şeyləri yalnız alverçi təmin edə bilərdi. Oğurluq və cibgirlik adi sənət olmuşdu. Xalq bunu cəbhəni tərk edib qaçmışlara istinad edərək, qəzetlərdə tühaf elanlar dərc edirdi: "Yoldaş oğru, cibimdən çıxardığın portmonetdəki pullar sənin, vəsiqələrimi göndərmək zəhmətində bulunmanızı iczlə rica edirəm. Adresim bu..."

Rüstəmbəy bu kimi elanlara qəzet sütunlarında çox rast gəlirdi.

Yenə küçələrdə natiqlər nitq demədə idi – İnsanlar danışıq xəstəliyinə tutulmuş kimi, gecə-gündüz yorulmadan ağızlarından söz axıdırdılar.

Kimsə də söylənmişlərə yeni bir şey artırmırdı. Qəzetlər də eyni halda idi: Petroqradda çağırılmış "Demokratik müşavirə"də söylənilən nitqlər geniş qəzet sütunlarını doldurmada davam edir, qurtarmaq bilmir. Nitqlərə baxmayaraq, anarxiya dövləti çeynəmədə idi.

Rüstəmbəy zemstvo baş idarəsi tərəfindən təklif olunan yeni xidməti rədd edib, qulluqdan tamamilə çəkilmişdi. Milli hərəkata qoşulmaq üçün hazırlıq görürdü. Hər yerdə firqə mənsubiyyəti sorulduğu üçün Rüstəmbəyin də bir firqəyə qoşulması lazım gəlirdi. "Müsavat"

proqramını səbirsizliklə gözlədiyi halda, bu proqram onu məmnun etmədi.

Rüstəmbəy məsləkcə daha sol idi.

Bir axşam "Müsavat" proqramından məmnun qalmadığını Qulamrzaya açdı. Qulamrza dedi:

– Proqramın qəbul etmədiyin yerlərini söylə də, müzakirə edək.

İrəlidə çağırılacaq qurultayda biz də öz proqramımızı təklif edərik; qəbul etməsələr, başqa bir firqə təşkilinə çalışarıq.

Rüstəmbəy razı oldu:

– Bilirsən, – dedi, – "Müsavat" proqramında iki təsir var: müqəddiməsi Ziya Göyalp fəlsəfəsi üzərində qurulmuş, mündərəcə də kadet proqramından alınmışdır. Bunun ikisi də bizim üçün əlverişli deyil.

Ziya Göyalp "Islamlıq, müasirlik, türklük" – deyə meydana üç qanadlı şüar atmışdır. Bu, səfsətədən başqa bir şey deyildir. İslamlıq bir din olaraq, müasirliyə ziddir. Bundan başqa, siyasi bir firqə təşkilində dinə lüzum varmı? Məqsəd Azərbaycan muxtariyyəti isə, dini deyil, dövləti nöqteyi-nəzəri müdafiə etməliyik. Mündəricəyə gəldikdə "Müsavat"ın torpaq məsələsi həlli də məni məmnun etmir.

"Torpağı kəndli bəydən satın alacaqmış", – deyilir. Bu, bəylərin faydası deməkdir. Torpaq məccani olaraq kəndlilərə verilməlidir.

Torpaq əkənindir. Torpaq bilavasitə üzərində işləyənindir. Bizim şüarımız bu olmalıdır...

Rüstəmbəy "müsavat" proqramının tənqidi yolunda uzun-uzadı mülahizələr yürüdüb, axırda dedi:

– Bizə müsavatçı deyilməz. Biz milli sahədə çalışırıq, ancaq hələlik özümüzə ünvan qəbul etmərik. Olsa-olsa, türk federalistləri adını daşıyarıq.

Qulamrza gülümsündü və Rüstəmbəylə tamamilə şərik olduğunu bildirdi.

2

İndiyə kimi Rüstəmbəyin sözlərini dinləyən Sayad bacı yerində qımıldandı və gözləri Rüstəmbəyin boş stəkanına çarparaq, ayağa qalxdı. Cəld çay verib, yerində əyləşdi. Rüstəmbəy susmuşdu. Qulamrza müsavat proqramını gözdən keçirirdi. Sayad bacı nə düşünürdüsə qaşları qalxır, yanaqları qızarmağa başlayırdı. Çox çəkmədi:

– Bəri baxın, – deyə sükutu pozdu. – Rüstəmbəy, burada firqə təşkil etmək istəyirsiniz?

Rüstəmbəy:

– Firqə deyil, milli təşkilat yaratmaq istəyirik, – deyə cavab verdi.

– Oraya kimlər girəcək?

– Kim istərsə. Əvvəl ümumi iclas çağıracağıq, fikrimizi izah edərik də, sonra meyli olanlar yazılar.

Sözlərini bitirdikdən sonra Rüstəmbəy bir az düşünüb, Qulamrzaya müraciət etdi:

– Doğrudan, Qulamrza, burada kimlər qalmışdır?

– Köhnələrdən az adam var. Qulu klinikada doktorluq edir. Cabbar yenə öz aləmində. Səftər oxuyub qurtarmağa çalışır...

– Bunlar heç! – deyə Rüstəmbəy onun sözlərini kəsdi.

– Cavanlardan bir neçəsi var: Həqqi, Əbdürrəhim, Həsənoğlu.

Sonra bir-iki nəfər də var... Bilirsən, hərə bir tərəfə dağılmışdır. Bu qarışıqlıqda təzə tələbə də gözlənmir. Indi adama ehtiyac olduğu üçün çoxları Bakıda və qəzalarda işləyir.

– Zemlyaçestvo ki, fəaliyyət göstərmir.

– Yay tətili münasibətilə işləmirik. Üzvlərdən bircə mən qalmışam.

Yeni seçki olmalıdır.

Rüstəmbəy gülümsündü:

– Daha zemlyaçestvo zamanı öldü... Komitə seçərik də, zemlyaçestvonun pul və kitabxanasını əlimizə alarıq.

Qulamrza heyrət edər kimi:

– Razı olarlarmı? Siyasi komitə ayrı, zemlyaçestvo ayrı. Komitə buradakı bütün türkləri başına toplaya bilməyəcək. Elə deyilmi? Burada cürbəcür məsləkli adamlar var.

– Burası düz. Ancaq indi inqilabi yol – deyə mod bir təbir var. Biz də inqilabi yolla hər şeyi həcz edərik. Razı olub olmamağa çox da əhəmiyyət verən yoxdur.

Qulamrza və Sayad bacı Rüstəmbəyin cəsarətinə heyrət edərək gülüşdülər.

Gecə saat on birə qədər oturub, iki yoldaş irəlidəki fəaliyyətlərinin planını düzəltdilər. Çağırılacaq adamların siyahısı tutuldu, gün təyin olundu. Nəhayət, Qulu ilə Cabbara xəbər verilməməsini qət edib, gəzməyə çıxdılar.

3

Sabah çaydan sonra Rüstəmbəy oturub Şimali Amerika Qoşma Cümhuriyyətinin dövləti təşkilatını tədqiq edirdi, qapı tıqqıldadı:

– Gəlin! – deyə söylər-söyləməz qapı açıldı. Musyanın atəş saçan çöhrəsi bulud arxasından doğan ay kimi zühur etdi.

Rüstəmbəy onu heç də gözləmirdi. Yazdığı bir sıra məktuba belə cavab verməyə vaxt tapmamışdı. Bir az soyuq, bir az da heyrətli bir təbəssümlə yerindən qalxıb Musyanı qarşıladı.

– Buyurun! Buyurun! Xoş gəldiniz! Baxınız, sizi otağımda heç də təsəvvür etməzdim, – dedi.

Musya şən addımlarla irəli atıldı, barmaqlar bir-birinə sarıldı.

Sonra Rüstəmbəy Musyanın xırda çamadanını alıb masanın üzərinə qoydu. Ona yer göstərdi. Oturdular. Musya açıq kitabı süzərək:

– Kitabla məşğulsunuz, dostları unutduran kitabla, – deyə başını tərpətdi.

Rüstəmbəy də:

– Nə etməli? Həyatın tələbi bu, – deyə başını tərpətdi. Musya bir az qızararaq:

– Üç məktub göndərdim, birinə cavab yox. Nə oldu? – deyə düşündüm.

Rahatsız oldum. Dedim, gedim də görüm..

Musyanın sözləri və hərəkəti Rüstəmbəyə o qədər tühaf göründü ki, tam altı əsr əvvəlki zamanların qəhrəmanlarını andırdı. Ətrafda coşan siyasi hadisələr fərdi həyatı və hissi uzaq keçmişlərə atan kimi görülürdü. Qəlb xatirəsi üçün iki günlük yol zəhmətinə qatlaşan bu şən və zərif qızla öz arasında altı əsrlik bir məsafə duydu. Cəsarətsiz səslə:

– Nə incə və böyük qəlbə maliksiniz! Mən bu fədakarlığa dəyərəmmi? – dedi.

– Özünüzü mənim yanımda əskiltməkmi istəyirsiniz? Qabil deyil!

– deyə dodaqlarında yarı istehza, yarı ciddi bir təbəssüm parladı. Rüstəmbəy də istər-istəməz gülümsədi:

– Musya, – deyə ayılan kimi oldu, – yəqin çay içməmisiniz, gətirsinmi?

Musya qızararaq, söz deməyə cəsarət etmədi. Rüstəmbəy otaqdan çıxıb samovar verilməsini söylədi. Kitabı götürüb masanın üstünə çörək və pendir qoydu:

– Yıkanmaq istərsinizmi?

Musya cəsarətsiz səslə:

– Fəna olmazdı, – deyə qalxıb yuyuncaqda yuyunmağa başladı.

Xidmətçi qız stəkan gətirdi. Bir az sonra samovar da gəldi. Musya yıkanıb, silinib, böyük güzgü qarşısında saçlarını düzəldirdi. Rüstəmbəyin gözləri ona sataşdı – səliqə ilə tikilmiş paltarı mütənasib vücuduna olduqca yaraşırdı. Cəbhədə bir az yabanı görünən Musya olduqca mədəni bir gözəlliyə malikdi. Ağıllı baxışı, dolğun sinəsi, həlim və təranəli səsi – bütün hərəkəti xanımlıq haqqına haiz olduğunu bildirirdi.

Rüstəmbəy bunu duydu, ancaq səadət yolunun yalnız bircə saniyəlik bir məsafəsini görə bildi; dəruni aləminin uzaq bir guşəsində nədənsə tufan qopdu. Soyuq bir kabus arzulara, nəşələrə, sevinclərə toxunub yıxdı. Qarışıq bir hiss vücuduna hakim oldu. Musya ilə arasında olan altı addımlıq məsafə yenə altı əsrlik göründü.

– Nə üçün düşünürsünüz? – deyə Musya onu fikirdən ayırdı.

Rüstəmbəy:

– Heç! – deyə cavab verdi, lakin dodaqlarında fırlanan söz qulaqlarına çatmadı.

– Sizə manemi oluram?

– Yox!

– Bir saatdan sonra gedəcəyəm. Bir dəqiqəliyə də olsa görüşmək istədim.

– Mənə heç də mane olmursunuz... Bir neçə gün qonaq qalın da, sonra gedərsiniz, – deyə Rüstəmbəy yavaş-yavaş fikirdən ayrıldı.

Musya özünə çay töküb gətirdi. Rüstəmbəyə də təklif etdi, sərbəst bir hərəkətlə yeyib içdi. Sonra bir ev xanımı kimi masanı yığışdırdı.

– Rüstəmbəy, siz oxuyun, mən mane olmaq istəmirəm, – dedi və komoda tərəf yönəldi. Komodun qutularını bir-bir açıb səliqəyə salmağa başladı. Oraya tökülmüş çörək qırıntılarını təmizlədi, qəzet döşəyib, çörək və pendir boşqablarını qoydu. Masanın üzərindəki kitabların tozlarını silib, qayda ilə düzdü. Paltar dolabını da unutmadı – paltar və camaşırları töküb səliqəyə saldı. Nəhayət, sökük camaşırları və yırtıq corabları ayırıb, sandalyanın üzərinə çəkildi.

Rüstəmbəy sandalyaya söykənib, dərin bir düşüncə ilə Musyaya tamaşa edirdi. Musya dadlı bir təbəssümlə onu süzərək:

– Kişiləri yalnız buraxmaq olmaz, – dedi. – Arabir onları yoxlayıb, yalnız guşələrinə qadın şəfəqqəti saçmalıdır.

– Doğru, – deyə, – Rüstəmbəy tamaşa edirdi. Musya iynəni saplayıb camaşırın sökük yerləri ilə məşğuldu. Diqqət və ciddiyyəti ilə

Rüstəmbəyi heyrətə gətirirdi.

4

Musyanın tikiş və yamaq işləri bir saata qədər davam etdi. Eyni zamanda da xidmətçi qız evi yığışdırıb, döşəmələri sildi. Musya güzgüdə bir də özünü seyr edib, Rüstəmbəyin yanında oturdu. Rüstəmbəy ona həsrətlə baxaraq:

– Ah, bu inqilab bir neçə il əvvəl və ya bir neçə il sonra olsa idi də, – dedi.

Musya:

– Onda nə olardı? – deyib cavabını maraqla gözlədi.

– Onda mənim də şəxsi səadətim təmin olunardı.

– İnqilabın şəxsi səadətə manesi varmı?

– Əlbəttə, var. Baxın, üzərimizdə nə qədər vəzifə var.

– Nə üçün vəzifələrin hamısını öz üzərinizə yükləyirsiniz? Bir az da biz qadınlara tərk edin. Qadın sizlə bir yerdə vəzifə daşıya bilməzmi?

Rüstəmbəy məsələni dürüst təsəvvür edə bilməyib susdu. Musya onun yanlış fikirlərini islah etmək məqsədi ilə:

– Siz, – dedi, – həyatı maneəsiz, tikansız bir düz yol kimi təsəvvür edirsiniz. Həyatda inqilabdan da ağır amillər var. Bunlara baxmayaraq, xoşbəxt İnsanlar azmı?

– Bəlkə də var. Ancaq mənə çətin gəlir.

– Burada çətin bir şey yoxdur. Ən böyük çətinlik yalnızlıqdır. Təbiət qadın və kişiləri bir-birinə yoldaş yaratmışdır. Onlar həyat çətinliklərini birlikdə yox edirlər. Hər halda iki təkdən qüvvətlidir.

Musyanın mətanətli sözləri Rüstəmbəyi qane edə bilmir. O, şəxsi səadəti ümumi səadətə zidd bir qüvvə bilirdi. İkisinin bir aralıqda ola bilməsinə inanmırdı. Şəxsi səadət arzusu içərisindən, ümumi səadət arzusu da dışarıdan onu sıxırdı. İki təzyiq arasında müvazinətini qaib edərək, əzab içərisində çırpınırdı.

– Musya, – dedi. – Siz məni tühaf bir adam zənn edirsiniz. Halbuki mən iki yol ayrıcında qalmış bir zavallıyam – bir zamanda yolun ikisi ilə də getmək mümkün deyil.

Musya səsini yüksəldərək:

– Yol iki deyil, birdir: şəxsi səadəti təmin edib, sonra ümumi səadət yolunda çalışmaq mümkün deyilmi? Mümkündür!.. Dünyada ümum üçün çalışanların hamısı şəxsi həyatdan əl çəkmişlərmi?

– Xeyr, bunların biri o birinə mane deyildir. Biləks, şəxsi səadəti olanlar daha da rahat çalışırlar...

Rüstəmbəy:

– Nə edim ki, mən acizəm, – deyə yenidən fikrə daldı. Musya onun əlini əlinə alıb:

– Siz düşünməyin, – dedi, – xoşbəxt olmaq yolunu mən sizə öyrədərəm.

Bu, yalnız arzuya bağlıdır. İnsan öz taleyinin ağasıdır. Bir kərə ağa olduğunuzu unutmayın. Sonra qəlbinizi ağıl zənciri ilə əsir etməyin: qəlbdə yanan çıraq ağlınkından işıqlıdır.

Bu mətin sözlərin heç birisi Rüstəmbəyi daldığı tərəddüddən ayıra bilmədi. Sabahleyn susmuş şəxsiyyəti Musyanın təsirinə düşərək, üsyan etmişdi.

5

Naharı bir yerdə yedilər. Rüstəmbəy Musyanı evdə buraxıb, saat beşdə təyin olunan iclasa qoşdu. Cəmi on yeddi adam gəlmişdi. Yarım saat gözlədikdən sonra yığılanlar Rüstəmbəyi sədr seçdilər. O, məclisi açıb məqsədini bildirdi.

Qulamrza "Müsavat" proqramını oxudu. Rüstəmbəy də tənqid edərək fikrini izah etdi. Suallar verən olmadı. Münaqişə başlandı. Əbdürrəhim türk ədəmi-mərkəziyyət firqəsinin türk siyasəti aparmasına etiraz edərək:

– Yoldaşlar, – dedi, – "türk" sözü ilə biz türk olmayan müsəlmanları özümüzdən uzaqlaşdırırıq. Azərbaycanda kürd, dağıstanlı və islamiyyətə mənsub olan başqa qövmlər də yaşayır. Bunlar da öz milli firqələrinimi təşkil etməlidirlər? Milli siyasət müsəlmanlığa nifaq sala bilər. Ona görə mən bu komitəyə girməyi lazım bilmirəm, – dedi və yerində oturdu.

Döşündə tibb fakültəsi nişanı olan birisi şişman vücudu ilə sandalyanı şıqqıldadaraq:

– Mən həkim babayam, mən firqəni nə edirəm? Həkimlik də elə bir firqədir, – deyə söylədi və qara yanaqlarına yaraşan uzun bığını tumarlamağa başladı.

Yerdə qalanlar etirazsız olaraq milli komitəyə yazıldı. Yeddi kişidən mürəkkəb bir komitə seçildi. Rüstəmbəy sədr, Qulamrza da katib oldu. Həqqi, Həsənoğlu, Zeynal, Müslüm komitəyə üzv seçildilər.

– Komitə üzvləri olmayanlar gedə bilər, – deyə Rüstəmbəyin səsi eşidildi.

Əbdürrəhim və başqaları durub getdilər. Komitə isə yenidən iclas açıb müzakirəyə oturdu.

Rüstəmbəyin müqəddiməsindən sonra birinci sözü Qulamrza istəyib dedi:

– Yoldaşlar, "Müsavat" proqramını rədd etdik. Başqa proqram da yoxdur. Proqramsız işləmək mümkün olmadığı üçün əlimizdə yazılı bir şey olmalıdır. Rüstəmbəydən təvəqqe edək, bizə bir proqram düzəltsin.

– Sonra müzakirə edək, – deyə Həsənoğlu əlavə etdi.

– Təbii, komitəyə təqdim edər, müzakirə edərik. Komitə bu təklifi qəbul etdi. Sonra bir çox məsələlər irəli sürüldü. Başlıca olaraq:

Ukrayna xadimləri ilə sazişə girmək qeyd olundu. Zemlyaçestvo məsələsi müzakirə olundu, bunun da yeganə varisi komitə olduğu bildirilib, pulların və kitabxananın həczi qərara alındı.

Nəhayət, həftənin müəyyən bir günü iclas üçün təyin olundu.

Sonra iclas qapandı. Ayağa qalxdıqda bir də Rüstəmbəy dedi:

– Yoldaşlar, Qulamrza ilə mənə həvalə edin, komitəyə möhür ismarlayaq.

– Yaxşı, yaxşı! – deyə təsvib etdilər.

6

Komitə üzvləri təcrübəsiz, az məlumatlı, adi tələbələrdi. Kimisi təhsilini qurtarmaqda idi. Ictimai işlərlə heç biri məşğul olmamışdı, odur ki, bacarıqsız olduqları gözə çarpırdı. Bunların hərəsinin bir xüsusiyyəti vardı. Həqqi tənbəl və inad; Zeynal acıdilli; Müslüm safdil;

Həsənoğlu isə şəxsi faydasını güdən, tacir ruhlu və qapalı ürəkli bir adamdı. Tühaf burasıdır ki, bunları bir-birinə bağlayan nə xüsusi dostluq vardı, nə də şəxsi həyat. Hərəsi bir şəhərdən gəlmiş, təsadüfən Kiyevdə görüşmüş və ruhən biri digərinə yabançı qalmışdı.

Buna baxmayaraq, milli hiss bunları milli komitə ətrafına toplaya bilmişdi; lakin bunların milli hissləri də müəyyən bir xüsusiyyətə

malik idi. Ailə və çocuqluq mühitləri bu hissi bunlara verməmişdi. Orada onları bəsləyən yalnız dini məfkurələr olmuşdu. Deməli, milli ruh bunlarda üzvi deyil, təqlid qanunu vasitəsilə doğmuşdu. Kiyevdə polyak studentlərinə rast gələrək, onların rus dilini boykot etmələrini, milli ənənə və tarixlərinə sarılmalarını görmüşdülər; yəhudi, gürcü, erməni və başqalarının milli təşkilatları ilə aşina olub aydın bir məfkurə yolunda çarpışmalarının şahidi olmuşdular...

Özgələri təqlid edərək: "Bizim də bir mənəmliyimiz olmalıdır", – demişdilər. Rüstəmbəy bu ruhi vəziyyəti duyaraq, cürbəcür xassələr daşıyan adamları bir fikir ətrafına toplaya bilmişdi.

Fikrin özü belə, onu daşıyan gənclər kimi, hələ təbəllür etməmişdi, tərəddüd və şübhə daima istiqamətini pozurdu. Komitənin başında duran Rüstəmbəy belə sabit bir fikrə və sarsılmaz bir məfkurəyə malik deyildi. O daima oxuyur, axtarır və bəzən çıxılmaz yollara belə düşürdü.

7

Axşam Rüstəmbəy evə döndükdə otağında bir ailə istirahəti duydu. Samovar hazır, masaya əlvan yeməli şeylər düzülmüşdü. Ətir qoxusu damağa çökürdü. Divardakı rəsmlərə sus üçün incə bantlar taxılmışdı.

Hər yerdə nizam və səliqə görünürdü. Yataq camaşırı belə dəyişilmiş və yanındakı xırda masanın üzərinə vazda gözəl çiçəklər qoyulmuşdu.

Musya onu görcək tez qalxdı, şapkasını alıb asdı.

– Yuyunmaq istərmisən? – deyə yumşaq bir səslə sordu. Rüstəmbəy yuyunub, masanın ətrafında Musya ilə qarşı-qarşıya oturdu. Musya:

– Yəqin, yorulmusan? – deyə sordu.

– Yox. Seçki bitdi, indi çalışmaq lazımdır.

Musya çay tökdü:

– Bazara getdim, – dedi, – bulka tapa bilmədim. Bir yerdən üç dənə pasta ala bildim. Xırda pul olmadı, əlli qəpiyi də orada buraxıb gəldim.

– Elədir, indi burada yaşamaq çətindir. Heç bir şey tapılmır.

– Bizim şəhər də belədir: ərzaq komitələri təşkil etmişlər, onlar da alış-verişlə məşğuldurlar. Bir gün qadınlar çörəkçi dükanına hücum edib dağıtmışdılar.

– Getdikcə daha fəna olacaq. Baxın, bolşeviklər iş başına keçmək istəyirlər. Onların şüarlarını blirsinizmi? – "Cəbhədə sülh, arxada müharibə," – deyə hayqırırlar. Hakimiyyət üstündə qanlar töküləcək.

Musya bir az düşünərək safdil bir halda:

– Bilmirəm, – dedi, – İnsanlar daha nə istəyir, çarı yıxdılar, hürriyyət qazandılar, di məmləkəti yaxşı idarə etsinlər. İndi işlər daha da xarablaşır. Rüstəmbəy gülümsünərək:

– Təbii deyilmi? – Kerenski xalqın istədiyini vermək istəmir.

Baxın, müharibə yenə davam edir, mərkəziyyət üsulu yenə qalır...

Musya diqqətlə dinləyərək:

– Sizcə, Rüstəmbəy, nə olmalı? – dedi.

– Məncə, federasiya. Millətlər öz-özlərini idarə etməlidirlər. Siz ukraynalı olaraq, bunu bilməlisiniz.

– Mən ukraynalıyam, ancaq milli dilimi bilmirəm. Bir də ukraynaca yalnız kəndlilər danışır.

Rüstəmbəy:

– Eyib! Eyib! – deyə istehza ilə başını tərpətdi.

Musya da:

– Məndə qəbahət var? – deyib oynaq bir halda gözlərini süzdü.

Mövzunu dəyişdilər. Cəbhəni xatırlayaraq, keçirdikləri xoş günləri təsəvvür etməkdə həzz duydular. Rüstəmbəy Musyanın Buçaçda tökdüyü göz yaşlarını yad edib, istehza ilə güldü. Musya qıpqırmızı kəsilib nazlana-nazlana:

– Nə edəydim? – dedi. – Hamı qaçır, göydən aeroplanlar bomba tökürdü; alman bizi əsir apara bilərdi...

– Nə olardı? – deyə Rüstəmbəy onun sözlərini kəsdi, – gözəl bir almanla evlənib məsud olardınız.

– Oy, evlənməzdim! Almanla xoşbəxt ola bilmərəm... Mən cənubluları, qaraqaş, qaragözlü cənubluları çox sevirəm.

Rüstəmbəy Musyanın bu işarəsini qulaq ardına vurub, başını aşağı saldı və masa örtüsünün kənarını bükməyə başladı.

8

Saat on ikiyə yaxınlaşırdı. Musya daranıb, yatmaq tədarükündə idi. Rüstəmbəy də salonda yatmağına müsaidə olmaq üçün ev xanımının yanına getdi. Xanım razı oldu və maraq edərək Rüstəmbəyi söhbətə tutdu:

– Nişanlısınızmı? – deyə sordu.

– Yox, tanışdır. Nə üçünsə gəlmiş, bir neçə gündən sonra gedəcək.

Xanım hiyləgər bir təbəssümlə:

– Sizə çox yaxın görünür, – dedi, – bəlkə də sizi sevir. Hər halda ümidlə gəldiyini zənn edirəm... Bilirsiniz, gözəl qızdır. Çox tərbiyəli və nəzakətlidir... Mən sizin yerinizə olsaydım, fürsəti qaçırmazdım.

– Aman, bu zamanmı?

Xanım bir az da mülayim səslə:

– Bilirsiniz, siz gəncsiniz, həyatı bilmirsiniz, gələn baxtdan qaçmazlar; çünki fürsət nadir qonaqdır. Bir daha gəlməyə bilər.

Rüstəmbəy xudpəsənd bir halda:

– Hələ gəncik, yenə gələr.

– Bağışlayın, neçə yaşınız var... Bağışlayın, dostluqda soruşuram.

– İyirmi doqquz.

– O, evlənmənin tam vaxtıdır. Sonra gec olar...

– Olmaz! Olmaz!..

Xanım qəhqəhə ilə gülüb, əlavə etdi.

– Məndən sizə demək – fürsəti qaçırmayın! Qız sizə aşiqdir. Bu gün danışdırmışam. Rədd etsəniz, dəli olar...

Rüstəmbəy oynaq bir halda:

– Olmaz! Olmaz! – deyə ayrıldı. Qapısına yanaşıb taqqıldatdı:

– Olarmı? – dedi. Otaqdan:

– Bir az gözləyin, – səsi eşidildi.

Rüstəmbəy bir neçə dəqiqə koridorda gəzinməyə başladı. Bir az sonra Musyanın bakir səsi:

– Olar! – deyə havanı titrətdi.

Rüstəmbəy otağa girib, Musyanı yataqda gördü. Tavandakı lampa söndürülmüş, yalnız çarpayının yanındakı yanırdı. Ətirlənmiş yataq rayihə saçırdı. Musyanın qonur saçları ağ yastığa sərilərək, atəş saçan çöhrəsinə gözəl bir fon təşkil etmişdi. Rüstəmbəyə heyran-heyran baxan gözləri dənizdə dalğalanan günəş əksini xatırladırdı. Totuq qolu və incə əli ipək yorğana istinad edərək, pərəstişkar bir vəziyyətdə idi...

Rüstəmbəy qapıya söykənib qaldı; cəsarətlə bərabər idrakı da vücudunu tərk edib, bu gözəl yataq ətrafında uçuşan sirlərə qarışmışdı...

Bir neçə dəqiqəlik sükut otağı bürüdü. Lakin Musyanın göz yaşları sükutu titrətməyə başladı. Rüstəmbəy qeyri-şüuri bir halda irəliləyib, çarpayının kənarında oturdu:

– Musya! Musya, nə olub? – deyə sol əli ilə qızın başını əhatə etdi. Günəş əksini andıran gözlər ona dikilərək, həsrətini anlatmağa başladı... Rüstəmbəy onu özünə tərəf cəlb edib boynuna sarıldı.

– Sən mənimsən – deyə Musya inildədi və göz yaşları, səsini boğdu. Musyanın sözləri, sanki Rüstəmbəydə ikinci bir şəxsiyyət oyatdı: əlini Musyanın gərdənindən çəkib oturdu. Bir dəqiqə əvvəl köksündə çırpınan bu istəkli vücud yenə sislərə bürünməyə başladı. Aralarındakı mənəvi məsafə sürətlə genişlənir və Rüstəmbəyi də uzaqlaşdırırdı. Musya yenə orta əsrdəki şevalye sarayından tamaşa edən xəyali bir qız kimi görünməyə başladı. Ortalıqda altı əsrlik bir sədd dikəlmişdi. Rüstəmbəy durub getmək istədi. Musya onun əllərinə sarılıb buraxmadı:

– Yenə nə oldu. Bilmirəm ki? – dedi və Rüstəmbəyin əlini götürüb hərarətlə öpdü. Sonra yalvarıcı səslə: – Rüstəmbəy, – dedi, – sizdə tühaflıqlar var, səbəblərini mənə anlatmazsınızmı? Məni sevmirsiniz, deyilmi? Anlat da.

Rüstəmbəy, şiddətli məhkəmə qarşısındakı cavaba aciz qalan bir cani kimi, əvvəl söz aradı, sonra titrək səslə:

– Musya, bilirsiniz, hissə qapılmaq nə böyük məsuliyyətdir... Musya:

– Ah, Rüstəmbəy, – deyə onun sözlərini kəsdi, – bircə bilmirəm, nə üçün hər şeyi ağılla ölçürsünüz. Nə məsuliyyət?

– Hər bir İnsan məsuliyyət duymalıdır.

Musya əlini onun əlindən uzaqlaşdıraraq, darğın bir tonla:

– Siz məxsus mənimlə əylənirsiniz, – dedi və üzünü divara çevirdi.

Rüstəmbəy ayağa qalxdı:

– Gecəniz xeyrə qalsın! – dedi və qapıya doğru yönəldi. Musya Rüstəmbəyin sözlərini əvvəl ciddi sanmayaraq, cavab vermədi. Sonra Rüstəmbəyin qapını açıb çıxması izzəti-nəfsini yaraladı.

Qonşu salonda taxt şıqqıldadı, Rüstəmbəyin yatmağa hazırlanması bəlli idi. Musya hiddətindən yanındakı lampanı söndürüb, acı göz yaşları tökməyə davam etdi.

9

O biri gün bir-birinə qarşı soyuq bir vəziyyətdə idilər; lakin Musya yenə hörmət və nəzakətindən əl çəkmirdi. Sabah çayı bitdikdən sonra Rüstəmbəy Musyaya bir söz demədən otağı tərk etdi. Çoxdan

İmranın dükanına getməmişdi. Azərbaycandan gələnlərin İmranla əlaqəsi olduğu üçün orada həmişə yeni xəbərlər olurdu. Rüstəmbəyi də başlıca maraqlandıran o idi. Gəlməsi də isabət oldu: Xəlil məktub və bir çox da qəzet göndərmişdi. Rüstəmbəy mağazanın bir guşəsinə çəkilib, konverti tələsik açdı. Məktub rusca yazılmışdı. Oxudu:

"Əzizim!

Əvvəl yoldan başlamaq istəyirəm. Yollar olduqca çətin və zəhmətlidir. Bir kərə nizam deyilən şey qətiyyən yoxdur: qatar istədiyi yerdə durur, hər şey maşinistin kefinə bağlıdır. Adam adam başında, oturmaq üçün müəyyən yer yoxdur. Pərdələr çalınmış; şam yox, gecələr qaranlıqda otururuq. Vaqonların damları belə çiyni torbalı soldatlarla doludur. Bəzi stansiyalarda gəlib vaqonları axtaranlar da olur, etiraz edənləri döyürlər. Bir neçə yarılmış başın da şahidi oldum. Fərdi mühakimələr də az deyildir. Birisinin çamadanından beş tapança çıxdı: soldatlar çəkib vaqondan endirdilər – platformadaca ayaqlar altında canını təslim verdi... Xülasə, böyük bir anarxiya...

Bakı çox da dəyişilməmişdir, gördüyün və bildiyin adamlar. Əliyarbəy Milli Komitə başında əyləşib, fəaliyyətdən çox fəaliyyətsizlik göstərir. Nə özü çalışır, nə çalışanı qoyur. Gənclərə yol vermir. Zatən kimə verir ki?.. Yaşlı xadimlərimiz də onun əlindən zardırlar. Hər bir məclisdə özü sədarət edir. Ancaq bir məclisdə təsadüfən onu sədr seçməmişlər, acığından, deyirlər, gedib evdə bayılmış... Nə başağrısı, işlərimiz komediyadır, komediya!..

Gənclərin bir hissəsi "Müsavat"ın ətrafına toplanmışdır. Burada da cib məsələsi getdikcə meydan aldığı üçün "bunların da işi qullabidir".

Son zaman pul qazanmaq asan olduğu üçün hər kəs tacirlik məşqindədir.

Təsəvvür edirsənmi, Kiyevdə millətpərəstliyi ilə aramızda məşhur olan Şirin böyük sərvət sahibi olmuşdur. "Müsavat" sütunu sayılan bu adam Gəncə ərzaq komitəsinin şəkərini "daşbaş" eləməklə Tiflisdə özünə üçmərtəbəli ev almışdır. Təfsilata lüzum qalmır, zənn edirəm! Qumar və kef məclisləri həddən aşmışdır... Sədarət üstə baş yarılır...

Bakı burjuaziyasının qudurğan cəmiyyətindən zəhləm getdiyini bilirsən. Odur ki, çirkə batmamaq üçün cəmiyyətdən uzaq qaçaraq, "Hümmət"ə qoşuldum. Tanıdıqlarından Səlman, Mir Cəfər və Əhməd də bizimlə işləyirlər. Indi öz orqanımız da var (göndərirəm...).

Yaz görüm, fikrin nədir? Türkcə bildiyin üçün, buraya gəlsən, böyük hörmət qazanarsan... Vəlibəy zəngin bir rus qadını ilə evləndi, gözün aydın olsun! Pərviz heç bir işə qarışmır, yalnız ticarət işinə baxır.

Yenə səliqəli geyimində davam edir. Çingiz arvadı ilə öz şəhərində imiş. Vəssalam!.. Bu da məktub!

Öpürəm səni, Xəlil."

Yazılandan sonra: "Vəhşi diviziya"dan gəlmə zabitlər bu günün qəhrəmanı sayılırlar. Bunların şərəfinə çəkilən ziyafətləri görsən də! Gəncədə cəbhədən çəkilən rus əsgərlərinin silahını almaq bir qəhrəmanlıq sayılır. Bu da gürcülərin oyunudur...".

Rüstəmbəy məktubu qatlayıb, qəzetlərlə bərabər evə qoşdu. Bütün günü çarpayının üzərinə uzanıb, qəzetlərin mütaliəsi ilə məşğul oldu.

10

Dul çariçanın Kiyevdəki sarayı həcz edilib inqilabi təşkilatlara verilmişdi. Bu cümlədən olaraq, "Müsəlman hərbi komitəsi" də burada yerləşmişdi. Rüstəmbəy Azərbaycan nümayəndəsi sifəti ilə bu komitəyə üzv alınmışdı. Komitə tatar və başqırd əsgərlərini təmsil edirdi.

Cəbhə ilə sıxı əlaqədə bulunan kimi, arxa ictimai və inqilabi təşkilatlarla da rabitəsi vardı. Radanın xalqlar qurultayı çağırması komitə tərəfindən hüsn-rəğbətlə qarşılandı. Fəaliyyət bir qat daha artdı: əlaqədə bulunduğu müsəlman təşkilatlarına məktublar göndərilib, qurultaya hazırlanmaları tövsiyə olundu.

Rüstəmbəy hər sabah saraya gedir və saat ikiyə, üçə qədər orada çalışırdı. Müsəlmanların hüququnu müdafiə etmək üçün qüvvətli təşkilatlarda nümayəndələr bulundurmaq icab edirdi. Hələ rada Ukrayna hakimiyyətini tamamilə ələ ala bilməmişdi. Köhnə idarələrlə bərabər "Soldat və işçi nümayəndələri şurası" da ölkə işlərinə müdaxilə edirdi.

Komitənin qərarına görə Rüstəmbəy şuraya vəkil göndərildi. Şura sarayın üst mərtəbəsində bir neçə otaq da məşğul edirdi.

Soldat və işçi vəkilləri ilə bərabər oturduqları ilk iclas Rüstəmbəyə bir az tühaf görünmüşdü. Bu qeyri-mədəni kimi görünən sadə geyimli adamlar bir dəqiqədə bir çox məsul məsələ həll etdilər.

Üzü qırxılmamış sallaq bığlı birisi:

– "Kiyevlyanin" qəzeti müdiri Şulkin həbs olunsun, – deyər-deməz, "Olunsun!" – deyə səslər eşidildi və bir dəqiqə qaib etmədən inqilaba qoşulmuş zabitlərdən birini qərarın icrası üçün göndərdilər.

Bu əsnada bir kömbə çörək gəldi. Hamı yerindən qalxıb, bir dəqiqədə çörəyi əlləri ilə parçaladılar və gəvələyə-gəvələyə iclası davam etdirdilər:

– Bu axşam Yeremi keşişin evində monarxistlərin müşavirəsi hazırlanır.

Xəbər səhih mənbədən alınmışdır.

Orta yaşlı işçinin verdiyi xəbər dinlənildikdən sonra suallar verilir, məsələ öyrənilir və haman həbs edilmələri qərara alınır. Qərarın icrası üçün üzvlərdən birinə fövqəladə səlahiyyət verilir.

– Stansiyada bir neçə ağır və şübhəli qutular dayandırılmış. Tədqiq edib, sahibini aramalı...

– Prokurorun əzli...

– Xitabnamə nəşri...

Çörək yeyilib qurtaranacan iyirmiyə qədər cürbəcür məsələyə baxıldı. Əvvəllər şura üzvlərinin təkliflərini heyrətlə dinləyən Rüstəmbəy sonra bu inqilabi üsullara alışdı.

Ziyalılar mühitində böyüyən Rüstəmbəy inqilabdan doğan bu sərt, qaba, tühaf zarafatlı və söyüşcül adamlara alışmaq istəmədiyi halda, mühit onu yumşaltdı və alışdırdı. Inqilab sahəsinə atılanların əksəri ona səmimi və hüsni-niyyət sahibi kimi göründü.

11

Rüstəmbəy otağında Xəlilə məktub yazmaqla məşğuldu. Kiyevin övzaını bildirib, həftədə bir Azərbaycandakı vəziyyəti xəbər verməsini ondan rica edirdi. Məktubu yazıb bitirdi və təkrar oxuduqda qapı tıqqıldadı:

– Gəlin, – dedi.

Qapı açıldı, ev xanımı içəri girdi:

– Rahatsız edirəm, bağışlayın! – deyə üzr istədi.

Rüstəmbəy qalxıb yer göstərdi. Xanım cəsarətsiz səslə:

– Görürəm, məşğulsunuz, – dedi, – ancaq nə etməli, sizinlə danışmağı özümə bir vəzifə bilirəm... Daha doğrusu, ana vəzifəsi bilirəm... çünki Musyanı qızım kimi sevdim... Doğrudan da sevimli qızdır...

Rüstəmbəy gülərək onun sözlərini kəsdi:

– İnkar edilməz ki?..

–Yox! Mən ciddi deyirəm... Doğrusu, bu qıza yazığım gəlir. Bu sizi şiddətlə sevir. Gənclikdir, iradəsinə malik ola bilmir... Bizim hamımız gənc olmuşuq... Siz də o qədər laqeyd davranırsınız ki!.. Bağış-

layın, sizin şəxsi işinizə qarışa bilmərəm... ancaq siz də məni özünüzə ana hesab edin!..

Rüstəmbəy sakit və ciddi bir halda:

– Bağışlayın, – deyə xanımın sözlərinə xitam verdi, š– Musya kimi sizə yad olan bir qızın halına qaldığınızdan dolayı sizə səmimi təşəkkürlər edirəm. Bu mədəni və İnsani bir vəzifədir; lakin mənim də çəkdiyim güclükləri bilmənizi təmənna edirəm... Mən ictimai bir adamam.

Üzərimdə bir çox məsul vəzifələr var. Bu vəzifələri ödəmək üçün yalnız olmaq icab edir. Tək baş gördüyü işi iki baş görə bilməz!..

İştə, Musya ilə anlaşa bilmədiyimiz nöqtə burada!..

Rüstəmbəy susub, başını aşağı saldı. Xanım yenə də dillənmək istəyən adam kimi, sakit bir halda Rüstəmbəyin üzünə baxmaqda davam etdi. Nəhayət:

– Əminəm ki, Musyanın sizə maneliyi olmaz. Subayın başında min təhlükə var. Evlənsəniz, işləriniz bir qədər yüngülləşər...

Rüstəmbəy:

– Fikrimdə sabitəm. Musyaya qarşı deyəcək bir sözüm yoxdur. Biləks hörmətim var... Ancaq şəxsi hürriyyətimi saxlamaq istəyirəm...

Bu əsnada qapı tıqqıldadı, Musya bir dəstə güllə içəri girdi. Xanım ayağa qalxıb otağı tərk etdi. Musya da çiçəkləri vaza qoyub, şlyapasını çıxardı və parlaq sima ilə otaqdan çıxdı. Rüstəmbəy məktubu masadan götürüb komodun üzərinə atdı və pəncərənin önünə çəkildi.

Xanımın təklifi onu həyəcanlandırmışdısa da, tərəddüd nişanəsi görünmürdü; qərarında sabit qalacağını kəsdirmişdi.

Musya geri döndü. Üzündə dərin bir kədər görünürdü. Çarpayının kənarında oturub fikrə daldı. Bir də gözlərindən yaşlar tökülüb, yanağı aşağı axdı. Rüstəmbəy bunu görərək:

– O, Musya, – dedi, – bu zəfinizi göstərir!.. Xudbinlik eşqi öldürər.

Malikiyyət olan yerdə eşq ola bilməz. Həqiqi eşq dostluqdan ibarətdir!

Musya titrək səslə:

– Kimsəyə malik olmaq istəmirəm. Buna əmin olmalısınız! Mənim həyatdan heç bir diləyim yoxdur. Ancaq bir şeyi bilmək istərdim: məni sevirsiniz, yoxsa yox?..

– ?!

– Bu gün evimizə dönürəm. Sizlə əlaqəmi tamamilə kəsirəm. Sizdən tək bir söz eşitmək istəyirəm... Ondan böyük təsəlli ola bilməz!

Rüstəmbəy Musyanın əllərini bağrına basıb və kilsə şamlarını andıran incə barmaqlarını ayrı-ayrı öpüb:

– Başqa bir cavaba acizəm... Məni unutmanızı rica edirəm, – dedi.

12

Sentyabrın səkkizində açılacaq xalqlar qurultayına vəkillər gəlmədə idi. Hərbi şura sentyabrın yeddisində Kiyevə gəlmiş müsəlman vəkillərinin iclasını çağırdı. On nəfər tatar vəkili gəldi. Bunların səkkizi krımlı, ikisi də kazanlı idi.

Tühaf burasıdır ki, Cabbar Kazan tatarı nümayəndəsi sifəti ilə məclisdə iştirak edirdi.

Rüstəmbəy hərbi şura adına olaraq xoş gəldin elədi:

– Yoldaşlar, sabah tarixi bir qurultayın açıldığı bir gün biz müsəlman vəkillərinin ümumi dili olmalıdır! – dedi və birliyin əhəmiyyətindən uzun-uzadı bəhs etdi. .

Rüstəmbəyin lətif söylənmiş nitqi Krım tatarlarına olduqca fəna təsir etdi. Onların gənc rəhbəri Seyid Məhəmməd söz alaraq, kinli bir sima ilə nitqə başladı:

– Əfəndilər, – dedi, – bizi buraya ittihadi-islam, yaxud Turan məfkurəsi niyyəti ilə çağırdığınızı bilsəydik, heç də gəlməzdik. Bu məruf panislamizm və panturanizm naminə olaraq, bizim zavallı tatar bucaqlara atılıb unudulmuşdur. Ismayılbəy Qasprinski "dildə, işdə, fikirdə birlik" – deyə mövhum fikirlər peşincə qoşmuş da, "qara" tatarı, onun tarix və ənənəsini, dil və mədəniyyətini unutmuşdur. Krım tatar gəncliyi qiyam edərək bu "panlar" səfsətəsinə xitam verdi. Biz yalnız Krımın dərdlərini anlatmağa gəldik. Kimsə ilə əlaqəmiz yox və olmağını da istəmirik.

Seyid Məhəmməd sözlərini bitirər-bitirməz qalpağını əlinə alıb otağı tərk etdi. Başqa Krım vəkilləri də eyni hərəkəti yapdılar.

Başda Rüstəmbəy olaraq, şura üzvləri bir müddət heyrətə dalıb qaldılar. Bir-birinin üzünə baxaraq, təəccüblərini ifadə etməyə söz belə tapa bilmədilər. Axırda kazanlılardan biri:

– Bilirsiniz, – dedi, – Krım xalqının içində milli bir hərəkət vücuda gəlmişdir. Demokratik prinsiplər irəli sürən bu hərəkət murzalara zadəganlara dəhşətlə əleyhdardır. Ismayılbəy Qasprinski murza olduğu üçün tatar gəncliyinin nifrətinə səbəb olmuşdur. Gənclik "Tərcüman"ı bağlayıb, əvəzində "Millət" adlı qəzet çıxarır. Bu qəzet Krım tatarı ehtiyacından başqa bir şeydən bəhs etmir. Dili də bambaşqadır.

Rüstəmbəy təhqir olunmuş bir səslə:

– Hər halda, – dedi, – bu qədər ifrata lüzum yoxdur. İki yüz minlik Krım xalqı nümayəndələri nəyə güvənərək bizə qarşı düşmən vəziyyət alırlar? Krım məsələsi müzakirə olunduqda bizim də səslərimizi qazanmaq icab etməzmi?

Uzun danışıqdan və gilayədən sonra məclisdəkilər krımlıların xətti-hərəkətini onların gənclik və təcrübəsizliklərinə isnad edərək, söhbəti kəsdilər. Sonra şura tərəfindən qurultaya üç vəkil göndərməyi qərara alıb, namizədlər ayırdılar. Rüstəmbəy də seçilənlər arasında idi.

13

Krım gənclərinin xətti-hərəkəti Rüstəmbəyi çox düşündürdü. Onda milli mətbuat sayəsində doğan Turan məfkurəsi yavaş-yavaş sarsılmağa başladı. Dil, adət, xarakter ayrılığı, bunları doğuran ictimai və iqtisadi şəraitin başqa-başqa olması Rüstəmbəylə mövhum Turan arasında bir sədd təşkil etməyə başladı. Həyatında rast gəldiyi türkiyəli, tatar və türküstanlıları xatırladı. Onların bir-birinə yabançı milli zövq və mədəniyyətə malik olduqlarına qane oldu.

Rüstəmbəy əvvəllər də Turan nəzəriyyəsinə tənqidi olaraq yanaşmışdı; lakin səthi də olsa, onun təsirinə qapılmışdı. Bu dəfə bu təsir də silinib getdi.

İndi Azərbaycan, onun xalqı, onun siyasi, ictimai və iqtisadi ehtiyac və tələbləri birinci sıraya keçmədə idi. Rüstəmbəyi artıq xəyal deyil, həqiqi aləm məşğul edirdi.

Bu barədə Rüstəmbəy bir məruzə belə hazırlamağı düşündü. Sonra vaz keçdi; çünki komitə üzvləri arasında Turan nəzəriyyəsi heç bir nüfuza malik deyildi. Bunların hamısı türkcə az savadlı və türk mətbuatından xəbərsizdi; Turan məfkurəsi də buradan doğurdu...

Rüstəmbəy qurultayı xatırlayaraq əməli işlərinə dönməyə başladı. Nitqə hazırlanmaq lazımdı. Azərbaycanın dərd və ehtiyaclarını anlatmalı idi. Düşündü. Plan yazdı. Xoşlamadı. Pozub yenisini yazdı. Sonra hərbi şura vəkili sifəti ilə çıxışda bulunacağını yad edərək, planı bir az da genişləndirmək və çar siyasətinin tarixi gedişini də təsvir etmək icab etdi.

Plan hazırdı. O, sevinc hissi duydu. Durub otağı dolaşdı. Saat birə işləyirdisə də, yuxusu yoxdu.

14

Xalqlar qurultayı Vladimir küçəsindəki Pedaqoji muzeydə olmalı idi. Rüstəmbəy sabah ertə ora girdikdə Rusiyanın hər tərəfindən gəlmiş vəkillərə rast gəldi. Qurultayda beloruslar, gürcülər, estonlar, yəhudilər, kazaklar, litvalılar, polyaklar, rumın, tatar, azərilər və ukraynalılar iştirak edirdilər. Bir xalqa mənsub olaraq, o xalqdakı dürlü siyasi cərəyanlar təmsil edilmişdi. Ona qədər vəkil göndərən xalqlar az deyildi.

Rüstəmbəy foyeni dolaşaraq, Vəlibəyə və Şirinə rast gəldi, irəliki gün axşam Bakıdan gəlmişlərmiş. Görüşüb öpüşdülər. Haman bir guşəyə çəkilib, səmimi olaraq danışmağa və dərdləşməyə başladılar.

Gənc Azərbaycan vəkilləri vizitkada idilər. Şirin "Müsavat"ı, Vəlibəy də Milli komitəni təmsil edirdi. Şirin Rüstəmbəyin gözünə bir az şişman, bir az qürurlu göründü. Hər halda, həyatından və vəzifəsindən olduqca məmnundu. Vəlibəy isə irəliki kimi, mehriban və nəzakətliliyində sabit qalmışdı. Yenə zarafat edir, için-için gülür və studentlik günlərini ləzzətlə xatırlayırdı.

Şirin xudpəsənd bir tonla Rüstəmbəyə:

– Balam, – dedi, – burada niyə oturmusan? Gəl. Adama böyük ehtiyac var. Istəsən səni Gəncədə mətbuat işinə düzəldərəm. Qəzet çıxarmaq istəyirik, adamımız yoxdur.

Rüstəmbəy gülümsündü və özünə inanan bir halda:

– Görək, – dedi. – Hələ ki, buradayam.

Bu əsnada vəkillər zala dolmağa başladı. Türk nümayəndələri də getdilər.

Xitabət kürsüsü ətrafında yürüyüş gözə çarpırdı: biri gedir, biri gəlir; masanın üzərinə kağızlar qoyurlar. Qısaboylu, ağsaqqal bir qocanın qabağında hörmətlə dayanaraq, bir şeylər sorub məsləhətlər eləyirlər.

Nəhayət, xalqlar qurultayı bu qocanın rəyasətində açılır. Qocanın rada sədri olduğunu Rüstəmbəy sonradan öyrəndi. Heyəti-rəyasət və cürbəcür komissiyalar seçkisi başlandı. Şirin bu sədarətə seçilib, xitabət kürsüsünün yanındakı səkiyə dəvət edildi.

Vəkillər kürsülərə yerləşmişdilər. Arxa tərəfdəki yerlər sameinlərə təxsis olunmuşdu. Ətraf həp şən çöhrələrlə parlayırdı. Əsrlərdən bəri əzilən və inləyən xalqların üzü, nəhayət, inqilabın verdiyi imkanlar sayəsində gülməyə başlamışdı.

15

Xalqlar nümayəndələri nitqlər söyləməyə davam edirdilər. Hər nitq mənsub olduğu xalqın istibdaddan çəkdiklərini, dərd və tələblərini müəssir bir dillə anladırdı. Ukraynalılar min altı yüz əlli dördüncü ildə Rusiya ilə bağladıqları ittifaq müahidəsinin ləğv edilməsini, gürcülər 1783 müahidəsinin pozulub Gürcüstanın əsarətə düşməsini, tatarlar istiqlaliyyətlərinin məhvini, xalqların sürgün edilməsini, zorla xristianlığa çevrilmələrini; yəhudilər heç bir haqqa malik olmayıb, istədikləri yerdə belə yaşaya bilmədiklərini söyləyərək, çar idarəsinə qarşı küfrlər yağdırırdılar. Inqilabdan doğan Kerenski hökuməti də hücumdan xilas ola bilmirdi, xalqlar muxtariyyətinə xor baxdığı üçün çar ilə bərabər söyülürdü.

Həyəcanlı dodaqlardan qopan hər bir nitq nalə və gizli göz yaşları saçırdı və hər bir vəkil də milli yaralarının sağalmasını Rusiyanın federativ şəkildə qurulmasında görürdü.

Krım vəkillərindən başı sırmalı, qalpaqlı bir qadının çıxışı sürəkli alqışlarla qarşılandı; əsarət zəncirini qıran bu qadın hamının rəğbətini qazandı... Azərilərdən hələ kimsə danışmamışdı. Xitabət kürsüsünə ilk çıxan Rüstəmbəy oldu.

Rüstəmbəy nitqinə uzun bir tarixi müqəddimə yapdı. İvan Qroznı zamanından bəri türk, tatar aləminə qarşı yürüdülən siyasəti açıq və aydın surətdə söyləyərək, çar və ortodoks kilsəsinin müsəlmanlara qarşı yapdığı rəzalət və zorbalıqları anlatdı. Dinin, dilin, ənənə və milli xüsusiyyətlərin çar hökuməti tərəfindən təqib olunduğunu bildirdi.

Nəhayət, azərilərin bir çox hüquqdan məhrum olmalarını bəyan etdi. Axırda "milli hərəkatların böyük rəhbərləri olan ukraynalılara" təşəkkür edərək nitqinə xitam verdi. Gurultulu alqış arasında enib yerinə gəldi. Yanında oturan Vəlibəy onu xoş təbəssümlə qarşılayaraq, əlini sıxdı:

– Sağ ol! – dedi, – nərsən! Analar səni tək-tək doğar!

Rüstəmbəy cavabında ona tərəf əyilərək:

– Qoltuğumun altına qarpız vermə görək! – deyə onun qulağına pıçıldadı...

Bu əsnada tənəffüs elan edildi. Hər kəs qalxıb foyeyə çıxmağa başladı.

Vəlibəy Rüstəmbəyin qoluna girib, bufetə apardı. Bir az sonra, Şirin də onlara yanaşdı. Şirinin sədarətə keçməsi onun qürurunu bir qat

daha artırmışdı; eyni zamanda qüruruna bir qədər həsəd qarışan kimi idi. Rüstəmbəyin bugünkü müvəffəqiyyəti onun ruhunu bulandırmışdı.

Odur ki, Vəlibəylə Rüstəmbəyin zarafatlaşaraq, səmimi gülüşmələri onun dodaqlarında yalnız sönük bir təbəssüm vücuda gətirə bilirdi.

16

Rüstəmbəy birdən ciddi bir səslə:

– Bircə Bakıda nə olduğunu təfsilatı ilə anlatmadınız. "Açıq söz"lə "Kaspi" oxuyuram. Doğrusu, gözə çarpacaq bir fəaliyyət görmürəm, – dedi.

Şirin bir az düşünərək avtoritetli bir səslə:

– Nə üçün elə deyirsən, – dedi, – çox iş görülür. Bir kərə heç bir təşkilata malik olmayan xalq müəyyən təşkilatlar ətrafında toplanır.

Qafqaz müsəlman qurultayı, bütün Rusiya müsəlmanlarının qurultayı, Kazanda müsəlman hərbçilərinin qurultayı... Bunlarda iştirak etmək iş deyilmi?..

Rüstəmbəy ağzını burdu:

– Nə deyim! – dedi. – Ya fəaliyyətimiz mətbuatımıza sirayət etmir, ya da mətbuatımız da fəaliyyətimiz kimi sönükdür!..

Şirin yenə işə vaqif bir adam kimi:

– Daha nə istərsən? Türkcə gündəlik qəzetimiz var: "Açıq söz" bütün milli diləklərimizi bildirir; rusca da "İzvestiya komiteta bakinskix musulmanskix orqanizatsiy" yazır, "Kaspi"yə əlavə olaraq çıxır.

Rüstəmbəy qəti:

– "İzvestiya" heç! Daha bu ittihadi-islam məsələsi yenə də mi bitmədi?

Öz dərdimiz azmış da, arnautların, ərəblərin, hindlilərin gününə ağlayırıq. Önümüzdə duran muxtariyyət məsələsi səthi də olsa işıqlandımı?..

– Az-çox!.. Nə etməli, qüvvəmiz yoxdur.

– Qüvvə yoxdur, gətirin, paytaxtlardan bir-iki rus jurnalisti, gətirdin də. Gürcülər və ermənilər etmirmi? Heç olmasa bir professor tapın, federasiyaya dair leksiya oxusun.

Şirin yenə düşündü, yaxasını düzəldərək:

– Tənqid asan şeydir! – dedi. – Gəl də gör nə mühitdə işləyirik.

Vəlibəy:

– Bilirsən, Rüstəmbəy, – deyə mülayim səslə söhbətə girişdi.

– Sən bir tərəfdən haqlısan, işlərimiz lazımınca getmir. Ancaq səbəbləri unutmamalısan. Gürcülər neçə illik menşevik təşkilatına mən-

subdurlar; daşnaqsütyunun da iyirmi beş yaşı gərək olsun. Bu təşkilatlar xalqın içində dərin köklər salıblar. Sənin nəyin var? Heç nə! Ancaq bu gün siyasi təşkilat qurmaqla məşğulsan. Sonra ermənіləri və gürcüləri əsgər aparırdılar, bizi aparmırdılar. Bax, bu gün bundan nə qədər çətinliklər doğur: hər kəs öz əsgərini çağırıb ana torpağında ordu düzəldir, sən avara qalmısan... Dərd çoxdur! Bilirsən, təməlimiz yoxdur, hər şeyi təməldən başlamalıyıq... Şirin Rüstəmbəyə yönələrək istehza ilə:

– Uzaqdan danışmaq asandır, niyə gəlib işə qoşulmursan? Yəqin, özünü çətinə vermək istəmirsən? Bu mədəni şəhərdə oturmağı hər kəs istər; şərt neft lampalı, bitli və kirli kəndlərdə işləməkdir...

Rüstəmbəy gülə-gülə:

– Şirin, sən də, zənn edirəm, özünü kəndə salmazsan. Gəncədə sənin istirahətin məndən yüz dəfə artıqdır.

Şirin qızardı:

– Elə zənn edərsən?! – deyə müsahibəyə xitam vermək məqsədi ilə aralanıb, bufetə getdi.

17

Sentyabrın on dördündə xalqlar qurultayı bitdi və vəkillər "Xalqlar şurası" adlı daimi bir təşkilat qurub dağıldı. Rüstəmbəy bu şuranın üzvü olaraq Kiyevdə qaldı.

Yenə Rüstəmbəy üçün adi bir həyat başlandı. Milli komitənin həftədə bir iclası olur, Ukrayna hökuməti və rada ilə qısa əlaqə başlanır və "Xalqlar şurası"nın orqanı olaraq "Svobodnı soyuz" adlı iki həftəlik bir məcmuə nəşr edilir. Rüstəmbəyin rəhbərliyi ilə Azərbaycan muxtariyyətinə aid məqalələr nəşr etməklə komitə bu məcmuədə iştirak edir.

Bu işlərə Rüstəmbəyin çox vaxtı getmir: çox olsa gündə bir saat. Yerdə qalan zaman həp mütaliə ilə məşğul olurdu. Müasir dövlətlərin quruluşunu, federasiya əsaslarını, milli məsələni, mədəniyyət tarixini...incədən-incəyə öyrənməyə çalışırdı. Lakin bəzən fəaliyyətinin lüzumundan şübhə edərək, tənhalıq dalğalarında boğulmağa başlayırdı.

Dəruni böhran davam etdikcə Musyanın hüznlü çöhrəsini sisli üfüqlərdə görməyə başlayır. Musyanın cavabsız buraxılan məktublarına cavab yazmaq istəyir, yazır, xoşuna getmir, pozur; yenidən yaz-

mağa başlayır, təkrar pozur. Axırda bütün yazdıqlarını yakıb, tərəddüddən aralana bilmirdi.

Günlərlə davam edən şübhə əzabı bir gün iman günəşinin önündə yox olub gedir, Rüstəmbəy yenidən istiqamət bularaq işə girişirdi.

Rüstəmbəyin tühaflıqlarına alışan Qulamrza bəzən ona deyirdi:

– Rüstəmbəy, sən yolu itirəndə biz səndən əvvəl itirərik. Ancaq yenə sənin milli sahədə bir iş görəcəyinə əminik.

Rüstəmbəy gülümsünərək:

– Mənim daxili hərəkətlərimə əhəmiyyət verməyin. İnsanda belə şeylər olur; çünki İnsan yaradılışı çox mürəkkəbdir.

Qulamrza:

– Rüstəmbəy, – deyirdi, – mənə belə gəlir ki, bütün tühaflıqlar şəxsi həyatın olmamasından irəli gəlir.

– Bəlkə də! Ancaq bizim bu günkü şəraitdə şəxsi həyatı olan ictimai həyatdan vaz keçməlidir. İkisi bir yerdə olmaz. Birinin də olub, digərinin olmaması böhran törədir. Deməli, zamanamızın şüurlu adamı üçün dəruni böhran müqəddər bir həqiqətdir.

Belə bir qənaətə malik olan Rüstəmbəy, təbiidir ki, məsud bir adam sanıla bilməzdi. Ən şən dəqiqələri belə kədər sisi ilə cilalanırdı.

18

Sayad bacı qurultayın gedişi ilə çox maraqlanırdı. Qəzetlərin xəbəri və Qulamrzanın verdiyi məlumatdan qane olmamışdı. Rüstəmbəyə otaqlarında rast gələr-gəlməz bir çox suallar verməyə başladı.

Rüstəmbəy xalqlar qurultayının başlıca məqsədini populyar bir surətdə anladaraq:

– Müvəqqəti hökumət, – dedi, – geniş Rusiyanı idarə etməkdən acizdir. Rusiyada yaşayan xalqlar mərkəzdən ümidini kəsib, özləri öz haraylarına qalmaq istəyirlər: hər kəs öz evinin içini düzəltməyə çalışır.

Qafqazda, Türküstanda, Baltik ölkələrində Ukrayna kimi hökumət və milli məclis düzələcək.

Sayad bacı ciddi səslə:

– Deməli, hər kəs öz-özünü idarə edəcək?

– Bəli!

– Bəs torpağı olmayan necə olacaq?

– Hə, dağınıq xalqları deyirsiniz?

– Hə!

– Rusiyada milli torpağa malik olmayanlar arasında yəhudilər birinci yer tutur. Bunların sionist firqəsi Fələstinin ərəblərdən alınıb yəhudilərə verilməsini tələb edir. Məsələni yəhudilər müzakirəyə qoymaq istədilər – keçmədi; çünki Fələstin məsələsi beynəlmiləl bir məsələdir, bu qurultayda həll oluna bilməzdi. Yerdə qalan yəhudi firqələri əqəliyyətin haqqının tanınması ilə bərabər mühüm bir məsələ irəli sürdülər. "Yəhudi millətinin gələcəyi torpağa bağlanmalıdır", – dedilər.

Sayad bacı məsələni dürüst anlaya bilmədi, düşündü və qızararaq:

– Necə yəni? – deyə sordu.

Rüstəmbəy sakit bir səslə:

– Yəhudilər də toplanıb, müəyyən bir torpağa köçmək istəyirlər.

Milli müqəddəratın həllini ancaq bu şəkildə təsəvvür edirlər.

– Bu necə torpaqdır?

– Bunu söyləmədilər. Rusiyada torpaq çox – yəqin onlara da müəyyən bir vilayət ayırarlar.

Sayad bacının marağı bir qədər təskin edilmişdi. Qulamrza yoldaşına fəxrlə baxıb:

– Rüstəmbəy, – dedi, – Sayad siyasətlə çox maraqlanır. Axır vaxt coğrafiyanı şövqlə öyrənir. Gecə-gündüz Rusiya xəritəsindən əl çəkmir.

Rüstəmbəy:

– Çox gözəl! Çox gözəl! – deyə təsvib etdi. – Türk qadınları xam torpaqdır, bilgi üçün əlverişli bir zəminə malikdirlər. Nə etməli ki, çarşab altında çürüyürlər.

Sayad bacının sanki yarasına toxunuldu; köksünü ötürərək başını buladı. Qulamrza mətin bir səslə:

– İnqilab çarşaba da qələbə çalar!

Rüstəmbəy qeyzlə:

– Təbii! Təbii! – dedi. – Köhnə aləm başdan-başa sarsılacaq! Artıq hər addımda yenilik qoxusu duyulur!

Birdən Qulamrza tərəddüdlə:

– Qoysalar! – dedi.

Rüstəmbəy hiddətdən titrəyən səslə:

– Kim?

– İrtica!

– Heç zad olmaz! General Kornilov Kerenskidən hakimiyyəti tələb etdi – verdilərmi?.. Geriyə yol qalmamışdır!

Qulamrza yenə şübhə edər kimi:

– Kornilov bir olsa, dərd yarıdır. Indi hamısı Dona toplanırlar. Novoçerkasskda cənub-şərq federasiyası hökuməti belə düzəltmişlər.

Kazak süngüsünə söykənərək yenə bir fitnə çıxaracaqlar.

Rüstəmbəy inandırıcı bir səslə:

– Səni əmin edirəm ki, heç bir şey olmaz! Bolşeviklər müvəffəqiyyət qazanar da, monarxistlər qazanmaz. Bilirsən nə üçün? Monarxiyanı hər kəs gördü. Xalqın canı boğazına yığılmışdır. Monarxiya yeni bir söz deyə biləcəkmi? – Yox!

Köhnə idarəni ehya etməyə çalışacaq. Torpağa susayan; kəndli, inqilab yolunda qan tökən işçi, milli muxtariyyət tələb edən xalqlar təkrar monarxiya zəncirini boğazına keçirərmi?.. Bundan başqa, qurultayda kazakların nümayəndəsini dinlədik; onlarda da muxtariyyət hərəkatı olduqca qüvvətli görünür...

Sayad bacı Rüstəmbəyin sözlərindən xoşlanaraq danışmaq istədi, bir də nədənsə kədərlənib susdu: "Nə üçün məni öz vaxtında oxutmamışlar, indi mən də hər şeyi oxuyub bilərdim", – deyə fikrindən keçirdi.

19

Rüstəmbəyin cəbhədən gətirdiyi pulların bir hissəsi bitməkdə idi, heç bir qazancı da yoxdu. Son ümidini İmrana tapşırdığına bağlamışdı.

"Yüz manat alım da, görək sonra necə olur", – deyə İmranın yanına getdi. Rüstəmbəy Şirini orada gördü. Şirin mağazanın arxa tərəfinə keçir, çıxır, İmranla pıçıldaşır. İkisinin də Rüstəmbəydən çəkinərək gizli bir iş yapdıqları duyulur. İçəridən çəkic səsi gəlir – qutu çalınır.

Rüstəmbəy İmranın çox məşğul olmasını hiss edərək, məramını anlatmağa vaxt tapa bilmir. Nəhayət, mağaza xidmətçisi həyət darvazasının önünə bir fayton çağırdı, sonra təlisə tikilmiş üç qutu çıxarıb faytona yerləşdirdi. Şirin oturub getdi. Bir-iki gün sonra qutulardakının tüfənglə tapança olduğunu Rüstəmbəy təsadüfən xidmətçidən öyrəndi.

Qafqazda vəziyyətin get-gedə gərginləşməsi silah alış-verişinə böyük meydan vermişdi. Yolların çətinliyinə baxmayaraq, qaçaqçılar axın-axın gəlib, Kiyevdən silah daşımada idi.

– İndi artıq Rüstəmbəy İmranın mağazasında rast gəldiyi şübhəli adamların rolunu anlamağa başlayırdı. Bu əməliyyatda Qulunun da iş-

tirak etməsini Rüstəmbəy yenə sonralar duymuşdu. Ancaq Qulu olduqca usta davranırmış – həftədə bir dəfə İmrana telefonla: "On tüfəng göndər!" – deyirmiş. Vəssalam. Bir aydan sonra Qulunun qazancı klinikaya göndərilirmiş.

Rüstəmbəy Qulunun bu qədər sehrkar olduğuna heyrət edib dururdu. Bu adam özünü İmrana o qədər nüfuzlu tanıtmışdı ki, İmran onun hər bir əmrini haman yerinə yetirirdi. Halbuki əsil qüvvət Rüstəmbəydə idi; milli komitə sədri sifəti ilə idarələrdə sözü keçir, "Xalqlar şurası" vasitəsilə Ukrayna hökumətinə nüfuz edir, soldat və işçi şurasında təsiri az deyildi. Bunlara baxmayaraq, İmranın yanında Qulunun nüfuzu Rüstəmbəydən çoxdu.

Xalq işlərinə özünü hazırlayan Rüstəmbəy bu məsələ ilə maraqlandı. Düşünüb daşındı. Axırda tühaf nəticələrə gəldi: inqilabın bəxş etdiyi demokratik üsuldan bir az soyumağa başladı. O öz-özünə belə mülahizələr yürüdürdü: "Xalqın əksəri İmran kimi savadsız və az savadlı, zahirə aldanan adamlardan ibarətdir. Bu adamlar çox gördüyü, çox eşitdiyi, dürüst bələd olduğu şəxsiyyətin nüfuzuna düşə bilməzlər.

Nüfuz idraka sığmayan və zahirdən hərəkət edən bir amildir. Bu amil daim mahiyyətini dumanlar içində saxlamalıdır; çünki aydın şeylərin xalqa nüfuzu olmur. Quran, yaxud Incil aydın və hər kəsin anladığı bir dildə olsaydı, adi məktəb kitabı qədər hörmətsiz olardı. Müqəddəs deyilən kitablar məzmun yoxsulluqlarını geniş kütlənin bilmədiyi ərəb, slav, latın, qədim israil və sanskrit dillərində gizləyir..."

Rüstəmbəycə Qulunun bu nüfuz və müvəffəqiyyəti onun klinikada gizlənərək az görünməsi, az danışması və ehtiyacsız yaşamasında idi.

Bunun məsələsi Rüstəmbəyi arabir məşğul edib və bəzən belə qorxudurdu; çünki zemlyaçestvoya əngəl törədən bir adam milli komitəyə də törədə bilərdi. Bu gün susmuş Qulu sabah kükrəyə bilərdi. Odur ki, komitə üzvlərinin yanında onun nüfuzunu qırmağa çalışırdı.

20

Rüstəmbəy masanın üzərində bir məktub gördü. Götürdü – Musyadandı. Açdı. Ətir qoxuyurdu. Içində qara bantla bağlanmış bir çəngə baş tükü qoyulmuşdu. Məktubun bir tərəfinə darçını ləkə düşmüşdü. Rüstəmbəy tühaf bir hissi-müqəddəmlə oxudu:

"Əzizim!

Son dəfə yazıram. İzzəti-nəfsim artıq bir daha qırılmayacaq; çünki... hər şeyə vida deməyi çoxdan qəsd etdim. Yetər! Həyatın acı kasasından iyrənərək içməkdənsə onu sındırmaq yaxşıdır. Bu kasanı eşq şərbəti ilə doldurmaq istədim – olmadı. Taleyin cilvəsi bunu qədərləndirməmiş imiş... Nə etməli? Boynumu əyməli? Yox! Ya haqq, ya heç! Güzəşt-fitrətimə sığmayan bir hərəkətdir... Bunları sizə yazdığımın səbəbini anlamıram. Sizin üçün fərqi varmı? Siz səadət sahəsinin bir köçərisisiniz...

Məktubumun sizə göndərilməsini ayrıca olaraq yazıram. Siz son sədamı eşidərkən mən həyatımı tərk etmiş olacağam. İndi çıxılmaz yollar rəhbəri – tapança məni gözləyir. Gedirəm. Məndə tühaf bir sevinc var. Yarımayanlar dənizinin qayıqçıları ruhumu əbədiyyətə təslim verərkən bir də sizi xatırlayacağam. Vida! Artıq məndən ayrılan soyuq dodaqlarımla səni son dəfə öpür və səadətlər diləyirəm. Son arzum məktubumu ürəyimdən daman qana tutaraq, susmaq və unudulmaqdır.

Vida!

Səni çocuqcasına sevən Musya".

Rüstəmbəy məktubu bitirib, kənardakı qan ləkəsini süzdü. Titrək əli ilə Musyanın telini qaldırıb qoxladı. Sanki məktubdan gənc, canlı və eşq atəşi ilə alovlanan bir sənəm çıxaraq onun qarşısında cilvələndi. "Səni, səni, ey qafil, məsud etmək istərəm!" – demək istədi. Otaq həyat dalğası ilə doldu. Coşdu, daşdı, fərəhlər və nəşələr saçdı, Rüstəmbəyin soyuq vücudunu qaplayaraq sarsdı. Onu da həyəcanlandırdı, coşdurdu. Bir də şən dalğalar axın-axın çəkilib otağı qəmlər dumanında tərk etdi. Rüstəmbəy varlığının ən aşağı qatlarına enərək, qaranlıq bir tənhalığa daldı.

Artıq ətrafındakılar onun gözlərindən itmiş, yalnız bir boşluq qalmışdı. Peşmançılıq oxları ona doğru yağmada idi.

21

Üç gün Rüstəmbəy otağından dışarı çıxmadı; ağır böhranlar keçirdi. Nə gecəni yatır, nə gündüzü rahatlıq tapa bilirdi – həp Musyanın faciəsini düşünürdü. Gənc bir həyatın sönməsinə səbəb olmaq onu əzablar içərisində boğur.

Hər gün onunla görüşən Qulamrza üç gündən bəri Rüstəmbəyi görməyərək şübhəyə düşdü. "Xəstələndimi?" deyə onun görüşünə

getdi. Qulamrza Rüstəmbəyi yataqda buldu: rəngi qaçmış, düşgün bir halda idi. Qulamrza xəstəliyi Rüstəmbəyin tühaflığına yozaraq:

– Bir şeyin yoxdur, keçər-gedər, – deyə ona təsəlli verdi.

Ümumi işlərdən danışdılar. Sonra Qulamrza dedi:

– Dünən bizə bir tatar doktoru gəlmişdi. Cəbhədə müsəlman əsgərlərindən təşkil edilmiş bir qol ordu varmış. Doktor qol ordu ərkani-hərbi tərəfindən nümayəndə sifəti ilə gəlmişdir.

Rüstəmbəy maraqsız bir halda:

– Nə deyir? Qol ordunun başında kim durmuşdur? Məqsədləri nədir?

Qulamrza:

– Qol ordu milli bir şeydir. "Müsəlman korpusu" adı daşıyır. Başında general Mametoviç durmuşdur. Bu adam

Litva tatarlarındandır...

– Məqsədləri nədir?

– Onu soruşmadım. Ancaq Kiyevdəki milli təşkilatlarla əlaqəyə girişmək istəyirlər. Doktor məlumat toplayır. General da gələcəkmiş.

Rüstəmbəy çox düşünməyərək:

– Yaxşı, gəlsin görək. Türkmən bölüyü kimi, əks-inqilaba çönməsin də.

Qulamrza bir şey söyləməyərək düşündü. Bir dəqiqə sonra Rüstəmbəydə maraq oyanan kimi oldu.

– Qulamrza, – dedi, – o doktoru buraya gətirə bilərsənmi? Ona biriki sual verəcəyəm... hər halda "Müsəlman korpusu" istifadə ediləcək bir qüvvədir. Ancaq çox ehtiyatlı olmalıdır. Bilirsən, generallara inanılmaz!

Qulamrza ayağa qalxaraq:

– İstəyirsən, telefon edim gəlsin; indi oteldə olar. Rüstəmbəy təkidlə:

– Elə! Elə! – dedi. Qulamrza çıxdı.

Yarım saat sonra alçaqboylu, pensneli və əsgəri libasda bir adam içəri girdi.

Qulamrza:

– Sədrimiz! – deyə onu Rüstəmbəyə təqdim etdi.

Həkim paltosunu çıxarıb oturdu və gəlməsinin səbəbini anlatdı.

Rüstəmbəy əsgəri təşkilata böyük ehtiyac olduğunu söyləyərək, müsəlman korpusuna dair məlumatlar almağa çalışdı.

– Korpusun məqsədi nədir? – dedi.

Doktor bu suala hazır olmayan bir adam kimi, gözlüyünü düzəldərək:

– Bilirsiniz, – dedi, – indi hər bir millət öz əsgəri qüvvələrini toplayıb ayrı təşkilat yapır. Bizə da bu yolla getmək lazım gəlir.

– Mali cəhəti necə təmin edirsiniz?

Doktor saf bir dillə:

– Doğrusu, korpus fransızların puluna təşkil olunur... Bunun da, təbii, səbəbi var. Rus soldatı müharibə etmək istəmir; bolşevik təbliğatı sayəsində ordu pozulur və almana qarşı olan cəbhə tamamilə açılır.

Müsəlman soldatı dindar olduğu üçün bolşevik təbliğatına qapılmır – deyə fransızlar cəbhədə sağlam bir əsgəri qüvvə hazırlamaq fikrindədirlər.

Rüstəmbəy gülümsənərək:

– Deməli, avam müsəlmanları atəşə soxmaq istəyirlər, – dedi.

Doktor Rüstəmbəyin qeydindən pərt olan kimi:

– Yox! Yox! – deyə qızardı, bir müddət söz tapa bilmədi, sonra:

– Yox! Müvəqqəti hökumət də bu məsələyə zidd deyil; o da cəbhənin saxlanılmasını istəyir...

Rüstəmbəy bir sual da verdi:

– Korpus cəbhədə qalacaq, yoxsa yerini dəyişəcək? Bu dəfə həkim düşünərək:

– Onu dürüst bilmirəm. General gələcək, təfsilatını söylər. Mənim məqsədim buradakı milli təşkilatlarla tanış olmaqdır. Sabah cəbhəyə dönəcəyəm. Zənn edirəm, general iki həftə sonra burada olar.

– Ukrayna milli təşkilatları ilə görüşdünüzmü?

– Yox! Yalnız müsəlman təşkilatları ilə görüşdüm.

– Ərkani-hərbdə rus zabitləri də varmı?

– Var, azdır! Əksəriyyəti müsəlmandır. Yeni müsəlman olmuş da var. Rüstəmbəy istehzalı təbəssümlə:

– Əcaib! – deyə Qulamrzanın üzünə baxdı. Həkim yenə qızardı.

22

Milli komitənin ilk növbəti iclasında Rüstəmbəy "Müsəlman korpusu" məsələsini müzakirəyə qoydu. Korpusa qarşı nə kimi xətti-hərəkət

yürüdüləcəyini təyin etmək istəyirdi. Lakin əldə lazımi məlumat olmadığı üçün məsələ ətraflı olaraq, aydınlaşa bilmədi. Korpus haqqında məlumat toplanması qərara alındı.

Bu məqsədlə Rüstəmbəy müsəlman hərbi şurasına gələnlərlə görüşdü, cəbhədən qayıdan bir çox zabitlərlə danışdı. Nəhayət, çarın sabiq İstanbul səfirlərindən birisinin korpusla əlaqədar olduğunu öyrəndi.

Bu diplomat Sevastopolda yaşayır və arabir Kiyevə də gəlirmiş.

Bir gün təsadüfən sabiq məktəb yoldaşlarından birinin evində bu diplomata rast gəldi. Diplomat rus zadəganına mənsub bir ailənin köhnə dostu imiş. Rüstəmbəyin türk olduğunu duyar-duymaz onu nəzakətlə əhatə etdi:

– Sizlə görüşməm mənim üçün böyük bir həzzdir. Mən nəcib türk millətini çox sevirəm, – dedi. – Rus dövləti təşkilatında türk-tatarların böyük rolu olmuş. Indi, tarixi bu zamanda, bu rol bir qat daha artır...

– Diplomatın bu məalda başladığı nitq hal-hazırkı siyasi vəziyyətitəmsil etməyə başladı. Diplomat çar siyasətini tənqid edərək, Rusiyada müsəlmanların qədri bilinməməsini irəli sürdü, federasiyadan bəhs etdi. Xülasə, inqilab şüarlarına bulaşmış bir liberal sifəti ilə Rüstəmbəyin rəğbətini qazanmağa çalışdı. Nəhayət, müsəlmanların daim Rusiyaya sadiq olduqlarını qeyd etdi.

Rüstəmbəy müsəlman korpusundan söz açdı:

– Cəbhədə bir "Müsəlman korpusu" əmələ gəlmiş, bundan xəbəriniz varmı? – deyə sordu.

Diplomat süni təbəssümlə monoklunu sağ gözünə qoyub dedi:

– Eşitdim. Əminəm ki, sadiq müsəlmanlar ana torpağını düşmənlərə qapdırmazlar.

Rüstəmbəy korpusa dair bir sıra sual verdisə də, diplomatdan aydın bir cavab ala bilmədi; diplomat: "bəlkə də!", "ola bilər!", "ehtimal" kimi kəlmələrlə bildiklərini gizləməyə çalışdı.

Korpus məsələsi Rüstəmbəy üçün bir müəmma olaraq qaldı.

Komitə üzvləri də bu sahədə heç bir xəbər bilə bilmədilər. Axırda Ukrayna siyasilərindən birisi Rüstəmbəyi məsələyə vaqif etdi. "Müsəlman korpusu" fikrən əvvəl rus monarxistlərindən nəşət etmişmiş.

Çar Rusiyasının ehyasını "sadiq" müsəlmanlardan gözləyirmişlər.

Mametoviçin fikri hələlik Krıma keçib ordunu qüvvətləndirmək, sonra Qafqaz, Edil boyu və Türküstanla əlaqəyə girməkmiş.

23

Rüstəmbəy Xəlildən yeni bir məktub almışdı. Məktub Bakıdan bir aya gələ bilmişdi. Xəlil yazırdı:

"Əzizim Rüstəm!

Məktubunu aldım. Milli komitə təşkil etdiyinizi oxudum. Nə qədər haqlı olduğunu söyləmək hələlik əbəsdir, çünki buradan çoxdan çıxmısan – olanları bilmirsən. Gələrsən də, görərsən, sonra danışarıq.

Bilirəm, indilik heç bir dəlil və sübut səni fikrindən daşındıra bilməz; lakin yenə buranın övzaını təsvir etməyi özümə borc bildim. "Müsavat" la bərabər milli üfüqdən "Rusiyada müsəlmanlıq" adlı yeni bir firqə doğdu. Bu firqə kin, küdurət və rəyasətpərvərlikdən əmələ gələn bir şeydir. "Müsavat"da rol oynaya bilməyəcəklərini əvvəlcədən kəsdirən bir sıra köhnə ziyalılar toplanıb "Rusiyada müsəlmanlığ"ı vücuda gətirdilər. Avamları aldatmaq üçün dini əldə oyuncaq edən bir firqənin də, "Müsavat" kimi xalq arasında heç bir nüfuzu yoxdur.

Liderini tanıtsam, zənn edirəm, firqənin əsil siması meydana çıxar.

Qarayarov famili, yəqin ki, məlumundur. Vaxtilə "Russkoye slovo" qəzetində bunun "fəaliyyəti" yazılmışdır. "Çar istibdadından" qaçaraq İtanbulda "Ittihad və tərəqqi" qanadının altına sığınmış, siyasi bir vəzifə ilə İrana göndərilmiş, sonra Ərzurumdakı rus səfirinin vasitəsilə təkrar Qafqaza dönmüş bu adam bu gün "Rusiyada müsəlmanlıq" firqəsinə rəhbərlik edir. Məsələ bəlli oldumu? Çar casusu bu gün başqa bir rolla meydana çıxır.

"Rusiyada müsəlmanlığ"ın nüfuzlu üzvlərindən birisi də qoçu Şəmilbəydir. Bu adam yüzlərcə cinayət yapması ilə məşhurdur. Bu gün Şəmilbəy "vəhşi diviziya" zabitlərini başına toplayaraq, əsgəri qüvvə təşkili ilə məşğuldur.

Bir ay əvvəl iki realni məktəbin tələbəsi qız üstə Şəmilbəyin oğlunu öldürmüşdü. Zabitlər qatilləri tutub günün günorta çağı küçədə güllələdilər...

Artıq firqənin siması bəlli olmadımı?

Xülasə, buradakı bütün qovğalar cib və sədarət üstündədir. Bütün milli təşkilatlar bu iki amil yolunda çarpışırlar. Məslək böhranı hər yeri qaplamış. Burada baş verənləri görsən "milli" sözünə qarşı üsyan edərsən...

Nə deyim, milli komitəndən məyus olacaqsan. Bundan şübhə etmirəm, ancaq bir az tez məyus olman daha əlverişlidir.

Bu qədər! Səni öpürəm. Xəlil".

24

Sabah ertə Rüstəmbəy radaya doğru gedərkən küçədə Cabbara rast gəldi: yanında bir qız, əlində dəmir qutu, ötüb keçənləri dayandırıb pul toplayırdılar. Qollarındakı qırmızı sarğının üstündə hərbi şuranın möhürü vardı. Cabbar yanındakı qıza xoş gəlmək istər bir tərzdə gülümsünərək:

– Balam, – dedi, – əlini cibinə sal görək! Rüstəmbəy heyrətlə:

– Cabbar, bu nə işdir?

– Nə olacaq, sən hərbi şuranı tərk edib, milli komitə təşkil edirsən.

Elə bilirsən, biz sənsiz işləyə bilməyəcəyik.

Rüstəmbəy soyuq gülüşlə:

– Mən bir şey demirəm, ancaq hərbi şurada artıq qüvvə qalmamışdır.

– Bax, burada səhvin var...

– Bəlkə... Pulu kimin faydasına toplayırsınız? Cabbar hırıldayaraq qızın üzünə baxdı, sonra ciddi bir sifət düzəldib dedi:

– Bizim cəbhədəki qəhrəmanların faydasına. Rüstəmbəy qutuya pul saldı. Cabbar məmnun bir halda:

– Bu axşam ziyafət verəcəyik, opera teatrının qarşısındakı restorana toplanacağıq. Sizə də dəvətnamə gön-dərilmişdir. Zənn edirik, məclisimizi şərəfyab edərsiniz.

Sözlərini bitirməmiş, Cabbar qəhqəhə ilə gülməyə başladı.

Radaya çatana qədər Rüstəmbəy bir neçə pul toplayan tatar gənclərinə də rast gəldi. Pul alıb, döşlərə dəyirmi kağızlar sancırdılar.

Rada binasında "Xalqlar şurasına" təxsis olunmuş otaqda bir neçə üzv vardı. Hamısı tələbə idi. Qulamrza da burada oturmuşdu. Rüstəmbəyi görcək, təzim edərək yer göstərdilər. Şura katibi mülayim bir səslə:

– Rüstəmbəy, – dedi, – sizi təbrik edirəm. "Svobodnı soyuz" məcmuəsinin ilk nömrəsi hazırdır.

Gənc katib Rüstəmbəyə bir nüsxə təqdim etdi. Rüstəmbəyin üzü parladı:

– Ah, nə səadət! – dedi. – Indi bir dəqiqə belə qaib etmədən milli mərkəzlərə göndərməlidir.

Katib itaətkar bir sima ilə:

– Sizə nə qədər lazımdır? – deyə sordu.

Rüstəmbəy düşünərək:

– Qulamrza, nə qədər götürək? – dedi. Qulamrza fikirli gözləri ilə Rüstəmbəyi süzüb:

– Bakıya üç yüz, – dedi. – Kazana, Orenburqa, Ufaya... Rüstəmbəy:

– Daşkəndə, Ağməscidə, Gəncəyə... – deyə Qulamrzanın sözlərini kəsdi.

Min nüsxə ayırıb göndərilməsi qərara alındı. Gürcü tələbələri öz paylarını ayırarkən Rüstəmbəy Qulamrzanı kənara çəkib dedi:

– Pul toplanır, gördünmü?

– Hə, Cabbarın kələyidir... Bizə də dəvətnamə göndəriblər. Bu axşam küçələri dolaşanlar kef edirlər.

Rüstəmbəy gülümsündü, nə isə düşünüb:

– Yaxşı, gedək, getməsək pis olar, – deyə katibə yanaşdı.

Məcmuənin ikinci nömrəsi üçün material toplanması müzakirə ediləcəkdi.

25

Axşam bütün yerli tatar ailəsinə mənsub gənclər restorana toplanmışdı.

Rüstəmbəyin tanımadığı bir neçə zabit də vardı. Süfrə hazırdı; lakin nədənsə yeməyə oturulmurdu. Azərilər otağın bir guşəsində ayaq üstə duraraq deyib gülmədə idilər.

Səftər qaşlarını qaldıraraq:

– Bilirsiniz, – deyirdi, – tatarlar çox xamdırlar, Cabbarı bir kişi hesab edirlər.

Həsənoğlu istehza ilə:

– Bax, o gəlməmiş deyə, heç kəs cəsarət edib masaya yanaşmır.

Müslüm bığlarının uclarını yuxarı qaldıraraq:

– Sən zarafat elə. Kişi ianə heyəti sədridir, – deyə güldü.

Bu əsnada tatar qızlarından biri bunlara yanaşıb:

– Bəs Cabbar əfəndi necə oldu? – deyə nigaran bir halda soruşdu.

Kimsə cavab vermədi. Rüstəmbəy Səftərə yönələrək:

– Səftər, – dedi, – sən onun evini tanıyırsan, zəhmət olmasa, ayaq qoy, gör necə oldu.

Səftər yenə qaşlarını qaldırıb:

– Mən deyirəm, kişinin hörməti var, inanmırsınız, – deyə pıçıldayıb yola düşdü.

Vaxtı boş keçirməmək üçün əsgər qiyafəli birisi qarmon çaldı, masanın ətrafında rəqs başlandı. Azərilər rəqsdə iştirak etmirdilər və hamısı Sayad bacının ətrafına toplanıb, ona gülməli şeylər anladırdılar.

Çox çəkmədi Səftər geri döndü və Cabbarın evdə olmadığını rəsmən elan etdi. Sonra paltosunu çıxarıb, azərilərə yanaşdı və yavaş səslə:

– Uşaqlar, – dedi, – siz öləsiniz, içəri girib qapını bağlayıb, işığı yanır. Qapını döydüm, açmadı. Yəqin qutulardan pul çıxarır...

Ətrafdan:

– Qutuları onun otağına yığıblar? – deyə səslər gəldi. Hər kəsin heyrətdən bəbəkləri böyüməyə başladı.

Səftər içindən gülə-gülə:

– Deyəsən, – deyə əlini uzatdı.

Onun əlinə vuraraq hərə Cabbarın şərəfinə bir söz fırlatdı.

– Malades!

– Lotudur!

– Külbaşlar qutuya yer tapmadılar?..

İmran istehzalı gülüşlə:

– Canım, – dedi, – kişinin babalını yumayın, "millət yolunda" yorulub yatıb.

– Masaya buyurun! – deyə qopan səs gizli pıqqıltılara xitam verdi.

26

Hər səhər ondan etibarən milli komitənin qəbul saatları başlayırdı.

Qulamrzanın otağının yarısına pərdə çəkilib, idarə şəklinə salınmışdı. O gün bütün komitə üzvləri oraya toplanıb, müsəlman korpusunun nümayəndəsini gözləyirdilər. Tam təyin olunan saatda içəri uzunboylu, qayət nəzakətli və xoşsima bir zabit girdi. Yüzbaşı rütbəsində olan bu gəncin döşündə darülfünun nişanı vardı.

Xoş bir əda ilə dabanlarını bir-birinə vuraraq təzim etdi və komitə üzvlərinin əllərini bir-bir sıxıb oturdu.

– Milli komitəni, – dedi, – ziyarət etmək mənim üçün böyük bir şərəfdir...

General da sizi məmnuniyyətlə ziyarət edəcək. Müsəlmanlıq yolunda göstərdiyiniz fəaliyyəti eşidərək, general çox şad oldu. Zatən onun gördüyü iş də sizin daşıdığınız yüksək əmələ xidmət etməkdir.

Rüstəmbəy cavab olaraq:

– Yüzbaşı əfəndi, – dedi, – milli komitə üzvləri də ziyarətinizdən son dərəcə məmnundur. Müsəlman korpusunun federativ və demokratik cümhuriyyətə xidmət edəcəyinə inanmaq istərik.

Görüşün rəsmi cəhəti bitdikdən sonra, zabit islamiyyətə qarşı böyük məhəbbət bəslədiyini söyləyərək:

– Xristianlıq, – dedi, – mənəviyyatımı doyurmadı, islamiyyəti tədqiq edib qəbul etdim. Bu gün Fuadbəy adını iftixarla daşıyıram.

Zabitin müsəlmanlığa keçməsi xəbəri bəzi üzvlərə böyük təsir yapdı. Müslüm bığlarını tumarlayaraq, Fuadbəyi zövqlə süzdü. Zeynalın yeknəsəq siması parladı.

Yüzbaşı sözlərini bitirib:

– Müsaidə ediniz, – dedi, – generalı gətirməyə gedim. Vaxtınızı çox almayacağıq. Inşallah, (zabit bu sözün ərəbcəsini əzbərləmişdi) çox görüşəcəyik.

"Fuad" adı daşıyan bu zabit Baltik vilayəti almanlarındandı. Müharibənin ilk sənələrində Peterburqda xidmət edərmiş, "Astoriya" otelində yaşar və məşhur Klenmixel salonunun daimi ziyarətçilərindən imiş. Fuadbəy alman casus təşkilatları ilə əlaqədar olaraq, paytaxtın bütün siyasi məhafillərinə girər-çıxar və lazımi məlumatlar əldə edərmiş. Rasputinlə xüsusi bir dostluğu varmış və onu əyan qadınları məclislərinə təşyi edərmiş.

İnqilab olar-olmaz islamiyyəti qəbul edib, Peterburqdakı müsəlman komitəsi üzvlüyünə girir. Cəbhə pozulduqdan sonra mənsub olduğu casus təşkilatının təlimatına görə, müsəlman korpusuna göndərilir və Mametoviçin qılığına girib, yavəri olur.

27

Mametoviç ortaboylu, şişman qarınlı, çivi saqqallı adi bir generaldı.

İlk görüşdə məhdud bir adam olduğu gözə çarpırdı. Fuadbəy hər kəsin rəğbətini qazandığı bir halda, general heç bir müsbət təsir bağışlamırdı.

Milli hərəkatdan xəbərsiz olduğu üçün bütün ehtiyatlılığına baxmayaraq, çarlıq məfkurəsi daşıdığı bəlli olurdu. Aydın bir proqram yoxdu; gizli bir nöqtədən təlimat aldığı duyulurdu.

– Rüstəmbəy, – dedi, – korpus get-gedə qüvvətlənir, cənub-qərb cəbhəsindəki bütün müsəlman hissələrini korpusa doldurmaq fikrindəyik; lakin əsgər dindar da olsa, bolşevik təsirinə düşür. Leninin hakimiyyəti əldə etməsi işləri xarablaşdırdı. Rusiya və bütün Şərq

əməkçi müsəlmanlarına xitab olaraq göndərdiyi çağırış dərin təsirlər yapır. Müsəlmanlar avam olduqları üçün bolşevikliyə daha tez qapılırlar.

Bu rəzalətin önünü almaq üçün müsəlman milli təşkilatlarının mənəvi yardımına möhtacıq...

– Generalın nitqi uzun sürdü, get-gedə qızışdı, nəhayət, şiddətli yəhudi əleyhdarı olduğunu büruzə verdi:

– Bir ovuc cuhud Rusiyanı alt-üst etdiyi halda, qırx milyonluq müsəlmanı biz təşkil edə bilmərikmi? – deyə nitqini qurtardı.

Rüstəmbəy bu irticapərvər generalı sinirlənərək dinləyib:

– Cənab general! – dedi. – Sözlərinizi diqqətlə dinlədim, ancaq, bağışlayın, məqsədi anlamadım.

General pərt oldu: "Cənab general" sözlərinə alışmamışdı, korpusda ona köhnə üsulla "zati-dövlətləri" – deyə müraciət edirdilər.

Buna əlavə olaraq, məqsəd məsələsi də onu olduqca sarsıtdı. General saqqalını tumarladı, gözlüyünü düzəltdi və cavab olaraq bir söz tapa bilmədi. Qatlanmış dəsmalını açıb burnunu silərək:

– Rüstəmbəy, – dedi, – anarxiyanın, pozğunluğun önünü almaq məqsəd deyilmi? Şimaldan qaçıb gələnlərə rast gəlmirsinizmi? Camaat acından qırılır, güllələnənlərin sayı-hesabı yoxdur...

Rüstəmbəy gülümsündü:

– Nə olar? Birdən düzəlməz ki!..

Mametoviç artıq əsəbiləşməsini gizləyə bilmirdi. Yavəri bunu duyaraq, mövzunu dəyişməyə çalışdı:

– Qafqazdan nə xəbər var? – deyə soruşdu və Rüstəmbəyin gec cavab verməsini duyub, sözlərinə davam etdi: – Bağdad cəbhəsindən gəlmiş bir nəfərə rast gəldim. Geri çəkilən rus ordusu yerli müsəlmanlara çox əziyyət verir: soldatlar keçdikləri yerləri yakıb, yıxıb, xaraba qoyurlar.

Müslüm hiddətlə:

– Şərqlilərə zülm etmək çar soldatlarının köhnə peşəsidir.

Söhbət tamamilə dəyişdi, həyəcanlar susub, məclis zahirən mehriban bir şəkil aldı.

28

İmranın gətirdiyi xəbər Rüstəmbəyə qəribə göründü – o, Cabbarın həbsini təsəvvür etməzdi.

– Yaxşı, Cabbar pulu haradan almışdı? Beş tüfəng azından üç min manat edər.

– Bu köpək oğlunun o gecə qutuları yarıb, banka bir çamadan yarım manatlıq bon gətirib, minliklərə dəyişdiyini görmüşlər. Bu pulları tüfəngə verib, çarpayının döşəyində gizləmiş imiş. Sonra gəlib tutublar.

Rüstəmbəy yenə:

– Özünü haraya aparmışlar?

– Heç yerə. Otağında həbs ediblər. Tüfəngləri Qafqaza milli məqsədlə göndərdiyini söyləmiş də, aparmamışlar. Indi səni istəyir; sən buraxdırmalısan.

İmran Rüstəmbəyi otağından çıxarıb, faytona oturtdu. Bir neçə dəqiqədən sonra Cabbarın mənzilində idilər. İlk nəzərə çarpan tüfəngli bir Ukrayna soldatı oldu; otağın baş tərəfində qarovul çəkirdi. Kanapedə iki zabit əyləşmişdi. Cabbar həyəcanlı bir halda ayaq üstə durub, ağzından məntiqsiz və lüzumsuz sözlər tökürdü. Döşündəki darülfünun nişanını göstərərək:

– Bu nişana and olsun, – deyirdi, – mən ömrümdə namussuz iş görməmişəm.

Ac dolanıram, qəpik-quruş toplayıb, tüfəng alıb vətənimə göndərirəm... Bir qardaşım da var – bilsəniz nə oğlandır! Ah, onu necə sevirəm!..

Cabbarın gözləri yaşardı, kirli bir dəsmal çıxarıb gözlərini sildi.

Bunu zabitlərə baxaraq nümayişkar bir şəkildə yapdı.

Rüstəmbəy salam verib, zabitlərlə görüşdü. Yan-yana oturdular.

Cabbarın səfsətələrinə xitam vermək üçün amiranə bir səslə:

– Bəsdir, görək, – deyib, zabitlərə özünü nişan verdi və xalqlar şurası üzvü olduğuna dair vəsiqə göstərmək istədikdə zabitlər bir səslə:

– Lüzumu yoxdur, biz sizə radada çox rast gəlirik, – dedilər. – Ancaq vətəndaşınızın həbsindən dolayı üzr istəyirik. Bilirsiniz, bu günlər monarxistlər üçün tüfəng gətirildiyini eşitmişik. Stansiyada əlli bağlı silah tutuldu. Şəhərdə də bir çox tüfəng əldə edilmişdir... İştə vətəndaşınızın da həbsi xırda bir şübhədən baş vermişdir.

Rüstəmbəy:

– Bu tüfənglərin Qafqaza göndərilməsi üçün alındığına əmin ola bilərsiniz.

Zabitlərdən biri:

– Kafi, məsələ aydın oldu. Ancaq bu tüfəngləri burada qoya bilməyəcəyik; bilirsiniz, polis hələ bizim əlimizdə deyil, gəlib təkrar tutarlar.

Sonra lazım olsa, biz sizə tüfəng verərik.

Zabit nəfərə tüfənglərin toplanmasını əmr etdi. Cabbar yenə bir şeylər söyləmək istədi, lakin Rüstəmbəyin işarəsini duyaraq ağzını açmağa cəsarət etmədi. Zabitlər qalxdılar, nəzakətlə əl verib otağı tərk etdilər. Nəfər də tüfəngləri çiyninə alıb yola düşdü.

Cabbar əsəbi bir halda otağı dolaşıb:

– Qardaş, sağ ol!.. Vallah, sağ ol! – deyə Rüstəmbəydən razılıq edirdi. Üzündə şadlıq deyil, pərakəndə hisslər izi dolaşırdı. Yanaqlarının quru və rəngsiz dərisi sürətlə səyriyirdi.

29

Zabitlərin tüfəng vəd etməsi bir gün sonra Quluya bəlli olmuşdu. Qulu Rüstəmbəyi tərəssüd altına alaraq atdığı hər addımı öyrənməyə çalışır, Cabbarın özünü əldə vasitə edərək Rüstəmbəyin izincə qoşdururdu.

Bir gün Rüstəmbəy İmranın mağazasında idi. Qulu hiddətli bir sima ilə içəri girib, Rüstəmbəyə yanaşdı:

– Mənim on tüfəngim gərək özümə çatsın, – deyə şəhadət barmağını Rüstəmbəyin döşünə dirədi.

Rüstəmbəy Qulunun qaba hərəkətindən incinərək, geri çəkildi.

– Nə tüfəng? – deyə onu sərt baxışla süzdü. Qulunun hirsindən dodaqları titrəyirdi:

– Mənim on tüfəngim tutulub, əvəzinə tüfəng almısınız. Bunu nə haqla edirsiniz?

Rüstəmbəy kəskin bir halda:

– Dəli olmusan... Yuxu görürsən, – deyə elə bir vəziyyət aldı ki,

Qulu susub çəkildi.

İmran Quluya qarşı itaətkar olduğuna baxmayaraq:

– Həkim, – dedi, – yaxşı deyil. Eyibdir. Rüstəmbəy təkrar hiddətləndi:

– Eyib anlayır ki?! Deyir, klinikada oturub aləmi qırxaram... Utanmaz!

İmran qovğa ehtimalından çəkinərək, Rüstəmbəyin qoluna girdi və gülər üzlə çəkib arxadakı otağa apardı. Orada Quludan qorxar kimi, yavaş səslə:

– Paho! Belə də tamahkar adam olar! – deyə için-için güldü.

Rüstəmbəy yenə danışmaq istədi, İmran əlini onun ağzına tərəf uzadaraq:

– Mən ölüm, dinmə! – deyə ricada bulundu. Rüstəmbəy sakit oldu, İmran:

– Başına dönüm, bir az otur, bu saat gəlirəm, – deyib çıxdı.

Bir neçə dəqiqədən sonra təkrar döndü. Bu dəfə daha cəsarətli görünürdü. Qulu getmişdi.

– Bu sən öləsən, Rüstəmbəy, bu zalım oğlunun əlindən zara gəlmişəm.

Bircə bu mağazaya şərik olması qalıb. Mən on ildir Kiyevdəyəm, ticarətdə hər cür adamlarla düşmüşəm. Tövbə, əgər belə adama rast gəlmişəmsə, hər nəyə əlimi atıram, deyir, gəl qazancını bölək...

Kişi nə təhər olsa doktordur, sözünü yerə sala bilmirəm... O biri tərəfdən də çalınıb-çapılıram. Xülasə, bilmirəm başımı haraya götürüb qaçım.

İmran gülərək Rüstəmbəyin üzünə sual nəzəri ilə baxdı. Rüstəmbəy sakit səslə:

– Qurddur! Qurd!..

– Uzun işdir!..

Mağazaya müştəri gəlməsi söhbəti kəsdi; İmran otağı tərk etdi. Rüstəmbəy də küçəyə çıxdı.

Ətraf adi üzrə adamla dolu idi. Qaldırımların üzərində topa-topa duran alverçilər həp alış-verişlə məşğuldular. Brilyant və qızıl əldən ələ gecən ən mod əmtəə idi. Uzaqgörən adamlar get-gedə dəyərini qaib edən kağız pullarını qızıla və brilyanta verirdilər. Bununla bərabər Nikolay parası da Kerenski bonlarına nisbətən hələ dəyərli kimi görünürdü. Qaldırımda duran alverçilərin gündəlik həyatında Nikolay parası da az-çox rol oynamada idi.

Rüstəmbəy bu səyyar bursaçıların arasından keçərək: “Donda əksinqilab”, – deyə bağıran qəzetçilərə rast gəldi. Qəzetçilərin səsinə kimsə etina etmirdi. Rüstəmbəy düşüncə içində yürüdü.

30

Rüstəmbəy milli komitənin iclasını açdı. Bütün üzvlər gəlmişdi. O dedi:

– Yoldaşlar, məsələlərimizin həllinə keçmədən əvvəl, sizi günün yenilikləri ilə tanış etmək istəyirəm. Şəhərə bir fransız missiyası gəl-

diyini bilirsiniz. Ətraf xalqların təşkilatları bu missiya ilə əlaqəyə girişmişlər.

Ermənilər bunların köməyi ilə əsgəri təşkilat qururlar. Gürcülər də rahat durmur, zənnindəyəm. Biz də bu barədə xətti-hərəkətimizi təyin etməliyik. General Mametoviçlə görüşdük, lakin müsəlman korpusuna qarşı nə cür davranacağımız bəlli olmadı. Bakı ilə əlaqəmiz kəsilmişdir: qəzetlər vaxtında gəlmir. İki gün əvvəl teleqraf vasitəsilə danışmaq istədim, müvəffəq ola bilmədim; çünki Rostov cəhətində yol xarab olmuşdur. Qara dəniz xətti də işləmir. Bakıda olanları bilmirik.

Adammı göndərəcəyik, ya başqa vasitə arayacağıq – bunları indidən kəsdirmək istəmirəm. Hər halda əlaqə lazımdır. Yaxında xalqlar şurasının geniş müşavirəsi olacaq. Yerlərdən vəkillər gələcək. Buna da hazırlanmalıyıq.

Hərə bir nitq söyləməlidir...

– Bizmi? – deyə Müslüm Həsənoğlunun üzünə baxdı. Rüstəmbəy sözlərinə davam edirdi:

– Siz! Siz! Bilmirəm nə vaxta qədər cürətsizlikdə davam edib danışmayacaqsınız?

Həqqi qızararaq:

– Rüstəmbəy, – dedi, – böyük-böyük adamların qarşısında biz nə

edəcəyik?

Rüstəmbəy gülümsünərək:

– Canım, hərə öz dərdini deyəndə, siz də özünüzünkünü anladarsınız. Bunda nə çətinlik var?

Hamı bir-birinin üzünə baxdı. Həsənoğlu:

– Çətin işdir, heç bir məclisdə çıxışda bulunmayan adam üçün birdən danışmaq gücdür.

Rüstəmbəy ehmal səslə:

– Xalq şurası, – dedi, – xırda bir şeydir. Burada yavaş-yavaş danışıb açılışın. Bu sizin üçün bir hazırlıq məktəbidir. Gec-tez öyrənməlisiniz, ya yox?

Bir-iki yerdən:

– Öyrənməliyik, – deyə cəsarətsiz səslər eşidildi. Rüstəmbəy nitqini bitirib, məsələlərin müzakirəsinə keçdi. Həmişəki kimi üzvlər yenə az danışıb həp Rüstəmbəyin rəyini təsdiqə çalışdılar. Müsəlman korpusunun əleyhinə qərar çıxarıldı. Korpusa qarşı geniş bir təbliğat yapılması qət olundu. Fransız missiyasına müraciət etmək lüzumsuz göründü. Bakıdan xəbər bilmək üçün Həqqinin oraya göndərilməsi qərarlaşdırıldı.

31

Xalqlar iclasının geniş müşavirəsi Ukrayna cümhuriyyətinin elanına isabət etdi. Axşam radanın təntənəli iclası oldu. Xalqlar vəkilləri heyəti-rəyasət oturan yerin arxasında yerləşmişdi. Rüstəmbəy də birinci sırada oturub, söylənilən atəşin nitqlərə qulaq asırdı. Yaxındakı gürcü vəkili cib dəftərindəki notlarına baxaraq təbrik nitqinə hazırlanırdı.

Bir də dəftərini yumub cibinə qoydu.

– Rüstəmbəy, – dedi, – doğrusunu deyim, ukraynalılara qibtə edirəm.

Bax, cümhuriyyət elan etdilər; orduları var, idarələri milliləşdirirlər. Rüstəmbəy təsəlli verərək:

– Zərər yoxdur, bizdə də olar, – dedi. Gürcü başını tərpətdi:

– Hələ ki olmur. Şərait başqadır. Etnoqrafi qitələri ayırmalı, milli təzadlar təsviyə olmalı... Uzun məsələlər var, – deyə gürcü köksünü ötürdü. Sonra huşsuz bir halda, nitq söyləyən bir hərbini süzərək, əlini jiletinin cibinə soxdu.

Gürcünün nitqə qulaq asması halından duyulurdu. Fikrə dalaraq saatının altun zəncirini əlləşdirirdi.

– Azərilərin də halı məni az düşündürmür, – deyə Rüstəmbəyə pıçıldadı.

– Türk xalqı bizim olaydı, görəydiniz; sizin ziyalılarınız bir qəpiyə dəyməzlər. Hamısı qərəzli, xudpəsənd, tənbəl hamıdan çox adını eşitdiyimiz Əliyarbəy deyilmi? Boş lovğalıqdan və rəyasətpərəstlikdən başqa ayrı bir məziyyəti varmı?.. Heyf o millətə!.. Bilirsiniz, sizin işiniz axsadıqda bizimki də axsayır.

Gürcü dərdlərini qırıq-qırıq söyləyərək, yerində rahatlıq tapa bilmirdi.

Axırda ayaq üstə durub, vizitkasını düzəltdi və nitqləri alqışlarla qarşılayan camaata tamaşa etməyə başladı.

Saat on ikiyə yaxınlaşırdı. Nitqlər bitmişdi. Sədr qalxıb:

– Təbrik üçün Gürcüstan vəkili... yoldaşa qısa söz verilir, – deyib oturdu.

Alqış radanı titrətdi. Gürcü həyəcan içində xitabət kürsüsünə yanaşdı. Nitqi bir saat davam etdi.

32

Ətraf millətlərin təşkilat qurmaları, bəzinin fransız missiyası ilə əlaqəyə girməsi Qulunu şübhələrə sövq edirdi. “Milli komitə də, yə-

qin, bir yerdən pullar alır", – deyə düşünür, əzab içində boğulurdu. Bu sirri bilmək üçün o hansı vasitələrə əl atmırdı? Milli komitənin gənc və təcrübəsiz üzvlərindən istifadə etmək üçün onları ayrı-ayrı qonaq aparır, danışdırır, onları Rüstəmbəyə qarşı təhrik etdirir..., nəticədə əlinə əməli bir şey gəlməməsindən rahatsızlığında davam edirdi. Bir gün Həqqini qəhvəxanaya apardı, doyunca yedirdikdən sonra dedi:

– Uzaqdan işlərinizə baxıram, doğrusunu deyim ki, işləriniz lazımınca getmir. Bu saat durmaq vaxtı deyil, hər yerə əl atmalıdır.

Həqqi:

– Əlimizdən gələni edirik, – dedi. – Təklifiniz varsa, söyləyin. Qulu düşünərək:

– Axır, gülüm, burada nə deyim? Baxın görün, ermənilər necə işləyirlər.

Onların vəkili avtomobildə gəzir, siz də piyada yortursunuz. Biz elə həmişə gərək geridə qalaq?

Həqqi cavab tapa bilmədi və bir az da Qulunun təsirinə qapıldı. Bunu duyan Qulu:

– Sözlərimi Zeynala, Həsənoğluna və Müslümə də söylə. Məsləhət lazım olsa, həmişə yanıma buyura bilərsiniz. Qapım sizə açıqdır.

Bilirsiniz, cavanların xətrini çox istəyirəm.

Həqqi Qulunun fikirlərini təsvib edərək:

– Deyərəm, – dedi. – Bu millət işidir, hər kəsin əlindən nə gəlsə etməlidir.

Qulu:

– Təbii deyilmi? – deyə Həqqinin sözlərini təsdiq edirdi. – Vaxtım yoxsa da, millət yolu üçün tapılar; gündə iyirmi manat qazanmaram da, on manat qazanaram. Başqaları millətin yolunda varından-yoxundan çıxır, mən gündə on manat itirsəm, nə eyib edər?

Həqqinin Quluya dikilmiş gözləri sevinc və təşəkkür atəşi saçırdı.

O dəqiqələr Qulunu ən pak və millətpərvər bir zat kimi təsəvvür edirdi. Qulu Həqqini "bişirəndən" sonra:

– Gülüm, – dedi, – burada yaşayan müsəlmanlar yığılmaq istəyir.

Mənim otağımı istədilər, razı oldum: millət yoludur, nə eyib edər? Sizə də xəbər verəcəyəm, gəlin.

Görək camaatın dərdi nədir... Biz də onların dərdinə yanmasaq, kim yanacaq?

Həqqi:

– Əlbəttə! Əlbəttə! – deyə Qulunun sözlərini təsdiq etdi. – Vallah, məəttələm, sizin kimi adamlar niyə kənarda durur? Siz böyük fayda gətirə bilərsiniz.

Qulu xudpəsənd bir təbəssümlə:

– Yenə gec deyil. İşlərik. Ancaq yoldaşları dürüst başa sal.

33

Səhər ertə Qulamrza klinikada olacaq yığıncağı Rüstəmbəyə xəbər verdi. Rüstəmbəy düşünərək:

– Kimləri çağırmışlar? – deyə sordu. Qulamrza gülə-gülə:

– Səndən və məndən başqa hamını; Həqqi, Müslüm və Həsənoğlu da dəvət olunmuşlar.

Rüstəmbəy bir az əsəbi:

– Deməli, Qulu aramızda nifaq salmaq istəyir? – dedi. – Amma bacara bilməz. Əsil məsələ pul məsələsidir. O bizdə pul olduğunu zənn edir. Işin həqiqətini bilsə, bu intriqalara tənəzzül etməz... Hər halda hazırlanmalıyıq. Bu gün iclas çağır.

– Gedəcəyik?

– Təbii. Qorxmaq zamanı deyil!

– Axır çağırmayıblar.

– Onun zərəri yoxdur. Sənlə mənim gəlməm Qulunun bütün planlarını pozacaq.

Qulamrza için-için güldü. Bu əsnada otağa qıyıqgözlü, sarıbəniz bir zabit girdi.

– Olarmı? – deyə təzim etdi. Rüstəmbəy nəzakətlə:

– Buyurun, – dedi.

Zabit cəsarətsiz bir halda oturdu. Rüstəmbəy:

– Bağışlayın, – dedi, – tatara bənzəyirsiniz.

– Yox, türkmənəm.

– Çox gözəl, nərədən belə? Türkmən zabiti utanar kimi:

– Cəbhədən, – deyib başını aşağı saldı.

– Yəqin türkmən alayındansınız?

– Uvva*.

Rüstəmbəy gülümsündü:

* Bəli.

– Sizlərdən yaxşı xəbərlər gəlmir: inqilabı buraxıb da irticaya tərəf gedirsiniz.

Türkmən bu sözlərin mənasını anlamayan kimi suçlu-suçlu Rüstəmbəyin üzünə baxdı. Rüstəmbəy:

– Bəs alay indi haradadır?

Türkmən yarı rus, yarı türkmənca anlatdı:

– Gəlirdi, yolda bolşeviklərə rast gəldik. "Çininizi açın", – dedilər.

Biz açmadıq. Atışma oldu, bir-iki yüz adamımız tələf oldu. Rüstəmbəy başını tərpədərək:

– Ah! Açsaydınız, qiyamətmi qopardı?

Zabit günahkar bir adam kimi məsələnin izahına çalışdı; əsgəri şərəfdən, anddan bəhs etdi.

Bir çox suallardan sonra türkmənlərin general Kornilovla Dona keçdikləri bəlli oldu. Rüstəmbəy hiddətləndi:

– Canım, – dedi, – ruslar çardan əl çəkdi də, müsəlmanlar əl çəkmirlər.

– Sonra inqilabdan uzun-uzadı bəhs edərək, çarın müsəlmanlığa qarşı işlətdiyi zülmləri təsvir etdi. Nəhayət, qəti olaraq:

– Boş-boşuna qan tökdüyünüz bəsdir; adamlarınızı götürün, evinizə gedin. İndi sizə Türkmənistanda böyük ehtiyac var, – dedi.

Türkmən zabitindən sonra Rüstəmbəy bir neçə ziyarətçilər də qəbul edib, klinika məsələsinə döndü. Qulamrza ilə işi ətraflı müzakirə edib planlar qurdular. Zatən hər bir məsələni bir yerdə həll edib, komitədən keçirərdilər.

34

Üzvlər həmişəkindən bir az gec toplandılar. Həqqinin üzü tutqundu: qaşının biri əyilmişdi. Bu əyinti çox şeylər ifadə edirdi. Müslüm laübali bir tərzdə oturub, bığlarını burурdu. Bu da Rüstəmbəyin üzünə dik baxmağa cəsarət edə bilmirdi. Zeynalla Həsənoğlunda dəyişiklik görünmürdü.

Rüstəmbəy məclisdəki ruhi övzaı duydu, lakin aldırmadı. Əvvəl tamamilə məsələyə aid olmayan mövzulardan bəhs edib, sonra fransız missiyasından danışdı:

– Bizim üçün, – dedi, – hər bir təşkilatla əlaqəyə girmək mümkündür; lakin hər bir addımın bir məsuliyyəti var. Biz atdığımız addımdan

məsul olduğumuzu unutmamalıyıq. Önümüzdə yüksək bir məqsəd var isə, hüsni-niyyət sahibi olmalıyıq. Avantüristlər hər bir şeyə susayar; biz, zənn edirəm, bu məqsədi təqib etmirik...

Rüstəmbəy Qulunu nəzərdə tutaraq uzun-uzadı danışdı və nə kimi şəxsiyyətə malik olduğunu dəlil və isbatla göstərdi. Nəhayət, doğrudan-doğruya məsələyə keçdi.

– Yoldaşlar, – dedi, – sizin çalışmanız sayəsində komitəmiz bir neçə ayın müddətində bütün Rusiya müsəlmanları arasında böyük bir şöhrət qazanmışdır. Burada yandırdığımız federasiya çırağının işığını ən uzaq yerlərdən görürlər. Bu xırda otaqdakı komitənin ziyarətinə gələn hədsiz-hesabsız nümayəndələr fikrimin doğruluğunu isbat etmirmi?

Bu gün bu parlayan çırağı söndürmək istəyirlər. Sərf olunan əməyi boşa çıxarmaq niyyətindədirlər. Buna razı olacaqsınızmı?..

Rüstəmbəyin nitqi sayəsində Müslüm yavaş-yavaş yığışdı, üzərindəki skeptik cizgilər ümid parlayışı ilə əvəz olunmağa başladı. Həqqi də dəyişildi: qaşları müvazinətini ehya edib, xoş bir əda belə aldı.

Həsənoğlu gülə-gülə:

– Əşi, nə deyirsən? Ölməmişik, atalarını yandırarıq, – deyə Zeynalın çiyninə vurdu.

Rüstəmbəy klinikadakı məclisə keçərək:

– Buradan bu saat Qulunun məclisinə gedirik. Bütün intriqaları kökündən kəsməliyik! Vəssalam! Biz basılmaq üçün deyil, qalib gəlmək üçün meydana çıxdıq...

Məclisə ruh yüksəkliyi yayıldı, hər kəs özündə bir mübarizə coşqunluğu duydu. Rüstəmbəy gülərək bir əli ilə Müslümün, o birisi ilə də Həqqinin kürəyinə vurub:

– Haydı, – dedi, – bu axşam sizdən qəhrəmanlıq gözləyirəm!

Tələbələr gülümsünərək, intizamlı bir əsgər kimi dik qalxdılar. Klinikada qəribə bir cəmiyyət toplanmışdı: samovar təmir edən ləzgilər, meymun gəzdirən urmiyalılar, köhnə paltar alan tatarlar, baqqallar, dəllallar, ictimai işlərdən qaçan bir neçə həkim və tələbə isbati-vücud edirdilər. Cabbar da təbii burada idi. Verilən çay və çərəzlərin bitməsindən qonaqların çoxdan gəlmələri bəlli olurdu...

Komitə üzvlərinin yekvücud olaraq gəlmələri Qulunu şaşırtdı. Kinini gizlədə bilməyən əda ilə onlara yer göstərdi və ağızucu olaraq çay təklif etdi.

– İçmirik, sağ ol! – deyə hamı bir səslə cavab verdi. Məclisə sükut çökdü. Cabbarın yanında oturan Rüstəmbəy ona yönələrək:

– Cabbar, – dedi, – eşitdim, yer axtarırsan? Cabbarın:

– Hə! hə! – deyə gözlərinin bəbəkləri genəldi. – Varmı?

– Var! Xarici sekretarlığı yanında əqəliyyət dairəsi düzəlir. Ora səni baş katib namizədi göstərmişəm.

Cabbarın turş üzü şadlıqla parladı:

– Mən ölüm? – deyə yalvarar bir vəziyyət aldı. Cabbarın bu halından istifadə etmək istəyən Rüstəmbəy sözü dəyişdi:

– Ay Cabbar, – dedi, – bu nə oyundur?

Cabbar:

– Boş işdir. Qulu komitəyə girməyə yol axtarır, – deyə pıçıldadı. Rüstəmbəy gülümsünərək, geri çəkildi. Qulu xüsusi söhbətlərə xitam vermək üçün milli bir nitq söylədi. Axırda məclisə sədr seçilməsini təklif etdi. Rüstəmbəy:

– Qulu ağsaqqaldır, biz onu təklif edirik.

Qulu Cabbarın namizədini irəli sürdüsə də, Cabbar boyun qaçırdı.

Nəhayət, Qulu sədarətə əyləşdi. Yeni bir nitq başlandı, zamanın incəliyindən, hər bir millətin vəziyyətdən istifadə etməsindən, bizim də yatmamızdan bəhs etdi:

– Biz də çalışmalıyıq, buradakı komitənin fəaliyyətini bilməliyik, qüvvəti çatmırsa, ona kömək etməliyik... – dedi.

Ləzgilər mürgü döyür, tatarlar boşqabların dibindəki şirni qırıntılarını ağızlarına atır, urmiyalılar əsnəyir – kimsədən də səs çıxmırdı.

Cabbar da sakit oturaraq həp yeni alacağı vəzifə ətrafında düşünürdü.

Qulu məclisin kəsalətini dağıtmaq üçün ən mod, ən milli ifadələrə müraciət etdisə də, məqsədinə çata bilmədi. Nəticədə mücadilə sahəsinin bir tərəfində Qulu, o biri tərəfində isə milli komitə qaldı. Buna baxmayaraq Rüstəmbəy söz alıb komitənin fəaliyyətinə dair məruzədə bulundu. Nəticədə təsvibedici sözlər və razılıq qazandı.

Məclis dağıldı. Cabbar bir az da vaxtdan əvvəl qaçmışdı. Belə bir nəticə gözləməyən Qulu məğlub bir təbəssümlə Rüstəmbəyə yanaşıb, onun qoluna girdi:

– Rüstəmbəy, – dedi, – ə, mən ölüm, bir yerdə işləyək. Axır, ayrılıq nəyə olsun ki?

Rüstəmbəy qolunu onun əlindən xilas edərək:

– Qulu, – dedi, – bunu əvvəldən kişicəsinə deməli idin. Bu yolla bizə yanaşmaq olmaz. Fikrini həmişə açıq söylə.

Qulu səsində bir az kin ifadə edərək:

– Axır siz də zemlyaçestvo xətti-hərəkəti ilə gedirsiniz. Belə olarmı?

Rüstəmbəy qəti:

– Düz yolu qoyub, əyri yolla getməkdən fayda çıxmaz. Komitə üzvləri ruhlarında qalibiyyət nəşəsi daşıyaraq, otağı tərk etdilər. Qulu onları mehriban bir halda təşyi edir və təkrar-təkrar:

– Mən ölüm, bir yerdə işləyək, – deyirdi.

35

Rüstəmbəy gecə saat üçə qədər qədim yunan dövləti təşkilatına dair bir kitabın mütaliəsi ilə məşğul olmuşdu. Buna baxmayaraq, adəti üzrə sabah saat yeddidə oyandı. Özündə bir ruh əzikliyi və bədbini hisslər duydu. Dünyanı sanki ələmlər bürümüş, çıxacaq yollar qalmamışdı.

Zəhərli şübhələr ruhunu bulandırmağa başladı. Gözləri çarpayısının yanındakı kitab və qəzetlərə sataşdı; axşam onlara bəslədiyi həvəs indi tühafına gəldi. Içində yaşadığı tarixi hadisələr, siniflərin, zümrələrin və fərdlərin siyasi sahədə çarpışmaları ona qəribə göründü.

O öz-özünə: "İnsan nə tühaf məxluqdur: sanki dünyada başqa işlər yoxmuş da, qanlı vuruşmalarda, mücadilə və çarpışmalarda istirahəti- qəlb arayırmış!.. Yox, bu doğru yol deyil; özünə tərəf dönməli, şəxsi səadət aramalıdır!.."

Rüstəmbəydə çoxdan bəri susmuş ikilik yenidən canlandı. Dəruni böhranlara qapılaraq, tənhalıq iztirabında alovlanmağa başladı. Bir də Musya bütün faciəli cazibəsi ilə xəyalını istila etdi.

Rüstəmbəy xəstə bir halla qalxıb, yanındakı zəngi basdı. Bir neçə dəqiqə sonra xidmətçi qız samovarı və o günkü qəzetləri gətirdi.

– Maşa, bir az xəstəyəm, çayı ver burada içim.

Dəruni ağırlıqdan xilas olmaq üçün qəzetləri gözdən keçirdi: Brest-Litovskdakı sülh müzakirəsi uzun sütunlar məşğul etmişdi.

Bunları gözdən keçirdikdən sonra Kiyev hadisələrini oxudu: Ukrayna hökuməti Kiyevi tərk etmək istəməyən bolşevik əsgərlərini həbs etmişdi...

Rüstəmbəy qəzeti kənara qoyub, çay içməyə başladı. Saat on ikiyə yaxın Qulamrza gəlib Rüstəmbəyi yataqda gördü.

– Yəqin, dincəlirsən? – deyə sordu. Rüstəmbəy məyus bir halda:

– Bilmirəm, – dedi, – yorğunam. Qulamrza:

– Bu gün səni, – dedi, – radada gözlədim, gəlmədin; dedim, yəqin xəstələnmisən.

Rüstəmbəy cəld:

– Vacib bir işmi vardı?

– Brestdən adam gəlib, bizlərdən birinin oraya getməsi lazım gəlir.

– Nə üçün?

– Sədri-əzəm Tələt paşa burada türk təşkilatı olduğunu bilmiş, bizlə görüşmək istəmişdir.

Rüstəmbəy gülümsənərək fikrə daldı və birdən dedi:

– Sülh konfransında bizim işimiz varmı?.. Kimin səlahiyyəti ilə gedəcəyik?

Qulamrza dəyişilib:

– Sən məsləhət görmürsən? – deyə sordu. Rüstəmbəy sakit səslə:

– Məncə, lüzum yoxdur, – dedi və susdu. Bir az sonra:

– Brestdən vacib işimiz çoxdur. Ukrayna istiqlaliyyətə doğru yürüyür.

İndi bizim təbəələrin himayəsini rəsmi bir orqana tapşırmalıdır. Qulamrza Rüstəmbəyin fikrini anlamayaraq:

– Necə yəni? – deyə sordu.

– Səfarətxana təşkil etməli və səni də səfir sifəti ilə hökumətə tanıtmalı.

Qulamrza Rüstəmbəyin sözlərinə inanmayaraq qəhqəhə çəkib güldü:

– Canım, məni işə qoyma! – dedi.

Rüstəmbəy təkidlə:

– Çəkinəcək bir şey yoxdur; səfir ol, camaatı başına topla. Qulamrzanı fikir götürdü.

36

Bir neçə gün sonra yerli qəzetlərdə qısa olaraq: “Xariciyyə sekretarı Azərbaycan səfirini qəbul etdi”, – deyə yazılmışdı. Rüstəmbəy qəzeti büküb cibinə qoydu. İki gündən bəri yağan qar davam edirdi.

Yel olmadığı üçün hava lətifdi. Rüstəmbəy nəşəli bir halda Kreşşatikə

doğru enirdi. Hər yerdə mağazaların rusca lövhələrini çıxarıb ukraynacasını asırdılar

Krımlı Əhməd əfəndi Rüstəmbəyə rast gəlib təzim etdi.

– İşlər fənadır, əfəndi, – deyə şikayətləndi. İrəliki gün bunun bir araba ununu həcz etmiş imişlər. Rüstəmbəy çörəkçini diqqətlə dinləyib dedi:

– Sabah komitəyə gəlin, kağız alın da, toxunmasınlar.

Rüstəmbəy məsələni Qulamrzaya bildirdi. Bütün tacirlər üçün kağızlar hazırlanıb paylandı. Sonra Qulamrza türk tələbələrinin maddi vəziyyətinin ağırlığından bəhs etdi.

– Axır vaxtlar işə də soyumuşlar, – dedi. – Çünki qarınları acdır.

Rüstəmbəy birdən səsini dəyişərək:

– Həsənoğlu gözümə görünmür, haradadır?

Qulamrza cürətsiz bir səslə:

– Burada yoxdur, – dedi və başını aşağı saldı.

Qulamrzanın vəziyyəti Rüstəmbəyi maraqlandırdı. Təkidlə:

– Doğrudan, haradadır?

Qulamrza qızararaq:

– Çox pulsuzlamışdı, saxarin alıb aparmışdır.

– Qafqazamı getmişdir?

– Zənn etməm. Don tərəf qarışıqdır, yolda qatarları soyurlar. Yəqin şimala getmişdir... Hər halda, bir yerdə satıb dönəcək.

Rüstəmbəy düşündü. Tələbənin qaçaqçılıq etməsi ona tühaf göründü.

Dedi:

– Bir müsamirə düzəltməliyik. Zənn edirəm, on-on beş min toplanar. Qulamrza Rüstəmbəyin fikrini təsvib edərək:

– İmranın bir yəhudi dostu var. Bu adam müsamirə düzəltməsi ilə məşhurdur. Xərcini də öhdələrinə götürürlər. Qazancı bölərik.

– Yaxşı. Sən danış, işə başlayaq.

Bu əsnada Müslüm gəlib çıxdı. Islanıb aşağıya doğru sallanmış bığlarını düzəldərək sobanın yanına keçdi.

– Qiyamətdir, – deyə əllərini qızdırmağa başladı. Rüstəmbəy ondan:

– Haradan belə? – deyə sordu.

– Radadan gəlirəm. İşlər xaraba bənzəyir: Ukraynaya qarşı bolşevik orduları hərəkət etmədə imiş. "Daxili işimizə qarışmayın", – deyə verdikləri notadan bir şey çıxmır.

Rüstəmbəyi fikir götürdü. Qulamrza bir az sükutdan sonra:

– Yanı, dava olar? – deyə Rüstəmbəyin üzünə baxdı. Rüstəmbəy ciddi sima ilə:

– Davaya ehtiyac varmı? Bolşeviklər qarşıdakılarını içindən əridirlər.

Bir də görəcəksən Ukrayna ordusu çökdü; çünki bolşeviklərin meydana atdığı şüarlara qarşı deyiləcək bir söz ola bilməz: aydın, gözəl!

Yalnız dövləti ənənəyə malik, qatı milli hissi olan bir millət, zənnimcə, müqavimət göstərə bilər.

Müslüm əlini-əlinə sürtərək güldü:

– Siz öləsiniz, – dedi, – kişilər yaman adamdırlar! Əvvəl gözə görünməyib sonra bir də yerdən qaynayır, göydən yağır, aləm bolşevikə dönür.

Qulamrza da zarafata başlayıb:

– Yəqin, çin deyilən bunlardır, – dedi.

Müslüm:

– Cin də bunlardan qorxur!

Rüstəmbəy ciddi simasını dəyişməyərək:

– Bolşevikliyi doğuran şərait çoxdur, – deyə yerindən qalxdı.

37

Bolşevik-Ukrayna münasibəti gərginləşərək, kəskin bir şəkil almışdı. Yeni qurulmuş dövlət idarəsi yavaş-yavaş çözülür; ordu pozulub dağılmada idi. Terror başlamışdı: bolşevikliyə mənsub mühüm simalar oğurlanıb öldürülürdü... Nəhayət, gizli mücadilələr açıq bir şəkil aldı: iki tərəf də silaha sarılıb küçələrdə vuruşmağa başladı.

Rüstəmbəy iki gündü otağında oturub hadisələri pəncərəsindən seyr edirdi. Zahirən bir-birindən ayrılmayan, ikisi də əsgər, yaxud sivil geyimli adamlar biri digərini təqib edərək öldürür. Atışma səsindən qulaq tutulur. Evlərin içəri pilləkənlərinə toplanan kiraçilər min bir şayiə yayırdılar:

– Bolşeviklər hökumət binasını almışdır.

– Ukraynalılar məktəbi səngər edən yüzlərcə bolşevikləri qırmışlar.

– Ölüləri toplamaq üçün mütarikə olmuşdur...

Qapıdan başlarını dışarıya göstərməyə belə cəsarət etməyən bu adamlar bir saat sonra yeni xəbərlər söyləməyə başlayırdılar...

Rüstəmbəy darıxırdı. Oxumağa həvəsi qalmamışdı. Otaq ona zindan kəsilmişdi.

Axşama yaxın atışma bitdi. Iki gündən bəri evlərdə qapanan xalq küçələrə səpildi. Rüstəmbəy də çıxdı. Şəhərdə bolşeviklərin sakin olunması duyuldu.

Rüstəmbəy haman Qulamrzanın yanına qoşdu. Bəzi küçələrdə səngərlər yapılmışdı. Xalq qaynaşmada idi. Əlləri vedrəli su arayanlar, çörək dalınca qoşanlar ötüb keçmədə idi. Ara-sıra Ukrayna əsgərləri tərəfindən həbs olunmuş işçilər gözə çarpırdı. Sərt və inad baxışları ilə ətrafdakıları süzərək, güllələnməyə gedirdilər...

Bunları seyr edən Rüstəmbəyin dərunində yenə şübhələr qaynaşmağa başladı. İnsan qanı tökülməsi onda ikrah hissi oyatdı. "Bu vəhşətlərə lüzum varmı?" – deyə düşündü və önündəki məfkurə zənn etdiyi parlaq ulduz sislərə batdı.

38

Komitə üzvləri bir yerə toplanaraq söhbətə məşğuldular. Nədənsə hamı nəşəli idi: ciddi danışıqdan çox zarafat meydan almada idi.

Müslüm:

– Görəsən, Mametoviç necə oldu? – deyə fırlatdı.

– Yəqin, bir xəlvətdə gizlənib məqam güdür.

Rüstəmbəy:

– Mametoviç zamanı deyil. Hadisələr min Mametoviç kimi zabitləri yuyub aparır.

Həqqi:

– Bizim müsamirə də Mametoviçin yanına getdi, – deyə qəhqəhə ilə güldü.

Qulamrza kibrit ucuna pambıq dolayıb, qulağını qurdalayaraq:

– Pir olmuş, – dedi, – xalq bir-birini qırır, sən də toy axtarırsan. Bu gün-sabah bolşeviklər gələcək, Qulu bizə elə bir "müsamirə" düzəldəcək ki, dadı qiyamətə qədər damağımızdan getməyəcək.

Qulamrzanın zarafatı Rüstəmbəyi ciddi olaraq məşğul etdi. Qulunun komitə üzvlərinə qarşı kin bəslədiyini nəzərə alaraq dedi:

– Doğrudan, uşaqlar, Qulu bizə xətər yetirəcək. Bunu bilməliyik. O ən kirli vasitələrdən belə istifadə edəcək...

Qulu məsələsi bir müddət yoldaşları məşğul etdi. Bir çox mülahizələr yürüdüldü. Nəhayət, məsələ yenə zarafatla bitdi.

Qulamrza:

– Ukraynalıların basıldığını duyar-duymaz, yığışıb Qulunun yanına gedərik, bir-iki də tüfəng peşkəş apararıq, – deyə qulağını qurdaladı.

Həqqi ayağını ayağının üstə mindirib:

– Mənim xətrimi istəyir, – dedi, – sizi barışdıraram.

– Barışan ilan deyil!..

Rüstəmbəy ciddi bir hal alaraq, zarafata xitam verdi:

– Yoldaşlar, – dedi, – cari məsələlərimiz qaldı. Qulamrza haman kağızı götürüb masanın yanında yerləşdi. Rüstəmbəy qeyd etdiyi məsələləri oxuyub:.

– Əlavəniz yoxdur ki? – deyə sordu. Həqqi zəif səslə:

– Şəhər mühasirə halı alır. Yabançı adamları şəhərdən çıxarırlar.

Necə olacağımızı düşünməliyik. Daha bundan böyük məsələ ola bilərmi? Rüstəmbəy sakit bir halda:

– Onu danışacağıq, – dedi və sonra əlavə olmadığını bilib:

– Yoldaşlar, – dedi, – siyasi vəziyyət olduqca incədir. Xarkov alınmış və orada Ukrayna bolşevik hökuməti qurulmuşdur. Görünür, bolşevik orduları Kiyevə doğru yürümədədir. Çarpışma olacaq. Milli hökumət buna hazırlanmalıdır; düzülən batareyaları görmüsünüz. Vəzifəmiz bu qarışıqlıqdan salamat qurtarmaqdır. Bu günün məsələsi şəhəri təmizləyən komitəyə nümayəndə göndərməkdir...

Qulamrza Rüstəmbəyin sözlərini kəsərək:

– Nümayəndənin vəzifəsi nə olacaq? – deyə sordu.

– Vəzifəsi səndə adları qeyd olunan qafqazlılara vəsiqə almaq. Bilirsən ki, əlində Ukrayna vəsiqəsi olmayanları tutub sürəcəklər.

Müzakirə edib, Rüstəmbəyi nümayəndə seçdilər. Sonra kiçik məsələlərin həlli ilə uğraşmağa başlandı.

39

Toplar nərildəyir, arabir mərmilər partlayaraq, ətrafı titrədirdi. Rüstəmbəy bu ölüm saçan gurultunu eşitməz olmuşdu. Neçə günlük işsizlikdən o yenə dəruni aləminə dalaraq böhran keçirmədə idi. Tən-

halıq hissi, ümidsizlik, acı şübhələr dumanlanaraq mənəvi üfüqlərdə dolaşmada idi. Varlığı aşağılara doğru sürükləyən bu duyğuya qarşı heç bir qüvvə təsəvvür edə bilmirdi.

Otağı sabahdan axşama qədər dolaşıb, yorulub oturur; kitablarını birər-birər açır, qapayıb nifrətlə atır; çarpayının üzərində uzanır, düşünməyə çalışır. Nəbzinin vurmasını duyur, sayır. Daima eyni ritm, eyni çarpıntı onda tühaf mülahizələr oyadır: "Iştə həyat, iştə tarix, iştə əbədiyyət – daima eyni çarpıntı, təkərrür edək eyni ritm. Tarix-təkərrür dairəsində fırlanan əzəli və əbədi bir çarx; bu gün vaqe olan hadisələr təkrar-təkrar olmuş və təkrar-təkrar olacaq. İnsan, yeni deyə, bu hadisələrə qapılıb ölür, öldürür... Yox, bu hadisələr yeni deyil; İnsan aldanır..."

Rüstəmbəy mülahizələrinə davam edərək, bəşər tarixinin məntiqsizliyinə qarşı üsyan edib, nisyan boşluqlarında gizlənməyə çalışırdı.

Sofi əbasına bürünərək, ana dənizə qovuşmaq istəyir... Lakin heç bir fəlsəfə onu qane edə bilmir. Böhran yenə haman böhran!..

Rüstəmbəy geyinib çıxdı. Küçələr boşdu; top nəriltisindən başqa bir şey eşidilmirdi. Daim laqeyd və təğyirsiz təbiət yenə öz işində idi – qar tökür, ağ geyinmiş ağaclar xortlamış ölüləri andırırdı. Hərdənbir havadan uçan mərmi ilan kimi mələyirdi. Bir az sonra patıltı qopur, şrapnel səpilirdi... Rüstəmbəyin dəruni acıları ölümlərə ölüm saçırdı.

O heç bir təhlükədən çəkinməyərək, qəbiristan xiyabanlarını xatırladan küçələri dolaşa-dolaşa Qulamrza yaşayan evə doğru getdi.

40

Evin şüşələrinin sınıb qaldırımın üstə səpilməsi Rüstəmbəyi ayıltdı. Divarın ortasında mərmi böyük bir dəlik açmışdı. Rüstəmbəy pilləkənlə qalxıb, qapıları qapalı gördü: evi tərk etmişdilər. Geri döndü.

Qonşu evləri yoxladı. Eyni halın şahidi oldu. Zirzəmilərdən birində gurultu duyulurdu. Aşağı endi. Adam-adama söykənərək, bir-iki xırda otağı doldurmuşdu. Rüstəmbəy başını otağa salıb zənlə baxdıqda:

– Rüstəmbəy! Rüstəmbəy! – deyə onu tanış səs qarşıladı.

Qulamrza və Sayad bacı yerlərindən qalxıb, ona doğru gəldilər.

Sayad bacı görüşüb məsələni anlatdıqda:

– Canım, – dedi, – bu vurhavurda evdən çıxılarmı? Rüstəmbəyin dodaqlarında oynayan məsum təbəssüm bütün bədbini cizgiləri sildi:

– Darıxdım... Sizdən də çox nigarandım...

Sayad bacı mütəşəkkir bir sevinclə:

– Yaxşı ki, sizə heç bir şey olmayıb. Bilirsiniz, çox qorxuludur.

Rüstəmbəy çox düşünmədən:

– Bura narahatdır, bizə gedək, – dedi.

Qulamrza əlini-əlinə vurub güldü:

– Əşi, qəribə adamsan! Canım, yazığıq, xərc çəkib yenicə evlənmişik... – dedi və Sayadın boynunu qucaqladı.

Sayad bacı Qulamrzanın əlini özündən uzaqlaşdıraraq:

– Dinc dur bircə! – dedi. Sonra Rüstəmbəyə yönələrək: – Gəlin, bir az unumuz vardı, burada biş-düş maşınında çörək bişirib yeyirik.

Gəlin, sizi də qonaq edək.

Rüstəmbəy adamları yararaq, keçib dar bir yerə sığındı.

Otaq tərəkəmə köçü halında idi: böyüklərin acıqlı səsi körpələrin mələşməsinə qarışmışdı; bir tərəfdə əski yuyulur, o tərəfdə qazan qaynayırdı. Kirli çocuqlar döşəmənin üzərinə səpilib, kimi yatır, kimi oynayırdı. Fəna qoxu ürək bulandırırdı.

41

Rüstəmbəyi geri buraxmadılar. İki gecə burada soyunmadan keçirdi. Üçüncü gecə atışma səsi kəsildi. Şəhərdə dəyişiklik olduğunu hər kəs duydu. Oradakı xidmətçi qızların sevincindən bolşeviklərin qələbə çalması sezilirdi.

O biri səhər küçədəki gediş-gəliş səsi hamını erkən ayıltdı. Çıxdılar.

– Bolşeviklər! Bolşeviklər! – deyə eşidilən səslərin bəzisində yas duyulur, bəzisi ümid və səadət doğururdu.

Rüstəmbəy Qulamrzanın qolunu sıxıb yavaş səslə:

– Durmaq yeri deyil. Evdəki kağızları yandırmaq lazımdır. Yəqin, Qulu fitnələrə başladı.

Bir dəqiqə qaib etməyib, Qulamrzanın otağına çıxdılar. Pəncərələrin şüşələri sınmışdı. Masanın qutusunu açıb, kağızları cəld gözdən keçirdilər. Bir dəqiqə sonra, komitənin protokolları, möhrü və bir çox vəsiqələr sobaya doldurulub yakıldı.

– İndi şüşələri təmir etmək lazımdır, – deyə Qulamrza un islatmağa başladı. Qəzetləri kəsib şüşələrə yapışdırdılar.

– Evi də istiləndirməli, – deyə Rüstəmbəy küncə toplanmış odunlara tərəf yönəldi. Sobanı yakdılar. Ancaq əllərini yumağa su tapmadılar – su yolları pozulmuşdu. Bu məsələni də Sayad bacı təsviyə etdi: enib həyətdən bir vedrə qar gətirdi. Bunu sobanın yanında əridib yuyundular.

Rüstəmbəy şəhərə çıxmalarını məsləhət gördü:

– Evdə oturmaqdan xata çıxar. Gedək, görək şəhərdə nə var. Köhnə pasportlarımızı yanımızda saxlamalıyıq, orada kim olduğumuz bəlli deyildir. Bir də indi axtarılan adamlar Ukrayna milli hərəkatına mənsub olanlardır. Bizlə işləri olmaz.

Sayad bacını evdə qoyub çıxdılar.

Şəhər başdan-başa silahlı adamlarla dolu idi. Neçə gündən bəri evlərdə bəst keçirən əhali də küçələrə səpilmişdi; lakin o şıq geyimlər, xəz tuluplar, lətif şlyapalar görünməz olmuşdu. Hər kəs özünü yoxsul qiyafəsinə salmağa çalışmışdı. Rüstəmbəyin həmişə küçələrdə rast gəldiyi zabitlər çinlərini açıb şapkalarına texnik nişanı yapışdırmışdılar.

Bolşeviklər şübhəli zənn etdikləri adamları durdurub vəsiqə tələb edirdilər. Rüstəmbəylə Qulamrzanı da bir neçə dəfə dayandırdılar.

42

– Qulamrza, sən evə get, gör nə var. Sonra krımlı Əhməd əfəndinin qəhvəxanasına gəl, məni gözlə. Mən də bir saatlığa evə dəyəcəyəm.

Qulamrza bir az düşündü və sonra:

– Nə var, Rüstəmbəy? Yoxsa bir şeydən ehtiyat edirsən?

– Ehtiyat ki... hər halda ehtiyat lazımdır. Vəziyyətimizi rəsmən aydınlaşdıranacan evə gəlməmizi məsləhət görmürəm.

Qulamrza məsələni qavramayan bir tərzdə:

– Ev qorxulumu?

– Qulu adres verə bilər, bu qarışıqlıqda batıb gedərik. Bu saat acıq və intiqam hissi gözləri pərdələmişdir.

Yoldaşlar ayrıldılar.

Rüstəmbəy evə gəlib, heç bir dəyişiklik görmədi. Yalnız ev xanımının rahatsız olduğunu duydu.

Birinci sırada kağızlarını arayıb, şübhəlilərini yandırdı. Sonra camaşırını dəyişib yuyundu. Bu əsnada qapı açılıb, içəri tüfəngli bir işçi ilə iki əsgər girdi.

– Silah varmı? – deyə axtarışa başladılar. Bu sahədə təcrübəsizliklərini göstərdilər.

Rüstəmbəy bunları ötürüb, üzünü qırxmağa yenicə oturmuşdu, ikinci bir dəstə içəri girdi. Rüstəmbəy qeyri-məmnun bir halda:

– Yoldaşlar, mandatınız varmı? – deyə sorduqda əsgərin biri acıqlı bir surətdə:

– Mandatımız budur! – deyə tüfəngin süngüsünü irəli uzatdı.

Rüstəmbəy səsinin tonunu dəyişərək:

– Qardaş, zarafat edirəm, axtara bilərsiniz, – dedi. Axtarış başlandı.

Yenə əsgərlər eyni naşılığı göstərirdilər: başlıca olaraq silah arayırdılar; kitab və kağıza yaxın belə düşmürdülər.

Rüstəmbəy gözlərinin quyruğu ilə bunları süzərək, üzünü qırxmasında davam edirdi.

Əsgərlər oranı-buranı əlləşdirib qapıya doğru yönəldilər. Biri:

– Burada neçə otaq var?

– Dörd.

Əsgərlər bir-birinin üzünə baxıb nə düşündülərsə, o biri otaqları axtarmadan vaz keçib getdilər.

43

Rüstəmbəy cəld geyinib, otağın qapısını qapadı. Ev xanımı ilə görüşüb dedi:

– Mən gedirəm, işim var. Bir neçə gün gəlməyə bilərəm, rahatsız olmayın. Məni sorsalar, burada yoxdur – deyərsiniz.

Xanım maraqlanıb sual vermək istədi, lakin Rüstəmbəy cavabdan çəkinərək getdi.

Pilləkəndən enərkən, iki əsgər qiyafəliyə rast gəldi. Bunlar qapıların nömrəsinə baxırdılar. Rüstəmbəyi görcək:

– Yoldaş, on səkkizinci mənzil hansıdır?

– Yuxarıdadır.

– Orda Rüstəmbəy adlı birisi yaşayırmı?

Rüstəmbəy özünü itirməyərək:

– Yaşayır... Saqqallı bir adammı?

Əsgərlər düşünərək:

– Saqqallı olduğunu bilmirik, – dedilər və tənbəl addımlarla dikləndilər.

Rüstəmbəy:

– Deməli, Qulu çalışmağa başlayıb, – deyə sürətli addımlarla enməyə başladı.

Rüstəmbəy Qulamrzanı Əhməd əfəndinin mənzilində buldu.

Əhməd əfəndi rus qadını ilə qarşı-qarşıya oturub, qəhvə içmədə idi. Rüstəmbəyin gəlməsinə Əhməd əfəndi heç də əhəmiyyət vermədi.

Burada adam yox imiş kimi, arvadı ilə danışır, qonaqlara qəhvə belə təklif etmirdi. Qulamrza Rüstəmbəyi böyük otağın bir guşəsinə çəkib:

– Görürsən, nə soyuq köpək oğludur? – deyə şikayətləndi. – Biz lazım olanda necə ətrafımıza dolanırdı. Neçə dəfə ununu həczdən qurtardıq...

Rüstəmbəy məyus bir halda:

– Onlardan keçib. İnsanın üzü dönük olar, demişlər. Başımıza çarə qılmaq lazımdır, çünki bu gecə daldalanmağa yerimiz yoxdur.

Qulamrza düşündü. Uzun müddət sakitlik keçdi. Arabir Əhməd əfəndi gülür və ya qəhvə fincanını şıqqıldadırdı. Rüstəmbəy bu zəngin krımlını süzərək:

– Bilirsən, – dedi, – bu adamın özü də bizi ələ verər. Tacirlərin dini, məzhəbi olmaz.

Qulamrza acı bir qəhqəhə ilə güldü. Rüstəmbəy də gülümsünüb dedi:

– Gəl şəhər mühafizinin yanına gedək. Nə olacaq-olsun; başqa çarəmiz yoxdur.

– Əşi tutar, güllələdər. Dəli şeylərdir.

– Heç bir şey olmaz. Gedək.

– Gedək, nə deyək?

– Söz tapılar.

Rüstəmbəy Əhməd əfəndiyə bir söz deməyərək, otağı tərk etdi. Qulamrza da tərəddüdlü addımlarla onu izlədi.

Qonaqların otaqdan çıxması Əhməd əfəndinin hal və vəziyyətində heç bir dəyişiklik doğurmadı. Yenə əvvəlki kimi arvadına bir şeylər anladıb, arabir qəhqəhə ilə gülürdü.

Mühafizin qəbul otağı adamla dolu idi. Əsgəri libaslılar girib-çıxır, bərkdən danışır, əmrlər verirdilər. Şəhərin cürbəcür təşkilatları tərəfindən göndərilmiş nümayəndələr orada-burada toplanıb yavaş səslə danışırdılar. Papiros tüstüsü havada lay-lay durmuşdu.

Rüstəmbəylə Qulamrza içəri girdikdə əvvəl nə edəcəklərini bilmədilər.

Sonra ətrafı süzərək, küncdəki masanın arxasında oturmuş bir gəncə müraciət etdilər.

– Yoldaş, – dedilər, – mühafizi görmək olarmı? Gənc mehriban bir səslə:

– Bu gün mühafiz burada yoxdur. Nə vaxt gələcəyi bəlli deyil...

Sabah gəlsəniz yaxşı olar.

Gəncin mülayim səsi Rüstəmbəyin həyəcanını təskin etdi. O buraya böyük qorxu ilə gəlmişdi...

Küçəyə çıxdılar. Hava olduqca soyuqdu. Duruxub düşündülər.

– Sabaha qədər harada qalacağıq? – deyə Rüstəmbəy soruşdu.

– İmranın yanı qorxuludur.

Qulamrza cavab olaraq onun üzünə baxdı, bir şey söyləmədi.

Düşüncəli bir halda yola davam etdilər. Birdən Qulamrzanın dodaqları təbəssümlə parladı:

– Rüstəmbəy, – dedi, – Tapdığın yanına gedək.

– Tapdıq kimdir?

– Pah! Burada bir Tapdıq var. Qəribə adamdır. Neçə ildir buradadır.

Peşəsi lotuluqdur. Üç ay əvvəl məni evinə qonaq aparmışdı. Özü də Podolda olur.

Rüstəmbəy heyrətlə:

– Balam, hardan-hara? Deməzmi, nə münasibətlə?

Qulamrza sevinclə Rüstəmbəyin qoluna girdi.

– Əşi, o elə adam deyil. Gör necə razı olacaq.

Rüstəmbəy istər-istəməz yola düşdü.

Tapdıq Podolun ən qarışıq və kirli bir küçəsində yaşayırdı. Alçaq qapını döydülər, uzunsaqqal, qara ləbbadəli bir yəhudi bunları qarşılayıb, fəna qoxulu bir koridora götürdü. Səsə sol tərəfdəki, üzərinə keçə çalınmış qapı açıldı, qara sifət, iri burunlu bir baş göründü.

Tapdıq:

– Buyurun, buyurun! – sözləri ilə qonaqları xırda, qaranlıq və rütubət qoxulu otağına aldı.

Pinti geyinmiş, üzünü tük basmış Tapdıq hər sözündən nəzakət yağdıraraq:

– Məni bağışlayın, mənə xəcalət verdiniz, – deyə kirli yatağının üstündə yer göstərdi.

Oturdular.

Rüstəmbəy otağı gözdən keçirdi. Divardan iplə asılmış rəfdə toz basmış süni çiçəklər qoyulmuşdu; divarlara cürbəcür şəkillər vurulmuşdu: burada çılpaq qadınlarla bərabər Səttar xanın şəkli də asılmışdı.

Xırda pəncərənin pərdəsi darçını ləkələrlə dolu idi.

Tapdıq Rüstəmbəyin otağı seyr etməsini görərək:

– Qulamrza, daha sən məni tanıyırsan. Ancaq... yoldaşının yanında başıaşağı oldum.

Sözlərini qurtarıb, məhcub bir təbəssümlə Rüstəmbəyin üzünə baxdı:

– Bağışlayın, dərvişlikdir, – dedi. – Mənim atam Qafqazda bir kişidir.

Dövlətli də olmasa, özünə görə varı var. Kağız yazır ki, gəl, getmirəm...

Mən də belə dəliyəm.

Rüstəmbəy:

– Zərər yoxdur, – dedi. – İnsanların hərəsi bir cür dəlidir.

– Cahıllıqdır... Dalını düşünmürəm... Əh, beş gün dünya deyilmi? Harada xoş keçir, orada yaşa.

Qulamrza əlini boğazına uzadaraq:

– Tapdıq, – dedi, – mən ölüm, siçan davası satdığını bir nağıl elə. Tapdıq cavab verməkdən çəkinib, gözlərini yerə dikmişdi.

Qulamrza gülə-gülə:

– Rüstəmbəy, bir gün Tapdığın pulu qurtarır. Ha düşünür, bir çarə tapa bilmir. Deyir, gəldim evə, çörəyin içini çıxarıb, ondan həblər qayırıb bazara apardım. “Siçan davası, siçan davası!” – deyə çığırır. Podol bir yerdir ki, camaat siçanın əlindən zardır. Tökülüb həbbin birini bir abbasıya göydə götürürlər.

Qulamrza nağıl etdikcə Tapdıq utanıb qızarırdı. Axırda durub koridora çıxdı.

Tapdığın olmamasından istifadə edərək, Qulamrza onun macəralarını Rüstəmbəyə anlatdı.

Rüstəmbəy zarafatla:

– Canım, – dedi, – məni haraya gətirdin? Gecə durar bizi öldürər.

– Yox. Hər kəsi dolandırar. Amma qonağa xəyanət eləməz. Bu xəspuşların qəribə xasiyyəti var: duz-çörəyə xəyanət etməzlər. indi bax gör bizə nə hörmət edəcək. Ölümə göndərsək gedər.

Rüstəmbəy heyrətli gözləri ilə otağın təkrar seyrinə daldı:

– Qulamrza, – dedi, – xəspuş da olsa, məslək sahibinə bənzəyir. Bax, bunun da özünəməxsus bir hüsni-təvəccöhü var... Səttar xanın rəsmini görürsənmi? Düşünmüş də, şahın deyil, Səttar xanın rəsmini asmış.

Bu əsnada qapı açıldı. Tapdığın məhcub siması göründü.

45

Naharı ev sahiblərinin yemək otağında etdilər: quru balıqla kolbasa yedilər. Tapdıq ət tapmadığı üçün:

– Bağışlayın, – dedi, – sizin yanınızda xəcalətli oldum. Nə edim, başqa bir zaman gəlmədiniz. Bildir əlimə Məkkəyə gedən bir-iki tatar keçmişdi. Bilirsiniz, kefim necə kökdü. Ey! Nə vaxtlar vardı! Studentlər inqilab salıb aləmi dağıtdılar.

"Student" sözünü deyərkən Tapdıq qonaqlarının üzünə məna ilə baxıb, zarafat etdiyini duydurdu.

Yeməkdən sonra yenə Tapdığın otağına çəkildilər. Qulamrza düşüncəli idi:

– Tapdıq, – dedi, – Sayaddan nigaranam. Get, bir xəbər gətir.

Tapdıq əlini başına tərəf qaldırıb:

– Gözüm üstə! Kağız yazsan yaxşı olar, – deyib Qulamrzanın üzünə baxdı və fikrinin təsvib olunmasını duyaraq, haman taxtın altındakı taxta sandığı irəli çəkdi. – Kağız tapılar... məni bir o qədər də avam bilməyiniz.

Tapdıq bir dəstə yıpranmış kitabçaların arasından bir parça kirli və əzik kağız götürüb Qulamrzaya verdi:

– Konvertim yoxdur, bağışlayın, – dedi. – Kağız yazmağı sevmirəm.

Alın, kitab da verim. Oxuyun, yoxsa darıxarsınız. Bildir kefim kök olanda, axşamlar bu kitabları oxurdum... Ey!.. Nə vaxtlar vardı!..

Tapdıq köksünü ötürərək, Nat Pinkertonun macəralarına dair biriki kitabça çıxardı:

– Qəribə nağıllardır. Çox idi, ev xanımına verdim, ondan da tanışları aparmışdır.. Yaxşı kitab olduğu üçün cibişdana saldılar getdi...

Mən də istəmədim... Bilirsiniz, dilim gödəkdir; birdən bir il otaq kirayəsi vermirəm. Əl həmişə dolu olmur. Dədəmizdən pul qalmayıb, sənətimiz də ki, yoxdur...

Tapdıq Rüstəmbəyə alışaraq uzun-uzadı danışdı. Qulamrza da məktubu bitirib verdi. Rüstəmbəy:

– Tapdıq, – dedi, – bizim evdən də xəbər gətirərsənmi? Tapdıq müti bir əsgər kimi:

– Baş üstə! Gətirərəm... adres ver də.

Tapdıq lazımi məlumat aldıqdan sonra qırağı getmiş dəri papağını başına basıb, qızartdaq yapıncısını çiyninə salaraq:

– Bilirsiniz, bu yapıncının altında bu il İmrana nə, qədər tüfəng daşımışam. Arsenalda bir zabit var, yüzəcən tüfəng satmışdı. Bir dəfə bir çamadan naqan gətirdim. Zəhrimar nəfəsimi kəsdi... Xülasə, Allah yetirir...

Görək yoldaşlardan nə qazanacağıq.

46

Tapdığın geri dönməsi bir neçə saat çəkdi. Tramvay işləmədiyi üçün uzun yolu piyada gedib gəlmişdi. Yapıncını yerə qoyar-qoymaz:

– Axtarıb itirən yoxdur. Salamatlıqdır. Hərənizə bir məktub gətirdim, – dedi. Rüstəmbəy ev xanımından və Qulamrza da Sayaddan gələn məktubları cəld oxuyub sakit oldular. Axtarış bir daha olmamışdı.

Yalnız bir əsgər Rüstəmbəyi soruşub getmiş imiş.

Tapdıq istehza ilə gülərək:

– İndi, yoldaşlar, – dedi, – axşam düşüb. Balıq-çörəyimizi yeyək, siz yatmaqda olun, mən də qarovula gedim. Bizim ev komitəsinin sədri yaman adamdır, qarovula çıxmayanın atasını yandırır.

Qulamrza:

– Saat neçəyə qədər qarovul çəkəcəksən? – deyə sordu.

– Düz sabaha qədər. Evin qabağında o yana get, bu yana get...

Birdən şən və laübali Tapdıq məhcub bir hal aldı:

– Vallah, – dedi, – Rüstəmbəydən xəcalətli oldum. Pis vaxtda gəldiniz.

Mən ölüm, ölkə düzəlsin, mənə əməlli-başlı bir qonaq gəlin.

– Əşi, zərər yoxdur. O qədər görüşəcəyik ki.

– Qorxuram bu kasıb Tapdığı yaddan çıxarasınız.

– Yox, çıxarmarıq.

– Vallah, ölümə göndərsəniz gedərəm. Mən sizin nökərinizəm, həmişə kiçiyinizəm; nə əmriniz olsa, buyurun.

– Qardaşsan.

– Balıq-çörəklə qardaşlıq olarmı? Mən sizə gərək ayrı cür qulluq edəydim...

Qonaqlar çox məmnun olduqlarını söyləyərək, Tapdığa təşəkkür etdilər.

Buna baxmayaraq, Tapdıq yenə məhcub bir tövrlə onları yemək masasına dəvət etdi.

Yeməkdə qoca yəhudi ilə arvadı da iştirak etdi. Masanın üzərinə solğun və şilküt boşqablar, axsaq cəngəl-bıçaqlar düzülmüşdü. Quru balıq təmizlənib qoyulmuşdu. Qara çörəklə bərabər bir-iki də ağ bulka vardı. Samovar küncdə pıqqıldayırdı. Qadın təskinlik verərək:

– Tapdıq Makarıç çox məhcub olur. O, qonağı çox sevər. Ancaq ət tapa bilmədi. Deyirəm, Tapdıq Makarıç, zərər yoxdur, yoldaş Lenin inqilab düzəltdi, bərabərlik elan etdi. Indi hamı müsavidir. Bundan sonra məmləkət üçün hamı çalışacaq, işlər düzələcək. Bilirsiniz, çar zamanı yaşamaq necə çətindi? Ətrafdakı yəhudilərin bu şəhərdə yaşamağa haqları yoxdu. Bir dəfə həkimə bir xəstə gətirmişdilər. Üç gün bizdə gizli yaşadı. Axırda polis duyub – sürdü və bizi də yüz manat cərimə etdi. Xəstə yəhudi yolda ölmüşdü. Nə zülmlər olurdu! İndi yoldaş

Lenin yəhudilərin İnsan haqqını qaytardı.

Tapdıq ev xanımının sözlərini təsdiq edərək:

– Yəhudilərin dükan açmağa da ixtiyarları yoxdu. Birisi mənim adıma açmışdı.

Tapdıq birdən Rüstəmbəyə yönələrək türkcə:

– Yəhudilərə "pis" deyirlər. Amma mən bunlardan pislik görmədim: özləri qazanan kimi, başqasını da qazandırırlar. Bizim müsəlmandakı paxıllıq, ayaqdan çəkmə bunlarda yoxdur. Bilirsən, bunlar bir-birinin əlindən necə tuturlar. Bizim müsəlman köpək oğlu adamı boğmaq istəyir. Vallah, vətənimdən bunun üçün baş götürüb gəlmişəm...

Bu əsnada qapı döyüldü. Qoca yəhudi qalxıb getdi.

– Qarovula gəlin, – deyə qapıdan səs eşidildi. Tapdıq yerindən:

– Gəlirəm! Gəlirəm! Bu saat!

Qadın Tapdığa çay tökdü və şirni qabını ona tərəf itələdi.

– Tapdıq Makarıç, iç, – dedi, – hava soyuqdur. Tapdıq çayı nəlbəkiyə töküb içdi və sonra küncdəki tüfəngi götürüb geyinməyə getdi.

Qadın onun arxasınca:

– Tapdıq Makarıç, boynuna başlıq dola, şaxta bərkdir, donarsan, – dedi və söhbətə davam etdi.

47

O biri gün də mühafizi idarədə tapmadılar. Bir saat gözləmək icab etdi. Bir də:

– O, Rüstəmbəy! – deyə səs gəldi.

Rüstəmbəy ona tərəf yönələn əsgəri libaslıya baxaraq:

– Vanya, siz burada nə gəzirsiniz? – deyə ayağa qalxdı. Öpüşdülər.

Vanyanın Kiyev mühafizi olduğu meydana çıxdı. Vanya yoldaşını və Qulamrzanı otağına qəbul etdi.

– Canım, nə münasibətlə? Mən sizi Qafqazda bilirdim.

– Yollar xarabdır, getmək mümkün deyil. Vanya ciddi və mətanətli səslə:

– Yaxında açarıq. Don hövzəsi əlimizdədir. Yalnız Şimali Qafqaz xarabdır, ora da düzələr.

Kabinənin hər dəqiqə qapısı açılır, cürbəcür adamlar girib, sadə bir tərzdə danışır, raport söyləyir, kağız imzaladırdı. Vanya adi mehribanlığı ilə hər kəsi qarşılayır və eyni zamanda da Rüstəmbəylə zarafatlaşır və arabir cəbhə həyatını xatırladırdı.

Nəhayət, Rüstəmbəy qafqazlıları himayə məsələsini açdı:

– Bu kəskin mübarizə zamanı bizlərə də xətər yetməsindən qorxuruq, – dedi. – Vuruşma ilə şəhərə girən əsgər acıqmış, bir çox hadisələr baş vermiş və vermədədir...

Vanya onun sözlərini kəsərək:

– Hərb əsnasında hadisələrin olması təbiidir, – dedi. – Düşmən bizə qarşı rəhm göstərdimi? Yüzdən yuxarı gizli meyit tapmışıq. Bunlar həp dəzgahdan ayrılıb zülmlə öldürülmüş işçilərdir... Mühasirədə az-

mı qırıldıq?.. Biz də sinif düşmənimizə qarşı amansızıq. Onları sağ buraxsaq, imkan bulub bizi təpələrlər...

Vanyanın mehriban üzü sərt bir şəkil almışdı. Gözləri kin saçırdı.

Rüstəmbəy sakit dinləyirdi. Qulamrzanın canına qorxu çökmüş, gəldiyinə belə peşmandı.

Vanya bir-iki kağıza imza atıb sakit oldu. Rüstəmbəy təkrar məsələyə döndü. Vanya qəti:

– Kimsə sizlərə toxuna bilməz! – dedi. – Bu saat əmr verərəm.

Vanya dediyini haman həyata keçirdi; katibini çağırıb əmr yazmasını söylədi.

Rüstəmbəy və Qulamrza sakit oldular.

– Başqa işiniz də olsa, gəlib mənə deyərsiniz, – deyə Rüstəmbəyin üzünə baxdı. Rüstəmbəy ayağa qalxaraq:

– Sağ olun, – deyib çıxdı.

48

Milli komitə buraxılmış və üzvlərin hərəsi gündəlik çörəyini təmin etmək üçün bir yerə işə girmişdi. Bir-biri ilə görüşmək imkanı belə qalmamışdı. Rüstəmbəy fəaliyyətsizlikdən yenə dəruni aləmi ilə məşğul idi. Bir neçə ildən bəriki həyatını təhlil edərək, onun quruluşunda uyğunsuzluqlar görüb əsəbiləşirdi. Atdığı bütün addımlar ona yanlış görünürdü. Özünü uzun təhlil və tənqiddən sonra, ağlın səadət verici qabiliyyətinə inanmamağa başlayırdı. Ona belə gəlirdi ki, hiss ağıldan daha ötgün bir qüvvədir. "Ağıl, – deyirdi, – irəlini təyin etməyə qalxışan bir qüvvədir. Iradə hürr olmadığı üçün ağıl daim qaranlıqda sürünür və ələləksər İnsanı çıxılmaz nöqtələrə sövq edir. Duyğu isə təbii bir axındır. Təbiət çağırışını əks etdirən bu qüvvə ruha sükut, yaşayışa müvazinət bəxş edir..."

Belə mühakimələrdən sonra Rüstəmbəy hissə qapılıb, orada boşluq və sərt bir acılıq duyur, əzab çəkirdi. Bu dəqiqələr Musyanın kölgəsi onun ətrafına fırlanaraq, dəruni müvazinətini pozurdu. Bəzən cəhənnəmi əzablar çəkir, ruhunun hər tərəfindən dəliklər açılıb içəri acılar və kədərlər axırdı. Tənhalıq hissi onu boğurdu.

Dərdini unutmaq üçün Rüstəmbəy evdən qaçır, saatlarca küçələri dolaşıb yorulur. Enerjisi söndükdən sonra böhranı təskin olurdu.

Bir gün yenə evdən qaçmış, şəhərin kənar küçələrindən uzaqlaşaraq, qəbiristana doğru gedirdi.

Ətraf qarla örtülmüşdüsə də, hava sakit və xoşdu. Sallaq budaqlı ağ qovaqlar qərib yolçuları andırırdı. Hər yer sakit və kədərlə dolu idi.

Qəbiristan darvazasından keçdi. Ətrafı tənha məzarlarla əhatə olmuş xiyabanla yürüdü. Kimsə yoxdu. Ürək çarpıntısından başqa bir şey eşidilmirdi.

Sağa tərəf döndü. Qırx addımlıq bir məsafədə çiçəklər döşənmiş təzə bir qəbir üstə sadə kürklü bir qız çöküb ağlayırdı.

Rüstəmbəy yavıqlaşdı. Qızın həzin səsi onu düşüncədən ayırdı...

Əvvəl gözlərinə inanmadı. Sonra;

– Olesya! Sizsiniz? – deyə cəsarətsiz addımlarla irəlilədi.

– Ölən kimdir?

– Anam! Anam! – deyə qız hönkürtü ilə ağladı. Olesya ilə bərabər qəbrin o biri tərəfindən də Musyanın kədərli siması canlanmağa başladı.

Ölüm yatağında uzanan bu gənc qızın ürəyindən qara qanlar axırdı.

Rüstəmbəy diz çökərək əlləri ilə gözlərini qapadı. Sel kimi axıtdığı göz yaşları duyduğu günahları yüngülləşdirməyə başladı.

49

Rüstəmbəyin ağlaması Olesyaya qəribə görünmüşdü. Qəbiristandan dönərkən bu sirri bilməyə çalışdı:

– Rüstəmbəy, çoxdan sizə rast gəlmədim, harada idiniz? – deyə sordu.

– Burada.

Olesya bir müddət danışmadı və gözlərinin yaşı hələ qurumamış bu adamı dərin düşüncə ilə süzdü. Sonra cəbhə macəralarını xatırlayaraq:

– Rüstəmbəy, – dedi, – cəbhə yadınızdadırmı? Ah, nə laqeyd vaxtlarımız vardı! Musya necə oldu? Xəbəriniz varmı?

Rüstəmbəy başını aşağı saldı kirpiklərinin arasına toplanan odlu damlaları dəsmalı ilə silib dedi:

– Musyanın sonu çox fəci oldu: özünü öldürdü. Olesya:

– Ah, nə deyirsiniz! – deyə içini çəkdi. Biz yazışırdıq, sonra bir aralıq Moskvaya getdim, daha ondan xəbərim olmadı... Yazıq!

Olesya heyfsilənərək ağladı.

– Rüstəmbəy, yəqin eşq məsələsidir... O sizi sevirdi... Rüstəmbəy qəti səslə:

– Mən Musyanın bu qədər hissə qapılacağını zənn etməzdim...

Rüstəmbəy məsələni ətraflı olaraq Olesyaya anlatdı və vicdan əzabı çəkdiyini də əlavə etdi.

– Olesya, – dedi, – bu acı hadisədən sonra dəruni müvazinətim tamamilə pozulmuşdur... Günahımı əfv etdirəcək heç bir şey təsəvvür edə bilmirəm... Yalnız gedib qəbrini ziyarət etmədə təsəlli arayıram.

– Getməkmi istəyirsiniz?

– Bəli, gedəcəyəm. Bunu özümə borc bilirəm.

Yenə sükut düşdü. Olesya təkrar Rüstəmbəyi süzdü; solmuş üzündə dərin əzab izləri vardı. Olesya ona acıdı və onun kədərlərini dağıtmaq üçün:

– Rüstəmbəy, qulluq edirsinizmi? – deyə sordu.

– Etmirəm. Ancaq qayıdandan sonra etmək fikrindəyəm. Vanya da buradadır, kömək edər, zənnindəyəm.

Olesya:

– Görüşdünüzmü? – deyə sevindi.

– Görüşdük.

– Neçə aydır bir yerdə çalışırıq. Ancaq mən arabir Kiyevə gedibgəlirdim.

Siz də qayıdın, yenə köhnə cəmiyyətimizi burada ehya edək... – Olesya bir az duruxub köksünü ötürdü: – Ah, Musyaya bədbəxtlik üz verməsə idi də! – deyə əlavə etdi.

50

Rüstəmbəy hazırlandı və yol xərci almaq üçün İmranın yanına getdi.

İmran hər bir təsadüfə qarşı mağazanın dəyərli mallarını daşıtmış və qəfəsələri boş buraxmışdı. Rüstəmbəy məsələni anlamayaraq:

– Ay İmran, – dedi, – dükan gözümə birtəhər görünür. İmran süni kədərlə:

– Allah mərdimazarın evini yıxsın: hər nə oldu sənin lə mənə oldu.

Rüstəmbəy yenə anlamadı:

– Nə oldu ki?

– Nə olacaq, dünən gəlib malları apardılar. Sən verən pulların üstünə iki o qədər də qoyub şokoladla biskvit almışdım. Hamısı getdi...

Kaş verməyəydin – pulun düşmədi, məni avara qoydun!..

Rüstəmbəy sakit və bir az da pərişan durub İmrana tamaşa edir, məqsədini anlatmağa belə cəsarət etmirdi. Bu halda Həsənoğlu gəldi.

Bu da Rüstəmbəyi az tanıyan adam kimi, rəsmi salamla iktifa edib, mağazanın arxasına keçdi...

Rüstəmbəy bu adamlarla özünün arasında dərin bir uçurum olduğunu ilk dəfə olaraq anlayıb, ağır düşüncələrlə mağazanı tərk etdi.

O, laqeyd addımlar ataraq gedir və gedəcəyi yeri də kəsdirə bilmirdi.

Musya məsələsinə bir də İnsanların həqiqi mahiyyətinə bələd ola bilməməsi əlavə olaraq əzabını bir qat daha artırmışdı. İndi İmran və Həsənoğlu bir tacir olaraq, riyakar, yalançı, özgənin haqqını danan bir halda təsəvvür olunub, onda nifrətlər oyadırdı. İmran Rüstəmbəyə yox, onun mövqeyinə, ondan gələ biləcək faydaya hörmət edirmiş...

Rüstəmbəy keçmişləri birər-birər xatırlayır, Həsənoğlunun saxarin alış-verişi eləməsini yadına salıb, yeni "kəşfiyyat" əldə edir... Milli komitə yəqin bir pərdə imiş, kim bilir, bu pərdə arxasında daha nə rəzalətlər olurmuş!.. Bu bir firma imiş... Firmanın başlıca məqsədi saxarin, tüfəng, tapança, millətin şərəf və namusunu satmaq imiş...

Rüstəmbəy düşünür və eyni zamanda da əzilmiş ilan kimi qıvrılaraq, ətrafına zəhər saçırdı. Bir də Musyanın şəfadar siması haradansa cilvələnib yüksəldi, gülümsədi və sonra Rüstəmbəyin ruhi boşluqlarına tikanlar səpib çəkildi.

Rüstəmbəy acısından uyuşub yerində qaldı. İndi artıq İmranın hərəkəti onu məşğul etmir, o yalnız Musyanın qəbrinə sarılaraq günahlarının əfv edilməsini düşünürdü; lakin düşüncələr, mühakimələr arasında yol xərci də amansız bir yer tutmuşdu. Bunu bulmaq irəli gələn məsələlərdən biri idi.

Bu sahədə Rüstəmbəy çox fikir yürütdü. Nəhayət, Tapdığı nəzərdə tutaraq sakit oldu.

51

Bir gün bir günortalıq yoldan sonra Rüstəmbəy kiçik şəhərin stansiyasında endi. Çamadanını saxlamağa vermədi, əlində sallayaraq stansiyanın arxa qapısından çıxdı. Kirşələr sıra ilə durub minik gözləyirdi.

"Buyurun! Buyurun!" – səsləri eşitdi. Huşsuz bir halda birinə minib getdi. Burunlarından ağ buğ çıxaran atlar birmərtəbəli evin qarşısında durar-durmaz pəncərənin pərdəsi qalxıb, şüşənin arxasında sevimli və şən bir çöhrə cilvələndi:

– Musya! Musya! – deyə qopan səsə:

– Rüstəmbəy, – deyə cavab gəldi.

Qapı ildırım sürəti ilə açıldı. Çoxdan bir-birinin həsrətində olan iki gənc sarılışıb ağladılar.

Musyanın sevincinin həddi yoxdu. Rüstəmbəy də sevinir, lakin bu sevincdə acılıq duyurdu. Musyanın bərhəyat olduğunu uzaqdan bilib sükutla keçsə idi də... indi o gəlmiş, üzərinə məsuliyyət düşürdü.

Musya Rüstəmbəyi xırda, səliqə ilə döşənmiş otağa dəvət etdi. Bir dəqiqəliyə çəkildi, geyinib gəldi:

– Mənim ölümümə inandınızmı? – deyə qəhqəhə ilə güldü. Görürsünüz, qadınlar belə psixoloq olurlar. Sizdə tərəddüd olduğunu bilirdim.

Hər bir tərəddüd ələləksər peşmanlıqla qurtarar. Bu peşmanlığı bir an əvvəl zühur etdirmək istədim. Təhlükə mətanət artırar... Doğrudurmu? – deyə Musya təkrar qəhqəhə çəkdi.

Rüstəmbəy həyat çeşməsindən doğaraq min bir rəng və ahəng vücuda gətirən incə köpüyü andıran bu gözəli süzüb sevinirdi. Eyni zamanda da bu sevincdə peşmanlıq ləkələri duyurdu.

Musya onun yeni tərəddüdünü bilməyərək:

– Yolu necə gəldiniz? – deyə sordu.

– Ayaq üstə gəldim... Adam əlindən yer yoxdu. Hər yerdə də oturmaq istəmirdim; çünki yatalaqdan qorxurdum.

Musya ciddi bir halda:

– İndi yollar çox qorxuludur, – dedi, bir az düşündü, sonra səmimi səslə, – bir daha getməyin, burada iş tapılar... Bizdə də yaşarsınız.

– Hələ bir şey demək çətindir... görək.

Musya ərklə:

– Yenə də mi "görək"? Indi mənim sözlərimə qulaq asmalısınız.

Mən həyatı sizdən yaxşı görürəm.

– Səadət təsadüfdən ibarətdir. Təsadüfü daimi, yaldızlı, şən bir həqiqətə çevirməliyik. Bütün həyatımı, nəşələrimi, sevinclərimi həp sizə həsr edəcəyəm...

Musyanın səsi titrədi, qırıldı. Göz yaşlarını gizləmək üçün başını

Rüstəmbəyin köksünə söykədi. Rüstəmbəy qumral dalğalarından ətir saçan bu sevimli başı cəsarətsiz dodaqları ilə öpüb zövqlə bərabər məsuliyyət acıları duydu.

52

Üç gün sonra Rüstəmbəy yola hazırlandı. Musyanın bütün israr və ricalarına baxmayaraq, bircə də olsa qəti və ümidverici söz söyləmədi.

Musya və ailəsi onu stansiyaya təşyi etdilər. Hər kəs tühaf bir sükuta dalmışdı. Bu sükut qatar tərpənənə qədər pozulmadı. Ayrılarkən cəsarətsiz səslə:

– Yaxşı yol!.. Vaxtınız olsa, yazınız!

Rüstəmbəy:

– Yazaram, – deyə həyəcanını zorla susdurdu.

Qatar tərpəndi. Rüstəmbəy peşman çöhrə ilə baş əydi və ayrıldığına sevindi...

Bakı, 1931/34

QIZLAR BULAĞI

Şura Yazıçılarının Ümumittifaq qurultayına

Əhməd "Maarif işçisi" klubunda ibtidai cəmiyyətə dair məruzə edəcək idi... Bir çox kitablar oxuyub, notlar tutmuş, lakin topladığı materialı kafi görməmişdi. Mütəxəssislər aşağıdakı əsərlərin də gözdən keçirilməsini ona tövsiyə etmişdilər:

1. F. G n q e l ğ s. Proisxojdenie semği, çastnoy sobstvennosti i qosudarstva.
2. K. K a u t s k i y. Evrei i rasa.
3. Prof. F. B i r k n e r. Rası i narodnosti çeloveçestva.
4. L. K r j i v i ü k i y. Antropoloqiə.
5. Gd. B. T e y l o r. Antropoloqiə.
6. Akad. B. A. T u r a e v. Klassiçeskiy Vostok.
7. Prof. I. I. M e h a n i n o v. Xaldovedenie.
8. A v e s t a.
9. R i g v ' e d a
10. M a s p e r o G a s t o n. Nistoire ancienne des reurles de Orient.
11. R o b i n L. La rensee grecque.
12. A. L a r d e La formation du reurle grec.
13. C. N u a r t La Perse antique et la civilisation Iranienne.
14. D e l a p o r t e. La Mesorotamie (les civilisations babylonienne et assyrienne).
15. P l a t o n. Phedre le bauquet.
16. H e r o d o t e. Nistoire.
17. S t r a b o n. Geograrhie.
18. X e n o p h o n. Oeuvres comrletes.
19. O p p e r t. Les Medes.

Bunlardan başqa, ibtidai mədəniyyət tarixinə dair yazılan əsərlər, xalq ədəbiyyatı, adət tarixləri, bir çox şərq və qərb səyyahlarından istifadə etməli idi.